

Doktori (PhD) értekezés

**Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály
református lelkészek könyves műveltsége**

készítette: Oláh Róbert

témavezető: dr. Imre Mihály
egyetemi tanár

Debreceni Egyetem, BTK
Irodalomtudományok Doktori Iskola

2016

Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
az Irodalomtudományok tudományágban

Írta: Oláh Róbert okleveles könyvtár (régí könyves) szakos bölcész

Készült a Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskolája
(Magyar és összehasonlító irodalomtudományi programja) keretében

Témavezető: Dr. Imre Mihály

.....(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr. ....

tagok: Dr. ....

Dr. ....

A doktori szigorlat időpontja: 20... ..

Az értekezés bírálói:

Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. ....

tagok: Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

Dr. ....

A nyilvános vita időpontja: 20... ..

Én *Oláh Róbert* teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

.....

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	4
I. Bevezetés.....	6
I. 1. Módszertani alapvetés	7
I. 2. Kutatástörténeti háttér	9
I. 3. Az ortodoxia változó megítélése	11
I. 4. A kora újkori református lelkészi könyvtárak keletkezése és használata	15
II. Miskolci Csulyak István (1575–1645) könyves műveltsége	18
II. 1. Biográfia	18
II. 2. Forrásadottságok	20
II. 3. Miskolci Csulyak István könyvtárának jellemzői	22
II. 4. A beszerzés forrásai	29
II. 5. Könyvészeti szempontok	34
II. 6. Miskolci Csulyak István műveltségének rétegei.....	35
II. 6. 1. Bibliák és kommentárok	35
II. 6. 2. Patrisztika.....	37
II. 6. 3. Dogmatika.....	38
II. 6. 4. Kateketika	40
II. 6. 5. Homiletika	42
II. 6. 6. Liturgia és egyházi énekek.....	44
II. 6. 7. Polemika	45
II. 6. 8. Kazuisztika.....	50
II. 6. 9. Egyéb teológiai munkák	52
II. 6. 10. Teológiai irányzatok	52
II. 6. 10. 1. Ortodoxia	52
II. 6. 10. 2. Irénizmus	53
II. 6. 10. 3. Puritanizmus	54
II. 6. 11. Trivium	55
II. 6. 12. Filozófia	61
II. 6. 13. Irodalom.....	63
II. 6. 14. Zene.....	70
II. 6. 15. Történelem és egyháztörténet	71
II. 6. 16. Államelmélet.....	75
II. 6. 17. Politika	77
II. 6. 18. Jog	78
II. 6. 19. Természettudományok.....	79
II. 6. 19. 1. Természetráajz.....	79
II. 6. 19. 2. Kozmográfia és geográfia	79
II. 6. 19. 3. Csillagászat	80
II. 6. 19. 4. Orvoslás és botanika	81
II. 6. 20. Nonkonformista művek	82
II. 6. 21. Miscellanea	85
II. 7. Részösszegzés.....	86
III. Tofeus Mihály (1624–1684) könyves műveltsége	92
III. 1. Biográfia	92
III. 2. Forrásadottságok.....	97
III. 3. Tofeus Mihály könyvtárának jellemzői	99
III. 4. Könyvészeti szempontok.....	102
III. 5. Tofeus Mihály műveltségének rétegei.....	103

III. 5. 1. Bibliák, kommentárok, bibliafilológiai segédkönyvek.....	103
III. 5. 2. Patrisztika	108
III. 5. 3. Dogmatika	109
III. 5. 4. Kateketika.....	111
III. 5. 5. Homiletika	112
III. 5. 6. Liturgia és egyházi énekek	113
III. 5. 7. Egyházkormányzati munkák	114
III. 5. 8. Polemika	116
III. 5. 9. Kazuisztika	130
III. 5. 10. Egyéb teológiai munkák	132
III. 5. 11. Teológiai irányzatok	132
III. 5. 11. 1. Ortodoxia	132
III. 5. 11. 2. Irénizmus	134
III. 5. 11. 3. Puritanizmus	134
III. 5. 11. 4. Coccejánizmus.....	135
III. 5. 12. Trivium	136
III. 5. 13. Filozófia.....	138
III. 5. 14. Nyelvek.....	141
III. 5. 15. Irodalom	145
III. 5. 16. Történelem és egyháztörténet.....	149
III. 5. 17. Államelmélet	157
III. 5. 18. Politika.....	160
III. 5. 19. Jog.....	165
III. 5. 20. Természettudományok.....	167
III. 5. 20. 1. Természetrajz és kozmológia	167
III. 5. 20. 2. Orvoslás	169
III. 5. 21. Nonkonformista irodalom.....	171
III. 5. 22. Miscellanea.....	176
III. 6. Részösszegzés.....	177
IV. Mérlegen a lelkészek műveltsége.....	182
V. Mellékletek	189
V. 1. Miskolci Csulyak István azonosított könyvei.....	189
V. 2. RMK és RMNy nyomtatványok Csulyak könyvtárából.....	195
V. 3. Tofeus Mihály azonosított könyvei	196
V. 4. RMK és RMNy nyomtatványok Tofeus könyvtárából.....	212
VI. Felhasznált irodalom	216
VI. 1. Források.....	216
VI. 1. 1. Kéziratok	216
VI. 1. 2. Nyomtatott művek eredeti vagy modern kiadásban	216
VI. 2. Szakirodalom.....	219
Összefoglalás	260
Summary.....	261
Köszönetnyilvánítás	263

I. Bevezetés

A disszertáció célja, hogy feltárja a 17. században működő, hagyományosan az ortodox táborba besorolt kálvinista¹ lelkészek, Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes és Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspök műveltségének könyves háttérét. Életútjuk bő egy évszázadot ölel fel, a generációváltáshoz kapcsolódó szimbolikus eseménynek tekinthetjük, hogy Tofeus épp Csulyak temetésének évében indult peregrinálni (1646). Mindkét személy karriertörténete tipikusnak mondható az egyházuk előjáróiként tevékenykedő 16–18. századi prédikátorok körében: a kollégiumi iskolázást külföldi tanulmányút koronázta meg, a hazatérést követően rektorként, lelkészként szolgáltak, majd egy egyházkormányzati terület lelki vezetőjeként hatással voltak a felekezeti életre. Műveltségük meghatározta teológusi-lelkészi-vezetői attitűdjüket és irodalmi munkásságukat, ennek alapvető bázisát jelentette a jórészt a külföldi tanulmányút során megalapozott magánkönyvtárak. Gyűjteményeik címszavakban történő bemutatásán eddig nem jutott túl a szakirodalom.² Ma már nem sétálhatunk be valamelyik műemlék könyvtárba, hogy tanulmányozzuk az egykor a kezükön megfordult munkákat, mindkét esetben töredékeket találunk csak, szétszóródva Budapest és Székelyudvarhely között. A tulajdonosi bejegyzéseik segítségével azonosítható kötetek összegyűjtésén túl ezért a legfontosabb feladatot a jegyzékek alapján történő rekonstrukció jelenti, kiegészítve az olvasmányélményekről áruklódó egyéb forrásokból nyerhető további adatokkal.

A dolgozat két nagyobb fejezete a lelkészek műveltségének feltérképezéséből áll össze. Mindkét esetben az életrajz bemutatását (családi háttér, iskolázás, szolgálati helyek, kapcsolati háló, irodalmi munkásság) követi a könyvtárak történetére vonatkozó rövid ismertetés. A gyűjtemények bemutatását kvantitatív és kvalitatív elemzéssel végzem el. Ennek részeként a nagy mennyiségű adathból tematikus csoportokat felállítva mutatom be az egymáshoz kapcsolható műveket, a megfelelő irodalom-, művelődés- és egyháztörténeti háttér felvázolásával. Az összegző értékelés egyénenként és a disszertáció végén a két lelkészi könyvtárat együttesen figyelembe véve történik. A kutatás során felfedezett egykor általuk birtokolt kötetek leírását intézmények szerinti csoportokban tételesen közlöm a *Melléklet*ben.

---

¹ Mivel a magyar református köztudatban és jórészt a teológiai szakirodalomban is így honosodott meg, ezért aligha vezet félreértéshez, ha a „református” szinonimájaként használjuk a „kálvinista” meghatározást.

² MADAS–MONOK 2003, 168–169.

I. 1. Módszertani alapvetés

A könyvtár- és olvasástörténeti kutatások módszertani kérdései külön értekezést érdemelnének, a nemzetközi eredményeket Monok István foglalta össze.³ Munkájából csak a jelen kutatást meghatározó részleteket emelem ki. A középkortól napjainkig húzódó intervallumban végzett vizsgálatok eltérő forráscsoportokra alapozhatnak, amelyek időről időre frissültek és kicserélődtek, egyes típusok megjelenése (pl. nyomtatott kiadói katalógusok) radikálisan átalakították a vizsgálhatóság kereteit. A magánkönyvtárak mennyiségi és tartalmi elemzéséhez többféle forrásból dolgozhatunk. Jelen esetben (a korábban hivatkozott tipológiát figyelembe véve) két privát gyűjteményről készült jegyzékre alapoztunk: Miskolci Csulyak István autográf listájára a könyveiről (*Adattár* 13/1, 61–78.) és a Tofeus Mihály könyves hagyatékáról készült összeírásra (*Adattár* 16/3, 89–97.). Mindkettő jegyzékszerű forrás, az előbbit (jellemző példaként) az I.4.1. csoportba sorolhatjuk (*Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről*). Tofeus esetében már nem ilyen egyértelmű a helyzet, mivel nem ismert, hogy milyen körülmények között született a jegyzéke, amelyet aztán többen is tovább másoltak. Így feltehetően akkor járunk el helyesen (mivel sem hivatalos szerv közreműködéséről, sem megvalósult adásvételről nincs tudomásunk), ha az I.5.6. (*A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai között fennmaradt könyvjegyzék*) jelzéssel soroljuk be. A két listát további – nem jegyzékszerű – forrással kiegészítve (levelek, irodalmi források, idézetek, könyvbejegyzések)⁴ vizsgálom. A lelkészek nyomtatásban és kéziratban fennmaradt életművének bevonása során a szövegeket nem a maguk teljességében tekintem, nem azok irodalom-, vagy eszmetörténeti elhelyezésére törekszem (ezt részben már korábban elvégezték, részben pedig vaskos monográfiákat lehetne megtölteni velük), hanem az általuk megismerhető művek olvasójukra gyakorolt hatásáról árulkodó forrásokként használom. Ez a vegyes összetételű kutatási anyag sokat elárulhat a könyvekkel kapcsolatos viszonyukról, a nyelvtudásukról, társadalmi kapcsolataikról, valamint a teológiai és nem teológiai tudományos irányultságáról. Az így kapott adatok és a szöveghelyek értelmezésével megközelíthetővé válik az egykori prédikátorok műveltsége.

A dolgozat alapvető kérdései, hogy Miskolci Csulyak és Tofeus *hogyan* jutott olvasnivalóhoz, *milyen* könyveket gyűjtött, és a megszerzett művek végső soron *hogyan befolyásolhatták* a műveltségüket, azaz: hogyan integrálhatták az olvasottakat. Ezek egy

---

³ MONOK 1993, 7–17.

⁴ II.1. Levelek; II.2. Irodalmi források; II.3. Idézetek; II.4. Könyvbejegyzések (ezen belül: II.4.1. Possessorbejegyzések; II.4.2. Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások).

részére felelhetünk a jegyzékek alapján, amelyek arról tanúskodhatnak, hogy ki, mit birtokolt, vagy potenciálisan mit olvashatott. Hogy milyen alkalomból, és hogyan olvasta a művet, arról a margináliák böngészésével, autopszia útján nyerhetünk némi információt. A megszerzett ismeretek alkalmazására pedig a hivatkozások sorra vétele, és a szövegek tartalmi elemzése vethet némi fényt.⁵ Tekintetbe véve Csulyak széniori feljegyzéseit, naplóját, valamint Tofeus prédikációit, terjedelmi okok miatt ezzel foglalkozom a legkevésbé. Mindez a majdani filológiai elemzések hasznos háttérül szolgálhat, Tofeus Mihály történelmi vonatkozású lapszéli jegyzeteinek elemzése például önálló tanulmányt érdemelne.

A könyvtárak művelődéstörténeti szempontú feldolgozásánál figyelembe kell vennünk néhány bizonytalansági tényezőt. A tartalmi elemzésénél hiányoznak azok a kapaszkodók, amelyekhez viszonyítva szilárd, a korban is általánosan elfogadott kategóriákba sorolhatnánk az egyes tételeket. A református kollégiumok nagy múltú gyűjteményei nem tölthetnek be orientáló szerepet, mivel ezekben a kora újkorban általában nem alkalmaztak osztályozási rendszert, nem szakoztak, többnyire méret szerint sorakoztak a kötetek a polcokon. Időnként a proveniencia jelentett összetartó erőt, de ez is inkább kivételes megoldás volt, mint általános gyakorlat. A jezsuiták *Ratio studiorum*ban meghatározott oktatási rendjéhez igazodó, nagyobb fokú szervezettséget mutató bibliotékáihoz⁶ képest egészen más viszonyítási alapot jelentenek az elemzésnél. A kutató így kénytelen maga kategorizálni, az adott műveket funkciójuk szerint besorolni, ami bizonyos mértékű szubjektivizmusnak is teret enged. Tovább bonyolítja az azonosíthatóságot, hogy egy adott mű kiadótól (és kiadástól) függően különböző címvariánsokban jelenhetett meg, s közben maguk a művek is változtak, bővültek.

Nehézséget jelent továbbá, hogy az adott mű európai eszmetörténeti távlatokban történő elhelyezésével párhuzamosan figyelemmel kell lenni a tulajdonos életéből meríthető mikrotörténeti adalékokra. A több, mint 700 mű esetében az adatok rengetegében kitapintható csomópontok köré szervezhetjük a különböző tartalmi-funkcionális csoportokat. Az elemzés során olyan tudománytörténeti területeken (jog, földrajz, csillagászat) is tájékozódni kell, amelyek viszonylag messze esnek az irodalom-, vagy az egyháztörténet centrumától.

Említhetjük még a hiányos, az összeírásnál rosszul felvett, vagy a szövegkiadás során félreolvasott tételek azonosításának vesszőfutását is, ami még az online elérhető könyvtárkatalógusok (OPAC), és az internetes adatbázisok korában is mérhetetlenül sok türelmet és kitartást igényel. Mindez pontatlanságokhoz vezethet, ám a patikamérlegen kimért bizonyosságok hiányában is megfigyelhetünk tendenciákat.

---

⁵ MONOK 1993, 65–66.

⁶ A kutatások szerint a 16. századi jezsuita iskolák könyvtárosai az állomány szakokba rendezésénél előszeretettel követték Antonio Possevino *Bibliotheca selectá*ját. Lásd: SZÁRAZ 2015, XIII.

I. 2. Kutatástörténeti háttér

„A 16. 17. és 18. század olvasási szokásainak legfőbb bizonyítékát a köz- illetve magánkönyvtárak katalógusai, valamint a könyvkereskedők nyújtják.” – állapította meg K. W. Humpreys.⁷ Az általa vizsgált nyugat-európai viszonyokhoz képest a sokkal kevésbé dokumentálható Kárpát-medencei gyűjtemények esetében ez a megállapítás még inkább helytálló, s annál találóbb, minél korábbi időszakot vizsgálunk. Csak becsléseink vannak a kora újkori olvasmányanyagunkat rejtő könyvtárakat ért veszteség mértékére. Kálvin műveinek nyomában járva nemrég megállapíthattuk, hogy a ma megismerhető erdélyi példányok a könyvjegyzékekben fennmaradt tételek alig több, mint 10%-át teszik ki, ám a pusztulás ennél is jelentősebb lehetett a Magyar Királyság és a Hódoltság területén fekvő gyűjteményeknél, ahová a ma kézbe vehető kötetek nagyobb hányada csak a 18. század második felében érkezett meg.⁸ Ezért is értékelődik fel az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat. A korpusz könyvjegyzékeket közreadó első darabja, az Iványi-kötet (*Adattár* 11.) jó három évtizede jelent meg, ma pedig már a huszadik tagján is túl jár a kiadó. A források elemzése a *Kárpát-medence kora újkori könyvtárai* sorozat első tagjával, a *Rákóczi-család könyvtáraival* indult el nagyobb léptékben, 2014-ben két új kötetet vehettünk kézbe. Azóta e széria jelenti a feldolgozáshoz használható mintát, ehhez igazodnak a disszertáció mellékletében közölt tételleírások is. A következő nagy előrelépést az internetes adatbázisokhoz és katalógusokhoz való hozzáférés jelentette. Sokáig az életrajzi lexikonok (pl. Jöcher,⁹ *Allgemeine Deutsche Biographie*¹⁰), a korai könyvészeti munkák,¹¹ esetleg a vásári katalógusok, a könyvtárak legfelső polcain kigyózó nyomtatott kötetkatalógusok (*National Union Catalog* (NUC), *British Library Catalog* (BLC)), legfőképpen pedig a nemzeti bibliográfiák (VD 16, VD 17, CIH, RMK, RMNy) jelentették a töredékes, vagy rosszul felvett tételek azonosításának eszköztárát. Az elmúlt másfél évtizedet véve látványos fejlődésnek lehettünk tanúi, az interneten elérhető könyvtári katalógusok és az azokat összefogó konzorciumok (pl. *Gemeinsamer Verbundkatalog* (GVK), *Heritage of the Printed Book* (HPBD Database)) tízmilliós nagyságrendű rekordot szolgáltatnak a kutatók számára. Az azonosításhoz nyújt segítséget a magyar szakemberek által létrehozott *Eruditio* adatbázis (Lectio/olvasmánytörténeti források), valamint a muzeális köteteket őrző gyűjtemények rekordjait összefogó *Magyar Országos Közös Katalógus – Régi nyomtatványok* projekt

---

⁷ HUMPREYS 1992, 286.

⁸ Lásd: OLÁH 2011, 116–117.

⁹ JÖCHER 1750–1751.

¹⁰ ADB, 1875–1912.

¹¹ A JATE Központi Könyvtárának Régi Könyvek Tárában sokáig használatban volt pl.: GEORGI 1742–1755.

(MOKKA-R). A digitális gyűjtemények segítségével (*Europeana, Google Books, Gallica*) pedig a már azonosított, ám példány szerint nem hozzáférhető, tőlünk távol őrzött művekbe is betekintést nyerhetünk. Elvben tehát minden adott a Kárpát-medence 16–18. századi könyves kultúrájának feltérképezéséhez.

A nyugat-európai forrásgazdagsággal összevetve tudjuk csak igazán értékelni azt a keveset, ami megmaradt. Csak néhány példát említve: a könyvkereskedelméről híres Hollandiában a 17–18. században kinyomtatott aukciós katalógusok közül – az efemer műfajból adódó veszteségek ellenére is – ma több mint három és fél ezret ismerünk. A könyvkiadók, kereskedők és polgárok mellett teológusok is feltűnnek a névsorban: Jacob Arminius, Nicolaus Gürtler, Melchior Leydecker, az ifjabb és az idősebb Friedrich Spanheim, Salomon van Til, az ifjabb Jacobus Triglandus, Gisbertus Voetius.¹² A kéziratos forrásokat is ide véve mindez elképesztő bőségre utal, egészen más módszertani megközelítést és kutatási lehetőségeket kínálva. Ebből adódhat az is, hogy máig nem született olyan monográfia, ami a németalföldi lelkészi könyvtárak történetét, vagy a prédikátori rend olvasmányműveltségét tekintené át legalább területi vagy időbeli korlátok között.¹³ A franciaországi kutatást szintén nehezíti a leltári források tömegjellege, egyedül Amiens-ben 900 könyvtulajdonost azonosítottak a 16. század utolsó negyedéig. A 18. század közepén, Párizsból, egyetlen évtizedből több mint 840 könyves adatot tartalmazó leltár maradt ránk.¹⁴ A reneszánsz Angliából egy 1521. évi statútumnak köszönhetően az elhunyt személyek vagyonának összeírásait tanulmányozhatjuk. A következő bő egy évszázadban lefolytatott örökösödési eljárások nyomán 574 magánkönyvtári jegyzék maradt ránk (kétharmada Oxfordból és Cambridge-ből).¹⁵ A vizsgált időszakban a történelmi Magyarországhoz hasonlóan periférikus területnek számító Norvégiát illetően elkészült az 1650–1750 közötti időszak lutheránus lelkészi hagyatéki összeírásokban fennmaradt könyves tételek vizsgálata. Gina Dahl ennek során mintegy tízezer könyvcímet elemzett, összesen 90 forrás alapján.¹⁶

A *Könyvtártörténeti füzetek* alapján a Hollandiánál jóval nagyobb területen fekvő egykori Magyar Királyság és Erdély esetében a 16. század elejétől 1750-ig keletkezett, legalább 5 tételből álló jegyzékek száma meghaladja a kétezret. A tulajdonosok közül mindössze félszáz köthető a lelkészi karhoz, összesen 62 jegyzék¹⁷ őriz a református papi

---

¹² Lásd: GRUYS–De KOOKER 1997. A katalógus anyaga elérhető az interneten, a rekordok száma: 3.748. (<http://bsc.idcpublishers.info/> 2015. április 1.)

¹³ Prof. dr. Ferenc Postma szíves közlése.

¹⁴ BERGER 1997, 110.

¹⁵ FEHRENBACH 1992, XV–XVI. Ez a szám még nagyobb lenne, ha a 15 vagy annál több könyvet tartalmazó jegyzékek helyett (a magyarországi gyakorlathoz hasonlóan) az 5 tételből álló listáktól kezdve mérnék fel a forrásokat.

¹⁶ DAHL 2010, 1–4.

¹⁷ A *KtF* 1981–2001. sorozat alapján.

műveltségére vonatkozó adatokat, átlagosan néhány tucatnyi tételt. Fájdalmasan hosszú listát kellene összeállítanunk azokról a meghatározó személyekről, akiknek a könyvtárába alig, vagy egyáltalán nem nyerhetünk bepillantást. Melius Juhász Péter, Szenci Molnár Albert, Tolnai Dali János, Medgyesi Pál, Martonfalvi Tóth György, id. Köleséri Sámuel, Komáromi Csipkés György, Otrókosi Fóris Ferenc, Debreceni Ember Pál¹⁸ és mások olvasmányműveltségét jegyzékek hiányában a nyomtatásban megjelent, vagy kéziratban maradt munkáik alapján kell rekonstruálnunk.

I. 3. Az ortodoxia változó megítélése

A téma 2014-ben elhunyt utrechti kutatója, Willem Jan van Asselt egyik bevezetőjében a református ortodoxia kifejezéssel a reformációt követő intézményesülés és kodifikáció periódusára utalt, amely teológiai értelemben véve a 16–18. század domináns irányzata volt. A történelmileg ortodox, vagy konfesszionális teológia megkísérelte rendszerezni a „helyes tanítás” elveit, amelyeket a skolasztikus módszer segítségével tanítottak az új protestáns egyetemeken. Röviden a tanítás tartalmára vonatkozó speciális attitűdként jellemezte.¹⁹ Egy másik írásában szintén elkülönítette a tartalomtól a tanítás formáját, a skolaszticizmust, az ortodoxia fogalmát széles körben használva azon személyekre, akik nézetei összhangban voltak a kálvinista hitvallásokkal.²⁰ Aza Goudriaan szintén azokat a 16–18. századi teológusokat sorolta a „reformed orthodoxy” körébe, akik ragaszkodtak a református kereszténység felekezeti előírásaihoz.²¹ Korábban Richard A. Muller a fogalom jelentésének két rétegét különítette el: megjelölve vele egyrészt a korszakot (1565–1725), másrészt annak hitvallások által meghatározott tanítását.²² A teológia és az egyháztörténet nemzetközi lexikonának értelmezése szerint a kifejezés a protestáns teológia skolasztikusan kidolgozott értelmezési és hittani formájára vonatkozik, melynek központjai a nemzetközi egyetemi kultúra centrumai, az akadémiák voltak. A kézikönyv szerint a lutheránus és a katolikus (tomista) ortodoxiákhoz képest dinamikusabb, folyamatos fejlődés jellemezte, mivel a reformátusok nem hoztak létre olyan véglegesen lezárt, egyetemes érvényű dokumentumokat, mint az *Ágostai Hitvallás* és az azt értelmező *Formula Concordiae*, vagy a másik oldalon a Tridenti Zsinat határozatai. (A szócikket jegyző Thomas Kaufmann itt mintha megfeledezett volna a *Második Helvét Hitvallásról*.) A református ortodoxia jellegét erősen meghatározták a

---

¹⁸ CSORBA 2014a, 33–47.

¹⁹ VAN ASSELT 2013, 11.

²⁰ VAN ASSELT 2011, 5–6.

²¹ GOUDRIAAN 2006, 3–4.

²² MULLER 2003, 36.

nemzeti és területi sajátosságok, amelyeket viszont a helyi jogi és politikai viszonyok formáltak (lásd pl. a *Dordrecht* *Kánonokat* vagy a *Formula Consensust*). Képviselői állást foglaltak egyrészt az egyházon belüli heterodox jelenségekkel, másrészt a különböző felekezetek teológiájával szemben. Jellemzője volt még a teológiai és egyházi adminisztrációs elit által kifejezett igény a hittani, liturgiai és szervezeti folyamatok szabályozására.²³ Az ortodoxia jelensége kimutatható az összes történelmi hagyományokkal rendelkező református közösség teológiájában Közép-Kelet-Európától Amerikáig, legyenek azok kisebbségben vagy többségben az adott állam területén.²⁴

Periodizációját tekintve (a fent említett sokszínűségnek köszönhetően) nem jött létre konszenzus a jelenség időkorlátainak meghatározásában. Általánosan elfogadott cezúraként szolgált ugyan Kálvin halála (1564), de a korszak végét illetően többféle megoldást javasoltak a szerzők. Záró terminusként elfogadott például az 1725. év is, amikor Genfben kimondták a Dordrecht Zsinat határozatainak feladását. De érdemes lehet kiterjeszteni az időhatárt a század második harmadáig.²⁵ Jan van Asselt 4 fázist különített el: korai („early”) ortodoxiát (1565–1620), a virágzó/érett („high”) ortodoxiát (1620–1700), a pietizmus hatása alatti („transitional phase”) átmeneti szakaszt (1700–1740), és késői („late”) ortodoxiát, vagy a szupernaturalizmus időszakát (1740–1800). Az irányzat kisebb mértékben egész a 20. századig hatott.²⁶ Az említett lexikon máshogyan szakaszolva a korai ortodoxiát az 1618–1619. évi Dordrecht Zsinatig, az érett/virágzó ortodoxiát az 1675. évi *Formula Consensus Helvetica* kiadásáig, a késői korszakát pedig az 1725. évi genfi történésekig számította.²⁷

A nemzetközi kutatások arra mutatnak, hogy a református ortodox teológia nem alkotott oszthatatlan egészet, így tisztán országok és iskolák szerint lehetetlen volna kisebb egységekre felosztani. Természetesen azonosíthatók bizonyos irányzatok, mint például a Voetius-féle precízek, vagy a 18. században nálunk is népszerű svájci „ésszerű ortodoxia”, amelyekhez intézmények és személyek köthetők, ám ezek időnként egymással is összetűzésbe kerültek, képviselőik az egyetemek és a gyülekezetek között vándoroltak. Területenként olyan közös konfesszionális iratok határozták meg a gondolkodásukat, mint például Németalföldön a *Dordrecht* *Kánonok*.²⁸

A mai napig egyetlen magyar nyelvű monografikus feldolgozásban Szabó Géza az ortodoxia fogalmát a „falsa fides”-szel szemben a „recta fides”-ből vezette le, amely „egyrészt jelenti a kereszténység helyesnek nyilvánított, tehát egyházilag igaznak elismert

²³ KAUFMANN 2011, 410–413.

²⁴ SELDERHUIS 2013, 121–349. Lásd a *Places* című fejezet tanulmányait.

²⁵ GOUDRIAAN 2006, 4.

²⁶ VAN ASSELT 2013, 11.

²⁷ *RPP*, IX, 411.

²⁸ VAN ASSELT 2011, 141.

tanrendszerét, másrészt magában foglalja e helyesnek tartott tanhoz való szigorú, sőt merev ragaszkodást.”²⁹ Az intellektuális jellegű irányzat kiindulási alapja egy tudományos tanrendszer volt, amit egyedül és abszolút értelemben helyesnek tartva részletes meghatározásokba foglalva tálalt. Az igaz hit védelmében nem túrt attól semmilyen elhajlást, a bevett tételeken kívüli újítást, így konzervatív jelzővel illethető. Ugyanakkor nem zárkózott önmagába, hanem a saját hitigazságait folyamatosan összevetette más felekezetek dogmáival, ebből következett offenzív és polemikus jellege.³⁰ Szabó szerint tehát az ortodoxia legfontosabb jellemzői volt a dogmatikus, intellektuális, konzervatív szemlélet és a polemizáló hajlam. Ezek a jelzők állították szembe a képviselőit előbb a remonstrantizmussal és a puritanizmussal, majd a coccejanizmussal és a pietizmussal, filozófiai síkon pedig a karteizianizmussal.

A konfrontálódott irányzatok kutatói (például Zoványi Jenő³¹ és Makkai László³²) az ortodoxia árnyoldalát rajzolták meg, a fejedelmi hatalom (a Rákócziak, valamint Apafi Mihály) védőszárnyai alatt, a bevett dogmatikai tartalom és az episzkopális egyházi berendezkedés védelmében vívott csatározások felől megközelítve a kérdést. A II. világháborút követő évtizedek marxista szemléletű értekezéseivel szemben üdítő kivételt jelentett (az eredetileg 3 kötetben, németül megjelent, majd rövidítve magyarul is kiadott) Bíró–Bucsay–Tóth–Varga-féle egyháztörténet (1949), amely előbb „A dogmatizmus kialakulása” című fejezetben, majd a puritanizmus, a coccejanizmus és a karteizianizmus kapcsán, az ellentétek hangsúlyozásával értékelte az ortodoxiát.³³ Reális alternatíva lehetett volna még az 1608-tól 1715-ig terjedő Nagy Géza-féle egyháztörténeti áttekintés, ám félszázados halogatás után csak 2008-ban jelenhetett meg nyomtatásban.³⁴ Hasonló utat járt be Zoványi kézikönyve is, amely a Nagyénál kevésbé objektív módon, főként a puritanizmussal való szembenállása kapcsán érintette az ortodoxiát.³⁵

Szabó Géza munkája napjainkra számos ponton elavult, újabb átfogó kezdeményezés hiányában olyan résztanulmányokra támaszkodhat az érdeklődő, amelyek szerzői egy-egy lelkész vagy tanár teológiai-filozófiai műveltségét elemezve foglaltak állást. Az elmúlt

---

²⁹ SZABÓ 1943, 7.

³⁰ UO., 7–9.

³¹ Lásd: ZOVÁNYI 1911; ZOVÁNYI 1890. Jellemző, hogy Zoványi lexikonában a puritanizmussal vagy a karteizianizmussal szemben nem kapott önálló címszót az ortodoxia. Lásd: ZOVÁNYI 1977.

³² MAKKAI 1952. A szerző az osztályharc-elméletből kiindulva a „reakciós” ortodoxiát állította szembe a „haladó” puritanizmussal, az egyházkormányzati törekvések előtérbe helyezése mellett alig fordítva figyelmet a teológiai-hitéleti vonásokra. Hatására jellemző, hogy még a közelmúltban is jelent meg a Kálvin Kiadónál olyan összefoglalás, amelyik jelentős mértékben rá támaszkodott. (Lásd: ÁGOSTON 1997.)

³³ BÍRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA 1995, 153–156.

³⁴ NAGY G. 2008.

³⁵ ZOVÁNYI 2004, I, 272–285.

évtizedekben Kathona Géza,³⁶ Dienes Dénes,³⁷ Győri L. János,³⁸ Csorba Dávid,³⁹ Fazakas Gergely Tamás⁴⁰ írásai megannyi értékes adalékkal járultak hozzá a kérdés aktualizálásához, magam Apáti Madár Miklós sokrétű műveltségének elemeit tártam fel.⁴¹ Vegytiszta formájában egyik vizsgálatban sem volt kimutatható az ortodoxia jelenléte, sokkal inkább eklektikus jelenségek tanúi lehettünk. Bár az utóbbi évtizedekben a különböző célú felmérések számos adatot közöltek arra nézve, hogy ki, mikor, milyen alkalomból vallotta magát ortodoxnak, a jelenség szélesebb körű és szisztematikus vizsgálata még nem történt meg. A kortárs irányzatok (pl. a coccejánizmus⁴² és a karteziánizmus⁴³) analógiájára alapozva feltehetően ebben az esetben is inkább „ortodoxiák”-ról beszélhetünk, mint egységes és homogén jelenségről. Vagyis a hazai vizsgálatok (jórészt függetlenül a korábban idézett nemzetközi eredményektől) hasonló megállapításokra jutottak. Több meghatározó jelentőségű ortodox teológus életműve vár még feldolgozásra, példaként a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült Kollégium jeles professzorát, Pósházi Jánost említhetjük, aki buzgón forgatta tollát a jezsuiták, valamint a coccejánus és karteziánus irányzatok képviselői ellen.

A kutatás során nem definiálom újra a magyarországi református ortodoxiát, ehhez jelenleg olyan alapvető kutatások hiányoznak, amelyek messze meghaladják egy PhD dolgozat kereteit. A puritanizmus területén az elmúlt évtizedekben született eredmények alapján ma már egészen máshogy látjuk a jelenség tartalmát és kulcsszereplőit.⁴⁴ Ehhez hasonló programszerű feltárássra volna szükség az ortodoxia tekintetében is. Jelen esetben arra teszek kísérletet, hogy főként könyvtárak rekonstrukciója során nyert adatok segítségével feltárjam az említett ortodox címkével ellátott lelkészek (könyves) műveltségét.

---

³⁶ KATHONA 1987, 401–425.

³⁷ DIENES 2001a.

³⁸ GYŐRI L. J. 1987. ; NAGYARI 2002, 33–37. ; GYŐRI L. J. 2015a, 155.

³⁹ CSORBA 1999. ; CSORBA 1998. ; CSORBA 2007.

⁴⁰ FAZAKAS 2006.

⁴¹ Lásd: OLÁH 2013a.

⁴² Lásd: ZOVÁNYI 1890.

⁴³ Lásd: VERBEEK 2007.

⁴⁴ Lásd pl.: FAZAKAS G. T. – GYŐRI L. J. 2008. ; PÉNZES 2014. ; LUFFY 2015.

I. 4. A kora újkori református lelkészi könyvtárak keletkezése és használata

A kollégiumi oktatás legfőbb célja a lelkészképzés volt, hazai protestáns egyetem hiányában ezt egészítette ki a külföldi egyetemjárás (*peregrinatio academica*). A tudástranszfer legfontosabb eszközeként a nyomtatott könyv végigkísérte a diákok életét. Előbb abecedariumokat, katekizmust, latin nyelvtanokat, diákok számára összeállított klasszikus auktorkiadásokat, szótárakat, alapvető történelmi, logikai, retorikai, dialektikai, filozófiai tankönyveket, majd a lelkészi pályára készülve dogmatikai alapvetéseket, prédikációs szakirodalmat, agendát, énekeskönyvet, kegyességi munkákat és természetesen Bibliát szerezhettek. A saját, gyakran a tanulás befejeztével továbbadott (s épp ezért a jegyzékekről hiányzó) iskolai kiadványok⁴⁵ mellett fontos szerepe volt a wittenbergi mintára a kollégiumi diákság (*coetus*) tulajdonában lévő kollégiumi könyvtárnak. A 15. századtól ismerjük a közös könyvhasználat szokását rögzítő „*et amicorum*” típusú bejegyzéseket, a jelenség protestáns diákok körében is kimutatható. Egyes tanulókörök, baráti közösségek, együtt peregrináló személyek állhattak a humanista eredetű hagyomány mögött.⁴⁶

Akik külföldön tanultak, azok számára olyan lehetőséget jelentett a nyugat-európai könyvpiac, amivel a többnyire szerény anyagi lehetőségeikhez képest is igyekeztek jól élni, alapvető segédkönyvtárat összegyűjteni.⁴⁷ Előbb a reformáció egyetemére, Wittenbergbe, majd Heidelbergbe iratkoztak be, a 17. század első harmadától főként Németalföldre (Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht, Harderwijk), Németországba (Herborn, Marburg, Frankfurt an der Oder, Jena, Göttingen), Svájcba (Basel, Zürich, Genf) és Angliába (Oxford, Cambridge) látogattak el a diákjaink. A Kárpát-medencébe áramló kiadványok jelentős része a diákság közvetítésével érkezett. Az egyetemi nyomdászok által kiadott disputációs nyomtatványok, különböző filozófiai és teológiai értekezések, hitvitázó iratok, és számtalan, nem teológiai olvasmány (történelem, egyháztörténet, földrajz, klasszika-filológia, természettudományos-, és nem utolsósorban szépirodalom) érkezett hordóokban vagy diákládákban, olykor kalandos útvonalon. A tartalmat tekintve a 16. századi naprakészséget a 17. század második felére jelentősnek mondható megkésetttség váltotta fel, amely elsősorban egyháztörténeti okokra vezethető vissza.⁴⁸

---

⁴⁵ Lásd később Miskolci Csulyak István példáját.

⁴⁶ MONOK 2009, 266–276. Az elmúlt évtizedben a témához kapcsolódva összegyűlt néhány újabb adatot külön tanulmányban tervezem bemutatni.

⁴⁷ MONOK 2010, 1032.

⁴⁸ MONOK 2008, 37–38.

A gyülekezet által elhívott lelkész munkájához szükség volt könyvekre. Elsőként Bibliára, hogy az Írás üzenetét hitelesen tolmácsolhassa. Ez a 17. század utolsó harmadáig valószínűleg ritkábban történt a Károlyi-féle szöveg kiadásai alapján, mint a különböző latin (Vulgata, a Santes Pagninus-, a Junius–Tremellius-féle verziók), görög (főként Beza fordítása) és héber (Sebastian Münster-, valamint a Leusden-féle) editiók nyomán. A 16. század közepétől számos zsinati végzés és egyházi törvény szorgalmazta, hogy a lelkészek szerezzenek Bibliát és rendszeresen olvassák is a szövegét. Ennek ellenére még száz évvel később is előfordulhatott, hogy a gyülekezet papja Szentírás nélkül szolgált.⁴⁹ A heti rendszerességgel (hetente legalább két alkalommal) tartott istentiszteleti alkalmakra készülve a beszédekhez különböző segédkönyvek (konkordanciák, kompendiumok, példatárak), prédikációgyűjtemények és számos esetben nem teológiai munkák szolgáltak alapul. A temetési és esketési szertartásokhoz, kereszteléshez, úrvacsoraosztáshoz ágendára, graduálra, énekeskönyvre volt szükség. Ugyanakkor egyházi szakirodalom ritkábban kerül a kutató látóterébe. Végezetül az egyéni érdeklődés kifejeződéséeként változó mennyiségű nem teológiai jellegű irodalomra számíthatunk.

Természetes, ám ma már alig vizsgálható jelenség volt, hogy a lelkész használta a gyülekezet tulajdonában lévő könyveket. Két jelentősebb református gyülekezeti könyvtárról maradt fenn jegyzék, Gyöngyösről (1675, 1677: 15+129 tétel) és Nagyszombatról (1674: 97 tétel).⁵⁰ Ezek alapos elemzése még nem készült el, mindkét esetben találunk nagyobb mennyiségű teológiai irodalmat, amit haszonnal forgathattak prédikátorok.

A muzeális gyűjteményekben fennmaradt régi nyomtatványok arról is tanúskodnak, hogy az egyes könyvtárakat többen használták, változhatott a parókiákon őrzött könyvanyag. Erről a főként statikus állóképet közvetítő könyvjegyzékek is megemlékeznek, kölcsönzések, adásvételek, ajándékozások formájában tárva fel a múlt eseményeit. Jól példázza ezt a későbbiekben Csulyak István könyvtára is.

Összevetve a hazai gyűjtési szokásokat a nyugat-európaiakéval, azt látjuk, hogy a külföldi kollégáikhoz képest szerényebb beszerzési lehetőségekkel bíró magyarországi és erdélyi értelmiségiek sokkal kevésbé voltak képesek specializált gyűjteményeket létrehozni. Lelkészeink például többnyire nem mélyedhettek el olyan részletességgel egy-egy teológiai részterület szakirodalmában, mint angol, holland vagy német kollégáik, a könyvtáraik sokkal kevésbé rétegzettek. Ellenben szélesebb körben tájékozódhattak, műveltségük szerteágazóbb

---

⁴⁹ Összefoglalva lásd: OLÁH 2014a.

⁵⁰ *Adattár* 19/2, 225–231. ; 248–251.

volt, s amit megszereztek, azt sokkal nagyobb valószínűséggel olvasták, akár munkaeszközként, akár a kíváncsiságuk kielégítésére jutott hozzájuk a könyv.⁵¹

Az egész életen át gyűjtögetett bibliotéka a tulajdonos halála után többnyire az örökösök anyagi gondjait enyhítve szétszóródott. A jelenség nem csak a magyarországi egyházi értelmiségiekre volt jellemző. Amikor William Ames özvegyének támogatására a néhai lelkész barátai megpróbálták némi pénz összeszedni, első lépésként kinyomtattatták a *Bibliotheca Amesiana* aukciós katalógusát.⁵² A túlélés legjobb esélyét az jelentette, ha a könyvek az örökösök rendeléséből (Tarczali Bogdány Péter,⁵³ Eszéki T. István, Rozgonyi P. János⁵⁴), vagy adásvétel útján (Károlyi Benedek⁵⁵) egy kollégiumi könyvtárba kerültek.

A prédikációkat olvasva nem lehet kétségünk afelől, hogy a prófétai hevületű, érzékletes exemplumok sokaságát felvonultató lelkészek erősen hatottak a hallgatóságukra. Formálták a gyülekezet lelki életét és világképét, gazdagították a hívek műveltségét. A korabeli zárt társadalmi környezetben a prédikátor volt a közösség iránytűje, tanácsadója, képviselője. Az egyház vezetői pedig szükségszerűen példát mutattak az egyházmegyében vagy a kerületben működő lelkészeknek. Ilyen szempontból szükséges feltárni a kora újkori lelkészek könyves műveltségét, különösen értékesek a Miskolci Csulyak Istvánhoz és Tofeus Mihályhoz hasonló példák.

---

⁵¹ Lásd: MONOK 2007, 1031–1032. ; MONOK 2008, 36.

⁵² SPRUNGER 1988, 5–6.

⁵³ *Adattár* 14, 356–363.

⁵⁴ *Adattár* 16/2, 68–69.

⁵⁵ *Adattár* 14, 328–329.

II. Miskolci Csulyak István (1575–1645) könyves műveltsége

II. 1. Biográfia

1575-ben született Tolcsván, ároni (lelkészi) családba. Alsó fokú iskolái után Bodrogkeresztúron, Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen, majd Thököly Miklós nevelőjeként 1600-tól újra Patakon tanult. Kitűnő latin és görög tudását itthon alapozta meg. Az ifjú báró praeceptoraként 1601-től Görlitzben a szónoklattan és a költészet, 1603-tól Heidelbergben a teológia területén tökéletesítette magát.⁵⁶ 1607 júliusától Tarcalon rektorkodott. 1608 decemberétől a Rákóczi család birtokainak központjában, Szerencsen, 1612 februárjától Miskolcon, 1616 márciusától haláláig Olaszliszkán lelkészkedett. 1629-ben megválasztották zempléni esperesnek, amely tisztségben püspöki jogkörrel rendelkezett.⁵⁷ Bethlen Gábor kétszer is elhívta tábori lelkészének, ám a szolgálatra különböző okok miatt nem került sor.⁵⁸ Csulyak István 1645 decemberében hunyt el, 1646. január 4-én temették.

„Egymás után hat tiszta hitvest vezettem otthonomba, akiktől tíz jámbor utódot adtam Krisztusnak” – vallotta verses önéletrajzában.⁵⁹ Gyermekei közül csak Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) érte meg a felnőttkort, apja halálára ő adta ki az idézett életrajzot, kíséző epigrammával.⁶⁰ Tőle született unokája, Miskolci Csulyak Ferenc (1675–1740), Debrecen város tipográfusa és szenátora.

Esperesként szorgalmasan látogatta az eklézsiákat, a vizitációi során keletkezett dokumentumok felbecsülhetetlen források.⁶¹ Ugyanakkor – Révész Imre véleménye szerint – az anyagi feltételek vizsgálatán túl nem fordított kellő figyelmet a gyülekezetek hitgyakorlatára.⁶² A református ortodoxia védelmezőjeként az egyháztörténet⁶³ olykor elmarasztaló ítéletén túl az irodalomtörténeti kézikönyvek⁶⁴ a késő-humanista alkalmi költészet szerzői között tartja számon. Életművének az utóbbi évtizedekben legbuzgóbb

---

⁵⁶ *RMKT* XVII/2, 302.

⁵⁷ *Adattár* 13, 61–78. ; *ÚMIL*, II, 1388. Életrajzi adatainak sajátkezű feljegyzését lásd a *Diarium Apodemicum*-ában (264r–266v.) a továbbiakban: *Diarium*.

⁵⁸ *HELTAI* 1980, 303.

⁵⁹ *HUSZTI* 2000, 525–528.

⁶⁰ *RMNy* 2131.

⁶¹ Lásd: *DIENES* 2001b ; *DIENES* 2008a.

⁶² Révészt idézi: *BALOGH* Judit 1996, 83.

⁶³ Zoványi Tolnai pártján állva, elfogultan ítéli meg Miskolci Csulyakot, akiről a hatalmához végletekig ragaszkodó, életfogytig választott, velejéig konzervatív, a fennálló állapotokat védelmező esperes képét rajzolja meg. A kettejük között zajló vita csúcspontja Tolnai pataki tanársága és Miskolci Csulyak 1642. évi kollégiumi vizitációja volt. Lásd: *ZOVÁNYI* 1911, 77–84.

⁶⁴ *KLANICZAY* 1964, 107–108. ; *GINTLI* 2010, 213–214.

kutatója, Szabó András úgy értékelte a személyét, mint aki a „humanizmus egyfajta provinciális válfaját megpróbálta a konzervatív egyházpolitikával összeházasítani”.⁶⁵

Életének meghatározó epizódja volt a külföldi peregrináció. A hazatérőket eleve jobb karrierlehetőség várta, s az ott megszerezhető humanista műveltségről ékesen tanúskodik Miskolci Csulyak könyvtára. Leghőbb vágya teljesült, amikor eljuthatott Heidelbergbe. „Az akadémiai közösséget már kezdettől fogva annyira kívántam, hogy valahányszor valakit az Akadémiáról övéihez visszatérni láttam, annyiszor kértem magamban csendesen az Istent: kegyelméből tegye meg, hogy egyszer majd nekem is legyenek szárnyaim az Akadémiára repülni és a tisztas tudományokba már beavatott elmémet még tisztesebbekkel gyarapíthatni” – vallotta visszaemlékezésében.⁶⁶ Thököly Miklós képzése hat évvel idősebb bátyja, István peregrinációs útvonalának (Görlitz, majd Heidelberg) másaként rajzolódik ki, annyi eltéréssel, hogy apjuk, Thököly Sebestyén 1607-ben bekövetkezett halála miatt elmaradt a Svájcot, Franciaországot, Angliát, Itáliát érintő körút.⁶⁷ A két Thököly-fiú tanulmányútja rokon vonásokat mutat a „cavalier’s tour” jelenségével, melynek során a nemesifjú magántanár(ok) kíséretében külföldi egyetemeket és uralkodói udvarokat keres fel, hogy elméleti tudást és jártasságot szerezzen a rá váró feladatok (birtokigazgatás, politika, egyházszerzés, stb.) ellátásához, és személyes kapcsolatokat építsen ki.⁶⁸ Ebben a folyamatban játszott kulcsszerepet (Thököly (I.) István esetében Szerdahelyi Mihályhoz hasonlóan) Csulyak István, aki egyszerre felügyelte és tanította Thököly Miklóst.⁶⁹ „Életvitelének irányítójaként”⁷⁰ saját példáján keresztül nevelte,⁷¹ ügyelt az egészségére, és nem utolsó sorban megszervezte az utazás és a tanulmányok menetét. Síriratának elemzése nyomán tudjuk, hogy az ifjú Thököly bejáratos volt IV. Frigyes választófejedelem udvarába, s vele együtt praeceptor is elsajátíthatta az udvari életben való forgolódás szabályait.⁷² A Csulyakhoz hasonló kísérők működésének feltárása önálló disszertáció témája lehetne.

Nyomtatásban három heidelbergi értekezése jelent meg, mindháromszor David Pareus respondense volt, a valódi szerzőség is a professzort illetheti meg. Az első *De Sacra Scriptura*

---

⁶⁵ SZABÓ A. 2004, 67–68.

⁶⁶ *RMKT* XVII/2, 289. ; Szabó András fordításában: „Ezt az egyetemi életet már csaknem kezdettől fogva nagy sóhajtással annyira kívántam, hogy valahányszor valakit az egyetemről övéihez visszatérni láttam, annyiszor kértem magamban csendesen Istent, hogy az ő kegyelmességéből csináljon nekem is egyszer majd szárnyakat, hogy az egyetemre repülhessek, a tisztas tudományokba beavatott elmémet még tisztesebbekkel gyarapíthassam...”. Lásd: SZABÓ A. 2011, 125.

⁶⁷ *RMKT* XVII/2, 290.

⁶⁸ BOBORY 2009, 14–15.

⁶⁹ Fia, Miskolci Csulyak Gáspár Thököly (I.) István azonos nevű fiának, (II.) Istvánnak a nevelője volt 1650 körül, a főúri család így segíthette az árva ifjút a peregrináció költségeinek előteremtésében. (*ÚMIL*, II, 1388.)

⁷⁰ HUSZTI 2000, 527.

⁷¹ „(É)telből, italból csak annyit fogyasztottam, amennyire szükségem volt, tovább ültem az asztalnál, mint az jól esett, beszélgettem, jóllehet barátaimmal akartam kirándulni, nehogy nemes uram azt higgye, hogy ő mást engedhet meg magának.” (*RMKT* XVII/2, 290.)

⁷² HUSZTI 2000, 527.

(1604), a második *De lege et evangelio* (1605), a harmadik *De civili et ecclesiastica potestate* (1607) címmel jelent meg.⁷³ A sógora fiának születésére írott üdvözlésén⁷⁴ kívül Sebastian Ambrosiushoz,⁷⁵ Stephanus Kegeliushoz⁷⁶ és mecénása fiához⁷⁷ írott versét is kinyomtatták. Ezen kívül még egy versét említi Simon Melinda Miskolci Csulyak autográf marginálisára hivatkozva.⁷⁸ Ezt a „rhapsodiát”⁷⁹ hiába keressük Pareus (egyébként Csulyak disputációit is tartalmazó) *Collegiorum theologorum*ának első részében, a Kecskeméti Selymes János által megvédett traktátusánál, ha létezett is önállóan kinyomtatott formában, mára elveszhetett.⁸⁰

II. 2. Forrásadottságok

A következő fejezetekben elvégzendő rekonstrukció tétje nem kevesebb, mint újra megismerhetővé tenni a Zempléni Egyházmegyét évtizedeken át vezető prédikátor gyűjteményének szervező elveit, felvázolni a tulajdonos érdeklődését és szellemi horizontját. Az *Adattár*-sorozatban kiadott könyvjegyzéke⁸¹ bemutatása előtt mindenképpen ki kell térnünk két értékes forrásra, amelyek nélkül sokkal szegényesebben lehetne feltárni Csulyak műveltségét. Kortársaihoz hasonlóan peregrinációs albumként Nicolaus Reusnerus *Icones sive Imagines vivae litteris clarorum virorum Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae* című művének 1589. évi bázeli kiadását használta, a kötet egykor Jakó Zsigmond tulajdonában volt.⁸² Az egy évtizeddel korábban Németországban tanuló Újfalvi Imre⁸³ és Tolnai Beke Mihály⁸⁴ albuma mellett az egyik első forrás, amely magyar nemzetiségű deáktól ismert. Ennek bejegyzéseit, miként a „16–18. századi emlékkönyvek hungarika jellegű bejegyzéseinek adatait” Laczkovits Miklós és munkatársai rögzítették az *Inscriptiones Album Amicorum (IAA)* adatbázisban.⁸⁵ Az 1601–1645 között keletkezett 156 bejegyzés mintaszerű feldolgozása (a tulajdonos és a bejegyző személye és a rájuk vonatkozó bibliográfiai adatok, a

⁷³ RMK III. 5828. Az értekezések PAREUS *Collegiorum theologorum*... című gyűjteményében jelentek meg, önálló kiadásuk nem ismert.

⁷⁴ *Melos Genethliacum in natalem puelli lepidissimi Iohannis Vatsini...*, Görlitz, Johannes Rhamba, 1602. – RMK III. 990.

⁷⁵ RMK III. 989. Thököly Miklóssal együtt.

⁷⁶ RMK III. 995.

⁷⁷ RMK III. 1028.

⁷⁸ SIMON 1998, 6.

⁷⁹ „Vide rhapsodia(m) mea(m) in disputa(ti)one Davidis Parei privata de Libertate Christiana scriptam 9 Febr(uarii) 1605 Heidelb(ergae)”. Lásd: TelekiTéka Bo-5905, 9.

⁸⁰ David PAREUS, *De libertate Christiana*, respondente Johanne KEZKEMETINO Ungaro, 9. Febr. 1605 = Uő., *Collegiorum theologorum... decuria una...*, Heidelberg, Rhodius, Lancellot, 1611, 508–512. (RMK III. 5828.)

⁸¹ *Adattár* 13, 61–78.

⁸² JAKÓ 1972.

⁸³ Lásd: KESERŰ 1969.

⁸⁴ Lásd: IMRE 1991.

⁸⁵ <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php> (2013. december 22.)

bejegyzés dátuma, helye, szövege) mellett közölték az album lapjairól készült fotókat is. Mivel az album eredetiben jelenleg nem kutatható, pótolhatatlanok az IAA rekordjai. A másik kulcs Miskolci Csulyak műveltségéhez, a *Diarium apodemicum*⁸⁶ címmel vezetett útinapló, amely Szenci Molnár Albert naplójának közlője szerint is egyenletesebb és rendezettebb a Szenciéénél,⁸⁷ ugyanakkor hiányzik belőle a pszichologizáló ábrázolás.⁸⁸ Érdekes jelenség, hogy Molnár naplója nem említi Csulyakot, sem Csulyak *Diariuma* Szencit. A kézirat életrajzi vonatkozású része Ritoók Zsigmondné fordításában jelent meg.⁸⁹ Útleírásának néhány részletét (*Diarium apodemicum*, 3a–94a) Kovács Sándor Iván közölte.⁹⁰ A szövegét Szabó András készítette elő kiadásra, ám a vállalkozás a német fél visszalépése miatt meghiúsult.⁹¹ A *Diariumban* az olvasmányélményekről tanúskodó elszórt hivatkozásokat szintén vizsgálni fogom, ezek adatait kapcsolom össze a könyvjegyzék tételeivel. A szövegekbe beépített exemplumanyag elemzése ugyanakkor (bár a Győri L. János által Tofeus Mihály prédikációin elvégzett vizsgálathoz hasonlóan kétségtelenül sokat elárulna az auktor szöveghasználatáról – lásd később) eltérne a dolgozat meghatározott irányától. Végül említést érdemelnek a vizitációs körutak állomásain tapasztaltakat rögzítő *Liber redituum* és az esperesi napló (*Diarium senioratus mei*) amelyek egyháztörténeti szempontból felbecsülhetetlen források, ám jelen esetben a jellegükből adódóan kevés jelentőségük van.⁹²

Szót kell ejtenünk egy fájdalmas hiányról is. Bár a könyvjegyzék többször megjelent nyomtatásban,⁹³ a *Diarium apodemicumból* időközben elkallódott egy levél. A 348. után a 350. fol. következik, a 349r–v. oldalakra írott 34 könyves tétel leírása (307–341. tételek, a teljes mennyiség egytizede) ma már nem hasonlítható össze a kiadottakkal. A hiányzó levél helyén halványkék papírcsíkkal erősítették meg a könyvtestet.

---

⁸⁶ OSzK Kézirattára Oct. Lat. 656. A továbbiakban: *Diarium*.

⁸⁷ SZABÓ A. 2004, 85.

⁸⁸ SZABÓ A. 2008, 195–196.

⁸⁹ *Curriculum vitae Stephanis Pastoris Chuliak Miskolcini, Ecclesiae Liscensis Antecessoris, Ecclesiarumque dioeceseos Zemplen Senioris, ejusdem manu descriptus*, 297a–316a. Lásd: *RMKT XVII/2*, 283–300.

⁹⁰ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 301–312.

⁹¹ SZABÓ A. 2009, 812.

⁹² *Liber Redituum* ; *Diarium senioratus mei*.

⁹³ *Diarium apodemicum* 341a–351a. Kiadta: *RMKT XVII/2*, 336–348. ; *Adattár* 13, 61–78. A 353. tétel helyesen: „Georg(ii) Loisi(i) peregrinatio”.

II. 3. Miskolci Csulyak István könyvtárának jellemzői

Az egyik legizgalmasabb 17. századi református papi könyvtár a Miskolci Csulyak Istváné, aki összesen 381 tételt jegyzett fel naplójában. A tételek részletessége messze felülmúlja az átlagot: szinte minden esetben ismerjük a könyvek szerzőjét, címét, a kiadás helyét és idejét, így a megszerzett műveket kevés kivétellel azonosíthatjuk. Még becsebb a forrás, ha számba vesszük, hogy tudatosan vezetett lajstromként maradt fenn, s nem utólag, rohammunkában vették fel a hagyatékot, vagy az adományt összeírók. Eredetileg az 1601–1607 folyamán Görlitzben, Wittenbergben és Heidelbergben vásárolt könyvek listáját kezdte vezetni, amelyet aztán kibővített a már Magyarországon beszerzett olvasmányával („Partem in ipsa Hungaria velut in foro scrutario emptam habes”). A fennmaradt források tanúskodnak arról is, hogyan viszonyult Miskolci Csulyak István a könyveihez. A miskolci, majd az olaszliszkai parókián külön könyvtárszobát tartott, melynek homlokzatára verset is készített:

„Ante bibliotecam

Hospitis abstrusas absentis volvere chartas

Quisquis es haud tentes tibi ne fore turpiter obstes.”⁹⁴

azaz:

„A könyvtár előtt

Bárki legyél, ne akard forgatni, ha távol a gazda,

rejtett könyveit, így nem fogsz bajt hozni fejedre.”⁹⁵

A köteteken az „S. P. M.” monogram (Stephanus Pastor Miskolcinus) szerepelhetett supralibrosként, erről tanúskodik a *Diarium apodemicum* vöröses pergamen kötése is, esetenként kiegészítve a szerzés évével, ahogyan az a korabeli gyakorlatban általános volt. Possessorbejegyzései mellett feltűnik jelmondata, a 27. zsoltár 1. verséből vett részlet:

---

⁹⁴ *RMKT* XVII/2, 381. Gyulai Éva fordításában:

„Távoli gazdának rejtett könyvét ne merészeld
Bárki legyél olvasni, e helytől tiltva a járás.” (GYULAI 2001, 234.)

⁹⁵ A fordításért Szabadi Istvánnak tartozom köszönettel.

„Jehova illuminatio et spes vitae mea”, azaz: „Az Úr az én világosságom és üdvösségem”.⁹⁶ Ezt az idézetet csak a heidelbergi peregrináció idejétől használhatta, 1596-ban még a Lk. 18,38 részlete: „Jesu Filii David”, vagyis: „Jézus, Dávid fia, *könyörülj rajam!*” [kiegészítés: O. R.] szolgált szimbólumként.⁹⁷ Bár még nem készült átfogó felmérés a hazai kálvisinta könyvtulajdonosok bejegyzéseiről, általánosságban elmondható, hogy többnyire a Szentírásból választott igehelyeket alkalmazhatták possessorbejegyzéseikben, ahogyan ezt Csulyak példája is mutatja.

A késő-humanista tudós számára a könyv nem csak használati tárgy, hanem mindennapi létszükséglet lehetett. Elképzeltük, milyen hiányát érezte a könyvtárának, mikor Magyarországra hazatérve még egy évet kellett várnia, hogy Molnár Albert közvetítésével Németországból megérkezzen a gyűjtemény. Az „inquisitiók miatt” szükséges némi fondorlattal arra kérte Molnárt, hogy a „két hordo köniű portekát” úgy továbbítsa, „mintha nem könű volna hanem egieb marha”.⁹⁸ Könyvtára szellemi fegyvertár volt a hitviták során, munkaeszköz előbb az oktatás, majd a prédikációk és beszédek írásához, végül enyhet adó menedék a megpróbáltatások idején. 1622-ben három hét leforgása alatt pestisben elveszítette két leányát, majd (harmadik) feleségét, Seres Dorottyát. Így emlékezett meg erről:

„Hogy a legkedvesebb feleimnek halálesete mennyire megsebzette keblemet, nehezen mondhatnám el, hiszen minden ékességétől megfosztottak, és szinte megölve úgy földre terítettek, hogy ha Seneca, Plutarchos és Petrarca vigasztalásaikkal engem lesújtottságomból fel nem emeltek és kezükön a királyi költő zsoldáraihoz nem vezettek volna, házammak gyásza, ha Isten elébe nem áll, teljesen elemésztett volna.”⁹⁹

Kortársaihoz hasonlóan a könyveibe jegyzetelt is, a margináliák segítségével olykor kimutatható, hogy melyik könyvét olvasta.

Peregrinációja idején több jeles gyűjteménybe bebocsátást nyert, ezek mintaként szolgálhattak a saját könyvtárának kialakításához, kisebb léptékben. A cseh-lengyel határon található Głubczyce város lengyel jegyzője jóvoltából meglátogathatta a templomban elhelyezett könyvtárat.¹⁰⁰ Boroszlóban a gimnázium,¹⁰¹ Lipcsében az akadémia

⁹⁶ Csulyak István Gessner *Lexicon*ának címlapján egy elírás miatt tévesen a 17. zsoltárból származtatta a locust, máshol szövegvariánsokat használt: lásd a *Melléklet*ben.

⁹⁷ PRMTKK D.1.10.

⁹⁸ *RMKT* XVII/2, 290, 317.

⁹⁹ *RMKT* XVII/2, 294.

¹⁰⁰ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 305.

¹⁰¹ *RMKT* XVII/2, 288.

gyűjteményének ritkaságait is megcsodálta.¹⁰² A legtovább Heidelbergben tartózkodott, ahol szabad bejárása volt a Szentlélek templomban őrzött, a pfalzi választófejedelemi könyvtár és az egyetemi könyvtár egyesítésével létrejött, a 16. század végén a Fugger-könyvtárat is magába olvasztó Bibliotheca Palatinába.¹⁰³ Az elképesztően gazdag gyűjtemény rendkívüli hatással lehetett Csulyakra, az útleírásában a könyvtárról és annak épületéről is részletesen beszámolt.¹⁰⁴ Könyvtárosával, Janus Gruterusszal, a neves újsztoikus költővel és történészprofesszorral jó kapcsolatot ápolt.¹⁰⁵ Az esperesi vizitációk alkalmával felfigyelt más lelkészek gyűjteményeire is. Az 1629-ben a Sárán szolgáló Pelejtej Mártonról feljegyezte, hogy a „könyvtárra nem visel gondot, legfőképpen a kommentárok hiányoznak, a könyveket mintegy tízesztendőös por lepi be”¹⁰⁶ – vagyis rosszallását fejezte ki a munkaeszközök hiánya miatt és a meglévők elhanyagolásáért.

Mivel rendezőelvként praktikus okokból a kötetek méretét választotta, így ismerjük a rétalakot. Ügyelt a kolligátumok részletes leírására, esetenként tematikus kolligátumokat készített. Gondosan feltüntette a könyvek árát, ezen belül pedig külön a nyomtatványét és külön a kötését is. Jó gazdaként követte a kötetek útját, feljegyezte a kölcsönzők nevét. A hiányzó tételeket feltüntette, ahogyan történt ez a 283–285. tételként szereplő kolligátum esetében. Más lelkészi jegyzékeken alig van rá példa, hogy jelezték volna az ajándékozót, vagy a korábbi tulajdonost, ám Csulyak többször is megadta a kötetek provenienciáját, hasznos adalékokkal szolgálva az egyes tételek értékeléséhez.

A jegyzék méret szerint listázza a műveket, de ezen belül esetenként olyan kisebb csoportok bontakoznak ki, amelyek felvetik a gyűjtemény szervezésében a tematikus rendezési elv alkalmazását. Ilyenek például a jegyzék legelején található, nagyméretű teológiai kézikönyvek és bibliamagyarázatok, a logikai és dialektikai (194–210. tételek), az orvosi és egészség megőrzéséről szóló művek (343–347. tételek), vagy az antik klasszikusok (348–356. tételek) csoportja, melyeket a könnyebb eligazodás végett együtt tarthatott a tulajdonos. Ez a jegyzék is remekül példázza, hogy a kézikönyvek, lexikonok és bibliakommentárok inkább folio méretben, a teológiai- és egyéb tudományos értekezések negyedréti alakban, a kegyességi munkák, a tankönyvek és más népszerű művek pedig ennél kisebb méretben jelentek meg általában.

---

¹⁰² KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 308.

¹⁰³ 1622 őszén a várost megszálló Tilly lefoglalta a fejedelemi gyűjteményt, majd Miksa bajor választófejedelem XV. Gergely pápának ajándékozta a 12.000 műből (5.000 kötetben) és 3.500 kéziratból álló gyűjteményt. Lásd: ITZÉS 2013, 32–33.

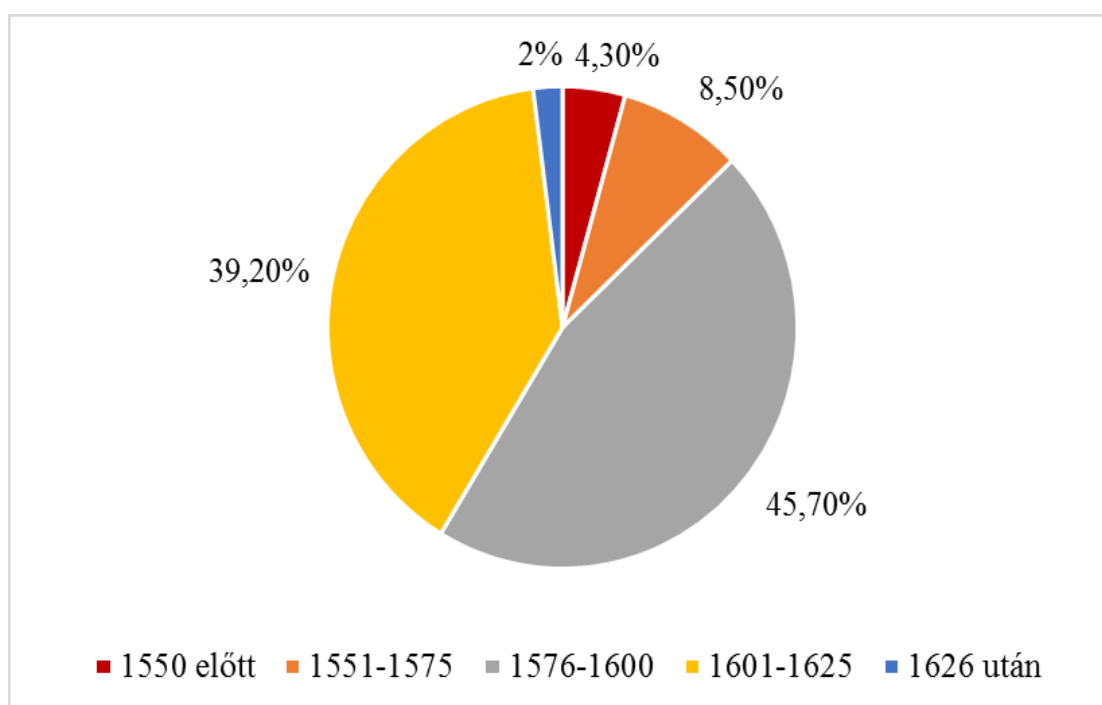
¹⁰⁴ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 310.

¹⁰⁵ *RMKT* XVII/2, 289, 302, 316.

¹⁰⁶ DIENES 2008a, 12.

Részletes leírásait alapul véve pontosan megállapítható, hogy könyveinek jelentős részét a 16. század utolsó negyedében, vagy a 17. század első negyedében nyomtatták. Elhanyagolható részük, mindössze a 4,3%-uk jelent meg 1550 előtt, de az 1551–1575 között kiadott művek is csak a teljes állomány 8,5%-át teszik ki. A legtöbbjük 1576–1600 között jelent meg (45,7%), a második legnagyobb csoportba az 1601–1625 között megjelent művek tartoznak (39,2%). A két csoport együtt közel 85%-ot jelent, a kiadások döntő többsége tehát az 1576 és az 1625 közötti félszázadban jelent meg. 1626 utáni kiadvány csak elenyésző számban (2%) került a gyűjteményébe, részben ajándék formájában.

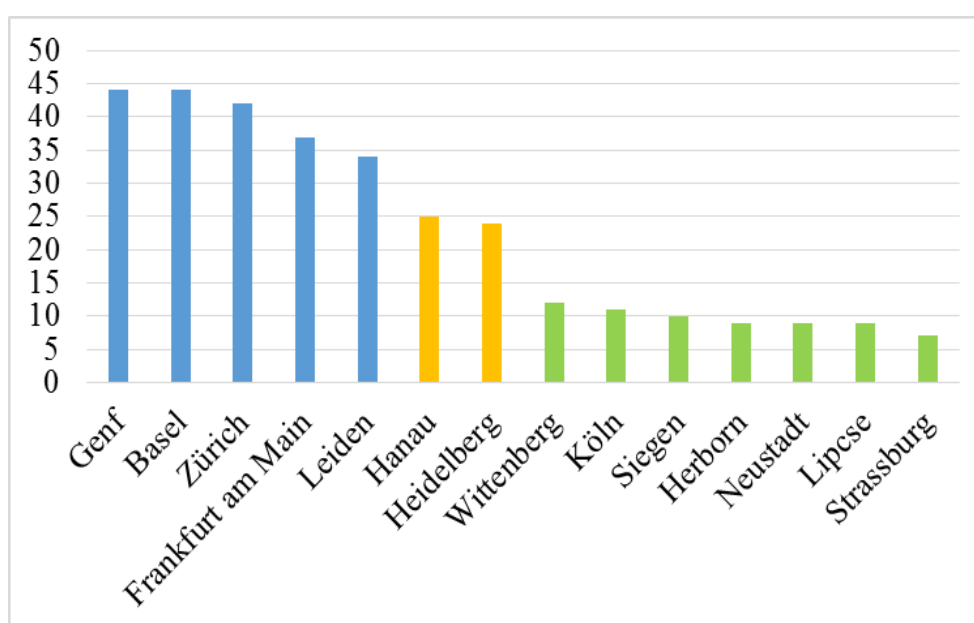
1. ábra. A Csulyak könyvtárában található kiadások megoszlása negyedszázadonként.

(Forrás: saját készítésű diagramm)

A németországi évei (1601–1607) alatt vásárolt kötetek tehát nagyrészt a 16. század közepén élt, vagy kortárs szerzők legfeljebb 2 évtizeddel korábban megjelent műveiből kerültek ki. Az itthon töltött évei alatt is aktívan gyűjtögetett, bizonyíték erre, hogy a 17. század első harmadában megjelent művek teszik ki a teljes könyvtára közel 42%-át. Csulyak példája szerint a korabeli zempléni traktus területén, megfelelő vásárlóerő birtokában lehetséges volt könyvtárat gyarapítani.

Az esetek többségében megismerhető a művek megjelenési helye. Közel félszáz nyomdahelyet találunk a jegyzéken, ezek eloszlása nem egyenletes. Az első helyen a reformáció legnagyobb svájci könyvkiadó központjai szerepelnek: Genf (44), Basel (44) és Zürich (42). Messze kiemelkedik még a nemzetközi könyvkereskedelem központja, Frankfurt

(37) és a németalföldi Leiden (34) könyvtermése. A második vonalban olyan német központok tűnnek fel, mint Hanau (25) és Heidelberg (24), amelyeket személyesen is meglátogatott. A harmadik vonalat Wittenberg (12), Köln (11), Siegen (10), Herborn (9), Neustadt (9), Lipcse (9) és Strassburg (7) képviseli. A művek ötödét összesen 37 különböző városban nyomtatták. Mindössze három magyarországi nyomdahely tűnik fel (Bártfa, Kassa és Debrecen), ellenben legalább ennyi művet találunk Miskolci Csulyak könyvtárában, ami magyar szerzőtől külföldi nyomdában jelent meg. A közel négy évtizeden át itthon szolgáló lelkész esetében feltűnő a külföldi és a magyar nyomdahelyek között fennálló aránytalanság. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a hazai könyvtermés kevésbé széles körben tudta kiszolgálni a magas műveltségű értelmiségieket.

2. ábra. A nyomdahelyek aránya Csulyak könyvtárában.

(Forrás: saját grafikon)

A címadatok, a kiadás helyének és idejének ismeretében a *Gemeinsamer Verbundkatalog*¹⁰⁷ segítségével meghatározhatjuk a jegyzéken szereplő művek kiadóit és nyomdászait. A nyomdahelyeknél korábban kapott eredmény részben korrelál az ott működő nyomdászok megjelenési gyakoriságával, de az is befolyásolja a képet, hogy a városban hány nyomdász működött. Ha az ugyanott működő több műhely termékét is vásárolta Miskolci Csulyak, akkor természetesen jobban megoszlik a tételszám, mintha csak egy nyomda terméséből válogathatott volna. Jó példa erre a neustadti Harnisch-műhely, amelytől 8 művet

¹⁰⁷ www.gbv.de. A katalógus Bremen, Hamburg, Mecklenburg-Vorpommern, Niedersachsen, Sachsen-Anhalt, Schleswig-Holstein, és Thüringen tartományok együttműködésével jött létre.

is beszerzett Csulyak, vagy az oppenheimeri Hieronymus Galler (4 mű), aki teljes egészében lefedte a városban megjelent kiadványokat. Ahogyan láttuk, Genfben és Zürichben nyomtatták a legtöbb kötetét, ám könyvtárában 10 genfi nyomdász osztozott azon a könyvmennyiségen, amit Christoph Froschauer és örökösei egymaguk nyomtattak. A 16. század közepén a reformáció nemzetközi központjának számító Zürichben az idősebb Froschauer a saját papírmalmával kiszolgált három műhelyében hétszáznál is több művet adott ki. Főként teológiai munkákat nyomtatott, Zwinglivel, Bullingerrel és Gwaltherrel együttműködve a nemzetközi piacot is ellátta.¹⁰⁸ A helvét kiadók közül a legtöbb művel (32) tehát a Froschauerok vannak jelen, ezt követi a bázeli Waldkirch- (16) és a genfi Vignon-műhely (14). Genfből a Stoer- (7), az Estienne- (5), a Le Preux-műhely (4) érdemel még említést, Baseltől pedig Henricpetri (5), Frobenius (4) és Oporinus (3) typographiái.

A könyvkereskedelem és a nyomdászat németországi fellelegvárában, Frankfurt am Main-ban tevékenykedő Wechelek összesen 24 művel részesednek a gyűjteményből. A hugenotta exuláns Andreas Wechel által 1574-ben alapított frankfurti nyomdát örökösei, Johann Wechel, Claude de Marne és Jean Aubry vitték tovább (kiegészülve Zacharias Paltheniusszal), a századfordulón pedig a közeli Hanauban nyitottak új műhelyt. A pegazust ábrázoló családi jelvényel megjelent, főként klasszikus szerzőktől származó igényes munkák célközönsége leginkább a humanisták közül került ki, és csak a harmincéves háború hatására bontottak zászlót a kálvinizmus mellett.¹⁰⁹ Elévülhetetlen érdemeket szereztek többek között az újsztoikus filozófia kurrens műveinek közvetítésével a magyar humanista értelmiség felé.¹¹⁰ Érdeemes megemlíteni Christoph Corvinust (Raabe/Rab), aki Frankfurtból költözött Herbornba, majd a pestisjárvány miatt 1598–1599-ben követte a herborni főiskolát Siegenbe. Nála jelent meg Szenci Molnár Albert Psalteriuma mellett a Piscator-Biblia is.¹¹¹ Herbornból 12, Siegenből 6 kiadványát találjuk meg Csulyaknál, a két városból összesen tizennyolcat. A hanai Wilhelm Antonius 18 nyomtatványa között főként Keckermann tankönyvei és református teológusok művei szerepelnek. A neustadti és heidelbergi Josua Harnisch (8+2, azaz összesen 10), vagy a kölni Zetzner (7) alkotják a derékhadat. A heidelbergi Vögelin (4) és Johannes Lancelotus (3), az oberurselli Sutorius (4), és a wittenbergi ifjabb Johann Krafft (3) mellett további több tucat, elsősorban német nyomdász egy-két művel osztozik a gyűjtemény fennmaradó részén. Németalföldről az antwerpeni és leideni Officina Plantiniana 18, valamint az amsterdami Blaeu műhely 3 nyomtatványát említhetjük. A nyomdahelyek szerinti megoszlásra egyelőre nem tudunk magyarázattal szolgálni, hogy a németországi

---

¹⁰⁸ LEU 2011, 301–309.

¹⁰⁹ Lásd: EVANS 1975, 6–52.

¹¹⁰ ÁCS 2008, 39.

¹¹¹ SZENCI MOLNÁR 2003, 196.

könyvpiacra Csulyak miatt éppen a genfi, a bázeli és a zürichi kiadványokat részesítette előnyben a német városokéival szemben.

A nyelvi megoszlás meglehetősen egysíkú képet mutat: Csulyak szinte kizárólag latin műveket olvashatott. A két-, vagy többnyelvű kiadások (Calepinus tíznyelvű szótára, egy görög-latin lexikon, Arisztotelész görög-latin opera omniája, Johannes Clajus négy nyelvű *Evangelia*ja) mellett egy görög és egy görög-latin Biblia jelenik meg. A héber nyelvű szövegeket néhány nyelvtan, egy lexikon, egy Biblia és egy zsoltárkiadás képviseli. Bár öt évet töltött Németország különböző egyetemén, Piscator Bibliáján kívül mást nem tudunk felmutatni. Amennyiben csak a könyvtárát vennénk alapul, könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy alig olvasott németül. Levelezését német professzorával, Pareusszal is latinul bonyolította, a „respublica litteraria” korszakában a közös humanista gyökerek még erősek voltak. Más forrásoknak köszönhetően viszont ismert, hogy „ex germanico”¹¹² fordított énekeket, számos verse közül éppen Johannes Kolross (1487–1558) *Ich dank dir, lieber Herre...* kezdetű reggeli énekének (Morgenlied) magyar nyelvű fordítása terjedt el *Magasztallak én téged...* kezdettel. Az óda a 17. század végéig többször megjelent nyomtatásban, számos kéziratos másolata ismert.¹¹³ Naplójában folyékonyan másolt fraktúr szöveg fogadja az olvasót.¹¹⁴

Az anyanyelvén született művek a humanista tudóst kevésbé érdekelhették, ezek beszerzésében leginkább személyes kapcsolataik játszhattak szerepet. Ilyen módon kerülhetett hozzá Szenci Molnár Albert több műve: a Scultetus-fordítás, a bekecsi templomszentelő prédikáció és a latin–magyar szótár. A *II. Helvét Hitvallást* egyik leánykájának küldték Heidelbergből. Salánki Györggyel akkor kerülhetett kapcsolatba, amikor I. Rákóczi György kinevezte a pataki iskola tanárává, majd igazgatójává, később pedig a Liszkához közeli Mádton lelkészkedett. Ekkor szerezhette Csulyak az Erasmus-fordítást.¹¹⁵ Medgyesi Pál *Szent Ágoston vallása* mellett a „dono autoris accepi” megjegyzés szerepel, vagyis szerzői ajándékról van szó. Végül Mihálykó János bártfai Jakob Zader-fordítását említhetjük, de a magyar nyelvű munkák aránya így sem éri el a 2%-ot.

---

¹¹² *RMKT* XVII/2, 390.

¹¹³ SZILASI 2008, 265–276.

¹¹⁴ *Diarium*, 73r.

¹¹⁵ RMNy 1393.

II. 4. A beszerzés forrásai

Könyvtára jórészt vásárlás útján gyarapodhatott, s ahogyan azt a könyveinél megadott árak jelzik, tudásszomja kielégítéséhez képes volt jelentős anyagi áldozatokra is. Anyja, Póli Éva nemes származású volt, apja, Miskolci Csulyak János lelkész korán elhunyt. Csekély öröksége lehetett az egyik forrás könyvtára gyarapításához, valamint patrónusa és munkaadója, Thököly Sebestyén erszénye. Mikor kinevezték az ifjú báró mellé nevelőnek, a késmárki udvarban sok irigye támadt,¹¹⁶ vélhetően közrejátszott ebben a pozícióval járó jövedelme is. Az ifjú bárónak és kísérijének külföldi útja hatalmas összeget emésztett fel (Csulyak számításai szerint 4.850 forintot), jelentős részben ez fedezhette az olvasmányok beszerzését is. Hazatérése után lelkészi járandóságából gyarapíthatott.

Szenci Molnár Alberttel folytatott levelezéséből¹¹⁷ ismerjük Petrus Marschall (Mareschall) frankfurt am main-i bibliopolával fenntartott kapcsolatát. A frankfurti könyvvásáron Európa legnagyobb kiadói kínálták a portékájukat, köztük a bázeli Johannes Amerbach és Johannes Frobenius, a zürichi Froschauer, Johann Petri és Thomas Platter.¹¹⁸

Időnként találkozunk „in foro scrutario”, vagyis használtan, (zsib)vásáron beszerzett kötetekkel. Több esetben ajándékozás vagy öröklés útján jutott olvasnivalóhoz, az erre utaló margináliák információval szolgálnak Csulyak kapcsolati hálójáról. A személyek azonosítása az útinapló és a peregrinációs album segítségével lehetséges. Főként három, olykor egymással átfedésben lévő irányból érkeztek adományok a gyűjteményébe: az egyetemi tanulmányai alatt megismert személyektől, a hazai református értelmiségiektől és családtagjaitól. Ahogyan láttuk, egyetemi éve alatt szerezhette könyvtára nagyobb hányadát, kisebb részben pedig a vele egy időben peregrinálók ajándékaként. Elsőként tanítványát, Thököly Miklóst említhetjük, akitől Cornerius zsolttármagyarázata (307. tétel), és egy Pareus-vitairatot kapott ajándékba (158. tétel). Michael Scotus művével még Wittenbergben, Lipsius leveleivel (204. tétel) már Pozsonyban ajándékozta meg evangélikus deáktársa, Stephanus Kegelius.¹¹⁹ Váradi Tonsor István Wittenbergben engedte át Kálvin levelezését Miskolci Csulyak számára, de „nem ingen azert” (132. tétel).¹²⁰ Ugyanitt Vizsolyi Hunyor János¹²¹ egy Augustinus-kötettel

---

¹¹⁶ RMKT XVII/2, 288.

¹¹⁷ RMKT XVII/2, 317.

¹¹⁸ WEIDHAAS 2008, 26.

¹¹⁹ Kegelius 1602-ben ment a görlitzi gimnáziumból Wittenbergbe (SZÖGI 2011, 5194, 3891.) ; 1602. július 18-án színezett címerképpel jegyezte be sorait Csulyak albumába: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=9472 (2014. március 28.)

¹²⁰ 1603. május 25-én a wittenbergi, majd 1604. április 13-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. (SZÖGI 2011, 783, 3918.) 1603. június 22-én Wittenbergben jegyezte be Miskolci Csulyak albumába héberül egy Zsoltárok könyve-, és egy latin Cyprianus-idézetet. Inscriptiones Album Amicorum (IAA): http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=8862 (2014. március 28.)

(347. tétel), Dési Pastoris/Pap István¹²² pedig Petrarca műveivel (330. tétel) gyarapították könyvtárát. Szenci Molnár Albert az 1601–1607 közötti időszakot Németországban töltötte egyetemi hallgatóként, nevelőként, nyomdai korrektorként.¹²³ Élethosszig tartó barátságukról Miskolci Csulyak albumának Szenci Molnár két évtizeddel később, Liszkán kelt bejegyzése¹²⁴ és a Szenci levelezésében fennmaradt 9 levél árulkodik.¹²⁵ A bekecsi templomszentelő prédikációkat már itthon ajándékozta Molnár (289. tétel), akit Csulyak Pareus egyik frissen megjelent művével tisztelt meg (158. tétel).

Az ajándékozás keretében időnként Csulyak életének rendhagyó történései szolgálnak. 1601 szeptemberében, Görlitzben Casparus Dornavius¹²⁶ orvostanhallgató asszisztálásával távolítottak el egy kelést a magyar deák jobb lábából.¹²⁷ Az operációból barátság szövődhetett, ezt jelzi egy albumbejegyzés¹²⁸ és egy Polanus-kötet (234. tétel). Dornavius is gazdag könyvtárat gyűjtött élete folyamán, a könyvek szeretete miatt is rokonszenvezhettek. 1603 júliusában Csulyak és tanítványa a heidelbergi vendégfogadóból – ahol az ifjú báró elővigyázatlanága kis híján az életébe került¹²⁹ – átköltöztek a Brassóból elszármazott Peter Felckmann házába.¹³⁰ Szász honfitársuk a korábban a Commelinus-műhelyben megjelent Alexandriai Szent Athanáz műveinek görög nyelvű szövegkiadásán és fordításán dolgozott,¹³¹ Miskolci Csulyakot a *Tiltott könyvek jegyzékével* ajándékozta meg (350. tétel). Hazatérése után május 28-án „Márkfalvára” utazott, hogy barátait köszöntse, s hét napig maradt ott. A Wittenberget megjárt Markusfalvi Máriássy Zsigmond¹³² a tartózkodás utolsó napján, 1607. június 4-én keltezte bejegyzését Csulyak albumába,¹³³ és ekkor adományozhatott vendégének egy főként Machiavelli műveiből álló kolligátumot.

Miskolci Csulyak bibliofiliája közismert lehetett, feljegyzései arról tanúskodnak, hogy református lelkészek, tanárok gyarapították bibliotékáját. Egy Amesius-munkát (293. tétel)

---

¹²¹ Vizsolyi 1603. június 13-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre. (SZÖGI 2011, 3919.) 1612-től Csulyak utóadaként Szerencsen lelkészkedett. (RMKT XVII/2, 379–380.)

¹²² 1603. május 25-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. (SZÖGI 2011, 3898.) 1603. június 22-én Wittenbergben jegyezte fel a nevét Miskolci Csulyak albumába. IAA: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=6011 (2014. március 28.); Életére lásd: *Adattár* 1, 59–65.

¹²³ ZOVÁNYI 1977, 590.

¹²⁴ HERPEI 1966, 160–161. A bejegyzésről lásd még: IAA: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=5906 (2013. december 26.)

¹²⁵ RMKT XVII/2, 315.

¹²⁶ Dornau Görlitzben, majd Beuthenben tanított. A sziléziai rendek követeként jelen volt az 1620. évi besztercebányai országgyűlésen. Lásd: SZENCI MOLNÁR 2003, 45–47.

¹²⁷ RMKT XVII/2, 288.

¹²⁸ 1602. január 30-án Hippokratész *Aforizmáiból* és Plautus *Curculiojából* választott egy-egy idézetet. (IAA: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=9515 (2013. december 23.)

¹²⁹ SZABÓ A. 2011, 119–128.

¹³⁰ RMKT XVII/2, 289.

¹³¹ EKLER 2007, 404.

¹³² Sebastian Ambrosius köréhez tartozott. Lásd: SZÖGI 2011, 3648.; SEBŐK 2007, 166–167.

¹³³ IAA: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=9453 (2013. december 28.)

kapott Tolnai Pap István¹³⁴ pataki kollégájától, Rákóczi György későbbi udvari papjától. Nem tévesztendő össze Tornai Pap Istvánnal,¹³⁵ aki az 1620-as évek végén (Csulyak lelkészsége idején) Olaszliszván rektorkodott, majd leideni disputációit is neki ajánlotta (RMK III. 1459, 1472.). Tőle egy prédikációskötetet és egy Junius–Tremellius-féle Bibliát kapott Csulyak (290. és 292. tételek). Flórián Mihálytól szintén liszikai rektorsága idején¹³⁶ kerülhetett Béza latin Újszövetsége és egy Erasmus-mű a lelkész könyvtárába. Szepsi Vámos János az ifjú Csulyakot tanította Szerencsen, később annak másodlelkésze volt Miskolcon.¹³⁷ Szepsi egy Vulgatát ajándékozott (108. tétel). Miskolci Puah Pál¹³⁸ 1621–1622 között liszikai iskolamester volt, Franekerben verset írt Csulyakhoz. A későbbi ungvári lelkész-esperestől kapta Bessaeus prédikációit (103. tétel) és egy Beza-féle Újszövetséget. Medgyesi Pál a megjelenésekor ajánlhatta a *Szent Ágoston vallása* című fordítását a zempléni esperes figyelmébe (360. tétel). A pataki katedrát frissen elfoglaló Bakai Benedek¹³⁹ 1630 augusztusában Sárospatakon jegyzett be egy Tertullianus-idézetet Csulyak albumába.¹⁴⁰ Ekkor kaphatott tőle egy görög költők műveiből álló munkát (361. tétel). Miskolci S. János¹⁴¹ a *II. Helvét Hitvallás* magyar fordítását küldte Heidelbergből Csulyak egyik leánykájának (288. tétel). Vizitáló esperesként jól ismerte az egyházmegyében szolgáló lelkészeket és tanárokat, könyvtárának felbukkanó darabjai talán többet is elárulnának azok szerepéről.

Családja is gyarapította a könyvtárát, egy kötetet apjától,¹⁴² egy másikat apósától, Szikszai Bába György zombori prédikátortól¹⁴³ örökölt (279. tétel), egy továbbit első feleségétől, Szikszai Judittól kapott.¹⁴⁴ Ikertestvére, ifj. Miskolci Csulyak János¹⁴⁵ a *Secularis concio evangelicát* adományozta (100. tétel). Sógora, Prágai András¹⁴⁶ került Csulyakhoz egy hitvitázó munka (79. tétel). A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában

¹³⁴ Tolnai Pap (?–1642) életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 646. ; 1630. július 13-án kelt latin nyelvű bejegyzése Csulyak albumában. IAA: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=9093 (2013. december 29.)

¹³⁵ Tornai Pap (1602–?) életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 651.

¹³⁶ RMKT XVII/2, 295.

¹³⁷ RMKT XVII/2, 292.

¹³⁸ Életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 408. ; A vers megjelent: RMK III. 1378.

¹³⁹ Bakai (?–1633) tanulmányaira lásd: SZÖGI 2011, 4061. ; BOZZAY–LADÁNYI 2007, 2493. ; GÖMÖRI 2005, 7.)

¹⁴⁰ IAA: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?entry_id=6275&page=browse (2014. január 4.)

¹⁴¹ Miskolci S. János 1617. június 22-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. (SZÖGI 2011, 867.)

¹⁴² PKK D.1.10.

¹⁴³ RMKT XVII/2, 282. Csulyak búcsúverse szerint Szikszai 1617-ben hunyt el, ezután kerülhetett hozzá a munka. (*Diarium*, 150v.)

¹⁴⁴ 11. tétel: Isocrates opera omniájának folio méretű kiadása (Basel, 1570). A kötetet említi: PÉTER 1999, 326–327.

¹⁴⁵ Ifjabb Csulyak János 1611. december 7-én, Újhelyen hunyt el. (RMKT XVII/2, 292.)

¹⁴⁶ Suri Orvos Mihály özvegyével, Prágai Zsuzsannával 1635. április 24-én tartották lakodalmukat. (RMKT XVII/2, 298.) Csulyak 1636. április 28-án utazott Prágai András özvegyéhez, hogy a hagyatékon megosztózzanak, ekkor kerülhetett hozzá a rózsakeresztes kötet is. Lásd: BÁN 1976a, 145.

található egy további kolligátum Prágai hagyatékából, erről később. Suri Orvos Mihály¹⁴⁷ könyveiből is szerezhették, annak korábbi felesége, Prágai Zsuzsanna örökségéből.¹⁴⁸

Maga is ajándékozott olvasnivalót. Balthasar Tilesiust¹⁴⁹ Heidelbergben ajándékozta meg egy bibliakommentárral (226. tétel). Szenci Molnárnak két Bullinger-munkát adott Heidelbergben (39, 92. tételek). Hodászi Lukács tiszántúli szuperintendensnek¹⁵⁰ Modrzewski államelméleti munkáját küldte Debrecenbe (43. tétel). Csulyak két sírfeliratot is készített a Szentandrászi család részére,¹⁵¹ közülük való lehetett Szentandrászi Jónás lelképásztor, akinek egy postilláskötetet adományozott (154. tétel). Csulyak János nevű testvére egy duodecim alakú Bibliát, sógora, Váci Gergely¹⁵² egy frissen megjelent Piscator-féle német Bibliát kapott. Felesége testvérének, Szikszai Jánosnak egy 24° alakú Ovidius-Vergilius kötetet adott Zomboron, 1617-ben (381. tétel). Tarcal város későbbi főbírájának, Zombori Hasznos Péternek¹⁵³ Josephus Flavius munkáját ajándékozta (170. tétel).

Olykor gyűjteményének használóiról is árulkodnak a jegyzék margináliái. Tornai Pap István debreceni rektorsága idején vette kölcsön Csulyak egyik Ciceróját, amit csak 5 év múltán juttatott vissza (201. tétel). A krónikáiró Szepsi Laczkó Máté erdőbényei prédikátor¹⁵⁴ (Csulyak második felesége révén rokona) kölcsönkérte Johannes Scapula görög-latin lexikonát (58. tétel). Szepsi Láni Mihály¹⁵⁵ abaúji esperes iktatta be Miskolci Csulyakot a zempléni egyházmegye esperesének tisztébe.¹⁵⁶ Ő egy Horatius-kötettel (38. tétel) maradt adósa Csulyaknak, aki maga is kölcsönözhetett másoktól.

Néhány személy a jobb forrásadottságok ellenére sem azonosítható. Böszörményi Andrástól Irenaeus művét kapta Szécsen, Szepsi Bálint Goclenius logikáját kölcsönözte (191. tétel) Csulyaktól. Másoknak csak egy néveleme ismert („Brunonus”, vagy „Lázár”), esetleg alig több, mint a monogramja („Nic. V.”).¹⁵⁷

Érdekes momentumként említhetjük Petrus Canisius kátéjának bekerülését a gyűjteménybe (54. tétel). Szepsi Laczkó Máté krónikájában olvashatjuk, hogy 1619-ben

¹⁴⁷ Életére lásd: SZENCI MOLNÁR 2003, 239.

¹⁴⁸ *RMKT* XVII/2, 333–334.

¹⁴⁹ 1606. április 30-án kelt a Zsoltárok könyvét idéző bejegyzése Csulyak albumában. IAA: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=9109 (2014. január 7.)

¹⁵⁰ Életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 258.

¹⁵¹ *RMKT* XVII/2, 374–375.

¹⁵² Póli Dorottya férje volt. Peregrinációjára lásd: SZÖGI 2011, 736, 3730. 1606-ban márkfalvi pap volt (*RMKT* XVII/2, 290.), 1623. január 4-én iktatták be a zempléni esperesnek, Miskolci Csulyakot pedig a traktus jegyzőjének. 1627-ben Gálszécsről írt Miskolcihoz két latin verset (*RMKT* XVII/2, 310.). 1629. január 25-én hunyt el Csulyak követte az esperességben. (*Uo.*, 295.)

¹⁵³ 1598-ban Wittenbergben is megfordulhatott (*RMK* III. 925.), életére lásd: *RMKT* XVII/2, 43–44, 388.

¹⁵⁴ Szepsi 1603-tól Olaszliszkán, 1609-től Kassán tanított, Lórántffy Mihály udvari papja, majd 1612-től erdőbényei lelkész volt. (SZABÓ Péter, *Szepsi Laczkó Máté = MAMŰL*, XI, 158.)

¹⁵⁵ Működésére lásd: ZOVÁNYI 1977, 597. Csulyak neki is írt levelet Liskáról Pázmány Kalauzának cáfolata és az ausztriai exulánsok ügyében. (*RMKT* XVII/2, 322–323.)

¹⁵⁶ *RMKT* XVII/2, 295.

¹⁵⁷ Egy Arisztotelész-kommentárt vásárolt Csulyaktól 120 dénárért (73. tétel).

Rákóczi György Kassára tartó hajdúi „Jászón az egri káptalanban lévő papokat” felverték, és „minden jóságokban a mit kaphatának, zsákmánt vetének”. Leleszen is hasonlóképpen cselekedtek, majd Kassa elfoglalása után (ahol nem kímélték a királyi kápolnát sem)¹⁵⁸ a fogoly Dóczy András Habsburg-párti felső-magyarországi főkapitányt Sárospatakra vitték Bethlen Gábor fejedelemhez.¹⁵⁹ A közeli Liszván lelkészkedő Csulyak a fejedelem üdvözlése miatt, vagy más okból a városban tartózkodhatott. A tételhez fűzött margináliából¹⁶⁰ tudjuk, hogy ebből a zsákmányból került hozzá a Canisius-kötet. Magyarázatul szolgálhat ez az alkalom könyvtára más részének provenienciájára is, a kisebb méretű kötetek után ismét visszatérő „in quarto forma” csoport esetében (374–386. tételek), ahol a proveniencia, esetleg a régiség elvének formáló hatása érvényesülhetett. Az előző mellett szól, hogy a munkákat oda nem illő módon, a 12–16° és a 24–32° alakú kötetek között, egyben lajstromozták, a becsült értékük megjelölése nélkül. Utóbbi mellett, hogy kivétel nélkül az 1500–1518 közötti időszakban jelentek meg. A művek jól illeszkedtek volna egy 16. század eleji korai reformátor, vagy kolostor könyvtárába, ám Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációinak, vagy Andreas Karlstadt és Johannes Eck Luther nézetei fölött folytatott vitájának a 17. század elején már inkább csak történeti értéke lehetett. Talán nem tévedünk, ha az 1619. évi kassai zsákmányból származtatjuk ezeket a műveket is.

A jeles gyűjtemény a tulajdonos halála után szétszóródott, darabjai a századok viharában jórészt megsemmisültek. Eddig összesen 14 kötetét azonosítottam, ezek egy része Csulyak Gáspárhoz vándorolt.¹⁶¹ Jó példa erre Conrad Gesner *Lexikon Graeco-latinum*ának 1543. évi bázeli kiadása, amit a hátsó kötéstáblán olvasható szignó szerint Csulyak István apja, János vásárolt 1 aranyért, Wittenbergben. Fia Bodrogkeresztúron látta el kézjegyével 1596-ban. Jegyzékének kiadói (Harsányi István nyomán) úgy vélték, hogy még deák korában ajándékozhatta az alma maternek, könyvjegyzékén ezért nem szerepel.¹⁶² Valami más állhatott a háttérben, ugyanis a bejegyzések arról árulkodnak, hogy a kötet előbb Csulyak fiához került (talán örökségképpen, 1646–1648 környékén),¹⁶³ aki 1648-ban továbbadta Szentgyörgyi Tamásnak, s tőle került Patakra, s onnan a sátoraljaújhelyi piaristákhoz. A rendház 1909. évi katalógusában¹⁶⁴ is szerepel, az állomány java az 1920-as években a

¹⁵⁸ SZENCI MOLNÁR 2003, 188, 1166. láb.

¹⁵⁹ SZEPSI LACZKÓ 1858, 218–223. ; Dóczy felbukkan a Bocskairól írott emlékbeszédben (1608), a politikai ellenfelek sorában. Lásd: SZABÓ A. 2006, 540.

¹⁶⁰ „Ex praeda Cassoviensi Pontificia cum And. Doczi captus fuisse.” (54. tétel)

¹⁶¹ Csulyak Gáspár könyveire lásd: CSORBA 2015a ; CSORBA 2015b.

¹⁶² RMKT XVII/2, 336.

¹⁶³ Az egyik kötet (BukNat XVI/II/295) bejegyzése arról tanúskodik, hogy 1648-ban kaphatta meg apja könyveit Csulyak Gáspár. Ebben az évben lépett a „felsőbb osztályok elsőjébe”, talán ehhez az alkalomhoz volt kötve a könyvhagyaték átadása. (Lásd: ZOVÁNYI 1977, 407.)

¹⁶⁴ VISEGRÁDI 1910, 59. tétel.

budapesti Piarista Központi Könyvtár állományába került.¹⁶⁵ A debreceni kolligátum feltűnik a jegyzéken is (104–107. tételek.).¹⁶⁶ A harmadik az egykor Jakó Zsigmond tulajdonában lévő peregrinációs album (Reusnerustól az *Icones*), amelyet szintén hiába keresünk a jegyzéken.¹⁶⁷ A negyedik egy bukaresti *Institutio*¹⁶⁸ (110. tétel), az ötödiket, a Heidelbergben vásárolt Osorius-prédikációkat (286. tétel) a váradi Egyházmegyei Könyvtár katalógusában Emödi András közölte.¹⁶⁹ Az 1605. évi kiadásból származó példányt a megjelenést követő legfeljebb egy-másfél éven belül megszerezhetette Csulyak. A marosvásárhelyi Teleki Tékában három,¹⁷⁰ a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban két könyvét¹⁷¹ fedeztem fel. A pataki Kollégiumra is hagyott két kötetet, egy harmadik később kerülhetett ugyanide.¹⁷² Vagyis az egykori állomány alig 3,6%-a vizsgálható autopszia alapján, ami tovább növeli a jegyzék értékét.

II. 5. Könyvészeti szempontok

Az antikvitás, mint gyűjteményszervező szempont nálunk inkább csak a 18. század második felében terjedt el, ennek ellenére jelezniük kell, hogy melyek azok a kötetek, amelyek a mai kutatóknak könyvészeti szempontból is értékesebbek. Miskolci Csulyak még biztosan nem régiségük szerint válogatta könyvtára darabjait, bár a naplójában nem felejtette el jelezni az általa látott ritkaságokat. Lemásolta például a Bibliotheca Palatina Fust-féle Bibliájának kolofonját és megemlékezett a gyűjtemény 16. század eleji Temesvári-példányairól.¹⁷³

Egyetlen ősnymtatványából a *CIH* szerint¹⁷⁴ ma már nem található példány Magyarországon.¹⁷⁵ A gyűjtemény több mint felét antikvák teszik ki, 17 kötet tartozik Szabó Károly *Régi magyar könyvtára*ba, ezek jegyzékét a *Mellékletben* közöljük. Kéziratai közül a sajátkezű *Diarium apodemica* (89. tétel), Pareus exegetikai előadásainak (1603–1607) jegyzete (95. tétel), egy imákat tartalmazó kézirat (96. tétel), és egy *Theseôn liber* (97. tétel) ismert. A kézirat „Gnomologicon” azonos lehet a jénai Michael Neander sok kiadást megért morális szentenciagyűjteményével (88. tétel).

---

¹⁶⁵ PRMTKK D.1.10.

¹⁶⁶ TtREK F 648.

¹⁶⁷ Sipos Gábor közlése szerint feltehetően ma is Jakó Zsigmond hagyatékában található.

¹⁶⁸ ŐSZ 2014, 267–268.

¹⁶⁹ EMÖDI 2008, 709.

¹⁷⁰ TelekiTéka 0708, Tf-119, Bo-5905. Utóbbit Simon Melinda tanulmánya említi (SIMON 1998, 6.).

¹⁷¹ KolAkad R 114894, R 83794.

¹⁷² TtREK B 500, B 501, E 576.

¹⁷³ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 310.

¹⁷⁴ Lásd: *CIH* 1970.

¹⁷⁵ A Matthias Huss által Lyonban, 1500-ban nyomtatott filozófiai florilegium (362. tétel) GW 0283110N.

II. 6. Miskolci Csulyak István műveltségének rétegei

Bár logikai sorrendben a teológiát megelőznék az azt előkészítő tanulmányok (a trivium és a filozófia) tárgyalása, mennyiségi és főként tartalmi szempontokból mégis indokolt elsőként a tulajdonos hivatásához válogatott könyveinek bemutatása.

II. 6. 1. Bibliák és kommentárok

A „Sola Scriptura” elvnek megfelelően minden lelkészi könyvtárban helye volt a Bibliának. A 16. század második- és a 17. század első felében tartott református zsinatok végzései rendszeresen ismétlik, hogy minden lelképásztor szerezzen saját példányt, gyakorta olvassa és magyarázza a gyülekezet számára, a hanyagokat hivatalvesztéssel fenyegették. A Kárpát-medencei könyvpiacának sajátos helyzete miatt a domidoctus lelkészek egy része a század végéig olykor csak nagy nehezségek árán juthatott saját Bibliához.¹⁷⁶

Miskolci Csulyak István nem kevesebb, mint tíz Bibliát örökített meg a jegyzékén. Két Junius–Tremellius-féle fordítása is volt,¹⁷⁷ a kisebbik Tornai Pap István ajándékként került a könyvtárába. A Vulgata második, nyolcadrét alakú 1591-es bázeli kiadását átengedte Szepsi Jánosnak (108. tétel). A Beza-féle Újszövetségből három példánya volt, az 1624. évi amsterdami kiadást Flórián Mihály lisztkai rektortól, a huszonnegyedrét alakút Miskolci Puah Páltól kapta (357. tétel). A harmadik, görög-latin Újtestamentum 1590-es genfi kiadását nem kevesebb, mint 12 aranyra becsülte (109. tétel). Zsibvásáron, darabonként mindössze 10 batzenért (1 forint = 15 batzen) jutott hozzá két görög Újszövetségéhez (323., 349. tételek).¹⁷⁸ A negyedréti alakú héber Bibliája Antwerpenben jelent meg (89. tétel). Hazaérkezése után ajándékozta sógorának, Váci Gergelynek a kint tartózkodása idején megjelent Piscator-féle német nyelvű fordítást (90. tétel), testvérének pedig egy tizenketterét alakú Bibliát (354. tétel). Szenci Molnár Alberttel folytatott levelezéséből tudunk róla, hogy szerzett egy példányt a frissen megjelent *Hanau Bibliából*, feltehetően az általa megadott kötésben,¹⁷⁹ amely viszont nem szerepel a jegyzékén.

---

¹⁷⁶ Lásd: OLÁH 2014a, 8–23.

¹⁷⁷ Negyedréti (56. tétel): Hanau, 1602; nyolcadrét (292. tétel): Amsterdam, 1631, „cum n(otis) T(heodori) Bezae”, aranyozott fekete kötésben.

¹⁷⁸ Az egyik a Stephanus-féle 1586. évi kiadás.

¹⁷⁹ *RMKT* XVII/2, 320.

Az exegetikai apparátusnak fontos szerepe volt a korabeli református teológiában. Csulyak könyvtárából több mint félszáz bibliamagyarázatot tudunk felsorakoztatni, ezek jelentős része a jegyzék első felében, a folio méretű könyvek között található.

Ószövetségi kommentárral van jelen Theodor Zwinger Dávid zsoltáiról (5. tétel), Henricus Mollerus wittenbergi teológus a Zsoltárok könyvéről és Ézsaiás könyvéről (8. és 24. tételek), Joannes Mercerus (Mercier) francia hebraista a Prédikátorok könyvéről és az Énekek énekéről (47. tétel). Az evangélikus Christophorus Corner Zsoltármagyarázatát már említettem korábban (307. tétel). A zürichiek közül Ludovicus Lavater Ezékiel, Józsué, a Példabeszédek, a Krónikák I–II., és a Prédikátor könyvéről értekezett (14–16., 46. tételek). Josias Simmlertől az Exodusról (19. tétel), Johannes Wolfiustól Mózes ötödik könyvéről, Józsué, Ezsdrás könyveiről szóló kommentárt vásárolt Csulyak (17., 20–21. tételek), Nehemiás-kommentárját – Froschauer 1570. évi kiadásban – háromszor is megtaláljuk a jegyzéken (22., 47., 51. tételek). Petrus Martyr a Genesishez, a Sámuel és a Királyok két könyvéhez készült munkái (33–34., 45. tételek) mellett Wolfgangus Musculus berni professzor a Zsoltárok könyvéről szóló művét is forgathatta Csulyak (25. tétel). A reformáció a genfi vonalát képviseli Kálvin Ézsaiás-kommentárja, valamint a Zsoltárok könyvéhez, Jeremiás könyvéhez és siralmaihoz készült magyarázata (41–42., 44. tételek).¹⁸⁰ A bázeliak közül Martinus Cellarius (Borrhaus) Jób és a Prédikátor könyvét (52–53. tétel), Amandus Polanus pedig Dániel és Malakiás próféták könyveit magyarázta (284., 300. tétel). A svájci prédikátor, majd leideni professzor Lambertus Danaeus a Kispróféták minden könyvét ellátta kommentárokkal (112. tétel). Csulyak nagyrabecsült tanára, Pareus Hoseás-kommentárját (93. tétel), valamint a marburgi, majd giesseni Johannes Winckelmannus Kisprófétákhoz írott magyarázatát is megszerezte (113. tétel). A puritán exegetákat egyedül Amesiusnak a százötven zsoltárhoz írott lectioi képviselik (293. tétel).

A hugenotta Augustinus Marloratus és Benedictus Aretius berni professzor a teljes Újszövetséget végigmagyarázták (2., 12. tételek). Bullingertől az Apostolok Cselekedeteihez, a páli- és a kanonikus levelekhez készült kommentárt találjuk meg (35–36. tételek). Johannes Piscatortól a négy Evangéliumhoz, az Apostolok Cselekedeteihez és néhány páli levélhez írott magyarázatát vásárolta meg Csulyak két tallérért (140–144. tételek). Sebastianus Meyer berni reformátor a Jelenések könyvét, Petrus Martyr az I. Korinthusi levelet kommentálta (37., 40. tételek). Pareus a Rómaiakhoz és a Zsidókhoz, valamint az I. Korinthusi levélhez írott magyarázatával is jelen van, részben Csulyak heidelbergi jegyzeteiben (95., 98. tételek). Tilesius heidelbergi adománya volt a Johannes Bernardus Felicianus által az egyházatyák írásaiból az Apostolok Cselekedeteihez és a Katolikus levelekhez szerkesztett kötet (226.

---

¹⁸⁰ Korábban regisztrálta: OLÁH 2011, 130.

tétel). Thomas Brightmann híres Jelenések könyve-magyarázata (134. tétel) már a katolikusokkal folytatott hitviták világába vezet.

Végül találunk egy bibliai konkordanciát, amelyet a tengernyi kommentár és Biblia mellett leginkább az emlékezet kisegítésére használhatott. (57. tétel). Csulyak pataki diák korában is gyakorlat lehetett a latin Biblia két évtizeddel később törvénybe iktatott hangos felolvasása a közös ima alkalmával,¹⁸¹ így már fiatalon alapos ismeretre tehettek szert a későbbi lelkészek. Abban a korban, amikor exemplum született a teljes Szentírást tíz-húsz alkalommal átolvadó laikusokról,¹⁸² nehezen elképzelhető, hogy „munkakörükből” adódóan ennél többször ne olvasták volna maguk a lelkészek is.

Csulyak tehát főként a 16. századi „svájci” szerzők, leginkább a zürichi teológusok magyarozatát kedvelte, mindössze néhány német (református, ritkábban evangélikus) exegeta műve tarkítja a sort. Jól mutatja a Szentírás értelmezésének fontosságát Csulyak gyűjteményében, hogy a fent bemutatott művek teszik ki a jegyzék egyhatodát.

II. 6. 2. Patrisztika

Az egyházatyák írásait a humanisták fedezték fel és aktualizálták újra, minden felekezet nagyra becsülte, mint a romlatlan korszak tanúit, írásaikat a felekezetközi viták során alkalmanként fegyverré is váltak.

Csulyak gyűjteményében Alexandriai Kelemen és Ambrosius folio méretű opera omniái az elsők a sorban (31–32. tételek). A művek részben a korai eretnekekkel folytatott vitákat idézték: Poitiers-i Szent Hilarius *Lucubrationese* az ariánusok, Justinus Martyr opera omniája a gnosztikusok elleni küzdelemben fogant (31., 50. tételek). Kiváló tudósok szerkesztették a köteteket: az első hármát Erasmus, a negyediket a grécista Johannes Langius, mindegyik Frobenius bázeli műhelyében jelent meg.¹⁸³ Párizsi kiadásban volt meg Irenaeusnak főként a gnosztikusok ellen íródott *Adversus haeresese* (133. tétel). Nem hiányozhatott a polcra Szent Ágoston *De civitate Dei* és a *De doctrina Christiana* című munkája sem (172., 347. tételek). A hippói püspök *Confessiones*ét latinul és Medgyesi Pál fordításában (RMNy 1639) magyarul is olvashatta Csulyak (315., 360. tételek). A teljes Augustinus-életmű 15 kötetes, valószínűleg az antwerpeni Plantin-műhelyben megjelent összkiadást (1576–1577)¹⁸⁴ az első apósa, az 1617-ben elhunyt Szikszai Bába György

---

¹⁸¹ DIENES 2008b, 32–35.

¹⁸² KECSKEMÉTI 1998, 203–206.

¹⁸³ Beythe István is kedvelte Frobenius egyházatya-sorozatát. Lásd: ZVARA 2013, 61.

¹⁸⁴ PETTEGREE–WALSBY 2011, 2870.

hagyatékából szerezte (279. tétel). *Diarium apodemicum*ának szövegeit tekintve a húsznál több hivatkozással messze „Ágoston Doctor” volt a legtöbbször citált forrása, dogmatikai munkái közül az *Enchiridion*, a *De doctrina Christiana*, majd több prédikációja, epistolái, a *De civitate Dei*, végül többször a pelagiánusok elleni írásai tűnnek fel. A *Meditatio amarissimae domini nostri Jesu Chr(ist)i Passionis* (Tarczal, 1608. április 4.) hivatkozásai között különösen sűrűn felbukkan Augustinus.¹⁸⁵ Egy-két példa erejéig találkozhatunk a Hieronymus (epistolái), Chrysostomus (*De providentia*), Ambrosius (*Liber de Isaac et anima*), Basilius, Origenes (*Homil(ia) I. in Josue*), Tertullianus (*De poenitenta*), „Cyprianus Doctor” (*De laude martyrium*) és Fulgentius (*Epistola ad Gallam de statu viduali*) munkáiból vett, többnyire szentenciaszerű idézetekkel.

Az egyházatyák (különösen Szent Ágoston) megbízható szövegkiadásai meghatározó tekintélyt jelentettek Csulyak számára. Hiányzik a korszakban szintén népszerű Origenes és Tertullianus, ám a hivatkozások arra utalnak, hogy saját könyvtáránál bővebb körből merített a patrisztika irodalmából.

II. 6. 3. Dogmatika

A korai reformátorok igyekeztek olyan szisztémát kidolgozni, amely magába foglalja a Bibliából nyerhető teljes tudást. Kálvin maga is készített református dogmatikai kézikönyvet, *Institutiójának* egy 1592-es genfi kiadását találjuk Miskolci Csulyak könyvtárában (110. tétel). A példányát ma Bukarestben őrzik, korábbi possessorok hiányában és a Luther-portrés kötés „S. P. M. 1603” supralibrosa szerint újonnan vásárolta a peregrinus, majd végigjegyzetelte.¹⁸⁶ Zwingli szisztematikus műve, a *Commentarius de vera et falsa religione*¹⁸⁷ és a Csulyak jegyzeteivel megtűzdelve a pataki Kollégiumra hagyományozott opera omniája¹⁸⁸ mellett (135., 6. tételek) egy kolligátumban Melanchthon *Examen theologicuma* is feltűnik a lelkészek ordináció előtti vizsgálatáról (127. tétel). A lutheránusok által közös alapnak tekintett *Formula concordiae*-vel vitázva, főként Zacharias Ursinus munkája eredményeként jött létre az *Admonitio Neostadiana* (1581), amely 12 fejezetben tárgyalta a református hitelveket (265. tétel).¹⁸⁹ Kálvin főművének mintájára szerkesztette Guilielmus Bucanus (yverdoni lelkész, lausanne-i, saumuri professzor) a maga összefoglalását

---

¹⁸⁵ *Diarium*, 180v–189r.

¹⁸⁶ Leírását lásd: ŐSZ 2014, 267–269. ; regisztrálta: OLÁH 2011, 130.

¹⁸⁷ GÄBLER 2008, 81–84.

¹⁸⁸ TIREK B 500, 501

¹⁸⁹ *Shaff-Herzog*, VIII, 114. (VI. Lajos választófejedelem (1576–1583) idején – a „cuius regio, eius religio” elv alapján – Heidelberg egy rövid időre visszatért a lutheranizmushoz.)

(177. tétel). Beza négy művében dogmatikai részművekről értekezett (predestináció, poligámia), ezek részben önálló kolligátumot alkottak (236., 243–246. tételek). A század végéig a tudománysoportot általában „loci communes”-nek nevezték, a hittételeket bibliai alapon igazoló műfaj után, melynek legismertebb példája Melanchthon munkája volt.¹⁹⁰ Ez ugyan hiányzik a gyűjteményből, ám Csulyak több hasonló kézikönyvet megszerzett. A berni Benedictus Aretius műve (145. tétel) mellett Petrus Martyr loci communesének 1603. évi heidelbergi kiadásából két példánya is volt (28., 59. tételek). Szegedi Kis István 1585 és 1608 között többször megjelent teológiai közhelygyűjteményének 1599. évi bázeli kiadása volt Csulyak tulajdonában – a *Tabulae analyticae*-vel együtt (4. tétel). Fegyverneki Izsák bibliai konkordanciát és teológiai szótárt egyesítő lexikonának népszerűsége Szegediével vetekedett, 1628-ig 14 kiadást ért meg Baselben, Londonban és Genfben.¹⁹¹ Az 1596. évi bázeli kiadásával együtt jelent meg Amandus Polanus szisztematikus összefoglalása, a *Partitionum theologicarum* (124. tétel). A bázeli professzor fedezte fel a Petrus Ramus által kidolgozott rendszerben a teológia támaszát, ebben a művében 55 oldalon keresztül táblázatokba foglalva mutatta be a hittudományt.¹⁹² Polanus másik nagy összefoglalását, a *Syntagma theologiae Christianae*-t hiába keressük. Vele szemben a skolasztikus hagyományokra alapozott kálvinizmust képviselte Hieronymus Zanchius, aki előbb a strassburgi, majd a heidelbergi egyetemen tanított Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás szellemében. Utóbbi *Summa theologiae* című munkája szerkezetében és tartalmában meghatározta Zanchius fontosabb műveit, a *De tribus Elohimot* és a *De natura Deit* (61–62. tételek).¹⁹³ Csulyak számára alapvető tekintély lehetett, hiszen e kettőn túl a Szentírásról szóló értekezése mellett az opera omniája neustadti kiadásának 3 kötete is megvolt a könyvtárában (175., 243., 63–64. tételek). A Rákóczi Zsigmondot parentáló beszédében fel is használta Zanchiustól a *De operibus Deit*, Zwingli, valamint Kálvin *Psychopannychiája* társaságában.¹⁹⁴ Szintén birtokolta a zürichi Theodorus Bibliandernek (Buchmann) a reformátusok által elismert két szentségről, a Keresztségről és az Úrvacsoráról szóló értekezését. Pareus éppen Csulyak érkezésekor bocsátott ki két tanulmányt az Úrvacsoráról (155. tétel). Az egyiket a különböző nézetek összefoglalásáról, amelynek végkicsengése: a katolikusok és a lutheránusok eltértek a hagyománytól, a másikban a kenyér megtörésének teológiai vonzatáról értekezett.¹⁹⁵ Pareus elődje, Georgius Sohnius Melanchthon-

---

¹⁹⁰ NAGY G. 2008, II, 256.

¹⁹¹ SZABÓ A. 2004, 111–112.

¹⁹² LETHAM 1990, 465–471.

¹⁹³ BURCHILL 1984, 1–4.

¹⁹⁴ *Diarium*, 249r.

¹⁹⁵ SELDERHUIS 2006, 107–110.

tanítványként egykori mestere és a helvét reformáció teológiáját próbálta összehangolni.¹⁹⁶ Kétkötetes opera omniája egybekötve került Csulyakhoz (136–137. tétel).

A hitigazságok rendszerezésének tudománya megőrizte fontosságát a 17. századi teológiai gondolkodásban. Csulyak a legfontosabb református dogmatikai alapműveket igyekezett megszerezni, különösen a loci communes műfajában tudunk klasszikus darabokat felmutatni, amelyek közül nem hiányozhattak a korabeli magyar teológiai irodalom nemzetközileg elismert csúcsteljesítményei sem. A helvét teológusok mindent elsöprő fölénye jellemzi könyvtárának dogmatikai részét.

II. 6. 4. Kateketika

A hitvallások ismerete kulcsfontosságú volt a konfesszionalizálódó protestantizmus világában. Mivel az egyházi kánonok a lelkészek feladatául szabták a katekizációt, Csulyak az esperesi vizitációi során vizsgálta, hogy a pap „tanít-e hittant (kátét) és tanítja-e a keresztyén vallás alapelemeit?”¹⁹⁷ Az eredmény siralmas volt, sok helyen egyáltalán nem folyt kateoktatás, vagy nem megfelelő időben tartották.

A *Heidelbergi Kátét* kivéve Miskolci Csulyak több református hitvallást is megszerzett. Könyvtárában találjuk például Ulrich Zwingli V. Károly részére készült hitvallását, amelyre ítéletet várt a császártól, ám az augsburgi birodalmi gyűlés sosem tárgyalta azt (240. tétel).¹⁹⁸ Zacharias Ursinus, a *Heidelbergi Káté* egyik szerzője annak szövegét kommentálva tartotta dogmatikai előadásait, amelyek *Explicationes catecheticae* címmel láttak napvilágot (130. tétel). Ezen kívül még egy hasonló tárgyú előadássorozata érdemel említést. A tucatnyi kiadást megért lekcioakat egykori tanítványa, David Pareus is sajtó alá rendezte.¹⁹⁹ Ursinus magyarázatai egyébként Sárospatakon és a hozzá kapcsolódó partikulákban használatban voltak a század közepén. A *Káté* másik szerzője, Caspar Olevianus szisztematikus értelmező munkája, az *Expositio symboli apostolici, sive Articulorum fidei* szintén megvolt Csulyaknál (282. tétel). Beza *Christianae fidei confessio*-ja volt az 1562–1563-as *Tarcal–Tordai Hitvallás* alapja,²⁰⁰ melynek egy későbbi kiadását (1595) tartotta magánál (244. tétel). A legfrissebb az 1617-ben, Bremenben kiadott Matthias Martinus-féle káté (*Theologia popularis universa*) volt (305. tétel).

---

¹⁹⁶ NAM 2009, 55–57.

¹⁹⁷ DIENES 2008a, 6.

¹⁹⁸ GÄBLER 2008, 131–133.

¹⁹⁹ VAN WYK 2013.

²⁰⁰ RÉVÉSZ 1934, 272–273.

A *Második Helvét Hitvallás* Szenci Csene-féle első kiadását (Oppenheim, 1616) a Heidelbergben tartózkodó Miskolci S. János küldte Csulyak félárván maradt lányai számára (288. tétel). A sátoraljaújhelyi zsinaton (1633) felszentelt lelkészeket Miskolci Csulyak már ennek szövegére is feleskette.²⁰¹ Az ajándékozás körülményeit Péter Katalin rajzolta meg: anyjuk halála után a lelkész maga kezdte olvasni tanítani Judit és Zsuzsanna nevű lányait, aminek híre eljuthatott Heidelbergbe.²⁰² A tanításhoz jól jöhetett a magyar nyelvű kiadvány, ám arról kevés adat áll rendelkezésünkre, hogy mennyire volt ez bevett szokás a lelkészi családoknál. A református nőnevelés kismonográfiájából is kimaradt ez az egyébként beszédes epizód, Csulyaknak (Makkai és Zoványi munkái nyomán) csak mint a Tolnai Dali nevelési reformjaival szembenálló figurának jutott szerep.²⁰³

Hiányolhatjuk ugyanakkor a korai református hittani kiadványok közül a Siderius-kátét, amely bár jelenlegi ismereteink szerint legalább négyszer megjelent Csulyak életében (1597, 1624, 1632, 1642), mégis hiányzik a jegyzékéről.²⁰⁴ A szerzőjét biztosan ismerte: az abaúji esperes ajánlására került Csulyak Thököly fia mellé praeceptornak.²⁰⁵

Néhány szerény példával tudjuk illusztrálni, hogy Csulyak István gondot fordított a különböző felekezetek alapvető tanításainak megismerésére is. A *Formula concordiae* a lutheránus egyházon belüli széthúzás megszüntetésére jött létre 1577-ben (első megjelenése: 1580, első magyar kiadása: 1598), egy olyan dogmatikai egységokmányként, amelyet közös alapnak tekinthettek.²⁰⁶ A lipcsei, 1606. évi kiadását találjuk a jegyzéken (264. tétel). Ursinus *Formula concordiae*-val vitázó iratát pedig már említettem. A tulajdonában lévő katolikus Canisius-kátéről is esett szó korábban, amelyre 1621 februárjában, a szerencsi templomban elhangzott temetési *Oratió*jában a purgatórium tévtanításának egyik foglalataként hivatkozott.²⁰⁷

---

²⁰¹ NAGY G. 2008, I, 216.

²⁰² PÉTER 1999, 328–329.

²⁰³ MISÁK 2001, 42–44.

²⁰⁴ GYŐRI L. J. 2010, 13.

²⁰⁵ *RMKT* XVII/2, 290.

²⁰⁶ Lásd: MASZNYIK 1908, 220–226.

²⁰⁷ *Diarium*, 248v.

II. 6. 5. Homiletika

A református lelkészeknek a megszabott alkalmakon (vasárnaponként kétszer, szerdán és pénteken pedig egy-egy alkalommal) legfeljebb egyórás prédikációt kellett tartaniuk.²⁰⁸ Nem volt közöttük egyetértés abban, hogy a perikópák használata, a postillák alapján való prédikálás, vagy inkább a szabad textusválasztás a helyes megoldás.

Csulyak a felkészüléshez több homiletikai kézikönyvet is vásárolt. Johannes de Sancto Geminiano 14. századi domonkos szerzetes 16–17. században többször is újra kiadott exemplumgyűjteménye, a leuveni Thomas Stapleton, Laurentius Beyerlinck antwerpeni kanonok, valamint Felix Biddembach promptuariumi egymást követték a lizskai parókia könyvespolcain (276–278, 280. tételek). Biddembaché rendszeresen feltűnik más református jegyzékeken is, az egyik legkedveltebb munka lehetett a korszakban, Beyerlinck munkája a mannheimi Mária-templom egyik oltárával kapcsolatban bukkan fel az útinaplóban.²⁰⁹ Csulyak friss olvasmánya lehetett a bázeli Amandus Polanus *De conciones sacrarum methodo institutio* című, kezdő lelkészek számára készült módszertani segédkönyve, amelyben ramista alapon készült exegetikai-retorikai mintákat is találhatott (301. tétel: Basel, 1604).²¹⁰ A világi szónoklattól az igehirdetést elkülönítő Polanus radikálisan leegyszerűsítette az egyházi retorika elveit, a prédikációk mindössze három részét különböztette meg (exordium, tractatio, conclusio).²¹¹ Ugyancsak külön kezelte a világi és az egyházi retorika tudományát Bartholomaeus Keckermann, ám az előbbi eszközeit használta a Szentírás magyarázatához és üzenetének hirdetéséhez. *Rhetorica ecclesiasticája* a prédikáció elkészítésében és előadásában nyújtott segítséget (152. tétel). E munka részeként olvashatta Csulyak más szerzők (Ursinus, Georgius Sohnius, Antonius Schorus) hasonló, kisebb terjedelmű értekezéseit.²¹²

Közel négy évtizedes szolgálata során százával írhatta a prédikációkat, ám ezek közül alig ismerünk néhányat. Könyvjegyzékén számos olyan munkát találunk, amelyeket más szerzők prédikációiból állítottak össze. Egy részük megegyezik a bibliakommentárok auktoraival, valamint ez esetben is figyelemre méltó a zürichi reformátorok magas aránya. Közülük is kiemelkedik a Gvaltherus terjedelmes életművéből válogatott hét homiliáskötet (29–30., 118–123. tételek) és Lavaterus három tematikusan rendezett szentbeszédet tartalmazó kötete (297–299. tételek). Bullinger homilia-sorozatának több darabja is megvolt Csulyaknál: a Dániel próféta könyvéhez írott munka 1576. évi kiadásából két példány is (18.,

²⁰⁸ NAGY G. 2008, I, 225.

²⁰⁹ *Diarium*, 76v.

²¹⁰ BURNETT, A. N. 2006, 166–170.

²¹¹ IMRE 2012a, 42.

²¹² RESTÁS 2000, 477–494.

23. tételek), az Ézsaiás könyvéről szólót Szenci Molnárnak adta Heidelbergben (39. tétel). Beza Krisztus feltámadásáról írott homiliája tovább gyarapítja a helvét szerzők táborát (295. tétel). A bázeli Johannes Brandmüllerus 40 esketési- és 180 temetési prédikációja népszerűségének titka abban rejthető, hogy széles körben variálható beszédek tartalmazott a különböző nemű, korú, és állapotú személyekre (129. tétel).²¹³ Lambertus Danaeus és a herborni Jodocus Nahumius (Naum) vasárnapi (281., 80. tételek), Pantaleon Candidus (Weiss) zweibrückeni superintendens temetési prédikációkat (128. tétel) kínált olvasásra. Az Erzsébet-korabeli Anglia legnépszerűbb puritán prédikátora, az „Ezüsttorkú” Henry Smith nagy tömegeket vonzó beszédei közül a *The Trumpet of the Soule, Sounding to Iudgement* című kötet latin fordítását (*Animae tuba ad iudicium clangens*) szerezte meg Csulyak (296. tétel).²¹⁴

Az anyanyelvű prédikációskötetei Szenci Molnárhoz köthetők: a bekecsi templomszentelőt ő ajándékozta (289. tétel),²¹⁵ Abraham Scultetusnak a reformáció száz éves emlékünnepeén mondott beszédének fordítását²¹⁶ pedig a testvérétől kapta (100. tétel).

A katolikusok közül elsőként Johannes de Sancto Geminiano temetési beszédeit említhetjük, amelyek még a 17. században is több kiadást mértek (290. tétel). Időrendben Temesvári Pelbárt két-, Laskai Osvát egy prédikációs gyűjteménye követi (367–369. tételek). A párizsi Bessaeus háromkötetes munkáját Miskolci Puah Páltól kapta (103. tétel). Johannes Osorius spanyol jezsuita szerzetes ötkötetes *Conciones*ének (286. tétel) negyedik darabja zárja a sort, melynek hátsó szennylapjaira Csulyak akkurátusan újrendezte a prédikációk alapjául szolgáló textusokat a Szentírás könyveinek rendjében. Az elszórt lapszéli jegyzetekkel együtt mindez utalhat arra, hogy prédikációihoz használta a kötetet.²¹⁷

A lutheránus szerzők közül Salomon Gesnerus I. Frigyes Vilmos szász-weimari herceg felett tartott temetési beszéde éppen Csulyak németországi tartózkodása idején hangzott el, s ekkor kapta Kegeliustól (325. tétel). Szintén ez időben jelent meg Lucas Pollio boroszlói prédikátor nagyszerű homiliáinak latin fordítása az örök életről (128. tétel), amelyet néhány évvel később Mihálykó János magyarul is kiadott.²¹⁸ Emellett az idősebb Simon Pauli rostocki, Christophorus Corner frankfurti és Erasmus Sarcerius nassau reformátort említhetjük még, akik evangélikus postillákkal vannak jelen a gyűjteményben (153–154., 160. tételek). Johannes Clajus négy nyelvű (német, latin, görög, héber) perikopáját is megtaláljuk a jegyzéken (159. tétel).

²¹³ Lásd: BURNETT, A. N. 2005, 37–54.

²¹⁴ Lásd: SMITH 2002, 3–8.

²¹⁵ RMNy 1334.

²¹⁶ RMNy 1166.

²¹⁷ RKEM 709.

²¹⁸ THIENEMANN 1923, 28.

A szép homiletikai gyűjteményre jellemző a református szerzők túlsúlya, ezen belül pedig a svájci kantonokban működő teológusok fölénye. A műfajon belül találunk alkalmi- és ünnepi prédikációkat, a lectio continua alapján egy bibliai könyvet végigvivő beszédgyűjteményt is. Meglepő fordulat, hogy a korabeli magyar nyelvű prédikációkat alig két kötet reprezentálja. Szenci Molnár maga is beszámolt ezek hiányáról, 1613 és 1615 között mindössze négy magyar munkával találkozott, de csak kettő volt református. Közülük mindössze Kulcsár György művét ítélte újrakiadásra méltónak, „mivelhogy azonközben soc bölcz emberektől deakul és egyéb nyelven sokkal hasznosb Postillác irattattac”.²¹⁹ A század középső harmadában lendült fel a kevésbé tehetséges, megfelelő minta szűkében lévő prédikátorok megsegítésére íródott beszédgyűjtemények kiadása. Hogy csak a terjedelmesebbeket említsük: Derecskei Ambrus,²²⁰ Margitai Péter munkái,²²¹ Szenci Molnár másik Scultetus-fordítása,²²² Kecskeméti Alexis János kötete,²²³ Alvinczi Péter *Postillájának* első és második része,²²⁴ Keresszegi Herman István,²²⁵ és Geleji Katona²²⁶ vaskos tomusai. Szenci Molnárhoz hasonlóan Csulyak is szívesebben forgathatta a latin nyelvű gyűjteményeket, amelyekből felekezeti korlátok nélkül válogathatott.

II. 6. 6. Liturgia és egyházi énekek

A szertartásrend ismerete szorosan hozzátartozott a lelkészi hivatáshoz, a gyülekezet számára a hitelvek ismeretén túl a megszokott liturgikus keret jelentette a konfesszionális stabilitást. Meglepő fordulat, hogy egyetlen, hazai használatra szánt ágendát sem tudunk felmutatni Csulyak könyvtárából. Sorra véve a korabeli kiadásokat, lelkészünk 5 különböző munka 7 kiadásából válogathatott volna.²²⁷ Ágendáink kéziratban is terjedtek, Komáromi Csipkés Györgyé csak ilyen formában maradt ránk.²²⁸ Csulyak másolatban is tarthatott magánál példányt valamelyik fenti műből, ennek viszont nincs nyoma a jegyzéken. A zürichi Lavater városa egyházának szertartásrendjét tette közzé *De ritibus et institutis Ecclesiae Tigurinae* című könyvecskéjében. Érdekes ellentmondás, hogy éppen annak az ágendának nem volt

---

²¹⁹ *RMKT* 17/6, 486. ; Idézi: ZVARA 2013, 32.

²²⁰ *RMNy* 895.

²²¹ *RMNy* 1131, 1237, 1300, 1301.

²²² *RMNy* 1144.

²²³ *RMNy* 1236.

²²⁴ *RMNy* 1566, 1583.

²²⁵ *RMNy* 1605.

²²⁶ *RMNy* 1720, 1825, 2103, 2124. A *Váltság titka* további részei Csulyak halála után jelentek meg.

²²⁷ Melius (1563), Szenci Molnár (1612), Milotai Nyilas István (1621, 1622, 1634), Samarjai Máté János (1636), Paksi K. György (1643). Lásd: ZOVÁNYI 1977, 14–15.

²²⁸ Lásd: FEKETE 2010, 7–9.

hatása a hazai református istentiszteletre, amelyet a könyvtárában tartott Csulyak (242. tétel).²²⁹ Ennek ellenére több kora újkori könyvjegyzéken is feltűnik.

A szertartás magyarul énekelt dallamait tartalmazó *Öreg Graduált* megkapta az olaszliszkai gyülekezet is, amit levélben köszönt meg Csulyak a kiadását támogató, majd a példányokat sajátkezű ajánlással a jelentősebb gyülekezetekhez eljuttató fejedelemnek.²³⁰ A vaskos kötet nem az esperes könyvtárát gyarapította, de a gyülekezet tulajdonában használhatta azt a mindenkori prédikátor. A napi használatra szánt könyvek, mint az énekeskönyv, agenda a templomban és nem a lelkészi lakban lehettek elhelyezve.

Csulyak több egyházi éneket is szerzett, egy részüket a gyülekezetekkel énekellette is. Közülük egyetlen terjedt el, a „Magasztallak en teged, Isten egeknek kiraliat” kezdetű, amelyet Johann Kolrose bázeli lutheránus tanító munkájából fordított, s amely a század folyamán többször is megjelent különböző énekgyűjteményekben.²³¹

II. 6. 7. Polemika

Csulyak életének néhány évtizedére esett a hitviták egyik legforróbb időszaka Magyarországon. A 16. század második felében a protestáns felekezetek között folyó csatározásról a 17. század első felére áthelyeződött a hangsúly a protestáns-katolikus polémiára.²³² Bár a katolikus egyház újraszerveződése már javában folyt, a protestánsok a század végi állapotokhoz képest ekkor még sokkal előnyösebb pozícióból védekezhettek.

A hazai hitviták történetében új fejezetet nyitott Pázmány Péter *Kalauz*ának megjelenése (1613), amely szerzője életében két további kiadásban látott napvilágot (1623, 1637). Csulyak maga is részese volt az egyházkerületek összefogásával a *Kalauzra* felelni kívánó, végül meg nem valósult vállalkozásnak. Protestáns oldalról többen tervezték, hogy válaszolnak rá, ám Bethlen politikai elvei miatt ez sokáig nem volt időszerű. Csak halála évében indulhatott meg a támadás a „rágalmazó, dühös és veszedelmes” *Kalauz* ellen, amikor a fejedelem Gusztáv Adolf szövetségeseként, a német protestánsok védelmében be kívánt lépni a harmincéves háborúba. Ennek látványos mozzanata volt a Tiszántúli Egyházkerület 1629. február 18-i tasnádi közzsínatának és a Zempléni Egyházmegye május 2-i erdőbényei generális zsinatának végzése Pázmány művének cáfolatáról.²³³ A bényei zsinatot a jegyzői tisztet viselő Csulyak hívta össze a januárban elhunyt Váczi Gergely utódának

²²⁹ Lásd: FEKETE 2008, 52–60.

²³⁰ *RMKT* XVII/2, 330.

²³¹ *RMKT* XVII/2, 50–51, 389–391.

²³² HELTAI 2008, 159.

²³³ Lásd: RÁSZLAI 2007, 3–4, 9–10.

megválasztására, ahol végül őt választották esperessé.²³⁴ Ennélfogva jelentős szerepe lehetett abban is, hogy az arra érdemes lelkészek között felosztották a *Kalauzra* adandó válasz kidolgozását. Felmerült az is, hogy latinra fordítva a külföldi egyetemekre küldik disputációs témául, valamint, hogy külföldi teológussal cáfoltassák meg,²³⁵ ahogyan azt a lutheránusok tették. Június elsején további részleteket jegyzett fel naplójába: „Az Kalauzot mi illeti (...) meg kell az első editio után [válaszolni – O. R.] az Balduinus refutatióját, Pázmánynak arra való feleletit és az utolsó editiót is”.²³⁶ Vagyis az evangélikusok által Fridericus Balduinus wittenbergi professzorral készített *Kalauz*-cáfolata és az arra érkező viszontválasz²³⁷ is Csulyak látóterébe került. Az újhelyi partialis zsinaton (1629. július 11.)²³⁸ a zempléni traktus küldötte beszámolt arról, hogy a tiszántúliak két váradi lelkészre, a Pázmánnyal már korábban is vitázó Pécsváradi Péterre²³⁹ és Turi Szántó Jánosra bízta a rájuk eső részt, amelyet a következő év kiskarácsonyáig kellett elvégezniük. A közös munkáról Csulyak levelei is tanúskodnak: 1629. július 25-én Szepesi Láni Mihály abaúji esperestől kért tanácsot, másnap Szepesi Laczkó Máté bényei prédikátort értesítette a lépésről.²⁴⁰ Miskolci Csulyak arra volt kíváncsi, hogy „milyen módszert követnek az ő felügyelete alatt álló tisztelendő testvérek, vajon azt, amelyet Juellus Hardingus megcáfolásában, és Martyr Gardineruséban megtartott, vagy pedig azt, amelyet Vitakerus Bellarminus ellen követett”.²⁴¹

Az idézett polémiák nyomát részben megtaláljuk Csulyak könyvtárában is. Bár hiányoznak a Stephanus Gardinerus és Petrus Martyr, valamint a John Jewell és Thomas Harding vitáját bemutató nyomtatott művek, mégis pontosan ismerte az általuk követett metódusokat. Ezzel szemben több példát találunk a William Whitaker és protestáns kollégái által Robertus Bellarminus bíborossal folytatott pengeváltáshoz kapcsolódó olvasnivalóra. A polemikus módszerek terén szerzett jártasságra németországi tanulmányai során tehetett szert. Naplójában megemlékezett arról a 39 disputációról, amelyet 1603-ban Pareus vezetésével Bellarminus *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*ából tartottak.²⁴² A katolikus fél hivatalos álláspontjának számító írásra nagyszámú ellenirattal reflektáltak a protestánsok, cáfolata fontos része volt a heidelbergi teológiai stúdiumoknak.²⁴³ Korábban Görlitzben két alkalommal kaphatta feladatul polemikus beszédek

---

²³⁴ *RMKT* XVII/2, 295.

²³⁵ ZOVÁNYI 1909, 190.

²³⁶ MISKOLCZI CSULYAK 1911, 36.

²³⁷ Balduin *Phosphorus veri catholicismi* (1626) című munkájára Pázmány a következő évben *A setet haynalcsillag-utan budoso luteristak vezetőjével* válaszolt. Lásd: RMNy 1376.

²³⁸ ZOVÁNYI 1909, 196.

²³⁹ RMNy 1427. ; ZOVÁNYI 1977, 466.

²⁴⁰ *RMKT* XVII/2, 322–323.

²⁴¹ TOLNAI-HARGITTAY 1981, I, 133.

²⁴² *RMKT* XVII/2, 290.

²⁴³ HELTAI 1987, 209.

írását, naplójából ismerjük az 1602 augusztusában a purgatóriumról, októberben pedig a megigazulásról írott értekezéseket.²⁴⁴ Az utóbbit a „Pontificior(um) Goliathus”²⁴⁵ *De justificatione* című munkája inspirálhatta, amelyet Pareus is cáfolat tárgyává tett. Csulyak nem sajnálta a pénzt az említett *Disputationes* megszerzésére, az 1601. évi ingolstadti kiadásához több mint 13 aranyért jutott hozzá (13. tétel). A gazdag anti-Bellarminus irodalom jó néhány darabját megtaláljuk a jegyzéket kutatva. Az egyik szerző az általa is emlegetett cambridge-i Whitaker, aki a 17. század elején vált európai tekintélyű teológussá.²⁴⁶ Több jelentős vitázó munkája közül a Bellarminus által lefektetett egyház-fogalmat cáfoló *Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum*,²⁴⁷ és a *Praelectiones ... de conciliis contra pontificios* szerepel a jegyzéken (115–116. tétel). Bellarminus és Stapleton ellen készült a Szentírásról (*Disputatio de Sacra Scriptura*) értekező munkája (114. tétel), utóbbival szemben az eredendő bűnről (*De peccato originali*) is nyilatkozott (117. tétel).²⁴⁸ Matthew Sutcliffe exeteri esperes (I. Jakab udvari káplánja) három, a kardinális ellenében született művét is beszerezte Csulyak (258–259. tételek: a római pápáról, a Purgatóriumról és az igaz egyházzal). A bázeli Amandus Polanus *Sylloge thesium theologiarum*-ával szintén Bellarminus híres főművét vette célba (139. tétel). Egy további kolligátum a lengyel reformátusok vezéregyénisége, Andreas Chrastovius (Chrzastowski) és Bellarminus, valamint a jezsuita Martinus Smiglecius (Smiglecki) és az evangélikus Jacobus Zaborowski vitáját közvetítette (105–107. tétel). Christianus ad Portum berni professzor és a freiburgi jezsuita kollégium alapítója, Sebastianus Verronus (Werro) összecsapásának egyik dokumentumát említhetjük az antijezsuitika irodalom zárásaként (239. tétel).

Az eretnekként kivégzett humanista reformátor, Aonius Palearius és a remonstráns Conradus Vorstius egyaránt a római egyház téves tanairól értekezett (135., 149. tételek), mellettük megtaláljuk a hugenota Daniel Chamier népszerű *Panstratiae Catholicae*-ját 3 kötetben (55. tétel). Martin Bucer és Bartholomaeus Latomus vitájának dokumentumai, Bullinger katolikus-ellenes írásai (az úrvacsoráról és a miséről)²⁴⁹ mellett megszerezte Antonius Sadeel (de la Roche Chandieu) és az ingolstadti Gregorius de Valentia eukarisztia-polémiájának egyik nyomtatványát (6., 74., 232. tételek). Stephanus Willen névtelenül megjelent írásában (*Tuba belli sacri*) egyenesen a pápai hatalommal szemben intézett támadást (102. tétel). Szegedi Kis István négy kiadást megért *Speculum romanorum*

---

²⁴⁴ *Oratio qua Pontificorum quatuor de Purgatorio argumenta confutantur*, Lásd: *Diarium*, 160v–164r, ; *Prologus examini syllogistico, de justificatione hominis coram Deo, Praemissus*. Lásd: *Diarium*, 164v–166v.

²⁴⁵ Miskolci Csulyak utalása Bellarminóra (*Diarium*, 165r.).

²⁴⁶ KECSKEMÉTI 2013, 94.

²⁴⁷ BITSKEY 2000, 295.

²⁴⁸ KECSKEMÉTI 2013, 94.

²⁴⁹ TIREK B 500

pontificioruma a reformáció antikrisztus-irodalmának jeles darabja volt, Csulyak a legutolsó kiadásból (1602) szerzett példányt (249. tétel). A pápaságot ekkleziológiai megközelítésből támadva bemutatta annak téves voltát exegetikai, dogmatikai és egyházjogi szempontból is.²⁵⁰ John Rainolds oxfordi tanár két művével is jelen volt a pápistákkal folytatott irodalmi ütközetben (125–126. tétel). Pareus maga is ringbe szállt Johannes Magyrus speyeri jezsuitával szemben, a *Disceptatio epistolaris...* című munkája két példánya is megvolt Csulyaknak: egy a szerzőtől és egy Thököly Miklóstól, amit később apósának ajándékozott (158. tétel). Apja nyomdokán haladva Johannes Philippus Pareus *Castigationes*ével csatlakozott a Magyrusszal folytatott polémiához (233. tétel). A jezsuita-ellenes nyomtatványok kolligátumába költették a sedani Daniel Tilenus *Speculum Antichristijét* (250. tétel), valamint a heidelbergi Simon Steinius és az ingolstadtai Jacobus Gretserus párbajának egyik darabját (254. tétel). Az idős Beza a nyomdák jelentette nyilvánosság segítségével cáfolta azokat az álhíreket is, miszerint pápistává lett (157. tétel).²⁵¹ Feltűnik továbbá egy a 17. század első harmadára már aktualitását veszített vitairat, amely 1518-ban Luther tanai fölött zajlott Andreas Karlstadt és Johannes Eck között. Csak az ellenfél jobb megismerése vezethette Csulyakot, amikor megszerezte a Jézus Társasága reguláit (251. tétel). Végül a puritán William Perkinsnek *A Reformed Catholice* című hitvédő iratának második latin kiadását (Hanau, 1603) említhetjük (176. tétel).²⁵² Ennek a Kecskeméti C. János által készített magyar fordítását Zombori Hasznos Péter ungi esperes üdvözlőversével nyomtatták ki (Kassa, 1620), akinek gyászát Csulyak verssel igyekezett enyhíteni.²⁵³ Perkins munkája eszerint ismert volt a kelet-magyarországi vezető prédikátorok körében.

A protestáns felekezet közötti összetűzések adták a nyomtatott kontroverz-teológiai termés másik nagy szeletét a lelkészi könyvtárban. Lucas Osiander württembergi prédikátor két műve egy kolligátumban a lutheránusok kálvinistákkal, valamint a protestánsok katolikusokkal folytatott pengeváltásának emlékét őrzi (146–147. tétel). Jacobus Andreae tübingeni professzor és a svájci kálvinisták (pl. Johannes Jacobus Grynaeus) között folyó vagdalkozás termékei voltak Marcus Beumlerus, valamint Bullinger két kisebb értekezése (235–238. tétel). Bár Pareus nem látott áthidalhatatlan ellentéteket a protestánsok között az üdvösség alapjait érintő teológiai kérdésekben, a heidelbergi egyetemen a *Formula Concordiae*-hoz ragaszkodó tanárok és diákok kiszorításáért folyó harcban maga is részt

---

²⁵⁰ IMRE 2000, 53–57.

²⁵¹ ROLT–HOUSTON 1759, 155.

²⁵² Lásd: BERG 1942, 87–88, 96. ; KOLTAY 1991, 40.

²⁵³ RMNy 1214A. ; *RMKT* XVII/2, 43–44, 388.

vett.²⁵⁴ Számos iratot publikált a lutheránusokkal szemben, vitába keveredett például Aegidius Hunnius wittenbergi orthodox teológussal is, amikor *Calvinus orthodoxus*-ában megvédte a Kálvin által is nagyra becsült héber szöveghagyományt és írásmagyarázatot a lutheri inspirációval szemben (269. tétel).²⁵⁵

Csulyak életének meghatározó mozzanata volt a németországi peregrináció, éppen kint-tartózkodása idején zajlottak a hessen-kasseli grófságban a Verbesserungswerk eseményei. A marburgi és az onnan elűzött giesseni professzorok között irodalmi eszközökkel vívott harc alakult ki. Egyik résztvevője az evangélikus Balthasarus Mentzerus volt, aki a református Matthias Martinusszal (herborni, majd brémai tanár) folytatott vitát Krisztus jelenlétéről az Úrvacsorában.²⁵⁶ Csulyak az előbbi egyik művét szerezte be (305. tétel).

A szociniánusokkal folytatott kálvinista vita csekély mértékben jelenik meg, ennek szereplőjeként említhető Jacobus ad Portum (Amport), aki Christophorus Ostorrodus, valamint a franekeri Sibrandus Lubbertus, aki Faustus Socinus ellen emelt szót (78–79. tétel).

Hugo Grotius, a nemzetközi jog megalapozójaként ismert gondolkodó *De veritate religionis Christianae* című műve elsősorban az apologetika körébe sorolható. Azzal a céllal írta, hogy a kereszténység védelmében és terjesztésében megkönnyítse a holland tengeri kereskedők dolgát, ám a laikusok számára kiadott szöveg hamar a teológusok céltáblájává vált, akik arminianizmussal és szocinianizmussal vádolták (356. tétel).²⁵⁷

A hazai kontroverz-teológiai terméskből alig válogatott Csulyak. A filippista Sebastian Ambrosius Lam késmárki lelkész és az ortodox Gradeczi Horváth/Stansith Gergely nézeteltérése a protestáns felekezeteken belül fellépő feszültségről árulkodott (148. tétel).²⁵⁸ Az ifjú Csulyak a munka megjelenését követően jó fél évet töltött Késmárkon, Thököly Sebestyén udvarában, ekkor szerezhette a nyomtatványt. A Beregszászi Lőrinc Péter és Thoraconymus Mátyás pataki rektorok műveiből, Johannes Jacobus Grynaeus szerkesztésével készült antológiában (RMK III. 759.) többek között Szántó Arator István jezsuita páterrel polemizáltak (224. tétel). Az antitrinitáriusokkal folytatott Szentháromság-vita termése volt Károlyi Péter Blandrata és Dávid Ferenc tanai ellen írott műve (225. tétel).²⁵⁹

Csulyak egy Pareusnak írott levelében beszámolt arról, hogy összetűzése volt a nagyszombati szerzetesekkel,²⁶⁰ második alkalommal pedig saját szolgálati helyén kellett védekeznie. Szerencsi lelkészként 1609. január 21-én temette el patrónusát, az erdélyi

---

²⁵⁴ HELTAI 1994, 67.

²⁵⁵ CSEPREGI 2004, 55.

²⁵⁶ Lásd: IMRE 2012b, 197–216.

²⁵⁷ KLEIN 2005, 149–150.

²⁵⁸ RMK III. 929.

²⁵⁹ RMK III. 612.

²⁶⁰ HELTAI 1994, 81.

fejedelemségről lemondott Rákóczi (II.) Zsigmondot.²⁶¹ Egy év sem telt el, s nagyot fordult a világ: Rákóczi katolikus özvegye, Telegdi Borbála a szerencsi várban kápolnát építtetett, ahol „két misező bakot” tartott, „kic ellen nem kichiny hadakozasom vagion es villongasom” – panaszkolta Csulyak az egyik Szenci Molnárhoz írott levelében.²⁶² Nem tudjuk, mi lehetett a vitatéma, de a páterekkel folytatott csatározásokban a lelkész jó hasznát vehette a fent bemutatott olvasmányoknak. A körülmények rekonstrukciójához segítségül hívhatunk kortárs analógiákat. 1620 nyarán a gácsi várban Bethlen Gábor jelenlétében Pécseli Király Imre és Veresmarti Mihály folytatott vitát az ebéd után.²⁶³ Esterházy Miklósnak „rendes szokása volt asztal felett is a vitatkozás és térítés” a jezsuitái segítségével.²⁶⁴ Nádasdy Ferenc országbíró szintén kedvelte az asztali disputákat, az általa megtérített Báthori Zsófia pataki udvarában 1660 őszén „a’ palotán ebéd és vacsora felett”, nagy nyilvánossággal zajlott egy hasonló esemény.²⁶⁵ Vagyis az ebéd utáni asztali beszélgetéseken, a jelenlévő urak hallgatolagos vagy tevékeny részvétele mellett zajlott a polémia. Szerencsen is ez történhetett: a patrónánál látogatást tevő lelkész a házigazda kezdeményezésére, a jelen lévő közönség előtt bonyolódhatott vitába (udvari szokás szerint) a katolikus papokkal, ahol Telegdi Borbála célja a hallgatóság rekonvertálása lehetett.

Csulyak könyvtárában tehát főként a katolikusokkal vívott csaták sajtótermékeit találjuk meg, ezen belül pedig markánsan jelen van a Bellarminus életművével vitázó protestáns teológusok köre, kiegészülve a protestáns felekezetek közötti polémia irodalmával. Gyűjteményének egytizede tartozott a kontroverz-teológia körébe. Feltűnő a nemzetközi mércével mérve szerény, ám éppen Csulyak idején szárba szökő anyanyelvű hitvitázó irodalom hiánya, annak ellenére, hogy jó kapcsolatot ápolt a szerzők közül például Alvinczi Péterrel. Hiányolhatjuk Pázmány *Kalauzát* és más műveit, amelyeket biztosan olvasott.

II. 6. 8. Kazuisztika

Meglepően kevés devóciós nyomtatvánnyal találkozhatunk a jegyzéken, közülük mindössze kettő latin nyelvű. Az első Johannes Bogermannus leeuwardeni prédikátor elmélkedése Dávid király bűnbeeséséről (294. tétel), a második a „devotio moderna” szellemében működő Marcus Marulus Spalatensis (Marulic) raguzai horvát költő és morálteológus elegáns

---

²⁶¹ *RMKT* XVII/2, 291.

²⁶² *RMKT* XVII/2, 322.

²⁶³ *HELTAI* 2008, 159.

²⁶⁴ *PAYR* 1924, 718.

²⁶⁵ Lásd: *KULCSÁR* 1999, 21–46.

stílusban született *Evangelistariuma* (370. tétel).²⁶⁶ Egyetlen munkájával sem szerepel a protestánsok körében népszerű Clairvaux-i Szent Bernát a könyvgyűjteményben, ugyanakkor a nagy misztikus több munkája megjelenik Csulyak *Diarium*ának szövegeiben, főként prédikációival érdemelte ki a figyelmét.²⁶⁷ Végül III. Ince pápa *De contemptu mundi* című értekezését említhetjük, amelyből a Krisztus eljövételének bizonytalan időpontjára utaló megállapítást citált a Rákóczi Zsigmond temetésére készült homiliájában.²⁶⁸

A magyar nyelvűek közül Erasmus *Enchiridion militis Christianija* Salánki fordításában (Leiden, 1627), az egyik liszcai rektortól került hozzá (358. tétel),²⁶⁹ Szent Ágoston Medgyesi-féle *Vallomásai* pedig a szerző ajándékából (360. tétel). Jakob Zader evangélikus lelkész elmélkedéseinek fordításához (359. tétel)²⁷⁰ szomorú emlék fűződik. 1616 májusában Csulyak első felesége, Szikszai Judit „Mihályko Jánosnak magyar nyelven írt könyvecskéjét olvasgatta (...), ezt eldobva hanyatt összeesett és többet nem szólott. Másnap kora reggel betelt a sorsa”.²⁷¹ A betegeskedő lelkészné a túlvilági élet gyönyöreinek leírásával készülhetett az örök életre. Volt továbbá egy részben vagy egészében magyar nyelvű kéziratos imakönyve (96. tétel: „Orationum liber cum fragmentis novorum Ungaricorum”).

A főként magyar nyelvű imádságok és elmélkedések a gyűjtemény kevesebb, mint 2%-át teszik ki. A korábban idézett naplóbejegyzése szerint²⁷² vigasztalódást az irodalomban és a zsoltárokból keresett, nem feltétlenül a klasszikus értelemben vett kegyességi munkákban. A késő humanista–kálvinista erudícióban gyökerező kegyességet gyakran a század második felében zajló puritán–pietista ébredés fogalmai szerint szemléljük, annak nyomait keressük, elmarasztaló ítéletet alkotva. Ha a századelő prédikátorainak lelki életét akarjuk bemutatni, ismét Szenci Molnár példáját hívhatjuk segítségül, aki a Szentírásban, a prédikációkban és a zsoltárokból keresett lelki felüdülést, ezekből pedig Csulyak is bőségesen válogatott. Szenci pszichologizáló finomsággal megírt naplójában olvashatjuk például azt az esetet, amikor verejtékben úszva, „tragikus és gyászos” álmából felriadva felkelti német szobatársát is, hogy a 91. zsoltárt („Nem leszen néked félelmed / Éjjeli irtózástól...”) énekelve adjanak hálát azért, hogy nem valóság volt az, amit álmodott.²⁷³ Az egyéni kegyesség példái mellett a hangsúly sokkal inkább a közösségi liturgikus alkalmakon lehetett.

---

²⁶⁶ Lásd: LÖKÖS 1996, 34–35.

²⁶⁷ Lásd pl. a Rákóczi Zsigmond temetésére készült oratiót: *Diarium*, 246r–255v.

²⁶⁸ *Diarium*, 203r.

²⁶⁹ A fordítóval ápolt jó viszonyukra utal, hogy Csulyak az elszegényedett Salánki megsegítésére kérte a fejedelmet 1630-ban. Lásd: MISKOLCZI CSULYAK 1911, 96–98.

²⁷⁰ RMNy 894.

²⁷¹ *RMKT XVII/2*, 292.

²⁷² „...ha Seneca, Plutarchos és Petrarca vigasztalásaikkal engem lesújtottságomból fel nem emeltek és kezükön a királyi költő zsoltáraihoz nem vezettek volna, házamnak gyásza, ha Isten elébe nem áll, teljesen elemésztett volna”. (*RMKT XVII/2*, 294.)

²⁷³ SZENCI MOLNÁR 2003, 130.

II. 6. 9. Egyéb teológiai munkák

Több munka nem sorolható be egyértelműen a korábbi kategóriák egyikébe sem. Ilyenek például a Kálvin és utóda, Beza levelezését tartalmazó nyomtatványok (131–132. tétel), vagy Amandus Polanus értekezése (234. tétel). A hugenotta exuláns Daniel Tossanus tizenhárom beszédéből a gyermek Jézusról szóló tizediknek magyar vonatkozása is van: 1591-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem követének jelenlétében hangzott el a heidelbergi várban (271. tétel). A középkori szentkultusból kinőve a protestáns mártírológia számos műfajban jelenik meg a kora újkorban, elmélkedések, imádságok, prédikációk, kontroverz-teológiai szövegek formáját öltve mutatja be a meggyőződéséért áldozatot vállaló hívő példáját.²⁷⁴ Egyik alapművét, Jean Crespin *Martyrologium*át Csulyak gyűjteményében is megtaláljuk (285. tétel). A munka többfunkciós olvasatot kínálhatott a lelkésznek, aki haszonnal forgathatta a hitvitázó irodalom kiegészítéseként, vagy kegyességi céllal.

II. 6. 10. Teológiai irányzatok

II. 6. 10. 1. Ortodoxia

Csulyak gyűjteményében nagy tömegben volt jelen a reformáció korának teológiai irodalma, közülük is kiemelkednek a helvét kantonok reformátor-nemzedékeinek művei. Főként bibliamagyarázatokkal és prédikációkkal találkozunk. Gyakran vásárolt zürichi kiadásokat, szép gyűjteménye volt Calvin, Gvaltherus, Beza, Ludovicus Lavater, Bullinger, Josias Simler, Petrus Martyr, Zwingli, Johannes Wolfius, Daniel Chamierus, Benedictus Aretius, Zanchius, Ursinus, Polanus, Bucanus és Jacobus ad Portum műveiből. Ezek a szerzők képezhették Csulyak teológiai olvasmányainak gerincét. A Németországból kiinduló körútjuk egyik állomása lett volna Svájc, ám Thököly Sebestyén váratlan halála miatt idő előtt kellett hazatérniük.²⁷⁵ Elképzelhető, hogy az ott beszerzett könyvek hatására még dominánsabban jelentkezett volna ez a szerzői gárda.

Csulyak fellépett az arminianizmus terjedésével szemben is. A zempléni traktus 1630. évi nyári, majd az 1631 szeptemberében tartott nyírbátori közzsínatán a *II. Helvét Hitvallás* elfogadásához kötötte a lelkészjelöltek alkalmazását. Az 1638. évi debreceni zsinat pedig úgy határozott, hogy az akadémiáról visszajött lelkészek csak azután kapjanak eklézsiát, hogy

---

²⁷⁴ Lásd a *Studia Litteraria* 2012/3–4. számának tanulmányait (CSORBA–FAZAKAS–IMRE–TÓTH 2012.).

²⁷⁵ SZABÓ A. 2011, 127.

megvizsgálták a tudományukat és magaviseletüket, valamint esküt tettek a Debreceni Zsinaton elfogadott *Articuli majores* megtartására.²⁷⁶ A remonstráns szerzők közül Conradus Vorstius és Grotius műveit találjuk a jegyzékén (149., 354. tételek), a kontraremonstráns irodalom viszont hiányzik. Johannes Bogermann, a Dordrehti zsinat elnökének egyik elmélkedése (294. tétel) más célokat szolgált.

II. 6. 10. 2. Irénizmus

A mozgalom a 16. századi reformáció történetében gyökerezik. Az augsburgi vallásbéke (1555) szabad vallásgyakorlatot engedett az *Ágostai Hitvallás* híveinek, évszázados vita forrásául szolgálva ezzel, melynek tétje nem kevesebb volt, mint az, hogy érvényes-e a vallásszabadság a *Hitvallástól* eltért kálvinistákra, vagy sem. A felekezetek különválását rögzítő *Formula Concordiae* (1577) létrejötte után erősödtek fel a protestantizmuson belül az uniós törekvések, az egység helyreállítását célzó kísérletek között meghatározó volt Pareus életműve.²⁷⁷ Levelezett az erdélyi fejedelemmel és a hazai református egyház vezetése több alkalommal is igénybe vette segítségét nagy horderejű ügyekben (Szilvásújfalvi Anderkó Imre pere, Veresmarti Mihály áttérése).²⁷⁸ A heidelbergi egyetemnek Pareus idejében több mint 170 magyarországi hallgatója volt, közülük többen a református egyház meghatározó személyiségévé váltak (Alvinczi, Geleji Katona, Milotai Nyilas, Keserői Dajka, Keresszegi Herman).²⁷⁹ Miskolci Csulyak önéletírásában beszámolt arról, hogy a vitás tanulmányi ügyekben egyfajta közvetítőként járt el a magyarországi deákok, valamint Pareus és IV. Frigyes választófejedelem udvara között. 1603 és 1607 között Pareus tanszékén összesen 91 disputáción vett részt, háromszor ő maga állt ki vitázni. 1604-ben *A Szentírásról*, 1605-ben *A törvényről és az evangéliumról*, 1607-ben *A polgári és egyházi hatalomról*.²⁸⁰ Hazaérkezése után is levelezett egykori tanárával, tudósított például a magyarországi helyzetről.²⁸¹ Pareus nyolc művével találkoztunk jegyzéken, jórészt bibliakommentárokkal és polemikus iratokkal, de nem hiányozhat az *Irenicum* sem, amelyet egészen alacsony áron, mindössze 50 dénárért vásárolt meg Csulyak (99. tétel). Az 1615-ben megjelent művében Pareus a protestáns unió szükségességét hangsúlyozza, teológiai szempontból pedig az üdvösség szempontjából

²⁷⁶ ZOVÁNYI 1911, 31–36.

²⁷⁷ HELTAI 1987, 209.

²⁷⁸ HELTAI 1989, 18–29.

²⁷⁹ HELTAI 1994, 44–49.

²⁸⁰ Csulyak visszaemlékezése: „Az Úr (...) oly kedvessé méltóztatott tenni a felséges választófejedelemnél, IV. Frigyesnél, annak tanácsosainál, az egyetem atyáinál és a diáktársaknál, hogy ha valami vitás ügy támadt honfitársaim tanulmányai közben, amellyel kapcsolatban David Pareus doktor véleményét kellett kikérni, azt rám bízta.” SZABÓ A. 2011, 125–126.

²⁸¹ HELTAI 1994, 81.

lényegtelen (adiaphoron) különbségek áthidalását. Szerinte ugyanis egyetlen hitcikkely kivételével (Krisztus jelenléte az úrvacsorai ostyában vagy kenyérben) megegyeznek a tanításaik, de ez sem jelent számára az üdvösség szempontjából feloldhatatlan ellentétet.²⁸² A mű hazai recepciója ismert, a fejedelemtől a lelkészekig sokan olvasták, egyes részeit a korban magyarra is átültették.²⁸³

II. 6. 10. 3. Puritanizmus

Az angol puritán szerzők közül alig néhányan érdemelték ki Csulyak figyelmét (William Whitaker Bellarminusszal és Thomas Stapletonnal vitázó traktátusai, valamint Thomas Brightmann szintén polemikus Apokalipszis-kommentárja)²⁸⁴ és ezek sem voltak kifejezetten kegyességi munkák. Amesius korábban említett exegetikai munkája a zsoltárokról ajándékként került hozzá. Adományozója Tolnai Pap István, pataki első lelkész, a Kollégium felügyelője volt, aki határozottan ellenezte Tolnai Dali János működését.²⁸⁵ A Csulyak és Tolnai Dali közötti konfliktust az utóbbi hirtelenkedő, civódásra hajlamos személyiségével magyarázhatjuk, amellyel szemben feltétlenül állást kellett foglalnia a felekezetét építő és annak a *II. Helvét Hitvallásban* és a *Heidelbergi Kátéban* lefektetett elveit védő esperesnek.²⁸⁶ Csulyak könyvtárának még egy kötetét kell megemlíteni, amelynek Kecskeméti C. János által készített magyar fordítását (Kassa, 1620) mint a puritanizmus hazai recepciójának kezdetét szoktak emlegetni: Perkins *Catholicus reformatus* című vitairatnak hanauai edícióját (176. tétel).

Ha Csulyak könyvtárából indulunk ki, azt mondhatjuk, hogy kevésbé ismerte a puritán tanokat, inkább Tolnai viselkedése alapján alkotott véleményt, miközben alig mérlegelhetette a lelki élet jobbítására irányuló igyekezetüket. Szabó András egyenesen úgy vélte, hogy „szenteskedőnek, képmutatónak tarthatta őket”, s ezért vált az egyik leghevesebb ellenfelükké.²⁸⁷ Elsősorban tehát nem teológiai véleménykülönbség miatt igyekezhetett korlátozni az „újítókat”, hanem ma már alig feltárható személyes ellentétek okán.

Úgy tudjuk, hogy komolyabb konfliktusoktól mentes volt Csulyak és (a Tolnaival ellentétben radikális reformokat nem követelő) Medgyesi Pál viszonya. Medgyesi megajándékozta a *Szent Agoston vallasa* című munkájával, amely Willam Crompton néhány

---

²⁸² HELTAI 1987, 209.

²⁸³ Lásd: HELTAI 1994, 72–73. ; Uő., 1989, 30, 11. láb.

²⁸⁴ 114. De sacra scriptura disputatio, praelectiones, de peccato conciliis, 134. Apocalypsis apocalypseos, 1612.

²⁸⁵ ZOVÁNYI 1911, 37–51.

²⁸⁶ HARSÁNYI 1926, 562–586.

²⁸⁷ SZABÓ 2009, 820.

évvel korábban megjelent művének (*Saint Austins religion*) fordítása mellett Lewis Bayly *Praxis pietatis*ának részleteit is tartalmazta.²⁸⁸ Nem sokat olvashatta Csulyak a művet, még a szerző nevében is hibát vétett, mivel „Petri (!) Medgyesi” név alatt vette lajstromba. Mentségére szolgáljon, hogy Medgyesi ekkor még csak egy lehetett a frissen hazatért peregrinusok közül, akik szerettek volna a tekintélyes esperes kedvében járni, s nem az a meghatározó teológiai-egyházpolitikai auktoritás, akivé a fejedelmi udvar szolgálatában vált.

II. 6. 11. Trivium

A protestáns iskolák Európa-szerte a Melanchthon által felállított rendszerben működtek, amely megtartotta az emberi tudás teljes spektrumát átfogó, középkori hét szabad művészet (*septem artes liberales*) elvét, ám a reformáció új szellemi tartalmával aktualizálta.²⁸⁹ A nagy tekintélynek örvendő Arisztotelész vilásképe a nyelv megértésén alapult, melynek alsó szintje a grammatika, középső szintje a retorika, felső szintje a dialektika volt, mint a világ magyarázatához szükséges filozófiai elvek gyűjteménye.²⁹⁰ Kortársaihoz hasonlóan ebben a rendszerben szerezte meg Miskolci Csulyak is a műveltsége alapjait, a tokaj-hegyaljai kisiskolától eljutva a lelkészképzés csúcsát jelentő német egyetemig.

Önéletírásában részletesen beszámolt az iskolai tanulmányairól, első helyen pedig a nyelvekben tett előmeneteléről. Egyfajta csodagyerekként emlékezett fiatalkori önmagára, aki másod-, vagy harmadévesen már Ausonius distichonjait és a Catónak tulajdonított *Moraliát* fordította és skandálta (372. tétel). Alig 9 évesen görögül olvasott, a lizkai iskolában Tardi György, a *Historia Sixoviensis* szerzője tanította,²⁹¹ a nyelvtant később Martin Crusius munkájából sajátította el. Sátoraljaújhelyen Molnár Gergely Melanchthon műve alapján készült latin grammatikája volt a tananyag, ahol 1586-ra úgy megtanították „ragozni és szerkeszteni”, hogy tanára, Dalmata Bertalan ujjal mutogatta „másoknak csodálatára vagy példájául”. Ezután Patakra került, ahol újabb sikerről számolt be: „egy félévi tartózkodás után olyan jól megtanultam az ige activ, passiv, és medialis ragozását, hogy akadozás nélkül válaszolhattam a kérdésekre, az iskola kapujában összegyűlt tanulóereg legnagyobb csodálkozására”. A debreceni Kollégiumban tanult meg „görögül ragozni, szillogizmusokat alkotni, megfordítani a propozíciókat, visszavezetni a modusokra” és itt kezdett latinul verselni. Kedves emlékként idézte fel a nála idősebb sátoraljaújhelyi diákokkal a latin

---

²⁸⁸ RMNy 1525.

²⁸⁹ DIENES 2003, 38.

²⁹⁰ SZABÓ G. Z.–SZÖRÉNYI 1997, 6.

²⁹¹ SISKA 1991, 247.

beszédben és szillogizmusokban folytatott vetélkedését. Patakon Plautus *Aululariá*-járól és Theokritos görög verseiről hallgatott előadásokat.²⁹²

Ha nem tekintenénk a kiadvány méretét, akár jelképesnek is vehetnénk, hogy könyvtára legelső kötete Calepinus tíznyelvű szótára volt, melynek magyar értelmezéseit Laskai Csókás Péter készítette (1. tétel). Két görög-latin lexikonából a Conrad Gessner által összeállított kiadást az apjától örökölte,²⁹³ a másikat, Johannes Scapula munkáját egy ideig Szepsi Laczkó Máté kölcsönözte (58. tétel). Calepinus és Scapula vaskos nyelvészeti segédkönyveit Szenci Molnár is megvásárolta 1601 szeptemberében, feltehetően a szótára munkálataihoz.²⁹⁴ A *Dictionarium Latinoungaricum* egy példányát szerzői ajándékként, crudában kaphatta Miskolci Csulyak, legalábbis erre utal, hogy a vásárlás árát nem tüntette fel, csak a kötését (261. tétel). Levelezésükből az is tudható, hogy a kiváló latinista Csulyak jegyzeteket és javításokat fűzött Szenci Molnár szótárához,²⁹⁵ valamint, hogy 1608 folyamán elküldte számára Sylvester János grammatikáját, amikor az a *Novae grammaticae Ungaricae* (Hanau, 1610) munkálataival foglalkozott. Bod Péter nyomán Harsányi István még úgy vélte, hogy Csulyak saját szerkesztésű szótárát juttatta el Németországba, amelyet Szenci kibővítve bocsátott ki. A félreértést Klaniczay Tibor tisztázta.²⁹⁶

Mindössze három latin nyelvtant tartott a könyvtárában, ebből kettő Aelius Donatus alapvető tankönyvét, az *Ars minor*t magyarázta: Bartholomaeus Arnoldus német ágostonos szerzetes és Johannes Glogoviensis (Głogowczyk), a prágai egyetem professzorának munkái egyaránt 16. század legelején jelentek meg (365–366. tétel). Megszerezte a wittenbergi Fridericus Taubmannusnak Bartholomaeus Biloviusszal folytatott vitája során keletkezett értekezését a latin nyelvről (216. tétel).²⁹⁷ Az egyik leghosszabb életű nyelvtankönyvet, még a 17. században is forgatták a grammatika alapjaival ismerkedő hazai „donatisták”.²⁹⁸ Arnoldus latin szintaxisa is szerepel a jegyzéken (364. tétel), de ennél frissebb szakirodalmat nem találunk, aminek oka valószínűleg az lehetett, hogy Csulyak még 1595 nyarán, az eperjesi iskolában „olcsó áron” elkótyavetyélte a tanulás céljából „teli tarisznyával” magával vitt könyveit.²⁹⁹ Ezután, mivel már elég jó latinista volt, nemigen vásárolt újakat. Ugyanezen okból egyetlen görög grammatika sem szerepel a jegyzékén.

---

²⁹² *RMKT* XVII/2, 284–286.

²⁹³ *PRMTKK* D.1.10.

²⁹⁴ *IMRE* 1990, 16.

²⁹⁵ *RMKT* XVII/2, 303, 321–322.

²⁹⁶ *RMNy* 995.

²⁹⁷ *FLOOD* 2006, I, CXCIV.

²⁹⁸ *DIENES–UGRAI* 2013, 25.

²⁹⁹ *RMKT* XVII/2, 287.

A héber tanulmányait sehol nem említette, de a korszakban Patakon is magas szinten oktathatták a nyelvet.³⁰⁰ Több könyve is tanúskodik arról, hogy mire az akadémiákra ment, a harmadik szent nyelvet is elsajátította. Casparus Waserus zürichi orientalista művéből pedig a héber nyelv két alapvető területén szerezhett jártasságot: az etimológiában és a szintaxisban (257. tétel). Az egyik kolligátumába Franciscus Junius, Thomas Blebelius és Nicolaus Clenardus tankönyveit köttette egybe (178–180. tétel). Ezen kívül megszerezte Santes Pagninus héber lexikonát is (200. tétel). Hiányolhatjuk a német tankönyveket és szótárakat, Szenci magyar nyelvтанát, valamint a görög filológiai segédleteket. A nyelvтанuláshoz szükséges kötetek aránya Csulyak könyvtárában elérte a 3%-ot.

Összesen 52 latin vagy magyar nyelven írott, különböző alkalmakkor (székfoglaló, temetés, lelkészszentelés) elhangzott beszédet ismerünk Csulyaktól.³⁰¹ A *Diarium Apodemium* 16, a *Diarium Senioratus mei* 36, főként zsinati oratióját tartalmazza. Ezek közül a „cicerói ékesszólás fellegvárában”,³⁰² a görlitzi gimnáziumban született szónoklatainak elemzését végezte el Koller András, további beszédeinek és prédikációinak elemzésével még adós az irodalomtudomány. Koller feltételezése szerint Csulyak keze nyomát viselik Thököly Miklós tézisei is, valamint úgy értékelte, hogy a diákkorában készült színvonalas beszédeiben is már érezhető volt a későbbi neves szónok jelenléte. Exordiumai kellő rövideggyel szóltak, az argumentációk és a perorációk helye és aránya is megfelelő volt. Citátumai közül (a protestáns eszménynek megfelelően) az ókoriak formai, a bibliaiak tartalmi vonatkozásban erősítették a mondandóját. Stílusára jellemző volt, hogy előszeretettel alkalmazta az alakzatok közül az exclamatiót, amelyeket kérdésekkel és az azokra érkező feleletekkel kombinált, valamint gyakran élt az adiectio különböző változataival is.³⁰³

A 17. században felekezeti hovatartozástól függetlenül az Arisztotelész–Cicero–Quintilianus triáson alapuló, klasszicizáló humanista szónoklattan alkotta a retorikatanítás gerincét.³⁰⁴ A kora újkori könyvjegyzékeken elvégzett kutatásnak köszönhetően ismerjük a retorikák hozzávetőleges elterjedtségi rangsorát, eszerint a legnépszerűbbek Melanchthon (131), Ramus (100), Keckermann (54), Sturm (41) és Erasmus (33) munkái voltak.³⁰⁵ Most megfordítva az eddigi gondolatmenetet, vegyük sorra először, hogy mely szerzők műveit kereshetnénk joggal Miskolci Csulyak könyvtárában, ezzel a módszerrel ugyanis látványos hiátusokat tárhatunk fel. Erasmus, Melanchthon és Sturm szónoklattan munkássága például teljes egészében hiányzik. Bartholomaeus Keckermann (heidelbergi tanár, majd a danzigi

³⁰⁰ SZABÓ 2004, 100.

³⁰¹ *RMKT* XVII/2, 348.

³⁰² HUSZTI 2000, 527.

³⁰³ KOLLER 2007, 185–201.

³⁰⁴ BARTÓK 1991, 10.

³⁰⁵ IMRE 2003, 486–490.

akadémiai gimnázium rektora) vaskos retorikai főműve, a *Systema rhetoricae* elsőként éppen Csulyak külföldi tanulmányútja idején, 1606-ban látott napvilágot és a következő évtizedekben az európai egyetemeken és a magyarországi kollégiumokban folyó oktatás meghatározó tankönyve volt. A terjedelmes szinkretizáló munka mellett Keckermann elkészítette a homiletikai műveknél már említett *Rhetorica ecclesiasticá*t is, melyben a világi szónoklattantól vezette le a contionátorra vonatkozó szabályokat.³⁰⁶ Csulyak jegyzékéről valamilyen okból hiányzik a *Systema rhetoricae*, csak a rövidebb és speciálisan a prédikátorok igényeihez szabott egyházi szónoklattant találjuk meg (152. tétel). Johann Gerardus Vossius *Commentariorum rhetoriarum sive Oratoriarum institutionum libri sex* című munkája szintén 1606-ban jelent meg. A népszerűsége Keckermann retorikájával vetekedett, Tótfalusi egy kivonatos változatát még a század végén is kinyomtatta.³⁰⁷ Nyomát sem találjuk Csulyaknál. Végül ne feledkezzünk meg az egyik legnépszerűbb német szinkretikusról, Conradus Dietericusról, akinek a század elején rövidebb és bővebb formában is megjelent tankönyveit is hiába keressük a jegyzéken.³⁰⁸

Megtaláljuk ugyanakkor Iszokratész opera omniáját a bázeli Oporinus műhely kiadásában, Hieronymus Wolfius kommentárjaival (11. tétel). Csulyak az iskolai tananyagként is alkalmazott Demonicushoz írott parainesiséből vett idézettel vezette be a *De Justificatione* című görögül dolgozatát.³⁰⁹ A retorikatörténetben meghatározó elméleti munkát kifejítő Quintilianust a tarcali *Encomium*ában hívta segítségül.³¹⁰ Kedvelt auktor lehetett Démoszthenész, filippikáit többször hivatkozta a különböző kéziratos munkáiban.³¹¹ 1603. június 9-én Lipcsében Matthaeus Dresserus itallal fogadta a magyarokat, elbeszélgetve velük egy Vives-citátummal engedte útjára Csulyakot.³¹² Erfurt városában tett látogatása alkalmával nem mulasztotta el az idős professzor retorikáját citálni.³¹³ Dresserus szónoklattani munkájában ugyanazt az elvet követte, amelyet mestere, Melanchthon, aki a retorikát alkalmasnak tartotta mind az antik auktorok, mind a Szentírás értelmezésére.³¹⁴ Csulyak a tarcali rektorságában Audomarus Taleus (Omar Talon) retorikáját oktatta.³¹⁵ Taleusnak része

---

³⁰⁶ RESTÁS 2000, 477–494.

³⁰⁷ IMRE 2003, 384–385.

³⁰⁸ BARTÓK 1991, 13.

³⁰⁹ *Diarium*, 164v.

³¹⁰ *Diarium*, 178v.

³¹¹ *Diarium*, 155r, 174r, 179r.

³¹² SZABÓ A. 1990, 224–225. ; A bejegyzésre lásd: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=8893 (2015. december 12.)

³¹³ *Diarium*, 46r.

³¹⁴ IMRE 2003, 423–427.

³¹⁵ *RMKT XVII/2*, 290.

volt Ramus logikai rendszerének kialakulásában, a kortársak egyenesen kettejük közös eredményeként értékelték.³¹⁶

A reformáció korában újjászületett egyház új bibliai hermeneutikát igényelt, s az isteni szó megértésének instrumentumát a retorikában találták meg, melynek emblemikus alakjának tekintették Cicerót.³¹⁷ Csulyak számára is jelentős forrás volt az életműve. Hogy „valódi szónokká” váljon, Görlitzben beszédeit és szólásait jegyzetelte ki alig két hónap alatt, majd beszédet tartott Cicero életéről, hazatérve pedig a tarcali iskolában leveleit és 27. beszédét tanította.³¹⁸ A római rétor több műve is szerepel Csulyak jegyzékén: elsőként a Denis Godefroy által sajtó alá rendezett opera omniáját említhetjük, majd a bázeli rómista professzor, Johannes Thomas Freigius kiadásában megjelent szónoklatait, végül az augsburgi Hieronymus Wolfius említett kiadását, aki Cicero több művét is végigjegyzetelte (162., 201., 26. tételek). Miskolci Csulyak szónoki képességeit a 18. század közepén Bányai István pataki professzor példaképpen állította tanítványai számára, mivel „maga Deák leveleiben Cicero mássa és olyan tiszta, világos, hogy (...) bámulás és gyönyörűség nélkül” nem olvasható.³¹⁹ A görlitz munkásságának elemzője is többször kiemelte Cicero hatását. Koller András tervbe vette összes beszédének kiadását is, amely során valószínűleg tovább bővült volna a prédikátor retorikájában felfedezett ciceroniánus vonások száma, ám halála miatt nem készülhetett el a publikáció.³²⁰ Elég fellapozni Csulyak *Diariumát*, hogy meggyőződjünk arról, milyen gyakran jelenik meg forrásként a kiváló antik szónok.

Miskolci Csulyak István korában az arisztotelianus hagyomány követői küzdöttek az újabb, rómista szemlélet híveivel. A küzdelem egyik kulcsfigurája Rudolphus Goclenius, a „marburgi Platon” volt, aki Arisztotelész logikáját és Ramus dialektikáját igyekezett összehangolni.³²¹ Arisztotelész *Organon (Eszköz)* című munkáját már említettem (60. tétel), melyhez Csulyak megszerezte Goclenius bevezetését is (193. tétel: *Isagoge*). Goclenius abszolút tekintély lehetett számára, erről négy további tankönyve tanúskodik: az *Institutionum logicarum de inventione*, a *Problematum logicorum*, a *Praxis logica* és a *Partitionum dialecticarum* (191–192, 194. tételek). Bár nem tanult Marburgban, valamikor a németországi évek alatt személyesen is kapcsolatba kerülhetett a marburgi professzorral: 1608 júliusában Tarcalról keltezett levelében Szenci Molnár közvetítésével küldte üdvözetét Gocleniusnak.³²²

---

³¹⁶ BARTÓK 1998, 79, 114.

³¹⁷ IMRE 2012a, 16–17.

³¹⁸ *RMKT* XVII/2, 288, 290. A Ciceróról tartott oratióját Koller András elemezte. Lásd: KOLLER 2007, 185–201.

³¹⁹ HARSÁNYI 1926, 575.

³²⁰ KOLLER 2007, 186.

³²¹ TOLNAI 1978, 10.

³²² *RMKT* XVII/2, 319.

Végül megemlékezett Lucas Lossius *Dialecticájáról* is, amely az egyik tankönyve volt Újhelyen, majd másfél évtized elteltével Tarcalon maga is oktatta.³²³ Ennek ellenére nyoma sincs a jegyzékén.

A 17. század legnagyobb hatású logikai irányzata a rámizmus volt.³²⁴ A hozzá kapcsolódó, illetve a szinkretizmust képviselő külföldön megjelent friss szakirodalom Csulyak könyvtárában felülmúlta a skolasztikus vonalat. Elsőként a bázeli Amandus Polanus *Syntagma logicum Aristotelico-Ramaeum-át* és *Logicae libri duó-ját* említhetjük (188–189. tétel). A steinfurti Otho Casmannus *Logicae Rami et Melanchthonis exegesis*e mellett William Temple, a dublini Trinity College igazgatójának *Scholiája* szintén a rámista vonalat erősítette a gyűjteményben (194., 198. tételek). A Ramus logikai rendszerét összefoglaló *Dialecticához* írt kommentárt a leideni Rodolphus Snellius, valamint egy bevezetést Hieronymus Treutlerus herborni, majd marburgi kollégája (199., 195. tételek). A német szinkretikusok közül Keckermann volt a legnépszerűbb a magyar oktatásban, logikai munkájából két példányt is vásárolt Miskolci Csulyak: az 1603. évi compendiumot és a kommentárral bővített 1602. évi kiadást, valamint megszerezte a *Gymnasium logicumát* is (186., 197. tételek). Az ellentáborból említhetjük az Erzsébet-kori Anglia legkiválóbb arisztotelianus filozófusát, John Case-t, aki a *Summa veterum interpretum* című tankönyvében Arisztotelész *Organonját* értelmezte (196. tétel). Hozzá csatlakozott Andreas Libavius (Lubau) coburgi ortodox lutheránus tanártól a *Dialectica Aristotelica* (190. tétel).

A 17. század közepén (a hazai ortodox-puritán ellentétekkel részben összefonódva) összetűzésre került sor a két irányzat között, melynek részeként Csulyak is megnyilvánult. Tolnai Dali János pataki működése során Keckermann logikáját teljességgel haszontalannak tartva kizárta az oktatásból. Ezért megintette a zempléni traktus vezetése, ami ellen panasszal élt a fejedelemnél, aki az erdélyi presbitériumhoz továbbította az ügyet. Geleji Katona István maga is úgy vélte, hogy az iskolai reformok sikerén felbátorodó Tolnai később az egyházban is hasonló jelentőségű újításokkal kísérletezne.³²⁵ A coetus tagjai az 1642-ben a Kollégiumban vizitáló Csulyaknak újra felpanaszolták, hogy a Tolnai által oktatott tudomány sem sokat ért, s – mivel a „logica volna az deáknak szárnya s körme” – az egész Kollégiumban jó, ha öt deák akadt, aki megállta volna a helyét egy hitvita során.³²⁶ Rákóczi György végül úgy intézkedett, hogy vegyék vissza Keckermann tankönyvét, egyúttal

---

³²³ RMKT XVII/2, 285, 290.

³²⁴ BARTÓK 1991, 2.

³²⁵ BARTÓK 1998, 87–88.

³²⁶ ZOVÁNYI 1906, 389–395.

menesztve Tolnait a rektorságból, ahová később Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond jóvoltából visszatérhetett.³²⁷

Tekintélyes mennyiségű logikai és retorikai irodalom állt Csulyak rendelkezésére az olaszliszkai parókián, jegyzékének fent idézett, 186–199. tételei egyfajta tematikus gyűjteményt alkottak a könyvtárában.

II. 6. 12. Filozófia

Bölcseletet a teológia megalapozásaként tanulhatott Patakon, majd Németországban. Könyvtárából elsőként Arisztotelész opera omniájának görög-latin bilingvis kiadását és *Organon*ját említhetjük, mindkettőt Julius Pacius a Beriga itáliai humanista kommentárjával vásárolta meg (161., 60. tételek). Ezt követte a coimbrai jezsuita egyetem professzorainak híres kommentár-gyűjteménye a Sztagirita 6 különböző művéről, három és fél aranyforint értékben (66–71. tétel). Az arisztoteléanus filozófusok közül Franciscus Piccolomineus munkája mellett Clemens Timplerus (előbb a heidelbergi Collegium Casimirianum, majd a steinfurti Arnoldinum tanára) metafizikáját és etikáját említhetjük (168., 169., 248.). Arisztotelész nyomán készült Johannes Magirus német orvos és filozófus természetfilozófiai tankönyve is (209. tétel). Az ókor nagyjai közül Platón, Arisztotelész és a sztoikus Zénón bukkannak fel Csulyak purgatóriumról írott értekezésében.³²⁸

A logikában Ramus, a filozófiában viszont Arisztotelészt követőjének vallotta magát, s kettejük tudományát igyekezett közös nevezőre hozni Rudolphus Goclenius, akitől az elnökletével tartott 118 disputációból álló gyűjteményt szerezte meg Csulyak (187. tétel). A hét könyvbe foglalt vizsgatételek között olyan témákkal találkozhatunk, mint a természet, az okok, a mozgás, az idő, a világ, az ég és a különböző elemek. Grammatikájának egyik példamondata szerint („(a)z mostani Philosophusok között, legbölcsebb Goclenius”) Szenci Molnár Albert is nagyra becsülte a marburgi professzort.³²⁹

A morálfilozófia köréből Arisztotelész *Etikáját* Donatus Acciaiolus olasz humanista magyarázataival olvashatta (205. tétel). Megvolt könyvtárában az első kálvinista etika, Lambertus Danaeus tollából, ehhez járult Walter Donaldson *Synopsis philosophiae moralisae* (262., 206. tételek). Goclenius két munkája, az *Exercitationes et disquisitiones ethicae et politicae* és a *Philosophiae practicae Mauritaniae* volt jelen az etikai értekezések körében (208., 227. tételek). Keckermann *Systema ethicae* című, először 1607-ben megjelent alapvető

---

³²⁷ BARTÓK 1998, 88.

³²⁸ *Diarium*, 163r.

³²⁹ TOLNAI 1978, 15.

tankönyve ellenben hiányzik. Csulyak egyik legfrissebb beszerzése Eustachius a Sancto Paulo ciszterci szerzetes *Philosophiae summa quadripartitá*-ja volt, amely a komplex filozófiai rendszer részeként logikát, fizikát, metafizikát és etikát tartalmazott (303. tétel).³³⁰

Melanchthon *De animá*-jából diákok generációi sajátították el az antropológiai ismereteket a 16–17. század során, ehhez készült Magirus *Physiologiae peripatheticae* című tankönyve, peregrinusunk tanulhatott is az 1603-ban megjelent műből (209. tétel). A fiziognómia egyik korabeli bestsellerét is megszerezte, Johannes ab Indagine (Rosenbach) német humanista írása jó egy évszázad alatt huszonnégy alkalommal jelent meg latinul és más nyelveken (266. tétel).³³¹ A „belsőre utaló külső jelek tudománya” éppen Csulyak idején kezdett elválni az orvoslástól. Legfőbb forrásaként a pseudo-arisztotelészi *Fiziognómia* szolgált, művelői a karakterológia segítségével az egyes embertípusokat határozták meg.³³² Peregrinusaink közül Molnár Albertnek 1605-ben az augsburgban egy Aurifaber nevű süket fiziognómus megjósolta, hogy „két esztendő múlva egy nagy fejedelemmel vagy bátor hőssel” fog társalogni.³³³

Önéletírása szerint Miskolci Csulyak maga is vonzódott a sztoikus filozófiához és életszemlélethez,³³⁴ ezért vásárolhatta meg Seneca műveinek Janus Gruterus, a Bibliotheca Palatina könyvtárosa által sajtó alá rendezett új kiadását (173. tétel). Hatása kimutatható Csulyak szövegeiben is, többször citálta Seneca munkáit (opera omnia, *A lelki nyugalomról*).³³⁵ Az újsztoicizmus emblematikus figurája, Justus Lipsius a németalföldi polgárháború borzalmi hatására írta meg a *De constantiá*t, az ember belső függetlenségét és erkölcsi erejét meglapozó életenergiáról (380. tétel). A korszakban sokan követték a szemléletét: Forgách Mihály, Rimay János, Bocatius János, Illésházy István, Péchi Simon és Ecsedi Báthory István is.³³⁶

Petrus Gregorius Tholosanus francia jogász enciklopédikus művével szerepel a jegyzéken (183. tétel).³³⁷ Theodor Zwinger gigantikus mennyiségű adatot tartalmazó *Theatrum vitae humanae*-ja volt a korszak emberről alkotott ismereteinek legnagyobb ívű összefoglalása, melynek a 16. század közepét követő másfél évszázadtól számtalan kiadása ismert. Csulyak a saját példányához valamelyik patrónusa jóvoltából jutott hozzá (91. tétel).

Diogenes Laertius antik filozófiatörténeti munkája, Boethius *De consolazione philosophiae libri V.* című írása, egy középkori filozófiai florilégium (*Autoritates*

---

³³⁰ COTTINGHAM 2008, 6.

³³¹ PORTER 2005, 157.

³³² LACZHÁZI 2009, 48–52.

³³³ SZENCI MOLNÁR 2003, 150.

³³⁴ *RMKT* XVII/2, 293, 302.

³³⁵ *Diarium*, 204v, 206r.

³³⁶ KLANICZAY 1997, 242–254.

³³⁷ SZENTPÉTERI 2000, 129–164.

Aristotelis...) és Martinus Helvicius *De modo philosophandi oratio*-ja zárják a bölcséleti művek sorát (342., 379., 362., 217. tételek). Ebben a csoportban tehát hangsúlyosan vannak jelen a skolasztikusok és az újsztoikusok, a közel kortárs filozófusok közül kimutatható Goclenius és Lipsius hatása.

II. 6. 13. Irodalom

A fél évszázaddal ezelőtt született irodalomtörténeti kézikönyv a „provinciális” alkalmi költészet (amely teljes jogú tagja volt a korabeli irodalmi kánonnak) művelői közé sorolta Csulyakot, aki a vallásos műfajok mellett a világiak felé is nyitott volt. A korabeli egyházi értelmiség körében szokatlannak számíthatott, hogy szerelmes verset írt (pontosabban németből készített átköltést), igaz, csak megrendelésre. Az iskolás költészet formai ügyeskedéseinek mestere volt, kedvelte a bonyolult versformákat. A különböző társadalmi alkalmakra (temetés, esketés, keresztelő) írott sorai mellett a párnákra hímzett, vagy az ajtók fölé függesztett feliratok formájában parókiáját is ellephették a versek.³³⁸ Ötvös Péter hívta fel rá a figyelmet, hogy magyar művei többnyire idegen nyelvű mintára készültek, időnként meglehetősen botladozva.³³⁹ Az „oly sokszor és oly szívósan lebecsült, mániákus alkalmi verselő” rehabilitációjáért Szilasi László emelt szót.³⁴⁰

A legelső ösztönzést a kollégiumi oktatás jelentette az ifjú Miskolci Csulyak számára, ez a közeg nevelte ki a poétáinkat a reformáció korától Szabó Lőrincig. Önéletírásából tudjuk, hogy a verselést Debrecenben kezdte elsajátítani a *Theophania* című komédia³⁴¹ fordítójától, Szegedi Lőrinctől, első zsengeit naplójában is megörökítette.³⁴² Fejlődésében szerepet játszhatott Thököly Sebestyén késmárki udvara. Kora egyik legtehetősebb főnemese buzgón támogatta az iskolákat, a peregrinusokat, a könyvkiadást és a szépeességi humanisták körét. Késmárk papja, a szépeességi filippisták (más vélemények szerint kryptokálvinisták) egyik vezéregyénisége, Sebastian Ambrosius Lam jól ismert figurája a korszak irodalmának.³⁴³ Kapcsolatuk intenzitására utal, hogy Csulyak Görlitzben üdvözlőverset írt Ambrosius Győr 1599. évi felszabadulására született énekéhez.³⁴⁴ Balassi több művének genezise is a késmárki udvarhoz kapcsolódott, többek között magyarra fordította Ambrosius egyik latin versét.³⁴⁵

---

³³⁸ KLANICZAY 1964, 107–108.

³³⁹ ÖTVÖS 1970, 530–535.

³⁴⁰ SZILASI 2008, 268.

³⁴¹ RMNy 359.

³⁴² RMKT XVII/2, 285–286.

³⁴³ Lásd: SEBŐK, 2007.

³⁴⁴ RMK III. 989.

³⁴⁵ SZABÓ 2005, 158–164.

Szabó András kutatásai nyomán arra is fény derült, hogy feltehetően Thököly Sebestyén harmadik, Pogrányi Erzsébettel kötött házassága idején (1601) másoltatták le az udvarban praeceptoroként időző ifjú Miskolci Csulyak Istvánnal Balassi *Szép magyar komédiáját*. Ekkor hét hónapot töltött Késmárkon, majd 1607-ben ismét egy hónapot.³⁴⁶ Kőszeghy Péter szerint ugyanakkor a szövegek kódexbe másolásának kronológiai és logikai rendje kizárja, hogy a *Szép magyar komédia* leírása 1607 előtt történt, ezt követően pedig a Heidelbergből „a református ortodoxia harcosaként” hazatérő peregrinus (és általában „egy 16–17. századi református prédikátor”) mentalitásával már nem volt összeegyeztethető a profán mű leírása.³⁴⁷ Szabó András hihetően bizonyította Csulyak közreműködését, ugyanakkor Kőszeghy is alaposan érvelt a szövegek logikai sorrendjét illetően. Ugyanakkor (amint látni fogjuk) az ortodox lelkész könyvtárában a kálvinista világképtől és erkölcsöktől merőben eltérő munkák is sorakoztak, sőt, mecénása fia kedvéért már korábban is készített szerelmi tárgyú versátíratot. Így nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy Csulyak István másolta le a Balassi *Amarilli*-átdolgozását, megrendelésre, nem pedig a saját választásából, s mint szkriptor nem érvényesíthette saját ízlését. Még egy szempontot fel kell vetnünk, ami közelebb vihet a megoldáshoz: engedjük meg, hogy Klaniczay Tibornak az előzéklapokon olvasható idézetekre, valamint a másolt versek szignózására alapozott, eddig kétségbe nem vont megállapítása ellenére Fanchali Jób János mégsem tulajdonosa, hanem az egyik szkriptora volt a róla elnevezett kódexnek. Klaniczay még úgy vélte, hogy Fanchali Jób a „Finis Adest operis mercedem Red[d]i Laboris”, azaz a másolásért fizetséget váró formulával „stereotip mondatot írt csak le, s valami csendes humor húzódik meg e gesztusa mögött.”³⁴⁸ Ám a hexameter variánsai – többnyire „Finis adest operis mercedem posco laboris” alakban – a 16. századi másolók kedvelt záróakkordjai voltak.³⁴⁹ Fanchali Jób a Thurzók familiárisaként (tisztviselő, vagy kancelláriai írnok) könnyen kaphatott megbízást a versek másolására csakúgy, mint az ifjú Thököly báró nevelője, aki peregrinációból való hazatérésekor még csak egy lehetett az udvar művelt írástudói közül. Az ismeretlen, különböző helyeken és időpontokban szerelmi tárgyú textusokat kolligáltató „előkelő megrendelő”³⁵⁰ személye megmagyarázná, hogy időben miért ékelődik a Fanchali Jób kezétől 1603–1608 közötti időkből származó részek közé a Miskolci Csulyak által leírt *Szép magyar komédia*. A nagybiccsei Thurzó- és a késmárki Thököly-várak között a korszakban is könnyen áthidalható távolság húzódott, a családok kapcsolatban álltak egymással (Thököly Sebestyén idősebb

---

³⁴⁶ SZABÓ 2009, 807–825.

³⁴⁷ KŐSZEGHY 2014, 399–405.

³⁴⁸ MIŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY 1959, 24–25.

³⁴⁹ Lásd: BOUVERET 1982, 262–266.

³⁵⁰ MIŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY 1959, 22–23.

fiának második felesége Thurzó György nádor lánya, Katalin volt),³⁵¹ a náluk szolgáló Jób János és Csulyak egymást váltva is dolgozhatott.

Csulyak a Thököly Sebestyén udvarában találkozott Siderius Jánossal, a szeptesi esperes ajánlására fogadták fel tanítónak.³⁵² Bocatius Jánossal való ismeretségük még a Csulyak peregrinációja előtti időből eredhetett, amikor Késmárk felé „kellemetlen téli fagyban” Kassán is átutazott, ahol Bocatius rektorkodott.³⁵³ A Bocskainak teljesített diplomáciai küldetés során a hírhedt prágai fehér toronyban fogságra vetett kassai főbíró 5 évvel későbbi szabadulása nagy eseménynek számított a környékbeli protestáns értelmiségiek táborában. Csulyak ez alkalomra született versét a *Diarium*ából³⁵⁴ ismerjük, amely megjelent a Bocatius-levélben említett, ma példány szerint nem ismert gyűjteményben is (Kassa, Debrecen, 1611).³⁵⁵ Külföldön kötött életre szóló barátságot Szenci Molnár Alberttel, amelyet a korábban említett ajándék kötetek és levelek fűztek szorosabbra. Filiczky Jánossal néhány hónapig együtt tanult a görlitzi akadémiai gimnáziumban,³⁵⁶ majd hazatérve is tarthatták a kapcsolatot (Filiczky 1617-től 1622-ben bekövetkező haláláig Patakon tanított).³⁵⁷ Klaniczay Tibor szerint a heidelbergi Gruterus, a magyar ifjak támogatója lehetett az egyik személy, aki németországi tanulmányai során megismertette az újsztoicizmussal és a verselés terén is hatással lehetett rá.³⁵⁸ Csulyak a peregrinációja során jó néhány verset lemásolt a *Diarium Apodemica*ba.³⁵⁹ Heidelbergben egy ideig a Brassóból elszármazott klasszika-filológus, Peter Felckmann házában laktak. Lelkészi hivatása vagy családja révén került kapcsolatba Póli Istvánnal,³⁶⁰ Szepsi Laczkó Mátéval, Alvinczi Péterrel, Prágai Andrással, Geleji Katona Istvánnal, Salánki Györggyel.³⁶¹ Ifjú peregrinusok támogatójaként több üdvözlő vers címzettje volt.³⁶² Saját beszédeit és verseit naplója őrzi, amelyek a *Régi magyar költők tára* gyakran idézett kötetében jelentek meg.

Jegyzékét áttekintve először a korszak kiváló klasszika-filológusai által kommentált antik irodalom darabjaival találkozunk. Horatius különösen kedves olvasmánya lehetett, könyvespolcain megtaláljuk az Antonius Mancinellus és Jodocus Badius által kiadott opera

---

³⁵¹ NAGY I., 1857–1868, XI, 286.

³⁵² *RMKT* XVII/2, 290.

³⁵³ *RMKT* XVII/2, 287, 379.

³⁵⁴ „Jano Bocatío Cassovia’ 8. Martii 1611.” (*Diarium*, 148v–149r.) *RMKT* XVII/2, 379.

³⁵⁵ *RMNy* 1008, 1014. ; Újabbán lásd: SZELESTEI N. 1995, 427–431.

³⁵⁶ *SZÖGI* 2011, 5198.

³⁵⁷ *ÚMIL*, I, 592.

³⁵⁸ *KLANICZAY* 1997, 265–266.

³⁵⁹ *RMKT* XVII/2, 305.

³⁶⁰ Nagybátyja, a Jovenianus széphistória szerzője akadályozta meg végül abban is, hogy nagyszombati jezsuitákhoz menjen tanulni, ami kétségkívül felekezetváltással járt volna együtt. Lásd: *RMKT* XVII/2, 286–287, 302.

³⁶¹ *RMKT* XVII/2, 302–303.

³⁶² *RMKT* XVII/2, 303.

omniáját (38. tétel, később elveszett). Verseit Gregorius Bersmannus zebrsti rektor rendezte sajtó alá (211. tétel), a *Pyrrha*-ódáját Csulyak citálta is naplójában.³⁶³ Vergilius műveinek Nicolaus Erythraeus jegyzeteivel készült kiadását vásárolta meg (202. tétel), *Bucolicájából* előadást tartott Tarcalon.³⁶⁴ Ovidius opera omniájának a Wechel-műhelyben megjelent kiadása több jeles humanista (Aldus Pius Manutius, Georgius Fabritius) munkájára épült, a kötetet egy időre Patakra is kölcsönadta (312. tétel). Volt még egy aprócska Ovidius–Vergilius vegyes kiadása is (talán az Elzevirektől), amit sógorának ajándékozott (381. tétel). Seneca tragédiáit Justus Lipsius jegyzeteivel olvashatta (321. tétel). Az ókori szatirikusok közül Lucianus Samosatensis dialógusainak görög–latin bilingvis kiadását és Juvenalisnak a császárkori Róma erkölceit bíráló műveit említhetjük, mindkettőt kedvtelésből forgathatta Csulyak (268., 378. tételek). Nem hiányozhatott a gyűjteményből Homeros *Iiasa* és *Odysseiája* mellől (előbbiből Tarcalon előadást tartott)³⁶⁵ Aulus Gellius *Attikai éjszakái* sem (338., 341. tételek). Gelliust az 1608. évi februári tarcali *Encomium*ának forrásai között találjuk, Menandrosz társaságában.³⁶⁶ Végül a Bakai Benedek könyvtárából megszerzett Pindarosz-művek Henricus Stephanus magyarázataival kísért ötödik kiadását említhetjük (361. tétel). A költő egy exemplumát olvashatjuk az ifjabb Rákóczi Zsigmond temetésére írott orációban.³⁶⁷ A Bocskairól írott *Encomium*ának és a Rákóczi Lajos temetésén elmondott *Conciójának* (1612) forrásai között szerepel Euripidész egy szentenciaszerű citátummal.³⁶⁸

Az itáliai reneszánsz nagyjai közül Francesco Petrarca 16 levelének impresszum nélküli kiadását vásárolta meg, amelyben az avignoni pápaságot állította párhuzamba a babilóniai fogsággal (160. tétel).³⁶⁹ A polémiákban elfoglalt népszerűségére utal, hogy Derecskei Ambrus is Petrarcához utalta hallgatóságát, mivel „nagy sok dolgokat irt az Romanak rutsaga es undoksaga felől.”³⁷⁰ Három másik írását, a *Contemptu mundit*, a *De vita solitariát* és a terjedelmesebb, antik forrásokat és biblikus elemeket ötvöző példatárát, a *De remediis utriusque fortunae*-t is megtaláljuk a könyvtárban (330. tétel). Csulyak felesége és gyermekei halálát követően talált vigaszt az utóbbiban, melynek második könyvében külön csoportba szedve találjuk meg a családtagok elvesztéséről szóló dialógusokat.³⁷¹

A költőfejedelem munkái mellett két opera omniát is forgathatott: Jacobus Sannazariusét és Johannes Jovianus Pontanusét, utóbbi a velencei Aldusnál jelent meg (322.,

---

³⁶³ *Diarium*, 76v.

³⁶⁴ *RMKT* XVII/2, 290.

³⁶⁵ *RMKT* XVII/2, 290.

³⁶⁶ *Diarium*, 177r.

³⁶⁷ *Diarium*, 255r.

³⁶⁸ *Diarium*, 189r, 234r.

³⁶⁹ Lásd: RENNA 2010, 47–62.

³⁷⁰ DERECSKEI 1603, 66v.

³⁷¹ PETRARCA 2015, 7–9. ; Csulyak példáját idézi: LENGYEL 2013, 59–60.

81. tételek). Pontanustól a morális töltetű *De magnanimitate* szerepelt az id. Rákóczi Zsigmond temetésén elhangzott prédikációja forrásai között is.³⁷² A Tarcalon született Bocskai-oratio tanúsága szerint olvasmányélményként ide sorolhatjuk Caelius Rhodiginust is, akinek egyik példázatát egész oldalnyi terjedelemben osztotta meg hallgatóságával.³⁷³ Egy exemplum erejéig megjelenik a későbbi II. Piusz (Aeneas Sylvius Piccolomini) egyik munkája is.³⁷⁴ A fenti szerzők arra hívják fel a figyelmünket, hogy a német költészet magától értetődő hatása mellett az itáliai humanizmus is befolyásolta Csulyak írásait, főként azok, akik Janus Pannoniust és Balassi Bálintot is megihlették.

A humanista irodalom fontos szeletét alkották a levelezésgyűjtemények. Julius Caesar Scaliger *Epistolae et orationes* című gyűjteményét Johannes Thomas Freigius rendezte sajtó alá (352. tétel). Erycius Puteanus holland humanista több száz levélből álló kollekciója mellett a *Genialium sermonum*át is megszerezte (172. tétel). Lipsius válogatott levelezését Pozsonyban kapta Kegeliustól (204. tétel). Szintén kiváló humanisták (Jodocus Badius, Franciscus Niger, Georgius Valla) műveiből készült az a kolligátum, amelyben a latin nyelv szabályairól, a levélírásról és az elegáns stílusról értekeztek (363. tétel). Két művet birtokolt Erasmustól, a Salánki-féle *Enchiridion militis Christiani*t és a *Colloquia familiaria*t (326. tétel). Az id. Rákóczi Zsigmond halotti prédikációjában citálta az *Adagiorum*át is.³⁷⁵

A neolatin irodalom köréből figyelemreméltó közhelygyűjteményeket is találunk a tételek között. Szenci Molnár barátja, Johannes Ravisius Textor görög, római és humanista szerzők írásaiból készített válogatásait (*Officina* és *Epitheta*) deákként haszonnal forgathatta Csulyak (203. tétel). Sok kiadást megért a jenai Michael Neander *Gnomologicum Graecolatinuma*, a jegyzéken egy kéziratos változat valószínűsíthető (88. tétel). Egybekötve vásárolta meg Conradus Lycosthenes (Wolffhart) elzászi humanista *Apophthegmatá*ját (antik szerzők műveiből válogatott aforizmagyűjtemény) és *Similium et parabolarum* című munkáját (165–166. tétel). Megtévesztő címe ellenére a Johannes Manlius *Locorum communium collectanea* címmel megjelent munkája³⁷⁶ nem egyszerű „száraz” teológiai közhelytár, hanem anekdotagyűjtemény, melyben „a szerző wittembergi mestere, Melancton érdekes mondásait és történeteit adta közre”, köztük a Faust-mondakör egyik ős-darabját is.³⁷⁷ Protestáns körökben különösen népszerű volt Marcellus Palingenius (Manzoli) *Zodiacus vitae*-ja, mivel erős kritikával illette a katolikus klérust, emellett pedig a reneszánsz

---

³⁷² „Az nap fenivel az eget es az földet meg vilagosittia: de az tiztesség az emberek(ne)k hires neves chelekedeteket meg ékesiti.” (*Diarium*, 210r.)

³⁷³ *Diarium*, 196v–197r.

³⁷⁴ *Diarium*, 252r.

³⁷⁵ *Diarium*, 204v.

³⁷⁶ TIREK E 576

³⁷⁷ SZÖNYI 2003, 34.

közhelyek aranybányáját jelentette az olvasó számára (348. tétel).³⁷⁸ A középkori florilégiumokat képviseli a gyűjteményben Thomas Hybernicus *Flores doctoruma*, antik szerzők és egyházatyák mintegy hatezer idézetével (355. tétel). Egy *Carminum proverbialium* című népszerű szentenciagyűjtemény zárja a sort (267. tétel). A hivatkozások között feltűnik még egy kedvelt példatár, amely Balassi és Szepsi Csombor Márton munkásságára³⁷⁹ is hatással volt: Baptista Fulgosius (Fregoso) genovai humanista *Factorum dictorumque memorabilium libri IX* című munkája, ebből citálta Csulyak Szaladin szultán mondását Rákóczi (III.) Zsigmond temetésén.³⁸⁰

Megtaláljuk Johannes Heidfeldius *Sphynx*ének második kiadását (Herborn, 1601), amely azonban még nem tartalmazta Szenci aenigmáit, azok csak az ötödik kiadástól (Herborn, 1608) váltak a korpusz részévé, annak függelékeként (223. tétel).³⁸¹ A „Freundschaftsbücher”-ek szép példája volt a boroszlói Jacobus Monavius *Symbolum*ának első, 1581-es kiadása, amely többek között Dudith András és Zsámboki János verseit is tartalmazta (219. tétel).³⁸² A Görlitzben töltött hónapok alatt jó néhány irodalmi művel gazdagodhatott Csulyak könyvtára, ekkoriban jelentek meg ugyanis Tobias Aleutnerus epigrammái és Melchior Hausius *Schediasmatuma*, amelyet Filiczky Jánostól kapott (221–222. tétel). Jacobus Lectius genfi jogászprofesszor a város egyeteméről szerzett ünnepi beszédet (275. tétel). A kiváló magyar kapcsolatokkal rendelkező Nicodemus Frischlinus verseinek 1598. évi strassburgi kiadását Petrarca leveleivel egybekötve találjuk meg a jegyzékén (229–230. tétel). Miskolci Csulyak útinaplójába Huss János emlékére lejegyezte Frischlinus egyik epigrammáját.³⁸³ Beza ifjúkori versei (*Poemata juvenilia*) amelyek elismert költővé tették a fiatal teológust, felkeltették peregrinusunk érdeklődését is (351. tétel).

Szenci Molnár Alberttel ápoltt kapcsolatáról már többször esett szó. Csulyak az 1607. július 20-án kelt levelében a zsoldárfordításából kért „egy exemplart tsak parasztul kötöttet”.³⁸⁴ Kívánsága valószínűleg teljesülhetett, hiszen a vágyott *Hanaui Biblia* egy példányát is megkapta a Szencitől.³⁸⁵ Az 1607-ben Herbornban megjelent³⁸⁶ és azóta részeiben már több, mint négyszáz éve énekelt zsoldároknak nincs nyoma a könyvjegyzéken, jelen voltak viszont a francia zsoldárok Andreas Spethe (Heidelberg, 1596) és George Buchanan (Siegen, 1597) által fordított latin kiadásai (313–314. tétel). A század első

---

³⁷⁸ HOLLOWAY 2011, 44–45.

³⁷⁹ KOVÁCS S. 1958, 74.

³⁸⁰ *Diarium*, 255v.

³⁸¹ Lásd: VÁSÁRHELYI, P. 1994, 365–374.

³⁸² ALMÁSI 2009, 93–94.

³⁸³ KECSKEMÉTI 2005, 93–110.

³⁸⁴ *RMKT* XVII/2, 318

³⁸⁵ *RMKT* XVII/2, 321–322.

³⁸⁶ RMNy 962.

évtizedeiben a pataki deákok Spethe és Buchanan nyomán már latinul énekelhették a francia dallamokat³⁸⁷ és tudjuk, hogy Csulyak szoros kapcsolatban állt a sárospataki Kollégiummal, előbb deákként, majd az iskola felügyelőjeként. Buchananból a tarcali diákok számára is tartott előadást.³⁸⁸ Ahogyan Balassi zsoltárfordításainak mintául szolgáltak Buchanan parafrázisai,³⁸⁹ elképzelhető, hogy Csulyak is felhasználta saját átköltéseihez.

Az „ars peregrinandi” irodalmából két darab is feltűnik: az első Georgius Loysius *Pervigilium Mercurii* című munkájának első, 1600. évi speyeri kiadása, melyben hasznos tanácsokkal és szabályokkal látta el az utazót, emellett pedig értékes szövegeket közölt Lipsius, Neugebauer és Plotius idevágó munkásságából (353. tétel).³⁹⁰ A másodikat a *Diarium* prágai látogatást megörökítő részénél³⁹¹ találjuk, itt hivatkozik Csulyak Hilarius Pyrckmair *Commentariolus de arte apodemica*-jára. A szerző az eszményi utazót jegyzetfüzettel a kezében ábrázolta, aki gondot fordít az országok és városok fekvésére, a természeti adottságokra, vallására, szokásaira, épületeire, nevezetességeire és működésére. A *Diarium* kétbekezdésnyi bevezetőjén és a városok bemutatására alkalmazott séma esetében is felismerhető Pyrckmayr hatása,³⁹² amit egyébként hiába keresünk a jegyzéken. Végül ne feledkezzünk meg az album amicorumként szolgáló Reusnerus-féle *Icones*ről (164. tétel). A jénai professzor munkájának első, 99 portrét tartalmazó kiadása 1587-ben jelent meg, a németországi peregrinusok céljainak pedig azért felelhetett meg, mivel főként német humanisták fametszetes képeit közölte, rövid prózai életrajzok és epigrammák kíséretében.³⁹³ Az említett művek jelenléte arra utalhat, hogy az ifjú Thököly báró utazását is meghatározhatták a nevelője által olvasott szövegek, eleve Thököly Sebestyén vagy környezete (pl. Sebastian Ambrosius Lam) által kötelezően előírt gyakorlat lehetett a kísérő számára a látottak meghatározott séma szerint történő lejegyzése. Csulyak mindenesetre követte a módszertani útmutatókat: a sebtében feljegyzett adatokból utólag komponálta meg az útleírását, így a *Diarium apodemicum*ot sajtó alá rendezőknek figyelemmel kell majd lenniük Loysius és Pyrckmair idézett munkáira is.

Bár Csulyak baráti viszonyban állt Gruterusszal, mindössze a korábban említett Seneca-összkiadást találjuk a könyvtárában. Gruterus a szerkesztésében, 1604-ben megjelent *Lampas, sive Fax artium liberalium* negyedik kötetét tanítványainak, Thököly Sebestyén fiainak ajánlotta. Ezt biztosan ismerte a Miklóst kísérő praeceptor. Kecskeméti Gábor

---

³⁸⁷ SZABOLCSI 1930, 18.

³⁸⁸ RMKT XVII/2, 290.

³⁸⁹ Lásd: VÁSÁRHELYI, P. 2000, 413–423.

³⁹⁰ KOVÁCS S. I. 1988, 112.

³⁹¹ *Diarium*, 26r.

³⁹² KOVÁCS S. I. 1988, 101–106.

³⁹³ SZABÓ A. 2010, 554.

egyenesen Csulyakhoz illő, komoly, szakszerű filológiai olvasmányként értékelte a görög és latin auktorok, valamint a humanisták bőséges áradatát.³⁹⁴ A nyolcezer oldalt kitevő *Delitiae poetarum...* sorozat, amely a német, a németalföldi, az itáliai, a francia és a magyar neolatin költészet termését is antológiába gyűjtötte,³⁹⁵ csak Miskolci Csulyak hazaérkezése után jelent meg (1608–1614). Nem ismert adat arra nézve, hogy Gruterus és Csulyak 1607 után is tartották a kapcsolatot, ám ha a közeli Patakon tanító Filiczky János példáját vesszük, akinek Gruterus Cicero-összkiadásában jelent meg köszöntőverse (1618–1619),³⁹⁶ akkor azt mondhatjuk, hogy Csulyaknak is volt lehetősége levelezni német barátjával.

A rutinos verselő a fenti mintákat követhette, így ha elkészül irodalmi munkáinak részletes elemzése, érdemes figyelembe venni a fenti (potenciális) olvasmányainak listáját. A klasszikus auktorok, az itáliai, a német és a németalföldi humanisták, valamint a közel kortárs neolatin költők formálhatták leginkább az irodalmi műveltségét.

II. 6. 14. Zene

Az irodalom és a zene a kora újkorban szoros kapcsolatban léteztek. A lírai műfajok egy része eleve dallamra született és ebben a formában is terjedt, erre utal a gyakori „ad notam” megjegyzés a versek mellett, amelyek többségét ma már aligha rekonstruálhatjuk. Miskolci Csulyak maga is gyakran szerzett verseket dallamokra, ezek egy részéről jelezte, hogy az esküvőn résztvevők, a gyülekezet, ő maga, Gáspár, vagy István fia adták elő.³⁹⁷ Hegedűn is tanult játszani, ám anyja halála fölött érzett gyászában eladta a hangszert.³⁹⁸ Zeneileg változatos mintákat követett, német koráldallamra írt zsoltárparafrazist, olasz és német madrigálokot idéző refrénmegoldását („falala”) egyedi jelenségként értékelhetjük a 17. századi magyar költészetben.³⁹⁹ A genfi zsoltárokkal való szoros kapcsolatáról már szóltam, itt utalnék újra a tényre, hogy könyvtárában megvoltak Spethe és Buchanan kiadásai. A Kárpát-medencei könyvtárakban meglehetősen ritka vendégnek számítottak ebben az időben a zeneelméleti irodalom darabjai, épp ezért figyelemre méltó Erycius Puteanus *Musathenájának* 1602. évi hanai kiadása (171. tétel). Ennek ismeretében a lelkész a zenei írásbeliség területén messze felülmúlhatta kortársai többségét.

---

³⁹⁴ KECSKEMÉTI 2012, 47–51.

³⁹⁵ SZABÓ A. 2004, 12. A *Delitiae poetarum Hungaricorum* közreadójaként Johann Philipp Pareust jegyzi a címlap. <https://play.google.com/store/books/details?id=mVUgyO9-ZfMC&rdid=book-mVUgyO9-ZfMC&rdot=1> (2014. február 5.)

³⁹⁶ KECSKEMÉTI 2011, 149–150.

³⁹⁷ *RMKT* XVII/2, 397.

³⁹⁸ *RMKT* XVII/2, 288.

³⁹⁹ *RMKT* XVII/2, 387, 396.

II. 6. 15. Történelem és egyháztörténet

A história ismerete szerves része volt a prédikatori műveltségnek, Miskolci Csulyak János (István apja) például korabeli egyháztörténeti dokumentumokat gyűjtött.⁴⁰⁰ A fia által összeállított családfa az első (ismert) hazai polgári genealógiai táblázat.⁴⁰¹ Csulyak István utazás közben – az apodemika-irodalom előírásainak megfelelően – előszeretettel jegyzetelt történelmi érdekességekről: Heidelbergben a fejedelmi könyvtárnak otthont adó Szentlélek templom építéséről, Mannheimben XXIII. János pápa bilincseről.⁴⁰² Fáradhatatlanul gyűjtötte a feliratokat templomok faláról, tornyokról, sírkövekről,⁴⁰³ epigráfiai érdeklődésének köszönhetően ismerjük például az elpusztult váradi vár egyik feliratát.⁴⁰⁴ Verset írt Győr felszabadítására,⁴⁰⁵ és tanúja volt Bethlen Gábor felső-magyarországi hadjáratainak. Időnként a történelem sodrában találta magát: 1631 tavaszán például a rakamazi csatában eltűnt ismerős katonák keresésére induló lelkészt Eszterházy Miklósnál bevádolták árulással (amiből végül tisztázta magát), a kellemetlen epizódról naplójában is beszámolt.⁴⁰⁶ Egyháztörténeti érdeklődése megnyilvánulásaként a Luther-emlékhelyek közül többet (Wittenberg, Erfurt, Worms) megörökített naplójában⁴⁰⁷ és részeket másolt ki a wittenbergi magyar coetus matrikulájából, megjelölve benne az apja egykori beiratkozásáról tudósító részt.⁴⁰⁸ Ezek az elszórt adatok tanúskodnak a múlt iránti vonzalmáról. Kollégái közül csak olyan lelkes historikusokra utalnék, mint a krónikás Szepesi Laczkó Máté, az első átfogó egyháztörténetünk szerzője, Debreceni Ember Pál, vagy a 18. század nagy gyűjtői, Bod Péter és Sinai Miklós.

Az ókor történetéről több munkát is megszerzett Csulyak, Josephus Flavius opera omniájának 1522-es bázeli kiadása mellett egy későbbi kiadásban is megvolt a zsidók történetéről írott munkája, ezt sógorának adományozta (48., 170. tételek). Plutarchus opera omniája alapján készíthette az I. Rákóczi Zsigmond temetésén elmondott vers fordítását.⁴⁰⁹ Kisalakú kiadásban lapozgathatta Livius munkáit, valamint ezzel egybekötve Julius Caesar *De bello Gallico* című írását és Quintus Curtius Rufus népszerű Nagy Sándor-életrajzát (309–3011. tételek). Tacitus opera omniájának 1598. évi genfi kiadását nem csak jegyzékén találjuk

---

⁴⁰⁰ SZABÓ A. 2004, 106.

⁴⁰¹ SZABÓ A. 2008, 193.

⁴⁰² KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 310–311.

⁴⁰³ A Wittenbergben elhunyt Váradi Mihály szénior epitaphiumát is lemásolta a sírkőről, akinek 7 könyvét a coetus gyűjteményébe sorolták. Lásd: SZABÓ G. 1941, 73.

⁴⁰⁴ BALOGH Jolán 1982, II, 136–137.

⁴⁰⁵ *RMKT* XVII/2, 370.

⁴⁰⁶ *RMKT* XVII/2, 295–297.

⁴⁰⁷ *Diarium*, 35r.

⁴⁰⁸ *Diarium*, 35v–41r. A diákok névsoránál aláhúzta apja, Csulyak János nevét, aki 1564-től volt a coetus tagja, majd életrajzi adatokat jegyzetelt a margóra. Lásd: *Diarium*, 41r.

⁴⁰⁹ *RMKT* XVII/2, 386.

meg (327. tétel), de a *Germaniára* hivatkozott is.⁴¹⁰ Kéziratos szövegei arról tanúskodnak, hogy kedvelte az ókori történetből vett exemplumokat, Herodotos, Thucydides, Plutarchos, Xenophon, Livius, Valerius Maximus, Josephus Flavius egyaránt előfordulnak hivatkozásaiban.

A korai kereszténység egyháztörténeti irodalmát egy bázeli kiadású munkákat tartalmazó folio kötet képviseli, amelyben Caesareai Eusebius, az „egyháztörténetírás atyja”, valamint Rufinus, Theodoretus, Sozomenus, Evagrius és Dorotheus műveit rendezték sajtó alá Wolfgangus Musculus, Joachim Camerarius és John Christopherson (49. tétel). A kora középkorból Cassiodorus szenátort, későbből Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz konstantinápolyi egyháztörténet-író említhetjük (185. tétel).

A protestánsok apokaliptikus szemléletét alapjaiban meghatározta Dániel próféta könyve, melynek nyomán az emberiség történetét háromszor kétezer évre osztották (Ádámtól Mózesig, Mózesről Jézusig és Jézus után). A mózesi törvények megjelenése óta négy világbirodalom váltotta egymást (az asszír-babiloni, a méd-perzsa, a görög-hellén, a római és ennek örököse, a német-római császárság), a monarchiákban a reformátorok az Antikrisztus megjelenést látták. Melanchthon előadásai és a Carion-krónika hatására a wittenbergi egyetemen tanuló deákok nyomán terjedt el ez a fajta múltértelmezés Magyarországon is.⁴¹¹ A wittenbergi történelemszemléletnek megfelelően dolgozta fel Johannes Sleidanus *De statu religionis et reipublicae*-ja a reformáció történetét, összegyűjtve számos értékes forrást (167. tétel).⁴¹² Paul Eber wittenbergi professzor *Calendarium historicum*ában főként az adott naptári naphoz kapcsolódó évfordulókat közölte (Kirchenkalender), de a lap alján az egykori tulajdonos is feljegyezhetette az emlékezetre méltó dolgokat (születés, házasság, gyermek elvesztése). Ezek a kalendáriumok becses történeti emlékek, jó példa erre a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának 1579. évi kiadásból származó példánya.⁴¹³ Csulyak ugyanezen kiadásból származó kötete elveszett (82. tétel), a veszteség súlyát mi sem érzékelteti jobban, mint hogy a *Diarium*a egy lapszéli bejegyzése⁴¹⁴ szerint a családi krónika adatait a kalendáriumba jegyezte fel, s ez szolgált számára forrásként a későbbiekben. A Miskolci Csulyakhoz hasonlóan „grafomán” Cserei Mihály is (a történeti munkája mellett, részben annak későbbi forrásaként) jegyzőkönyvekben és kalendáriumokban rögzítette a fontosabb életeseményeit, reflexióit, könyveit és olvasmányait.⁴¹⁵

---

⁴¹⁰ *Diarium*, 27r.

⁴¹¹ SZABÓ A. 2012, 47–50.

⁴¹² VISKOLCZ 2013, 210.

⁴¹³ Ismertette: VARGA A. 1989.

⁴¹⁴ Első lánya születésénél, a lapszélén: „De natalitiorum diebus vide copiosius suo quoque loco in Calendario Eberi in 4to.” (*Diarium*, 264v.)

⁴¹⁵ Lásd: TÓTH Zs. 2007b, 24–30.

Csulyak egy kolligátumba szedte össze Gregorius Richter görlitzi lelkész *Axiomata oeconomicá*-ját és *Axiomata ecclesiasticá*-ját, melyekben hatalmas mennyiségű exemplumanyagot kompilált egybe a szerző (83–84. tétel). Matthias Dresser lipcei professzor sorozata, az *Isagoges historicae* szintén nagy népszerűségnek örvendett (260. tétel), Miskolci Csulyak olvasmányélményei között adott hírt róla útinaplójában a magdeburgi látogatást megörökítő résznel.⁴¹⁶ Emellett beszerezte az egyházi ünnepek történetéről szóló értekezését is (283. tétel). Andreas Hondorffius *Theatrum historicum*-át Philippus Lonicerus fordította latinra. E műfajban az olvasó előtt egy színdarab szereplőihez hasonlóan vonultak fel a történelem alakjai.⁴¹⁷ Népszerűségét jelzi, hogy egy évszázad alatt harminc kiadása jelent meg, Dömötör Ákos exemplumkatalógusa szerint a protestáns prédikátoraink gyakran idézték.⁴¹⁸ Az 1598. évi frankfurti kiadást szerezte meg Csulyak (182. tétel), a *Diarium apodemicum*ban, a Boroszló alapítására vonatkozó résznel a margón besúrva hivatkozott a tulajdonában lévő kötet 171. oldalára.⁴¹⁹

A protestáns-katolikus polémia szerves része volt az egyháztörténeti keretek között folyó csatározás. Ehhez kapcsolódik a kiváló klasszika-filológus, Isaacus Casaubonus vitája Heribertus Rosweyodus jezsuita szerzetessel és Caesar Baronius kardinálissal. Casaubonus védelmében született Jacobus Capellus sedani professzor írása (101. tétel), Philippus Mornaeus a „hugenotta pápa”, a saumuri akadémia alapítója híres pápaságtörténete (*Mysterium iniquitatis...*) pedig Baronius és Bellarminus ellenében (150. tétel). Hozzá kapcsolódó olvasmányélményét naplójában citálta Csulyak, XXIII. János ellenpápa mannheimi raboskodásának 15. század eleji történetével kapcsolatban.⁴²⁰

A história tanulmányozását segítette a *Thesaurus chronologiae*, melynek a Csulyaknál fellelhető 1628. évi herborni kiadásában már meghatározó volt Alsted millenarista felfogása, aki 1694 utánra várta Krisztus ezeréves királyságának eljövetelét (292. tétel).⁴²¹ A *chronologia sacra* tárgykörbe tartozott Abrahamus Bucholcerus *Index chronologicusa* (256. tétel), amely a teremtéstől sorolta a fontosabb eseményeket (későbbi kiadásait a szerkesztők tovább bővítették a legfrissebb történésekkel).

Az egyes népek és felekezetek múltját tárgyaló szerzők közül figyelmet érdemel a Cseh Testvérek egyházát bemutató Joachimus Camerarius (270. tétel). Csulyak útinaplója tudósít arról, hogy (mivel a jegyzékről hiányzik, feltehetően a cseh vendéglátója jóvoltából)

---

⁴¹⁶ *Diarium*, 42r.

⁴¹⁷ BENE 1996, 373.

⁴¹⁸ DÖMÖTÖR 1992, 264.

⁴¹⁹ *Diarium*, 14r.

⁴²⁰ *Diarium*, 74v.

⁴²¹ HOTSON 2000, 39–40, 115–117.

forgatta Johannes Dubravius (Doubravky) olmüci püspök *Historia Bohemicá*-ját.⁴²² A cseh történelem iránti érdeklődése utazás közben, talán az említett peregrinációs irodalom hatására alakulhatott ki. Gaspar Ens *Tragoedia Anglicaná*-ját is tartalmazó kolligátummal kapcsolatban jegyezte fel Csulyak: „el veszet ez bibliothecambol” (274. tétel). Végül még egy kötetet sorolhatunk ide: Szabó András azonosította a peregrinus útinaplójának heidelbergi vonatkozású részeinek forrását: Marquardus Freherus akkor frissen megjelent pfalzi históriáját.⁴²³ A jegyzékről hiányzó példány arra utal, hogy Csulyak még Heidelbergben jegyzetelhetette ki a művet.

A magyarok történelmét tárgyaló művet a jegyzéke nem őrzött meg. Történetírói eszményképe Antonio Bonfini lehetett, előbb Bocskai, majd Rákóczi Zsigmond tetteinek dicsőítésekor panaszkolt fájdalmasan a hozzá hasonló kvalitású historikusok hiányát.⁴²⁴ A prédikátorok körében tapasztalható Mátyás-kultusz elsőszámú forrásának népszerűsége a század folyamán végig töretlen maradt, több lelkészi könyvtárban megtalálható volt Bonfini munkája. Az ifjabb Rákóczi Zsigmond temetésére írott *Oratiójában* (1621) Mátyással kapcsolatban Paulus Jovius egyik megállapítását idézte a „deaki tudoman” szükségességéről.⁴²⁵ Székely István apokaliptikus szemléletű világkrónikája, amit Szenci Molnár több barátjától is megkért, Csulyak könyvtárából 1609-ben még hiányzott.⁴²⁶ Az 1619. évben a lizskai templom alapjainak letételekor írott szöveg megjegyzése szerint már elolvasta, majd az 1641. évi lőcsei kalendárium kiegészítésekor is a krónikából dolgozott.⁴²⁷ Időközben tehát szereznie kellett egy példányt az 1559. évi kiadásból. Mivel nem vette fel a jegyzékére, talán csak kölcsönbe kapta a ritkaságot, s kijegyzetelte a fontosabb eseményeket.

A történelmi irodalom közel 6%-os arányát regisztrálhattuk a könyvtárban, sokszor kiadott munkák formájában. A klasszikus ókori szerzők mellett jellemzően Sleidanus, Camerarius, Bucholcerus tűntek fel. A magyar történelmet tárgyaló munkák ugyan hiányoztak, ám a más forrásból származó idézetek arra utaltak, hogy Csulyak jól ismerte Bonfini és Székely István műveit.

---

⁴²² *Diarium*, 27v.

⁴²³ SZABÓ 2011, 119.

⁴²⁴ „Hol vagi te Bonfinius Antal, ki az töb hires neves Magiaroknac dicheretesen viselt dolgait Cronikaban irtad. Vallion bator szintén élnélis, találnale illendő papirossat ez mi kegies Isten félő Fejedelmünc vitézsegenec meg irasara?” (*Diarium*, 198r.) ; „Adgion az sz. Isten, szwkseges is volna bizony, szegény hazank(na)k mégis egi Bonfinius Antalt: ki az niomorusagban be merült Magyar orszagnac magaval együt meg holt Cronica irasat, halottaibol fel tamasza, es az Magiarsagnac viselt dolgait historiaban írja.” (*Diarium*, 211r.)

⁴²⁵ „... sem kiraly, sem Ur, sem fejedele(m) tókelletes ditseretre ne(m) mehetne deaki tudoman nélkül: melliet az kőssegenec ezüst gianant, az nemesnec arany gianant, az Urak(na)k draga giöngy gianant kel bótsúlni.” A lapszálon: „Paul(us) Jovi(us) tom. 2. vit. p. 114.” (*Diarium*, 252r.)

⁴²⁶ *RMKT XVII/2*, 321.

⁴²⁷ „Az Szekely Istvantol irattatot Chronica könynecc (!) vegeen p. 237. ugy olvasom...” (*Diarium*, 245v.) ; *RMKT XVII/2*, 303, 335.

II. 6. 16. Államelmélet

A kora újkori államelméleti irodalom meghatározó alakjai, Niccolò Machiavelli, Justus Lipsius, Jean Bodin és Hugo Grotius műveit megtaláljuk a korszak kárpát-medencei könyvtáraiban, az első három szerző a Csulyakéban is jelen volt. Machiavellinek meglehetősen rossz híre volt ebben az időben, pedig Kaposi Márton szerint mindössze annyi volt a bűne, hogy más politikai gondolkodók eszméit szintetizálva, az élő gyakorlati megoldásokból építette fel rendszerét.⁴²⁸ Elvitathatatlan érdeme, hogy az *Il Principe* nyomán vált el a politika a keresztény erkölcstanról és kezdett önálló tudománnyá fejlődni.⁴²⁹ A kora újkorban kettős céllal idézték: vagy az abszolút monarchia melletti érvkésztlet részeként, vagy a zsarnok uralkodó elleni védekezés eszközeként.⁴³⁰ A protestánsok valószínűleg ez utóbbi miatt olvasták, a célja eléréséhez semmilyen eszköztől vissza nem riadó politika megtestesülését láthatták a Szent Bertalan-éjszakáján történetekben. Csulyak nem csak *A fejedelmet*, hanem vele egy kolligátumban a *Discorsi* latin fordítását (*Disputationes de republica*) is megszerezte, amely Titus Livius művének első 10 könyvén alapult (316–317. tétel). Az antimachiavellista irodalom bőséges termése viszont (a később ismertető *Vindiciae contra tyrannos* kivételével) jórészt hiányzik a gyűjteményből.

Franciaországban a kálvinisták tömeges lemészárlása új fejezetet nyitott az államelméleti irodalom történetében, az eseményeket az európai protestánsok is fokozott figyelemmel kísérték. Jean Bodin *De republicáját* (174. tétel) az abszolutizmus apologetikájaként tartja nyilván a tudománytörténet. A Szent Bertalan-éjt követő forradalmi mozgalomra szánt válaszbán az uralkodó szuverén (azaz külső és belső erőktől független), ám Isten és a természet törvényeinek alárendelt hatalmát hangsúlyozta, amelynek célja a közjó növelése.⁴³¹ Szívesen olvashatta a zempléni esperes is Bodin gondolatait a felekezeti békéről, miszerint a bevett felekezetekről nem szabad vitatkozni, mert az ilyen ellentétek felforgatják az államot.⁴³² A szerző a passzív ellenállást megengedte az alattvalóknak a zsarnokkal szemben, ám az aktív rezisztenciát nem. A Szent Bertalan éjszakája által igazolt ellenállást fejtette ki a Stephanus Junius Brutus pseudonym⁴³³ alatt jegyzett *Vindiciae contra tyrannos* című hugenotta iratot Máriaissi Zsigmond Machiavelli két művével egybekötve ajándékozta

---

⁴²⁸ KAPOSÍ 2015, 18.

⁴²⁹ JUHÁSZ J. 2012, 45.

⁴³⁰ KAPOSÍ 2015, 24.

⁴³¹ RADÓ 2005, 39–52.

⁴³² BENE 2007, 1054.

⁴³³ TESZELSZKY 2008, 128–129. Az álnév mögött Philippe de Mornay vagy Hubert Languet rejtőzködött (előbbi valószínűbb).

Csulyaknak (318. tétel). Bevett gyakorlat volt a filozófus *Princeps*ét a *Vindiciae*-vel kolligálni, Zsámboky János jeles könyvtárában is így található meg.⁴³⁴

A főként filozófiai és antropológiai munkásságáról ismert stade-i rektor, Otho Casmannus *Doctrinae et vitae politicae methodicum ac breve systemá*-ja (228. tétel) kurrens olvasmányként jelentkezik, röviddel megjelenése (1603) után juthatott hozzá Csulyak. Casmannus nagyra értékelte a választáson alapuló magisztrátusokat, amelyeket saját területükön ellenállási joggal is felruházott.⁴³⁵ A „lengyel demokrácia atyja”, Andreas Fricius Modrevius (Modrzewski) *De republica emendanda* című, Európa-szerte olvasott államelméleti munkájában a kiváltságosok helyett mindenkire kiterjesztette a jog érvényességét. Az ideális állam képét kívánta megrajzolni a korabeli Lengyelország megjobbítására.⁴³⁶ Modrevius munkáját Csulyak Hodászi Lukácsnak küldte ajándékba (43. tétel), ám arról nincs információnk, hogy milyen céllal ajánlotta a tekintélyes tiszántúli püspök figyelmébe. Hodászit 1613 májusában a szószéken érte halálos szélütés,⁴³⁷ így az ajándékozásnak Csulyak hazaérkezése (1607) és Hodászi halála között kellett történnie.

A középkori államelméleti szerzők közül Pádúai Marsilius 14. századi itáliai filozófus *Defensor pacis*-ában a pápaság és a császárság harcában az utóbbi pártján állva a világiak egyház fölötti hatalmát támogatta a pápai omnipotenciával szemben (231. tétel).⁴³⁸

A törökellenes propagandairódalom hatalmas korpuszából két kisebb darabot tudunk felmutatni Csulyak könyvtárából, mindkettő Jacobus Typotius (Typoets) flamand humanista, II. Rudolf udvari történetírójának tollából eredt (272–273. tétel). A korszakban bőven termő „turcica” irodalom Csulyak könyvtárában tehát csak mutatóban volt jelen, pedig az ő életét is meghatározta a Török Birodalom közelsége. A hódoltsági határvidék szomszédságában élő lelkész saját bőrén tapasztalhatta a török terjeszkedéssel járó veszélyt, amikor 1615 adventjének első vasárnapján a hajnali szürkületben az egri török katonaság kirabolta Miskolcot. A korai órában prédikációján elmélkedő Csulyak házára is rátörtek, őt magát megverték, talán meg is ölték volna, ha sajttal és szappannal le nem csendesíti a „dühös kutyákat”. A következő évben költözött át a biztonságosabbnak vélt Olaszliszkára.⁴³⁹

A királytűkrök egyfajta átmenetet képeztek az államelmélet és az erkölcsfilozófia között, a 17. század első harmadában több jelentős magyar szerző munkája megjelent e körben. Sógora, Prágai András *Fejedelmeknek serkentő órájáról* Kecskeméti Gábor a Homeros munkájával a párnája alatt alvó Nagy Sándor-exemplumra alapozva kimutatta, hogy

---

⁴³⁴ KAPOSÍ 2015, 363.

⁴³⁵ BENERT 1967, 328–329.

⁴³⁶ ELTON 1990, 538–539.

⁴³⁷ ZOVÁNYI 1977, 258.

⁴³⁸ BÁN 1976b, 54, 77.

⁴³⁹ RMKT XVII/2, 292.

Miskolci Csulyak olvashatta.⁴⁴⁰ I. Jakab angol király abszolutizmuselméleti munkája, a *Bazilikon dóron* latin kiadása a jegyzék tanúsága szerint helyet kapott a lizskai parókia polcain (319. tétel). A Henrik walesi herceghez intézett munka a király hivatali kötelességeinek bemutatása mellett gyakorlati tanácsokkal látta el a leendő uralkodót.⁴⁴¹ Érdekes jelenség, hogy Csulyak a Bocskairól szóló orációjában a fejedelmi kötelességekről szólva mégsem I. Jakab idevágó szövegét, hanem Kálvin *Institutiójának* vonatkozó részeit idézte, amely (mint korábban láthattuk) szintén megvolt a könyvtárban.⁴⁴² Kálvin főműve talán az eddigi feltételezéseknél is több rétegben, mélyebben épült be a prédikatori gondolkodásba.

A Heidelbergben a polgári és az egyházi hatalomról disputáló Csulyak Istvánt okkal foglalkoztatták államelméleti kérdések (és általában a korabeli protestánsokat), hiszen a megerősödő katolikus állami gépezet az abszolutizmus ideológusaira támaszkodva igyekezett megtörni a rendi és felekezeti ellenállást. Csulyak látóterébe is ezért kerülhetett Machiavelli, Lipsius, Bodin munkássága, valamint a francia vallásháborúk ideológiai ütközeteinek dokumentumai. Körükből Grotius és Johannes Althusius a korszakban rendkívüli népszerűségnek örvendő műveit hiányolhatjuk.

II. 6. 17. Politika

A hazai politikaelméleti irodalom Lipsius munkássága nyomán bontakozott ki a 17. század első felében. *Politicorum, sive civilis doctrinae* című munkáját fejedelmek és államférfiak számára írta, eszménye a nézeteltérések kompromisszumos rendezése volt. A társadalmi-politikai-vallási háborúságoktól gyötört Európában a szellemi elit tagjai különösen szívesen fogadták Lipsius elveit.⁴⁴³ A magyarok közül Révay Péter, Lackner Kristóf és mások az európai példákkal szemben nem a hatalom abszolutizmusát hangsúlyozták, hanem a rendek érdekében éppen a Habsburgok hatalmának korlátozhatóságát. Erdélyben viszont, ahol nemzeti uralkodó foglalta el a trónon, a fejedelmi hatalom teoretikusai a sztoikus államelmélet eredeti üzenetét tolmácsolhatták. Talán nem véletlen, hogy éppen egy református pap, Vetéssi István tollából származik az első ismert magyar nyelvű Lipsius-fordítás, egy I. Rákóczi Györgyhez írott buzdító levél, amely a fent említett *Politica* IV. könyve kivonatolásával

---

⁴⁴⁰ KECSKEMÉTI 1998, 203–204.

⁴⁴¹ Lásd: RADÓ 2005, 149–190.

⁴⁴² Benda Kálmánt idézi: SZABÓ A. 2006, 541.

⁴⁴³ KLANICZAY 1973, 278–279.

keletkezett.⁴⁴⁴ Korábban pedig Bocskai István vezérkarának és közvetlen környezetnek (Kátai Mihály, Péchi Simon, Petki János, Illésházy István, Rimay János) szemléletében mutatták ki Lipsius hatását. Zrínyi Miklós a magyar abszolutizmus teoretikusaként többször is citálta az „aranyas könyvecské”-t.⁴⁴⁵ A görög és latin szerzőktől válogatott politikai közhelytár Csulyak könyvtárában is helyet kapott (375. tétel), csakúgy, mint az újsztoikus filozófia kiváló darabja, a *De constantia* (380. tétel) és Lipsius korábban említett levelezése.

A politika- és a jogtudomány határán egyensúlyozott Franiscus Hotmannus hugenotta jogász *Fulmen Brutuma*, amely a Navarrai Henriket és Bourbon Henriket kiátkozó pápai bulla éles hangú cáfolata volt (247. tétel).⁴⁴⁶ Bár az ismertebb *Francogallicája* hiányzik, ez a munka is tanúsítja Csulyak érdeklődését a franciaországi események iránt.

Aktuálpolitikai mondanivalót fedezhetünk fel az 1608 júliusában Bocskai Istvánról írott, „a felkelés radikális északkelet-magyarországi szárnyának szellemét” őrző emlékbeszédben. Csulyak ókori és bibliai exemplumokkal illusztrálva mondanivalóját a korabeli protestáns közhangulatnak megfelelően Bocskai művének beteljesedését várta.⁴⁴⁷

II. 6. 18. Jog

A pataki Kollégiumban néhány évtizeddel Csulyak tanulmányai előtt Szikszai Fabricius Balázs egyházjogot is oktatott,⁴⁴⁸ ha a stúdiumnak volt folytatása, akkor Csulyak már ekkor részesülhetett a képzésben. Ahogyan Szabó Béla a hazai jogi olvasmányok feltárása során korábban rámutatott,⁴⁴⁹ Bernhard Cop (Copius) marburgi professzor posztumusz megjelent polgári jogi bevezetése képviselte a tudományágat a könyvtárban (215. tétel). Ezen túl még egy magyar vonatkozású egyházjogi munkát tudunk felmutatni: a „*Canones Ecclesiarum Ungaricarum Debrecini excusi*”-t (287. tétel). Ez az 1567. évi debreceni zsinaton, a tiszántúli- és a tiszáninneni egyházkerület lelkészei által elfogadott egyházi rendtartások 1567. vagy 1591. évi debreceni kiadása⁴⁵⁰ lehetett, amely évszázadokra megszabta a református egyház működését. Bár könyvtárából hiányzik, mint esperes alapműként forgathatta a Gönczi György-féle *De disciplina ecclesiastica* valamelyik (wittenbergi vagy debreceni) kiadását is.

---

⁴⁴⁴ TARNÓC 1965, 701–707.

⁴⁴⁵ KLANICZAY 1997, 250–255.

⁴⁴⁶ VISKOLCZ 2013, 149.

⁴⁴⁷ SZABÓ A. 2006, 539–541.

⁴⁴⁸ SZABÓ A. 2004, 105.

⁴⁴⁹ SZABÓ B. 1997, 33.

⁴⁵⁰ RMNy 226.

A heidelbergi évei alatt két jogászprofesszor (Philipp Hoffmann, Johannes Kahl) házában is lakott,⁴⁵¹ utóbbiról feltehetően ő készített jegyzeteket az *Institutiója* előzéklapjára.⁴⁵² Az akkor éppen etikát tanító Kahl (Calvinus) római jogi lexikonát még a 18. század közepén is többször kiadták,⁴⁵³ talán ezt is megismertette a szerző a peregrinussal.

II. 6. 19. Természettudományok

II. 6. 19. 1. Természetráajz

A természettudományok egy részét a kora újkorban még a „philosophia naturalis” részeként művelték, a különböző filozófiai-teológiai elméletek alapján. Remek példa erre Lambertus Danaeus keresztény fizikája (*Physica Christiana*), amelyben a Szentírásra alapozva értelmezte a természeti jelenségeket és úgy vélte, hogy azok megismerésével közelebb kerülhetünk az Úrhoz (263. tétel).⁴⁵⁴ Simon Maiolus *Dies caniculares*-ét a 17. század elején szinte évente újramomták, az egyik legkorábbi kiadásból (Oberursel, 1600) került egy példány Csulyakhoz (85. tétel). Az itáliai püspök 23 beszélgetésben értekezett a meteorokról, az emberekről, az állatokról, a növényekről és a természeti jelenségekről. Végül az idősebb Plinius rendkívül elterjedt enciklopédiájának a Sigismundus Gelenius (Hrubý) cseh humanista által sajtó alá rendezett 3 kötetes kiadását említhetjük (329. tétel: Genf, 1601).

II. 6. 19. 2. Kozmográfia és geográfia

A reneszánsz kiterjedt kozmográfiai irodalmából a Csulyak könyvtárába került egyik kötet a 16. század egyik legnagyobb tudósvitáját idézi. Hieronymus Cardanus itáliai polihisztor 1550-ben publikálta a *De subtilitate* című enciklopédikus munkáját, amelyben Julius Caesar Scaliger számos hibát vélt felfedezni. Ezeket korrigálta az *Exotericarum exercitationum* lapjain, amelyben Arisztotelésznek az univerzum magyarázatára született rendszerét védelmezte (163. tétel).⁴⁵⁵ A munka két emberöltővel később is foglalkoztatta lelkészeinket, Apáti Madár Miklós és Debreceni Ember Pál is olvasta.⁴⁵⁶ Az útinaplónak az Odera folyót

---

⁴⁵¹ SZABÓ A. 2011, 123.

⁴⁵² ÖSZ 2014, 267.

⁴⁵³ JÖCHER 1750, I, 1582–1583.

⁴⁵⁴ VAN RULER 1995, 71–80.

⁴⁵⁵ HALL 1950, 140–145.

⁴⁵⁶ OLÁH 2013a, I, 149. ; CSORBA 2015c, 83–84.

tárgyaló részénél Ptolemaioszt citálta,⁴⁵⁷ a kora újkorban is meghatározó tekintélyű földrajztudós ismeretét természetesnek tekinthetjük Csulyak esetében, még akkor is, ha a műve hiányzik a jegyzékéről. Sebastian Münster *Cosmographia universalis*-a (27. tétel) az 1544. évi bázeli editio princeps után 6 különböző nyelven 46 újabb kiadást ért meg. Ma már nehezen elképzelhető, hogy egy alapvetően földrajzi munka ilyen sikert érjen el, ám a nagy felfedezések korában az olvasóközönség ki volt éhezve a tudósításokra.⁴⁵⁸ Másokhoz hasonlóan Csulyak útinaplójának születésekor is kéznél volt Münster munkája: Prága, Boroszló, Worms, a wittenbergi vár és a dél-németországi Tauber folyó leírásakor is hivatkozott rá, így alapvető olvasmánya lehetett.⁴⁵⁹ Ugyanakkor nem valószínű, hogy magával cipelte az 1572. évi bázeli kiadásból származó vaskos fóliánst, inkább a jegyzetek utólagos egybeszerkesztésekor, hazaérkezése után lapozhatta fel (27. tétel). Johannes Honterus hexameterekbe szedett tankönyvének, a *Rudimenta cosmographiá*nak az 1595. évi prágai kiadásából szerzett egy példányt, talán éppen 1603-ban, a városon átutazóban (220. tétel). Ezekhez járult az egykor hosszú török fogságot szenvedett Bartholomaeus Georgius (Georgijevic) az Oszmán Birodalmat bemutató Európa-szerzte kedvelt írása, a *De Turcarum moribus epitome* (346. tétel).⁴⁶⁰

II. 6. 19. 3. Csillagászat

Az asztrológia gyakran asztronómiával egybemosódó tudománya szintén népszerű volt a késő-humanizmus korában. Johannes de Sacrobosco 13. sz. párizsi tanár *Sphaera* című elterjedt tankönyve a ptolemaioszi világkép összefoglalását nyújtotta az olvasónak (213. tétel). Csulyak jól ismerte a munkát, Heidelbergben előadást hallgatott a „geocentrikus világkép leghatásosabb összefoglalásáról”.⁴⁶¹ A jegyzéken Hartmannus Beyerus német teológus–matematikus *Sphaera*-interpretációja követi (214. tétel). Ezzel szemben nyoma sincs a heliocentrikus világképét bemutató műveknek, Kopernikusz, esetleg Kepler írásainak. Szabó András kiemelte, hogy a vezető reformátorok (Luther, Melanchthon, Kálvin) a Bibliát tekintették irányadónak, elvetve a kopernikuszi elméletet,⁴⁶² s ez a szemlélet határozhatta meg a hazai református értelmiségiek gondolkodását is Csulyak korában. 16. század közepétől a 17. század elejéig Zsámboky János, Hans Dernschwam, Dudith András, Mossóczi Zakariás és

---

⁴⁵⁷ *Diarium*, 8r.

⁴⁵⁸ DELUMEAU 1997, 380.

⁴⁵⁹ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 302. ; *Diarium*, 14r, 41r, 74v, 84v.

⁴⁶⁰ IMRE 1995, 122.

⁴⁶¹ RMTK XVII/2, 290. ; SZABÓ A. 2011, 125.

⁴⁶² SZABÓ A. 2011, 103.

Comenius biztosan ismerték a kopernikuszi tanokat, az ő példányaikat regisztrálhatjuk ma.⁴⁶³ Csulyak ide sorolható kötetei egyértelműen konzervatív ismeretekről tanúskodtak.

II. 6. 19. 4. Orvoslás és botanika

A protestáns prédikátorok körében nem volt ritka a természettudományos érdeklődés, főként a gyakorlati haszonnal bíró orvoslást és botanizálást művelték előszeretettel. Közismert példa erre a herbárium-szerző Melius Juhász Péter vagy a kor legkiválóbb orvosi egyetemén végzett Balsaráti Vitus János, a Carolus Clusiuszal együtt alkotó Beythe István és fia, a füveskönyv-szerkesztő András, vagy a Németalföldön medicinát is hallgató, majd itthon sikerrel praktizáló Apáti Madár Miklós. A református értelmiségiek között képzett orvosokat is találunk, elég csak Pápai Páriz Ferenc, vagy ifj. Köleséri Sámuel munkásságára utalni.⁴⁶⁴ Miskolci Csulyak a kor szokásának megfelelően ellátogatott ugyan a wittenbergi egyetem *theatrum anatomicum*ába, de nem folytatott orvosi tanulmányokat.⁴⁶⁵ Naplójában rendszeresen találkozunk a maga és mások egészségére vonatkozó adatokkal, amelyek természetes részét alkották a kora újkori ego-dokumentumoknak. Emlegeti tyúkszemét, részletezi lábműtétét, szemfájását, testi gyengeségét, családja betegségeit és az ezekre vett különböző kúrákat. Egy alkalommal Thököly Miklóst gyógyította meg, aki „vizelet szorulásban szenvedett”.⁴⁶⁶ Családja számos tagját betegségben veszítette el (5 feleség, 9 gyermek),⁴⁶⁷ feltehetően ez is erősítette gyógyászat iránti vonzalmát, amiről több, a könyvtárában meglévő munka is tanúskodik.

A 12. században az orvoslás új virágkorát jelentette a salernói iskola működése, melynek diaetetikai–makrobiotikai elveit a *Regimen sanitatis Salernitanum* című, 364 leoninus versből álló szabálygyűjteményben foglalták össze. Módszertani alapelvét a humorálpatólógia jelentette, amely szerint az egészség a négy testnedv (vér, epe, fekete epe, nyál) megfelelő arányából adódik, a betegség pedig ennek az egyensúlynak a felborulásából származik. A szabályokhoz számos kommentár született, a legnépszerűbb a 13. században élt Arnoldus de Villa Nova *Medicina Salernitaná*-ja volt. A „Schola Salernitana” irodalma a 16. században élte második virágkorát, a *Regimen* szövegét újra kiadó Johannes Curio heidelbergi

---

⁴⁶³ FARKAS 2009, 314–317.

⁴⁶⁴ Nagy Géza Pápai Páriz több orvosi tárgyú kötetét és kéziratát ismertette: PÁPAI PÁRIZ 1977. ; Köleséri egyedülálló jegyzékét Bertók Lajos közölte: BERTÓK 1955, 5–330.

⁴⁶⁵ *Diarium*, 36v.

⁴⁶⁶ *RMKT* XVII/2, 288.

⁴⁶⁷ *RMKT* XVII/2, 295, 298.

orvosprofesszor rendezte sajtó alá Arnoldus de Villa Nova művét is (331. tétel).⁴⁶⁸ Az egészség megőrzéséhez (*De conservanda valetudine*) nyújtottak segítséget a holsteini kormányzó, Henricus Ranzovius (Rantzau) és Gulielmus Gratarolus marburgi orvos salernói tanokra alapozott munkái (332–333. tétel). Gratarolus önálló művet szentelt a mnemotechnikának is (334. tétel). A fenti szerzőket felekezettől függetlenül forgathatták a gyógyulni vágyók, a zempléni református esperestől a szakolcai ferencesekig.⁴⁶⁹

Levinus Lemnius németalföldi orvos *De habitu et constitutione corporis* című munkája humán anatómiai és fiziológiai ismeretekhez juttatta olvasóját (335. tétel). A szülészeti tárgyköréből (pseudo)Albertus Magnus *De secretis mulierum libellus*-át (328. tétel), valamint a zürichi Jacobus Rueffiustól a svájci bábák gyakorlati kézikönyvét említhetjük,⁴⁷⁰ melynek első (1554. évi) kiadását vásárolta meg Csulyak (77. tétel). A kolozsvári példány supralibrosának tanúsága szerint 1607-ben jutott hozzá Jacobus Hollerius (Houllier) párizsi orvosprofesszor Galenus *De compositione medicamentorum* című munkájához írott összefoglalásához.⁴⁷¹

A zürichi Conrad Gesner állattannal és növénytannal is foglalkozott, Csulyak egyik kisebb értekezését szerezte meg az Alpokban található foszforeszkáló növényekről (76. tétel),⁴⁷² ami inkább érdekes olvasmány lehetett, mint gyakorlati haszonnal bíró kézikönyv.

Az egészség megőrzéséről és a gyógyításról szóló munkák aránya eléri a 2%-ot. Ellenben nincs nyoma annak az 1570-es évektől kezdődően tömegével megjelenő irodalomnak, ami a hagyományos Galenos-féle és a Paracelsus követői által művelt jatrokémiai irányzat közötti vitából született.⁴⁷³

II. 6. 20. Nonkonformista művek⁴⁷⁴

A prédikátor könyves műveltségének valóban jelentős részét tette ki a hagyományosan ortodoxnak tekinthető teológiai ismeretanyag, ám a potenciális olvasmányait vizsgálva ettől jelentősen eltérő műveket is találunk. Erre a heterogén csoportra utal (és utal majd Tofeus Mihály esetében is) a címben alkalmazott „nonkonformista” ernyőfogalom. A Csulyakéhoz hasonló mennyiségű, ilyen irányultságú irodalom jelenléte rendkívül ritka az ismert hazai református könyvtárakban.

---

⁴⁶⁸ SCHULTEISZ 1960, 1359–1361.

⁴⁶⁹ ZVARA 2006, 142.

⁴⁷⁰ DUNN 2001, 222.

⁴⁷¹ KolAkad R 114.894

⁴⁷² EGERTON 2003, 135.

⁴⁷³ PÓCS–SZÓNYI 2007, 150.

⁴⁷⁴ Az alfejezet korábbi változata megjelent: OLÁH 2016a, 31–35.

Felekezettől függetlenül szokatlan például a rózsakeresztes iratok felbukkanása. A lista 104–107. tételeként szereplő kolligátumának első darabja a *Tractatus theologo-philosophicus* címmel megjelent irat, melynek szerzője Robert Fludd, az ismert matematikus, asztrológus, rózsakeresztes és kabbalista volt. A ma is meglévő kötetet⁴⁷⁵ a possessorbejegyzések tanúsága szerint Miskolci Csulyak a sógora, Prágai András hagyatékából szerezte.⁴⁷⁶ Kecskeméti nyomán tudjuk, hogy a *Fejedelmeknek serkentő óráját* Csulyak is olvasta, ennek előszavában a fordító Prágai népszerűsítő formában mutatta be az okkult filozófia és a mágia eszméit, amelyekkel pfalzi tanulmányai során ismerkedett meg.⁴⁷⁷

A Fludd írását tartalmazó kolligátumot ismertető Herepei János⁴⁷⁸ mindössze az első, valóban izgalmas ritkaságként ható művel foglalkozott, ám éppen azzal, amelyben egyetlen kézvonást sem találunk, szemben a kolligátum második darabjával, Zaborowski *Ad nodum Gordium*ával, amelyet egyik olvasója végigjegyzetelt. A kötetbe foglalt további munkák szintén a lengyel kálvinisták és a jezsuiták összetűzésének dokumentumai (104–107. tétel). A Csulyak bejegyzése alatt olvasható 1617-es évszámot a megjelenés idejét rejtő chronostichon („Anno ChrIstVs MVnDo VIta”) feloldásaként értelmezve a possessorok sorrendje: Prágai András (1618-tól), Miskolci Csulyak István (1636-tól), Miskolci Csulyak Gáspár (1646-tól), Vilmányi András (1647-től), Kerei Márton (1678-ig), Czeglédi Oláh István (1678-tól). Egy korábbi tanulmányban úgy véltem, hogy a 17. századi tulajdonosok közül (az íráskép alapján) Miskolci Csulyak jegyzetelhetett a kötetbe.⁴⁷⁹

Johannes Combachius marburgi professzor Johannes Valentinus Andreae *Fama Fraternitatis*ára reflektálva készítette el egyik munkáját (*Metaphysicorum liber singularis*), ami szintén megtalálható a lelkészi könyvtárban (304. tétel). A gyűjtemény különös darabja volt Henricus Cornelius Agrippa opera omniája (255. tétel). Az okkult filozófia és a mágia német mestere a teljes univerzumra érvényes mágikus-kabbalisztikus rendszert dolgozott ki, melynek célja a természetfeletti erők megismerése, rendszerezése és manipulálása volt. A *De occulta philosophia libri tres* című munkájában a makrokozmosz és az (emberi) mikrokozmosz rendszerét mutatta be, miközben bevezette olvasóját a természeti és a rituális mágia művelésébe.⁴⁸⁰ Nem tudjuk, hogy Csulyak hogyan viszonyult az ezoterikus tanokhoz és az alkímiához, de naplójában és leveleiben nem említett kísérleteket vagy mágikus gyakorlatokat. Erős a kísértés, hogy a korábban citált, a parókia könyvtárszobája fölé

⁴⁷⁵ A TtREK Nagykönyvtára F 648. Fludd művének művelődéstörténeti vonatkozásait Fazekas Sándor készülő tanulmányában dolgozza fel, ezúton is köszönöm a nagylelkű segítségét.

⁴⁷⁶ Csulyak 1636. április 28-án utazott Prágai özvegyéhez, hogy a hagyatékot megosztózzanak (Csulyak akkori felesége Prágai lánya volt), ekkor kerülhetett hozzá a rózsakeresztes mű. Lásd: BÀN 1976a, 145.

⁴⁷⁷ KECSKEMÉTI 1998, 203–204.

⁴⁷⁸ *Adattár* 1, 114–115.

⁴⁷⁹ OLÁH 2016a, 33–34.

⁴⁸⁰ Lásd: SZÖNYI 1993, 40–60.

függesztett latin versét („Bárki legyél, ne akard forgatni, ha távol a gazda, / rejtett könyveit, így nem fogsz bajt hozni fejedre.”) a titkos tudományokra vezető könyvekre vonatkoztassuk, ám feltehetően inkább az illetéktelenek és a tolvajok távoltartására szolgálhatott.

A *magia naturalis*⁴⁸¹ része volt a *divinatio*, ami ellen több kálvinista filozófus és teológus is felemelte szavát, így Hieronymus Zanchius is a jóslás különböző formái ellen készített egy rövid munkát (285. tétel). A hanai Antonius műhelyében ezzel együtt jelent meg a szocinianizmussal is megvádolt orvos, Thomas Erastus (Liebler) műve (*De astrologia divinatrice epistolae*), amelyet Savonarola csillagjóslást elítélő írásának a védelmében készített. A különböző társadalmi rétegek és azok szokásainak bemutatása mellett asztrológiával és chiromantiával (tenyérjóslás) is találkozhatott Csulyak a Michael Scotusnak tulajdonított *Mensa philosophica* lapjain (324. tétel).⁴⁸²

A Kárpát-medencei jegyzékeken ritkán szerepel a boszorkánysággal kapcsolatos irodalom, ilyen kivétel Nicolaus Remigius (Remy) francia jogász *Daemonolatriájának* első kiadása (72. tétel). A boszorkányság nagy enciklopédiájának népszerűsége többnyire nem vetekedhetett a *Malleus maleficarummal*, inkább a perek ismertetésére korlátozódó olvasmány volt, mint az inkvizítorok kézikönyve.⁴⁸³ A *Basilikon doron* című királytükörrel egybekötve birtokolta Csulyak I. Jakab angol király *Daemonológiájának* 1604. évi kiadását, ami a boszorkányság, a varázslás, a mágia és a szellemek elleni harc jegyében íródott (319. tétel).

A református egyház az isteni gondviselésbe vetett feltétlen hit miatt kevés teret engedett az ördög műveként praktizáló boszorkányoknak és kizárta a mágia bármilyen (akár pozitív) formájának művelését. Lelkészeink nem vettek részt az üldözésekkel járó perekben, többen elítélően nyilatkoztak az eljárásokról, a 16. század középső harmadának Debrecenéből alig néhány esetet lehet felmutatni.⁴⁸⁴ A 16–17. századi hazai kálvinizmus démonológiája is egészen más jellegű volt, mint amilyen képet az említett olvasmányok sugalltak.⁴⁸⁵ A művelt tulajdonosok könyvtáraiban időnként felbukkannak az okkultista művek, ezek megítélésében azonban figyelembe kell venni a környezetet, amiben az adott néhány mű helyet kapott. A Csulyakéhoz hasonló méretű gyűjtemény töredékét kitevő okkult tudományok jelenlétét feltehetően akkor ítéljük meg helyesen, ha a tulajdonos kíváncsiságára hivatkozunk velük kapcsolatban. A korszakban a kulturális nyitottság jeleként megtaláljuk az irodalomnak ezt a szegmensét is. A jelenség felekezettől függetlenül létezett: Forgách Ferenc esztergomi érsek és Batthyány Boldizsár nyugat-dunántúli protestáns főúr is válogatott efféle műveket a

---

⁴⁸¹ Lásd: MAGYAR 2009, 40–47.

⁴⁸² RŰŽIČKOVÁ 2006, 61–62.

⁴⁸³ BRIGGS 2013, 209–210.

⁴⁸⁴ MAKKAI 1984, 553–556.

⁴⁸⁵ Lásd: KRISTÓF 2001, 107–135.

frankfurti könyvpiacról.⁴⁸⁶ Vásárhelyi Judit szerint Szenci Molnár is kapcsolatba kerülhetett korának hermetikus irányzataival, ám mélyebben nem befolyásolták a műveltségét.⁴⁸⁷ A németországi egyetemeken ebben az időben könnyen találkozhattak nonkonformista tanokkal a magyar peregrinusok. Miskolci Csulyak naplójából tudjuk, hogy az okkult könyvkiadás központjának számító Oppenheimbe is ellátogatott,⁴⁸⁸ itt vásárolhatta az említett kötetek egy részét. A heidelbergi diákokra sem egyformán hatottak a nonkonformista áramlatok. Szőnyi György Endre kimutatta az ezoterikus irányzatok jelenlétét Prágai András prózájában,⁴⁸⁹ ám Szencivel kapcsolatban megállapította, hogy inkább vonzódott az irénikus (mások szerint ortodox) Abraham Scultetushoz, mint a marburgi egyetem külön professzoraihoz, a pfalzi udvartartás rózsakeresztes alakjaihoz, vagy az Oppenheimben publikáló okkult szerzőkhöz.⁴⁹⁰

Miskolci Csulyak könyvtárának főként teológiai és retorikai–irodalmi munkákból álló tengerében feloldódni látszik a néhány említett szerző. Fludd és Cornelius Agrippa művei, valamint a démonológiai traktátusok inkább érdekes színfoltja, mintsem meghatározó iránya lehetett a késő-humanista műveltségű lelkész olvasmányainak.

II. 6. 21. Miscellanea

Van néhány tétel Miskolci Csulyak jegyzékén, amely kevésbé illeszkedik a fent bemutatott rendszerbe, ám amelyről mindenképpen szót kell ejteni az elemzés részeként. 1603 júniusában a cseh főváros, Prága nevezetességei között a peregrinusok megtekintették az egyetem protestáns részéhez tartozó Collegium Carolinumot.⁴⁹¹ Csulyak itt vásárolhatta Johannes Campanus Vodnianus (Vodňanský) görög-latin professzor alkalmi beszédét (218. tétel: *Gratulatio Academiae Pragensi de superatis anni 1602*).

A pedagógia tárgykörébe tartozik a Zwingli nevelési elveit összegző *Ratio formandae juventutis* (241. tétel). Dionysios Cato *Praecepta moralia*-ját is az iskolákban hasznosították, az erkölcsi nevelés erősítésére (372. tétel).

A „Concilium Tridentinum” néven felvett, 1584-ben Antwerpenben megjelent (320.) tétel azonos lehet a Plantin-műhelyben megjelent *Sanctorum kalendarii Romani, iuxta concilium Tridentinum restituti* című kiadvánnyal. Az impresszumatok hiányában könnyen

---

⁴⁸⁶ EVANS 1975, 36–37.

⁴⁸⁷ VÁSÁRHELYI, P. 1985, 62–83.

⁴⁸⁸ 1611–1612 folyamán Hieronymus Galler nyomdájában korrektorkodott, majd 1615–1618 között kántorként és az iskola rektoraként itt élt Szenci Molnár Albert. Lásd: SZABÓ A. 1996, 117–118. ; Csulyak látogatására lásd: *RMKT* XVII/2, 289–290.

⁴⁸⁹ SZŐNYI 1987, 295–309.

⁴⁹⁰ SZŐNYI 1978, 49–57.

⁴⁹¹ KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, 306–307.

azonosíthatnánk egy, a Tridenti zsinatról szóló munkával vagy szövegkiadással, azok birtokában viszont a kalendárium az egyetlen kiadvány, ami szóba jöhet. Remek példa arra, hogy milyen nehéz feladat helyesen feloldani a hiányos könyves tételket. A II. Fülöp-féle *Index expurgatorius librorum* 1586. évi leideni kiadását Felckmantól kapta Heidelbergben, amelyben Csulyak ismerős címekeket láthatott viszont – a saját könyvtárából (350. tétel).

Praktikus okokból, a családi életére készülve másolhatta le Késmárkon „Thököli Sebestien Uram ő Nagysaga Szakacha” Szentbenedeki Mihály 49 receptjét „Magyar étkeknek főzése” címmel, segítségükkel betekintheünk a barokk főúri konyhaművészet rejtelseibe.⁴⁹²

II. 7. Részösszegzés

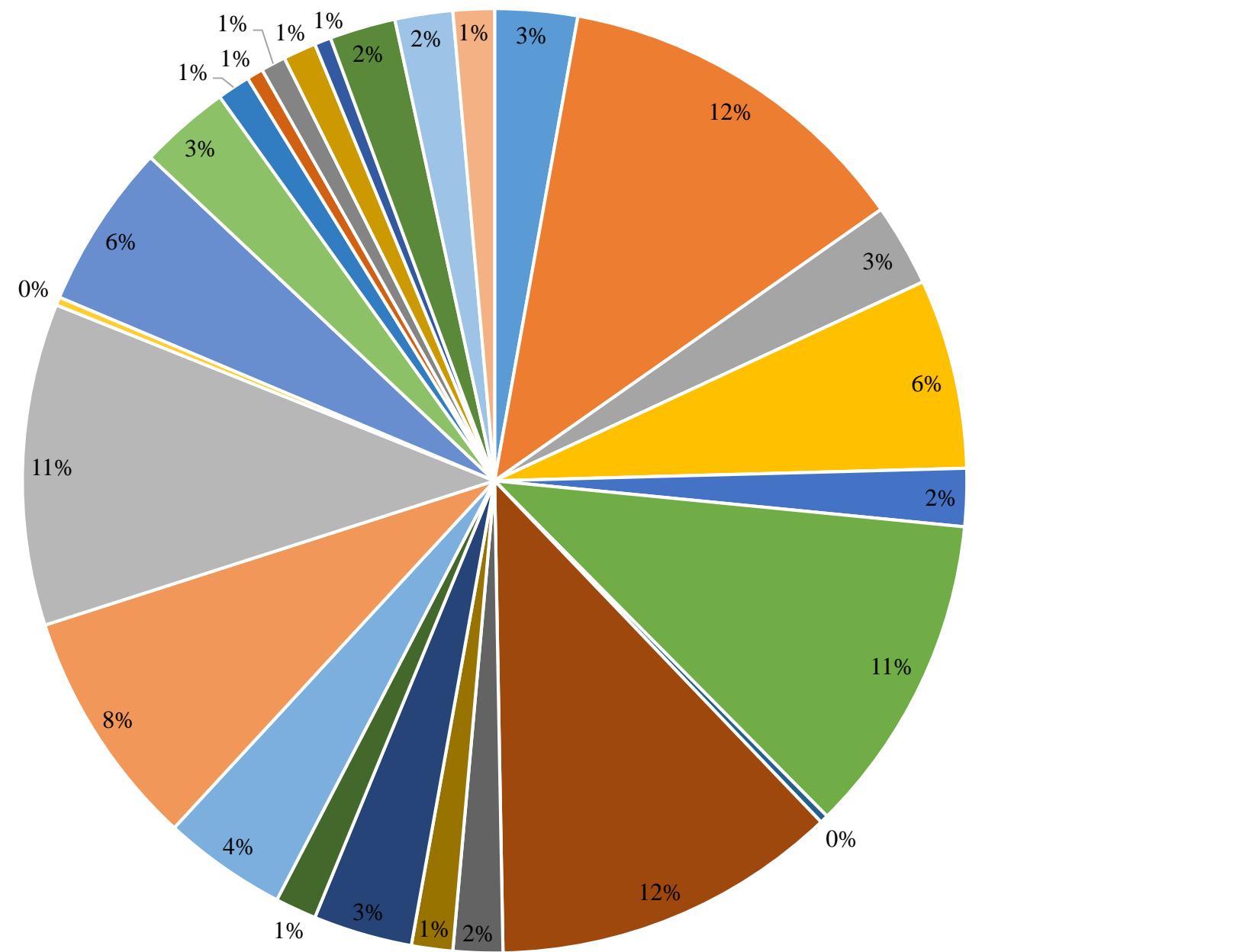
A fenti eredmények egy része teljesen egyedülálló, hasonló vizsgálatot ugyanis egyetlen más református lelkészünk esetében sem állna módunkban elvégezni a megfelelő forrásadottság hiányában. Csulyakéhoz mérhető részletes jegyzék nincs másik a 16–17. században, amelyet ilyen mértékben egészítenének ki egyéb dokumentumok. Naplója, levelei, album amicorum, valamint az esperesi működése során keletkezett iratanyag olyan háttérrel képeznek, amely számos ponton finomítani engedi a könyvlistájából nyerhető eredményeket és következtetéseket. Emellett érdemes figyelemmel lenni a tematikus tarkaságra. Amellett, hogy lelkészi munkaeszközökből álló praktikus bibliotékával van dolgunk, a tulajdonos több tudományterület legolvasottabb művelőinek írásaiból válogatta össze a gyűjteményt.

A nyomtatványok 85%-a a 16. század utolsó negyedében vagy a 17. század első negyedében jelent meg, frissnek mondható tehát a potenciális olvasmányanyag. Fontos hangsúlyozni, hogy nem csak peregrinációja idején, külföldön, hanem a hazaérkezése után is szerzett könyveket. Az általa vásárolt munkák a helvét irányú reformáció jelentős svájci centrumaiban (Genf, Basel, Zürich) jelentek meg, valamint Frankfurtban, Leidenben, Hanauban és Heidelbergben. A Froschauer és a Wechel nyomdáknál jelent meg a legtöbb mű. Ennek megfelelően könyvtára döntő része latin nyelvű művekből állt, néhány görög, héber, magyar és német kötet színesíti a képet. Zvara Edina szerint a korszak tudósainak és lelkészeinek könyvtáraiban csak elvétve találunk magyar szerzőtől származó munkát,⁴⁹³ s igaz ez Csulyak esetében is, aki alig igényelhetette a magyar nyelvű olvasnivalót. Csak a 17. század végéről tudunk felmutatni olyan jegyzéket, amelyen (elsősorban a prédikációk és a kegyességi munkák magas számának köszönhetően) a külföldi szerzők aránya alulmarad a hazaiakéval

---

⁴⁹² KOVÁCS J. 1959, 135–136.

⁴⁹³ ZVARA 2013, 73.

- Biblia
- Igehirdetés
- Grammatika
- Zene
- Természetrajz
- Miscellanea
- Kommentárok
- Liturgia
- Retorika
- Történelem és egyháztörténet
- Kozmográfia és geográfia
- Csillagászat
- Patrisztika
- Polemika
- Logika
- Államelmélet
- Dogmatika
- Kazuisztika
- Egyéb teológiai
- Filozófia
- Politika
- Orvoslás és botanika
- Kateketika
- Irodalom
- Jog
- Nonkonformista irodalom

4. ábra. Miskolci Csulyak István könyvtárának tartalmi megoszlása. (Saját készítésű diagram)

szemben és az anyanyelvű olvasmányok teszik ki a tételek felét. Az említett példa: a Kutyalván szolgáló Szepesi György közel félszáz kötetet hagyott a marosvásárhelyi Kollégium diákságára, s így valószínűleg nem is a teljes könyvtárát ábrázolja a forrás.⁴⁹⁴ A 18. századból Bod Péter gyűjteményét említhetjük, amely a szorgos gyűjtőmunkájának köszönhetően kivételesen gazdag volt a magyarországi szerzők műveiben.

Csulyak főként vásárlás útján gyarapíthatott, a jegyzékhez fűzött magyarázatai megrajzolják azokat a társadalmi kapcsolatokat, amelyeken keresztül adott, vagy kapott olvasnivalót. Könyvtárát mások is használták, mint ahogyan az elszórt utalások szerint (a nem birtokolt, de biztosan ismert művekről) maga is igénybe vette mások gyűjteményét.

Könyvtárának nagyjából felét a teológiai szakirodalom tette ki. A tekintélyes mennyiségű hittudományi segédkönyvet főként svájci reformátorok műveiből válogatta össze, az ő dominanciájuk jellemző szinte az összes teológiai részterületen, legmarkánsabban a bibliKateológiában és a dogmatikában jelentkezik. A jegyzék elemzése során egy széles gyűjtőkörrel rendelkező teológiai szakkönyvtár⁴⁹⁵ bontakozott ki, amelyben helye volt a Szentírás tanulmányozásához szükséges szövegeknek (héber, görög, latin verziók, német és minden jel szerint egy magyar Biblia), valamint a hozzá kapcsolódó félszáznál is több kommentárnak. Az egyházatyák közül főként Szent Ágostont tanulmányozhatta. A tekintélyes mennyiségű dogmatikai részben szép számmal találkoztunk népszerű loci communesekkel, valamint az egyes részkérdéseket (pl. az úrvacsorát) tárgyaló értekezésekkel. A katekizmusok között főként református munkákat láthattunk. Hiába kerestük a *Heidelbergi Kátét*, ellenben több, saját felekezetén kívülről érkező nyomtatvány is felbukkant. Arányait tekintve fontos helyet foglalt el a homiletika, Csulyak könyvtára bővelkedett a prédikációgyűjteményekben és postillákban. Egyetlen ágendát sem tartott a könyvtárában. Gyűjteménye rendkívül gazdag volt polemikus kiadványokban, főként a katolikus–protestáns hitviták irodalmát említhetjük, de jelen voltak a protestáns felekezetek közötti feszültségről tanúskodó munkák is. Ismerünk példát ezek gyakorlati alkalmazására is, Csulyak ugyanis részese volt a Pázmány *Kalauzára* reflektálni kívánó református „munkabizottságnak”. A 17. század második feléhez mérten meglepően szegényesnek mondható a kegyességi munkák aránya. A hittudomány területét egy mártírológia és néhány kisebb értekezés zárja. Ha nem ismernénk a tulajdonost, akkor is gyaníthatnánk, hogy egy gyakorló református lelkész munkaeszközeiről tanúskodik a forrás.

---

⁴⁹⁴ *Adattár* 16/2, 98–99.

⁴⁹⁵ Monok István a 18. századról szólva arra hívta fel a figyelmet, hogy a mostoha körülmények miatt a hazai értelmiségi elit nem tudott a nyugati kollégáihoz mérhető mélységű szakkönyvtárakat gyűjteni, ám éppen emiatt azoknál szélesebb körben tájékozódott. Lásd: MONOK 2014, 280–295.

A 17. század elejének teológiai irányzatai közül főként az úgynevezett „kálvinista ortodoxia” volt a leginkább jellemző Csulyak műveltségére, a dogmatikai és a polemikus művei erről is tanúskodhatnak. Egyetemi tanulmányai során szerzett több kötetet Pareus terjedelmes életművéből, amelyek némiképp árnyalják a konzervatív teológiai öszképet. Pareus túlsúlyára jellemző, hogy rajta kívül más meghatározó heidelbergi professzortól alig vásárolt olvasnivalót. Szintén pfalzi (Pareus, Scultetus)⁴⁹⁶ hatásnak tulajdoníthatjuk Miskolci Csulyak 1629. évi vizitációja során elrendelt ikonoklaszta tisztogatást, amikor a vizitáció során a szécskeresztúri templomban felfedezett „Oltár darabok”-at elbontatta a gyülekezettel.⁴⁹⁷ A puritánok eszméi iránt kevésbé volt fogékony, alig néhány kötet jelzi a századfordulón születő új irányzatot a bibliotékájában. Csulyak ellenszenvét erősíthette, hogy – talán megfelelő tájékozottság hiányában – nem értette az általuk sürgetett átfogó reformok valódi célját, a kialakult ellenérzését pedig tovább növelhette Tolnai Dali János türelmetlensége, amellyel elveit igyekezett megvalósítani.

Az irénizmus alapműve és a társaságában regisztrált protestáns felekezetek közötti polemizáló munkák nem zárták ki egymás jelenlétét, egyaránt hatással lehettek olvasójukra. Mindez alapjaiban nem kérdőjelezi meg Csulyak rokonszenvét Pareus elvei iránt.

A nem-teológiai irányú műveltségének elsőként a trivium tárgyaihoz kapcsolódó rétegeit vizsgáltam. Közülük a grammatikával kapcsolatban megemlíthetjük, hogy kiváló latinista volt, gyermekkorától tanulta a görögöt és a héberben is jártas lehetett, ám az élő idegen nyelvek vagy a magyar nyelv iránti érdeklődéséről hallgat a könyvtára. Fél százánál több beszédét ismerjük, és tudjuk, hogy a kiváló szónoknak Cicero volt az eszményképe. Látványosan hiányoznak ugyanakkor a korszak nagy retorikai teljesítményei: Melanchthon, Keckermann, Erasmus, Vossius alapművei. A logika területén inkább a rámista vonal állhatott hozzá közel, de volt néhány arisztotelianus szerzőtől származó munkája is. Leginkább Goclenius és Keckermann munkássága dominálhatott a logikai-retorikai műveltségében.

Filozófiai meggyőződése alapvetően arisztotelianus lehetett, a Sztagirita tekintélyes opera omniája mellett számos művéhez készült kommentárt is vásárolt. Platon és a platonisták hiánya mellett meg kell jegyezni, hogy több kisebb áramlat is színezi a palettát, kimutatható például a korszak szellemi elitje körében kedvelt keresztény újszoicizmus jelenléte.

A kortárs lelkészek közül kiemelkedett az irodalom iránti rajongásával, ilyen mennyiségű szépirodalmi gyűjteményre nem bukkanhatunk máshol. Ez az egyik olyan terület a könyvtárában, ahol a hivatásán túl látványosan kimutatható az egyéni érdeklődés formáló hatása. Alkalmi versei nyomán a munkásságát értékelők nem sorolták a legkiválóbb

---

⁴⁹⁶ HELTAI 1994, 64.

⁴⁹⁷ DIENES 2008a, 27.

manierista költők közé. Jó kapcsolatokkal rendelkezett a késő-renaisszánsz irodalom kiváló művelői felé (Gruterus, Szenci Molnár, Filiczky, Bocatius). Az antik irodalom területéről főként a római aranykor triásza, Vergilius, Ovidius és Horatius művei lehettek kedvelt olvasmányai. A neolatin költészet számos darabját megszerezte, továbbá olyan közhelygyűjteményeket, amelyeket forrásul szolgálhattak verseléshez és a beszédíráshoz (Ravisius Textor, Neander, Lycosthenes és mások műveit). Episztolográfiai érdeklődésére utal, hogy több neves humanista (Scaliger, Puteanus, Lipsius) levelezésgyűjteményét megvásárolta. A korszakban rendkívül népszerű zsoltárparafrázis-irodalom művelőjeként Spethe és Buchanan köteteinek társaságából joggal hiányolhatjuk Lobwasser német zsoltárait. Németországi tanulmányútjának hatása kimutatható az irodalmi művek beszerzésében. Az irodalomhoz szorosan kapcsolódó zene is felkeltette érdeklődését, könyvtárában szerepel egy rendkívül ritka zeneelméleti munka.

Csulyak műveltségének egyik legérdekesebb szegmense a politikai és államelméleti olvasmányokban jelentkezett. Korának jelentős kérdése volt az abszolutizmus megvalósítása és működése, valamint ennek viszonya a vallásszabadsághoz. Ezzel párhuzamosan központi helyet foglaltak el az ellenállási jogról szóló különböző teóriák. Miskolci Csulyak ezek vizsgálatánál Machiavelli, Bodin és Lipsius munkáiból válogathatott. A népszerű királytükörműfaj több darabját ismerte, a közvetlen törökveszélyre reflektáló néhány munkát is felmutathattunk a könyvtárban. Mindössze két mű árulkodott némi jogi műveltségről, az egyházmegye napi ügyein túl aligha foglalkoztatták a jurisprudentia kérdései.

Sokkal szélesebb volt a természettudományokhoz tartozó irodalom köre, könyvtára elemzése közben talákoztunk a református körökben egyáltalán nem tipikus irányzatokkal és tudományokkal is. Miskolci Csulyakot konzervatív világnézet jellemezte, alapvető kozmográfiai, asztronómiai és geográfiai ismeretei megalapozottak voltak. A reáliák közül különösen az orvoslás iránt érdeklődött, több művet beszerzett a salernói iskola szerzőitől, de olvashatott anatómiai és több szülészeti munkát is, botanikákat ellenben alig. Kíváncsi lehetett a korban divatos asztrológiai, fiziognómiai és démonológiai elméletekre, bár nem merült el mélyebben a tanulmányozásukban. Ritkaságszámba mentek a rózsakeresztes és mágiával foglalkozó könyvei, ám elenyésző hatással lehettek a nagy tömegű konzervatív teológiai, irodalmi, bölcsészeti, vagy természettudományi könyveihez mérve.

A jegyzéke alapján Csulyak széles látókörrel rendelkezett, saját korának átlagos hazai református prédikátoráénál talán szélesebbel. A század második felében védekezéséppen befelé forduló és mindinkább ortodoxabbá váló, egységesítésre törekvő egyházban később több területen is inkább szűkült a megismerés potenciális horizontja.

Jegyzékét összevetve a heidelbergi egyetem utolsó két évtizedének magyarországi peregrinuséival feltűnő átfedéseket tapasztalhatunk. Példaképpen Geleji Katona István⁴⁹⁸ és Albensis Nagy János⁴⁹⁹ tanulmányai idején szerzett könyveinek listáját vizsgáltuk. Eltekintve attól, hogy mindkét lelkész ifjúkori könyvtára főképpen a teológia (azon belül is a dogmatika és a polemika), a filozófia és az iskolai stúdiumokhoz használatos munkákból állt, a művek több mint kétharmada megtalálható Miskolci Csulyak gyűjteményében is. A szerzőket vizsgálva ez az arány még látványosabb. Mivel ugyanott tanultak, ugyanarról a könyvpiacról válogattak, a hasonlóság nem meglepő. Ugyanakkor Alvinci Péter töredékes hagyatékával összehasonlítva egészen más eredményt kapunk.⁵⁰⁰ Nem tekinthetjük tehát egyértelműen a heidelbergiánus diákok „archetipikus bibliotékájának” a Csulyakét, ugyanakkor kivételes viszonyítási alap lehet a korabeli református diákság művelődésének vizsgálatához.

A bemutatott tételeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy könyvtárának 53%-a tartozott a teológia tárgykörébe. A fennmaradó 47%, amely (bár a korszak tudományos irodalmát jelentősen meghatározta a teológiai gondolkodás) döntően nem teológiai jellegű, meglehetősen összetett képet mutat. Az ide tartozó műveket a tulajdonos saját hivatásán túli érdeklődésének tükréként értelmezhetjük. Itt nem kívánjuk szembeállítani egymással a teológiai olvasmányokat a „világiakkal” mint ahogyan az megtörtént a korábbi évtizedek művelődéstörténeti kutatásaiban (a „retrográd” és a „haladó” eszmék jegyben). Ezek ugyanis nem képeztek dichotóm halmazokat, hanem szervesen kiegészítették egymást Csulyak műveltségében, egy nagyon is praktikus gyűjtőszervelet eredményét láthatjuk.

A mellékelt kördiagram szemléletesen rajzolja ki Miskolci Csulyak könyvtárának legmarkánsabb tartalmi csoportjait. Ábrázolódik többek között az is, hogy szinte egyenlő mennyiségben szerzett be kommentárokat, hitvitázó munkákat, irodalmi műveket: a gyűjteménye közel 40%-át ezek alkották. Életútja ismeretében ez nem meglepő. A következő, 5–10% közötti területek megjelenése is várható volt, a dogmatika, a homiletika, a logika, a filozófia, a történelem és az egyháztörténet természetes részét képezte a kortárs lelkészek műveltségének. Módszertani szempontból felmerülhet, hogy közös alapot képezzünk a trivium részeként a grammatikából, a retorikából és a logikából, így összesen 10%-ot érhetnének el, megközelítve a polemikus irodalom előfordulási gyakoriságát. Az 5% alatti csoportok okozhatnak valódi meglepetést. Elsőként a példaértékű bibliagyűjteménye, majd az élénk érdeklődése a politikatudomány és az államelmélet területén, végül az orvosi tárgyú olvasmányai. Ennél is figyelemre méltóbb az okkult-mágikus tudományokra kiterjedő

---

⁴⁹⁸ *Adattár* 16/3, 3–8.

⁴⁹⁹ *Uo.*, 9–12.

⁵⁰⁰ *Adattár* 13, 152–153.

kíváncsisága. A néhány százaléknál is kevesebb műből álló csoportok (kateketika, kegyességi munkák, természettudományok) megjelenése többnyire szintén törvényszerűnek mondható, legfeljebb az egészhez mérhető arányuk okozhat fejtörést.

Nemzetközi kitekintéssel zárva az elemzést Csulyak könyvtárát érdemes összevetni a 16–17. század fordulóján Genf környéki kisvárosokban, majd Lyonban szolgáló Jean de Brunet (1577–1603) gyűjteményével. A párhuzam azért is helytálló, mivel a tulajdonos a genfi alapozást követően szintén Heidelbergben végezte az egyetemet, alig néhány évvel Csulyak előtt (1598). A 662 kötetben 549 címet tartalmazó jegyzéken 12 bibliakiadást találunk, több konkordanciát, a teljes Szentírást lefedő kommentárgyűjteményt, egyházatyakiadásokat és néhány katolikus hitvitázó mellett a protestáns reformátorok színe-javát (akárcsak Csulyak esetében). A gyűjtemény fele teológiai vonatkozású, a többi felöleli az irodalom, a jog, a pedagógia, a földrajz, az asztronómia, az orvoslás területeit. Leszámítva a közel másfélszeres méretbeli különbséget (de Brunet könyvtárának nagysága a genfi prédikátorok között sem volt hétköznapi jelenség) a két gyűjtemény hasonlóságát hangsúlyozhatjuk. A szembetűnő különbség az irodalom területén figyelhető meg: az antik auktorok mellett de Brunet gyűjtötte a francia reneszánsz szerzők (pl. Ronsard, Montaigne) munkáit is, ami Csulyaknál teljesen hiányzik, valamint szerzett egy francia Bibliát is.⁵⁰¹ A területi-nyelvi különbségektől eltekintve Miskolci Csulyak István műveltsége tehát semmiben nem maradhatott el a Palatinátus akadémiáját megjárt európai kollégáitól.

---

⁵⁰¹ MANETSCH 2013, 223, 310.

III. Tofeus Mihály (1624–1684) könyves műveltsége

III. 1. Biográfia

Tofeus életrajzában a félreértések és téves következtetések helyesbítését jórészt már elvégezték, így főként azokat az adatokat veszem sorra, amelyek a kutatás jelenlegi állapota szerint megállják a helyüket. Nevének helyes alakja: Székelyhidi Tofeus (Tofaeus/Toufaeus, azaz: Tófői) Mihály, s nem Tofeus Dobos, ahogyan az Hermányi Dienes József és Bod Péter nyomán kiírthatatlanul terjed ma is.⁵⁰² 1624. szeptember 29-én született, családja „a’ tótok és németek” elől menekülhetett az ország nyugati részéről a partiumi Székelyhídra (ma: Săcuieu, Románia).⁵⁰³ Székelyhídon, Váradon, Herepei szerint Gyulafehérvárott is tanult,⁵⁰⁴ Kathona Géza szerint csak az első két helyen, mivel a külföldre indulók reverzálisát Szatmári Baka Péterrel együtt írta alá, aki váradi diák volt.⁵⁰⁵ A korábbi szakirodalomban felmerült, hogy a pataki és a debreceni kollégiumokban is megfordult, ám a nyomtatásban megjelent diáknévsorokban⁵⁰⁶ hiába keressük a nevét. 1646 őszén Franekerben matrikulált (1646. szeptember 26.), majd Utrechtben (1647), az akkor frissen akadémiává előlépett Harderwijkben (1648. szeptember 29.), végül pedig Leidenben (1648. december 5.) tanult.⁵⁰⁷ A Leiden előtti időkből származó egyik könyves bejegyzése szerint a londoni Gresham College-ban is járt.⁵⁰⁸

A korszak viszonyaira jellemző, hogy nyomtatásban fennmaradt munkáinak jó része ebből az időszakból származik. Utrechtben előbb Gisbertus Voetius, a németalföldi ortodoxia kiemelkedő professzora vezetésével *Quaestio historico-theologica De translatione imperii a Graecis ad Francos*⁵⁰⁹ címmel disputált (1647. december 24.). Franekerben Voetius ellenfelénél, Johannes Coccejusnál védett meg egy értekezést *Ad ultima Mosis*⁵¹⁰ címmel (1648). Leidenben Arnoldus Vinnius professzor vezetésével szerezte meg a teológiai doktorátust a *De actuali Dei providentia*⁵¹¹ című munkájával (1649. július 20.), a fokozatszerzésben az idősebb Jacob Trigland volt a promotora, a németalföldi ortodoxia jeles

---

⁵⁰² Adattár 2, 76–79.

⁵⁰³ KONCZ 1893, 5.

⁵⁰⁴ Adattár 2, 79.

⁵⁰⁵ KATHONA 1987, 401–402.

⁵⁰⁶ HÖRCSIK 1998. ; SZABADI 2013.

⁵⁰⁷ BOZZAY–LADÁNYI 2007, 241, 1263, 2400, 2720.

⁵⁰⁸ GÖMÖRI 2005, 246.

⁵⁰⁹ TOFEUS 1647 (RMK III. 1691. Az értekezést 1655-ben újra kiadta Voetius: RMK III. 6345.).

⁵¹⁰ POSTMA–VAN SLUIS 1995, 121–122. Az RMK III. Pótlásaiban sem szerepel a mű.

⁵¹¹ TOFEUS 1649. (RMK III. 1727.) Értekezését az új fejedelem jóindulatának megnyeréséért ajánlhatta II. Rákóczi Györgynek.

képviselője. Oklevelét jó két évszázada Benkő Ferenc még lajstromozta az enyedi Kollégiumban.⁵¹² Leidenben köthetett barátságot a karteziánus filozófus-teológus-orvos Lambert van Veltuysennel.⁵¹³

Külföldi tanulmányainak támogatóit joggal kereshetjük azok között, akiknek hálája kifejezésül disputációit ajánlotta. Elsőként a *De translatione imperii...* (1647) címlapverzóján patrónusaként köszöntött Boldvai Márton bihari alispánt említhetjük (felesége Veér Katalin volt, Teleki Mihályné Veér Judit testvére), akinek később Szejdi Ahmed pasa oldalán kényszerű szerep jutott a II. Rákóczi György ellen vívott szászfenesi csatában.⁵¹⁴ Az ajánlás további címzettjei a váradi egyház tisztségviselői voltak: Keresztúri Bíró Pál,⁵¹⁵ Debreceni Syderius István,⁵¹⁶ és Váradi Szikra István⁵¹⁷ prédikátorok, valamint Harsányi Nagy Jakab⁵¹⁸ és Hercegszöllősi János⁵¹⁹ praeceptorok. A *De actuali Dei providentia* (1649) ajánlásával Erdély új fejedelmének, II. Rákóczi Györgynek igyekezett elnyerni a jóindulatát.

Hazatérését követően 1650–1651 folyamán Váradon tanított, ebből az időszakból maradt fenn a *De perseverantia sanctorum* című kétrészes értekezése, az elsőnél Becskeházi István senior, a másodiknál Székelyhidi István disputált.⁵²⁰ 1650. szeptember 4-én a tasnádi közzsínaton a lelkészi ordinációhoz kapcsolódó szokás szerint⁵²¹ Szathmári Lázár Miklós szathmári lelkész elnökletével, Csehi András nagybányai rektor társaságában a *de Gratia vocationis hominum ad salutem* témában értekezett.⁵²² 1651 végétől 1653-ig Patakon tanított másodrektorként, ahol az 1652-ben elhunyt szépményű Rákóczi Zsigmond temetésére héber nyelvű gyászverset írt.⁵²³ 1654. augusztus 10-én III. Ferdinánd király nemesi rangra emelte, címerén égszínkék pajzsban kiterjesztett szárnyú repülő fekete sas látható, a bal lábában nyitott könyvet (Bibliát), a jobbáiban kivont kardot tartva, csőrében babérkoszorú.⁵²⁴ 1653-tól a tanárságnál jobb megélhetést keresve Bodrogkeresztúron,⁵²⁵ 1656-tól Bihardiószegen, 1658

---

⁵¹² „Püspök Toféus Lejdai Testimoniama Pergamentre. 1649.” Lásd: BENKŐ 1796, 37. Az irat az 1849. évi események során megsemmisülhetett (Gordán Edina szíves közlése).

⁵¹³ Van Velthusyen (1622–1685) genfi és utrechti teológiai tanulmányok után 1647 és 1650 között a leideni akadémia orvosi karának hallgatója volt. Orvosként praktizált és (Burmán, Graevius és Volzogen mellett) tagja volt a „College der Scavanten” tudósakadémiának. 1665-től a Nyugat-Indiai Társaság kormányzója, 1667-ben utrechti városatya volt. Lásd: VAN VELTHUYSEN 2013, 6–8.

⁵¹⁴ Székelyhíd várának utolsó kapitánya, portai kapitánya, 1667-ben a fejedelmi tábla ülnöke. Lásd: WOLF 1993, 81.

⁵¹⁵ Lásd: DIENES 2001.

⁵¹⁶ Lásd: BOZZAY–LADÁNYI 2007, 50, 229.

⁵¹⁷ Lásd: PÉNZES 2014, 82–83.

⁵¹⁸ Lásd: KÁRMÁN 2013.

⁵¹⁹ Tofeus Szöllősziként említi. Életére lásd: *Adattár* 2, 66–69.

⁵²⁰ TOFEUS 1650a (RMNy 2355.) ; TOFEUS 1650b (RMNy 2356.). Utóbbira érkezett felelet Horvát András trencsényi rektortól: RMK II. 779. Becskeházi később Tofeusnak ajánlotta leideni értekezését: RMK III. 1843.

⁵²¹ FEKETE 2014, 26.

⁵²² TtREL I.1.a. 2. köt. Említi: KONCZ 1893, 47.

⁵²³ RMNy 2435.

⁵²⁴ KONCZ 1893,8. Ezt a címerképet vésette a Teleki Mihálynak írott levelei lezárására használt pecsétre is.

⁵²⁵ Keresztúri Bíró Pál közbenjárására kaphatott annak szülőhelyén eklézsiát. Lásd: DIENES 2001, 144.

áprilisától Szatmáron lelkészkedett. 1659. május 24-én Tarcali Bogdán Péter⁵²⁶ szatmári esperes társaságában a partiumi lelkészek követeként részt vett a szászsebesi országgyűlésen, ahol bejelentették, hogy a Rákóczi ellenében fellépő Barcsay Ákosnak megfizetik ugyan a hadisarc miatt az egyházra is kivetett adót, de hűségüket nem tesznek.⁵²⁷

A szatmári csizmadiacéh jegyzőkönyve szerint már 1660. április 25-én elbúcsúzott a gyülekezettől,⁵²⁸ ezzel szemben Szécsi István utrechti disputációja még 1664-ben is mint szatmári lelkészt említette,⁵²⁹ s egyik bejegyzésében megemlékezett az 1662–1664. évben a községben elszenvedett veszteségeiről.⁵³⁰ 1665-ben I. Apafi Mihály udvari papjának hívta el, 1679. június 4-én megválasztották erdélyi püspöknek. 1684. október 23-án hunyt el, november 5-én Gyulafehérvárott búcsúztatták,⁵³¹ Szathmárnémeti Sámuel kolozsvári professzor⁵³² és püspök-utóda, Horti István tartott gyászbeszédet fölötte.⁵³³

Lelki alkatáról Cserei rajza nyomán annyit tudunk, hogy „kevély, negédes ember vala, (noha utoljára hosszas betegségben esvén, igen megalázta vala magát, s Istenhez tért vala).”⁵³⁴ Keménykezű egyházi vezetőről tanúskodik Hermányi Dienes tréfás gyűjteménye.⁵³⁵ Bod Péter cselekedetei és életműve alapján „valójába Papi Püspöki egyenességgel, Tudományjal, ’s Bátorsággal fel-ruházott Ember”-nek, „tudós ’s kemény Pap”-nak tartotta, aki hallgatóit személyválogatás nélkül megfeddte, „’s még-is minden Rendbéli Emberek szeretnék”.⁵³⁶

Legnagyobb terjedelmű munkája, *A szent Soltárok resolútiója*⁵³⁷ beilleszthető a 17. század második felének megpróbáltatásaira reflektáló erdélyi zsoltárértelmező irodalom sorába. Kemény János *Gileád balsamum-a* (1659), Batai B. György *Az Isten kegyelmében lévő ember idvességes életének ... meg-esmeréséről* (1665) című prédikációskötetének két darabja, Szathmárnémeti Mihály Sz. *Dávid Psalteriuma...* (1679), és Pápai Páriz Ferenc *Pax crucis-a* (1710) között foglal helyet.⁵³⁸ Létrejöttét a fejedelmi pár támogatta, két íródeákkal, Tiszaújhelyi Istvánnal és Óvári Keszei Jánossal jegyeztették le az 1679 májusa és 1682 májusa között az udvarban elhangzott magyar nyelvű prédikációit. Bár Tofeusnak nem volt egészen ínyére a szentbeszéd kibocsátása, végül meghajlott kenyéradói előtt, s „maga

⁵²⁶ Könyves hagyatékára lásd: *Adattár* 14, 356–364.

⁵²⁷ POKOLY 1904, II, 244–246.

⁵²⁸ KISS 1878, 705.

⁵²⁹ RMK III. 2260.

⁵³⁰ „Ugy terek Szathmart a nemeth hadak 1662. 1663 1664 ennekem-is 2. Tallerert. s-vegre minden penzemet ellopak. Tofaeus Mihaly.” (Proteo 2326)

⁵³¹ *Adattár* 2, 81–82.

⁵³² RMK II. 1542.

⁵³³ BUZOGÁNY–ÖSZ–TÓTH 2008, 277.

⁵³⁴ CSEREI 1983, 192.

⁵³⁵ HERMÁNYI DIENES 1992, 51–53.

⁵³⁶ BOD 1766, 110–111.

⁵³⁷ TOFEUS 1683, a1v–a2v.

⁵³⁸ JUHÁSZ I. 1996, 81–84.

akarattya ellen-is reidealta” a kéziratot.⁵³⁹ A mű példányaival országszerte találkozhatunk a muzeális könyvgyűjteményekben. Szabó Károly 26 példányt jelzett csak a közintézményekben és számos továbbit „magánosoknál”, ami arra utal, hogy viszonylag nagy példányszámban jelenhetett meg.⁵⁴⁰ A kiadvány olvasóközönségéhez tartozott Cserei Mihály⁵⁴¹ és Bethlen Miklós, utóbbinál a „napi vallásgyakorlat része lehetett, (...) saját szövegalkotásában is alkalmazta a Tofeus-féle zsoltár-magyarázatokat”.⁵⁴²

Az Apafi család jegyzékének 329. tétele nyomán: „Tófeus Ur Teremtésrül Köny(!) magyarázattya írásbann”,⁵⁴³ amely Kurta József feltételezése szerint egy újabb, mások által lejegyzett prédikációs kötet anyaga lehetett.⁵⁴⁴ „Vagynak ehez [ti. A’ Szent Soltárok resolútióihoz – O. R.] hasonló Prédikázióji a’ Bírák Könyvére, Sámuel első Könyvére, Sz. Máté Évangéliomára Nyomtatás alá a’ meg-nevezett Író Deákoktól el készítve; de azok írásban maradván veszekednek az egerekkel és molyokkal. Annyival-is inkább, hogy a’ Toféus Vallásától el tévelyedett Unokája kezére kerültenek.”⁵⁴⁵ – tudósított Bod Péter, s ezúttal (mivel a meg nem nevezett hitehagyott unoka kortársa lehetett), könnyen hihető, hogy helyesek voltak az információi. „Tophaeus ur magyarazatya”-ként ezek közül kettőt írhattak össze Apafi fejedelem könyvei között Radnóton, 1681 júliusában, az egyik „Sarga bőrben varrot”, a másik „veres bőrben varrot” (!) volt.⁵⁴⁶ Ezek szerint legalább még négy, a zsoltárprédikációkhoz hasonló munkája maradt kéziratban, amelyek mára nagy valószínűséggel megsemmisültek.

Végül az Országos Széchényi Könyvtárban található a „Bethlen Farkas Uram teste felett Topheus uram... tanítása Keresden... Die 4. Apr. Anno 1680” leírással jelzett kézirat, amelyre még nem figyelt fel a kutatás.⁵⁴⁷ A Jer. 31,15 alapján készült halotti prédikációt másoló ismeretlen személy félbehagyta a szöveg lejegyzését, Tofeus zsoltárprédikációival összevetve látható, hogy lemaradt a tanulság.⁵⁴⁸ Hasonló temetési beszédek tucatjait írhatta életében, ám ezek nem maradtak fenn.

---

⁵³⁹ TOFEUS 1683, Ajánlás, a2r.

⁵⁴⁰ RMK I. 1302.

⁵⁴¹ CSEREI 1893, 192.

⁵⁴² MACZÁK 2009, 254.

⁵⁴³ *Adattár* 16/3, 107.

⁵⁴⁴ KURTA 2002, 444.

⁵⁴⁵ BOD 1767, 295.

⁵⁴⁶ *Adattár* 16/3, 77.

⁵⁴⁷ OSzK Analekta 46) Tisz–Török 10.521. Az elhunytat a közösség oszlop-embereként állította hallgatósága elé Tofeus, ám a prédikáció csonkasága miatt nem vizsgálható, hogy hogyan bontotta ki később a toposzt. Az 1680-as években a debreceniek a nehéz idők előjeleként értelmezték a nagy emberek halálát. Lásd: CSORBA 2005a, 263–270.

⁵⁴⁸ Épp, mint a Tótfalusi Kis Miklós fölött elhagzott Enyedi István-féle beszéd esetében, ahol az összes fellelhető példányból hiányzik az alkalmaztatás (Csorba Dávid megjegyzése).

Az 1670-es években kezdett formálódni a következő század egyik meghatározó református egyházkormányzati szerve, a Főkonzisztórium. Az 1668-tól előbb szórványosan, majd gyakrabban üléselő lelkészi-világi közös gyűlésben a dogmatikai kérdések a lelkészi kar illetékessége alá tartoztak, de a világiakkal közösen alakították ki véleményüket, hoztak ítéletet.⁵⁴⁹ Ezek egy részében Tofeusnak is jelentős szerep jutott. Püspökként határozottan képviselte egyháza érdekeit az egyházkerület vagyonának megóvásában, az „igaz hit” védelmében pedig fellépett a teológiai-filozófiai „újítókkal” szemben.

A sokat emlegetett Ghilányi-ügyben még a fejedelem nővérével, Apafi Annával is szembeszállt, aki Ghilányi Gergely második feleségéeként rátette kezét annak hagyatékára, amelyet az elhunyt az egyháznak és a kollégiumoknak rendelt.⁵⁵⁰ Látva „a hazai nyelvünkön nyomtatott Szentírás nyomorúságos hiányát”⁵⁵¹ Horti István lelkésztársa⁵⁵² biztatására, a nehezen megszerzett Ghilányi-vagyon egy részét felhasználva Tótfalusi Kis Miklóst küldte Németalföldre. A vállalkozás története közismert, Tótfalusi a nyomdászmesterséget kitanulva egy új, korábbi fogyatkozásaitól megtisztított bibliakiadást készített.

A felekezeten belül zajló vitákban játszott szerepét vizsgálva az 1673. évi radnóti zsinat eseményeit idézhetjük fel. Zoványi szerint eleve Tofeus volt az, aki udvari lelkészként „folytonos árulkodásaival végre is kivitte, hogy Apafi határozottan fellépjen” a coccejánus tanárok, azaz Dézsi Márton (Nagyenyed) és Pataki István (Kolozsvár), valamint Csernátoni Pál enyedi karteziánus filozófiaprofesszor ellen. 1673-ban a fejedelem a fogarasi udvarba rendelte mindhármukat, ahol az ellenük felhozott vádakra egy *Apológiával* válaszoltak, majd a bírálók a döntést a Radnóra összehívandó közzsinatra halasztották. A június 16-i generalis synodusra coccejánizmus vádjával beidéztek Hunyadi Pál enyedi lelkészt is. A fejedelmet képviselő Rhédei Ferenc elnökletével, valamint ortodox oldalról Tofeus és Pósházi János (a sárospataki–gyulafehérvári Kollégium professzora) részvételével a felek között rendezett hitvitával kívántak döntenet a vádlottak bűnösségéről. A bírálók Dézsit elmozdították volna a tanárságból, Patakit reverzális adására kötelezték volna (hogy hivatalvesztés terhe mellett nem hirdeti tovább a coccejánus tanokat), Hunyadinak pedig a szószékről kellett volna visszavonni, amit korábban prédikált (miszerint Krisztus megváltó haláláig a halottak mind a pokolba kerültek). A lelkészi kar ezután felterjesztette a végzéseket a jelen lévő világiaknak (mint patrónusoknak), hogy együtt hozzanak ítéletet, ám a jelen lévő nemesek megvédték az általuk támogatottakat (Dézsi Kapy György, Csernátoni Bethlen János kancellár, Pataki Bánffy Dénes alumnusa volt egykor). Így sem a hivatalvesztést, sem a reverzalist, sem a

---

⁵⁴⁹ Lásd: SIPOS 2000, 7–34.

⁵⁵⁰ KONCZ 1893, 14–29.

⁵⁵¹ TÓTFALUSI KIS 1985, 133.

⁵⁵² Életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 264.

nyilvános visszakoazást nem hagyták jóvá. Kovásznai Péter, az akkori püspök egyébként maga is rokonszenvezett a coccejanizmussal.⁵⁵³

Feleségétől, Kun Évától Tofeusnak négy lánya született, akik apjuk rendelése szerint lelkészekhez mentek férjhez, egész ároni dinasztiákat indítva útnak. Legidősebb lánya, Mária férje (Tofeus kedves kollégája, udvari prédikátorságban utóda) Nagyari József volt. Tofeus Krisztinát Váraljai Dániel udvari lelkész, majd szászvárosi pap vette el, Éva férje Nánási Lovász Mihály, az udvarhelyi egyházmegye esperese volt, Zsófiáé pedig Felfalusi József marosvásárhelyi lelkész-esperes. A család anyagi helyzetéről testamentuma tanúskodik. Özvegye és árvái jelentős mennyiségű készpénzen osztozkodtak, Enyeden ház, máshol szántók, kaszáló, szőlő, szőnyegek, 16 ökör, lovak biztosították a megélhetésüket, és amint látni fogjuk: az elhunyt lelkész könyvtára.⁵⁵⁴

III. 2. Forrásadottságok

Tofeus műveltségének feltérképezésére több forráscsoportot is bevonhatunk, elsőként az *Adattár* 16/3. kötetében megjelent könyvjegyzékét. Técsi János 1697-ben másolatot készített az eredeti jegyzékről, az ő kéziratát másolta le Koncz József.⁵⁵⁵ A Koncz-féle másolat évtizedeken át lappangott, a közelmúltban került elő a Teleki Téka rendezetlen iratai közül.⁵⁵⁶

A nyomtatásban megjelent zoltárprédikációinak értékelését megnehezíti, hogy nem tudjuk kimutatni, hogy szerzőjük milyen arányban vett részt a végeredmény megformálásában. A tény, hogy hallás után rögzítették őket, újraalkotva a szöveget, nem vonja kétségbe a történeti értéküket, Győri János az exemplumokat kutatva egyenesen úgy vélte, hogy a szóbeliséghez való kötöttsége előnyére vált a kötetnek.⁵⁵⁷ A szentbeszéd hallás utáni lejegyzésének szokása az ősidőkbe nyúlik vissza, a középkor századaiban így készült a népszerű sermo-gyűjtemények egy része.⁵⁵⁸ A reportáció utáni kiadására példa lehetne Pázmány „(e)gy keresztyen halgatótúl az eleven nyelv után, írásban foglaltatot, és az hívek eppületire szem eleiben bocsáttatot” *Posonban lött praedikatiója*,⁵⁵⁹ ám M. Horváth Mária elemzése rámutatott arra, hogy a címlap kitétele inkább csak ügyes kommunikációs

---

⁵⁵³ ZOVÁNYI 1890, 129–135.

⁵⁵⁴ KONCZ 1893, 54–61.

⁵⁵⁵ *Adattár* 16/3, 89–97.

⁵⁵⁶ Jelzete: CB IV/182 d. Ezúton köszönöm a Teleki Téka munkatársainak segítségét.

⁵⁵⁷ GYŐRI L. J. 2015b, 100.

⁵⁵⁸ MADAS 2007, 80.

⁵⁵⁹ RMNy 1004.

fogás volt, mint a szöveg genezisére vonatkozó információ.⁵⁶⁰ Tofeus esetében ez a változat kevésbé elképzelhető, még a címlapról is hiányzott a neve.

A zsoldárpedikációk bevezetésében Tiszaújhelyi István és Óvári Keszei János két dolog miatt mentegetőzött. Először „magunk elménk gyengeségéért-is ugyan”, majd pedig, hogy a szónok „nagy elméjének sebessége után hasonlóképpen folyó, Isten óltárának tüzevel illetett nyelvét, úgy itillyük nincs penna olly, a’ melly egészszen el-érhesse s’ le-irhassa”.⁵⁶¹ Vagyis egyrészt alig tudták követni Tofeus beszédét a lejegyzésekor, ami nyilvánvalóan nem történhetett szó szerint, inkább csak vázlatos rögzítésre volt lehetőségük. Ezután memóriájuk segítségével a rögtönzött vázlatot bővíthették ki az elhangzottakkal (valószínűleg rögtön a beszédet követően). A félkész szöveget a fejedelem parancsára Tofeus „maga akarattya ellen-is revidealta”,⁵⁶² vagyis szerkesztette és kibővítette a nyomdába szánt kéziratot. Jelentős részeket kihagyhatott a beszédekből, látványosan rövid pl. a LX., a LXXXI. és a CXXIX. zsoldárra alapozott igehirdetés, ezeknek több mint duplája a XC. zsoldaré. A bővítés jele az I. zsoldárról szóló prédikáció elejére illesztett, a Zsoldárok könyvéről szóló bevezetés.⁵⁶³ Az utólag betoldott néhány versrészlet (például a Hadrianus császár búcsúzó sorairól készített fordítás),⁵⁶⁴ az oldalnyi terjedelemben kifejtett exemplumok, a szabadon fordított textusok arra utalnak, hogy a beszédeken a vázlatosságuk ellenére is jelentős munkát végezhetett a szerző. Egyetlen kivételtől eltekintve le kell mondanunk a precíz forrásmegjelölésekről.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem egyenesen a prédikációk eredeti szövegét, vagy (Komáromi Csipkés *Igaz hitéhez* hasonlóan)⁵⁶⁵ azok mintának szánt bővebb vázlatát rendezték sajtó alá (a revideálás talán ezek alapján történt), mint a hasonló kötetek esetében megszokott volt, ám erre ma már aligha felelhetünk.

A korábban említett németalföldi értekezéseit, mivel bizonyos esetekben a tételeket védő respondensként szerepelt, csak részben értékelhetjük saját munkaként. Az elnökletével Váradon tartott viták anyaga teljes egészében hozzá köthető (lásd fent).

A Magyar Országos Levéltárban őrzött, Teleki Mihály kancellárral és feleségével, Veér Judittal váltott levelei kevés művelődéstörténeti információt hordoznak. Omniáriumai, album amicorumai megsemmisültek, vagy lappangnak, utóbbi talán megegyezhetett a könyvjegyzékén található Reusnerus-féle *Icones*-szel (279. tétel). Ezek tanúskodhatnak a Németalföldön eltöltött évek során szerzett ismeretekről, a kapcsolati hálójáról.

---

⁵⁶⁰ Lásd: HORVÁTH, M. 2006, 107–109.

⁵⁶¹ TOFEUS 1683, Ajánlás, a1v–a2r.

⁵⁶² TOFEUS 1683, Ajánlás, a2r.

⁵⁶³ TOFEUS 1683, 1.

⁵⁶⁴ TOFEUS 1683, 243. Részletes ismertetését lásd később.

⁵⁶⁵ RMNy 3322.

III. 3. Tofeus Mihály könyvtárának jellemzői

A 351 tételes jegyzéke az egyik legnagyobb a korabeli lelkészi gyűjtemények között. Legnagyobb részben a peregrinációja idején juthatott a kötetekhez és megkapta a neki ajánlott disputációkat is.⁵⁶⁶ Arra is van példa 1664-ből, hogy egy oratio elhangzását (majd kinyomtatását) követően 10 hónapon belül már itthon látta el a példányt a tulajdonosi jegyével.⁵⁶⁷ Könyvei jól azonosíthatóak, a possessorbejegyzése mellett szerepel a jelmondata is: „Per convitia et laudes”, azaz „Dicsőségben és gyalázatban” (2Kor 6,8).⁵⁶⁸

Az 1683 márciusában kelt végrendeletében úgy rendelkezett, hogy könyveit „ha együtt eladhatják, az én édes feleségem apró gyermekeim tartására” hagyja. 1697 előtt írták össze a könyvtárát, ám a jegyzék születésének körülményeiről hallgatnak a források. A listát tovább másoló Técsi János mentegetőzik a számtalan hiba miatt, nem az ő bűne, megbízói kifejezett óhaja szerint járt el, amikor betűről betűre kopírozta a listán olvasható, számára is nyilvánvalóan hibás tételeket.⁵⁶⁹ Koncz József nyomán („Címjegyzékét lemásolta Técsi János Utrechtben 1697. jun. 24-én”) a jegyzék kiadói úgy vélték, hogy a könyveit eladás céljából Németalföldre küldték ki.⁵⁷⁰ Máramarosi Técsi János⁵⁷¹ 1696 augusztusában iratkozott be a franekeri egyetemre, így lehetséges, hogy 1697 júniusában még Németalföldön tartózkodott. Hasonló akcióról nem tudunk, amikor több száz kötetet értékesítettek az erdélyi örökösök a korabeli léptékkal mérve jelentős távolságban. A feltételezés ellentmond a transzfer megszokott irányának: a könyvek jellemzően nyugatról keletre vándoroltak. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a németalföldi piacon valószínűleg jóval kevesebbet érhettek Tofeusnak a század végére részben már elavultnak számító könyvei, mint Erdélyben, ahol szűkebb volt az antikvár kínálat, a várható nyereséget pedig tovább csökkentette volna a szállítás tetemes költsége. A németalföldi könyvpiacra ennél jóval terjedelmesebb és értékesebb bibliotékákat bocsátottak kalapács alá, elég csak a kortárs Nicolaus Heinsius (1620–1681) diplomata, tudós, költő esetére utalni, akinek a 13.034 egységet kitevő hagyatékát közel két hétig árverezték

⁵⁶⁶ Lásd pl.: Tq-156b, Coll. 7–8.

⁵⁶⁷ TelekiTéka Tq-590c, Coll. 21.

⁵⁶⁸ „Senkinek semmiféle megütközést nem okozunk, hogy ne szidalmazzák szolgálatunkat, hanem úgy ajánljuk magunkat, mindenben, mint Isten szolgálói: (...) dicsőségben és gyalázatban”. 2Kor 6,3–8. ; Az idézet feltűnik a XXI. zsolttárról írott prédikációjában is: TOFEUS 1683, 121.

⁵⁶⁹ „N. B. Dubium mihi est quin hic multa librorum nomina perpetum sint descripta, sed scito me exemplar quod habui kala pódas secutum esse, nec literam fere inmutasse ut mihi omnem mutandi in sequius ausam praedicere, praeterquam quod illi errores semper possunt emendari (!)” (*Adattár* 16/3, 97.)

⁵⁷⁰ KONCZ 1893, 61–62.

⁵⁷¹ (Máramarosi) Técsi János 1684 augusztusában Enyeden subscribált, contrascriba, majd senior volt. 1694–1696 között Marosvásárhelyen rektorkodott, 1696 augusztusától Franekerben tanult. Hazatérve Berectelkén lelkészként szolgált, 1709-ben a gyulafehérvári zsinaton elnökölt. Lásd: SZABÓ-TONK 1992, 1466. ; BOZZAY,–LADÁNYI 2007, 571.

1683-ban.⁵⁷² Pázmány *Kalauza*, Milotai *Agendája*, Jób könyvének Melius-féle fordítása, vagy a magyar nyelvű prédikációs kötetek aligha voltak piacképesek külföldön. A jegyzékből hiányoznak a kiadási adatok, jellemzőek a néhány szavas összegzésre törekvő kifejezések: „Theatrum Historicum”, „Schola Salernitana”, „Psalterium Gallicum”, „Biblia Anglicana”. A népszerű munkák sokféle, közkézen forgó edícióinak pontos értékét ezek alapján nemigen lehetett meghatározni. Emellett azt is kockáztatták volna, hogy a határon a cenzúra lefoglalja a szállítmányt. Valamilyen más indok állhatott a Técsi-féle átirat készítése mögött.

A jegyzéket áttekintve feltűnő, hogy az egyes kötetek bármiféle rendszerező elvet mellőzve szerepelnek. A méretet csak az első tucatnyi tétel esetében adták meg. A más lelkészi könyvtárak esetében többnyire a lista elején található bibliakiadások ez esetben szétszóródtak, még a többkötetes munkákat (mint például Zanchius opera omniája: 2., 82., 159. tételek) sem tartották egyben. A tulajdonos így aligha használhatta a gyűjteményt, annak halála után keveredhettek össze a korábban valószínűleg méret szerint, majd valamiféle alapvető tematikus elv szerint rendezett munkák. Néhány tétel az internetes katalógusok segítségével sem volt azonosítható, főként az eltorzult leírások és a rövidítések miatt.

A korábbi szakirodalomban elszórtan találunk adatokat Tofeus különböző gyűjteményekben felbukkanó köteteiről. Herepei János elsőként a kolozsvári református Kollégium nagykönyvtárából 7, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből 1 könyvről adott hírt, közölve a régi jelzeteket is.⁵⁷³ A közlemények nyomán elindulva a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárba (Biblioteca Academiei Romane – Filiala Cluj-Napoca) került kolozsvári Kollégium anyagában 8 kötetet (18 mű) találtam. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárából a 4 műből egybekötött bibliás kolligátumát korábban Kurta József mutatta be,⁵⁷⁴ a Központi Egyetemi Könyvtárban két másik kötet őriznek tőle. Gordán Edina 6 könyvet írt össze a dési ferences kolostor állományában, 1 továbbit (3 művel) az enyedi Kollégium állományában tárt fel.⁵⁷⁵ A marosvásárhelyi Teleki Téka kincsei között 18 kötet (44 mű) rejtőzik. Az MTA Könyvtárában Tofeus 2 könyve (3 mű) található, az egyikre Monok István, a másikra Ósz Sándor Előd hívta fel a figyelmemet. A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum tudományos Könyvtárból további 1 kötet (1 mű) került elő. Összesen tehát 76 művet ismerünk 34 kötetben Tofeus egykori könyvtárából, főként erdélyi közgyűjteményekből. Ezek nagyobb részét azonosíthatjuk a könyvjegyzék tételei között, egy részüktől viszont még életében

---

⁵⁷² Lásd: SIBBALD 2013, 141–159.

⁵⁷³ *Adattár* 2, 76. A kötetek tételes felsorolását lásd a *Mellékletben*.

⁵⁷⁴ KURTA 2002, 444–447.

⁵⁷⁵ Gordán Edina közlése, ezúton is köszönöm a segítségét. Gondozásában hamarosan megjelenik a dési ferencesek katalógusa.

megválhatott. A későbbi századokban kolligátumokba kötött művek provenienciájának bizonytalansága miatt ez a szám még tovább növekedhetne, ám csak azokat soroltam közülük Tofeushoz, amelyeken megtalálható volt a sajátkezű bejegyzése, vagy neki ajánlották. A ma is kutatás alá vonható példányok possessorbejegyzéseit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a fennmaradásukat részben a széki Teleki családnak, elsősorban Teleki Sámuel (1739–1822) kancellárnak és az általa alapított Tékának köszönhetjük. A harmincnégyből tizenöt kötetben találunk tőle valamilyen tulajdonosi jegyet (possessorbejegyzést vagy nyomtatott ex librist), Teleki I. József (ca. 1675–1732; Fehér vármegye főispánja) és Teleki II. Ádám (1740?–1792; dobokai főispán, a *Cid* fordítója) egy-egy kötet korábbi tulajdonosa volt. Néhány kötet a Tékából kikerülve lelt új gazdára, például Csepregi Turkovics Ferenc kolozsvári professzor személyében. Többet a marosvásárhelyi Kollégium könyvtárában őriztek, melynek állománya az 1951. évi államosítást követően beolvadt az 1962 óta Teleki–Bolyai Könyvtár néven működő főúri alapítású gyűjteménybe. Mások kerülőutakat megtéve lelték meg helyüket a ma már egészen jól kutatható határon túli tudományos gyűjteményekben.

A gyakran felbukkanó kolligátumok miatt a lelkészi könyvtár a 351 tételszámot akár többszörösen is meghaladó számú műből állt össze. Anyagi vagy tartalmi megfontolásból elődeink előszeretettel köttettek egybe hasonló méretű munkákat, melyekből általában csak az első címlapot figyelembe véve készült leírás, így a többi rejtve marad a kutatók előtt.

Tofeus Mihály zsoldárprédikációi megmutathatják, hogy a könyvtárának mely kötetait forgatta gyakrabban. Győri L. János korábban már feltárta az igehirdetésekből alkalmazott exemplumok különböző csoportjait,⁵⁷⁶ a benne előforduló irányzatokról korábban Kathona Géza értekezett.⁵⁷⁷ A lehetséges forrásainak egy részét megtaláljuk a könyvtár jegyzékén. A prédikációs kötet teljes körű forráselemzése önálló disszertáció témája lehetne (vagy területenként célzott vizsgálattal elvégzett kisebb értekezéseké), így kizárólag a jegyzékéből ismert munkák visszakeresésére vállalkozhattunk, illetve a valószínűsíthető egyezések néhány szemléletes példán keresztül történő bemutatására. A prédikátor utalásaiban főként az auktorok neveire lelhetünk, időnként (talán az előszó után történő lejegyzés miatt) hibás formában. Rövidített címadatokkal legfeljebb néhány esetben találkozunk, impresszum adatokkal mindössze egyszer. A tételek így a teljes kétséget kizáró azonosíthatóság helyett inkább csak utalnak a lelkész lehetséges olvasmányaira, sok esetben pedig kiegészítik azokat. Ugyanakkor a pontosabb adatok hiányában sem mondhatunk le róluk, a jegyzék elemzésével együtt végezzük el ezek bemutatását. A prédikáció műfajából adódóan leginkább teológiai tárgyú citátumokra lelhetünk a szövegekben

---

⁵⁷⁶ GYŐRI L. J. 2015b, 99–112.

⁵⁷⁷ KATHONA 1987, 401–425.

III. 4. Könyvészeti szempontok

A hiányos leírásokból álló, időnként félreolvasott, másolat másolatának másolatáról készített jegyzéket böngészve a külföldi nyomtatványoknál többnyire lehetetlen megállapítani, hogy az adott tétel melyik kiadást rejti. Erre leginkább akkor van lehetőségünk, ha az RMK és az RMNy körébe tartozó kiadványokat vesszük sorra, ezek ugyanis többnyire mindössze egyszer kerültek ki a prélum alól. Kivételt jelent ez alól például Pázmány protestáns jegyzékeken is gyakran feltűnő *Igazságra vezérlő kalauza* (14. tétel), amelyet Tofeus haláláig (1684) háromszor is kinyomtattak Pozsonyban. Nem állapítható meg, hogy az 1621. vagy 1622. évi kolozsvári, vagy az 1634. évi debreceni kiadását forgathatta Milotai Nyilas István ágendájának, Bonfini négy kiadásának bármelyiket rejtheti a 60. tétel. Bizonytalan Calepinus poliglott szótárának meghatározása, mindössze a „Calepinus Latinus”-ként utalnak rá, a nyelvek számát sem adta meg az összeíró, de feltehetően a magyar nyelvű értelmezéseket is tartalmazó valamelyik edíciót bírhatta a lelkész. Konrad Dietrich Luther-kátéhoz írott magyarázata nálunk is többször megjelent.

A *Melléklet*ben található táblázatban a jegyzék sorrendjében közlöm a Tofeus Mihály könyvtárában azonosítható RMK vagy RMNy munkákat. A nem egyértelmű esetekben minden ismert kiadást feltüntettem. A címadatokat a lehető legrövidebb formában adtam meg, a teljes leírást a nemzeti bibliográfia köteteire történő hivatkozás pótolja. A táblázat második részében a kutatás során előkerült kiadványokat sorolom fel.

Koncz József 20 „magyar és magyar íróktól latin nyelven írott mű”-ről számolt be.⁵⁷⁸ Ezek közül az „Epistolae Fausti Socini ad amicos”-t (72. tétel) Apponyi *Hungariájában*⁵⁷⁹ találjuk meg. A „Scripta Patrum Transylvanorum” helyesen: „Scriptum fratrum Transylvanorum” (141. tétel) az unitárius Jacobus Paleologus munkája lehetett, a 99. tételként bemutatott *Defensio Francisci Davidis* részeként jelent meg.⁵⁸⁰ A 210. tétel, a „Dispositiones Tyrnavienses inter pontificios et protestantes in Rhetia” nem nagyszombati vonatkozású nyomtatvány lehetett, valószínűbb, hogy a Tiranoban tartott 1595. évi katolikus–protestáns lelkészi konferenciáról szóló kiadványt szerzett Tofeus.⁵⁸¹ Arányaiban (ca. 10%) nem sok, ám a Csulyakéval összevetve mégis jelentős mennyiségű, összesen 47 RMK és RMNy nyomtatványt találunk Tofeusnál, főként teológiai vonatkozásúakat. Mindez két dologra hívja fel a figyelmünket. Egyrészt megerősíti a 16–17. századi hazai könyvtermést (5.000 cím) a katalógusokból és jegyzékekből nyerhető adatokkal (közel 80.000 cím) összevető Monok

⁵⁷⁸ KONCZ 1893, 62–63.

⁵⁷⁹ APPONYI 2002, 2609.

⁵⁸⁰ Lásd a *Melléklet*ben közölt táblázatot.

⁵⁸¹ Jan-Andrea Bernhard közlése, segítségét ezúton is köszönöm.

István megállapítását a magyarországi és erdélyi kora újkori kultúra receptív, befogadó jellegéről.⁵⁸² Másrészt arra figyelmeztet (bár két gyűjtemény vizsgálata nem szolgáltatott döntő bizonyítékot), hogy a 17. század második felére ez az arány valamelyest javult.

Ősnyomtatványra utaló jelek is láthatók Tofeus tételei között. Albertus Magnus *Sermones de tempore et de sanctis*-ának példánya tartozhatott az incunabulumok közé, de elképzelhető, hogy Alfonso de Spina *Fortalitatum fidei*-jét is még az 1500. év vége előtt nyomtatták. A *Szent soltárok resolútiójának* előszavában hivatkozik a Koberger-féle 1478-as nürnbergi „Pápista Bibliában”⁵⁸³ olvasottakra, a reformáció előtti idők egyházában a zoltárok megítélésével kapcsolatban. Ezt a terjedelmes foliót tehát biztosan forgatta.

III. 5. Tofeus Mihály műveltségének rétegei

III. 5. 1. Bibliák, kommentárok, bibliafilológiai segédkönyvek

„Azért *perditissimus*, átkozott el-veszett szolga az, a’ kinek Bibliája nincs: mert az az ő Urának akarattját nem tudgya; nem tudgya pedig az, a’ ki az Isten beszédét nem tudgya, nem tudgya az az Isten beszédét, akinek Bibliája nincs” – mennydörögte szolgatársaira a püspök Ebesfalván 1682. február 4-én, elengedhetetlennek tartva a szent hivatal betöltéséhez a Könyvek Könyvének beszerzését. Tofeus 351 tételből álló listáján 17 Biblia azonosítható, messze megelőzve ezzel minden jelenleg ismert hazai lelkészi könyvtárat a század végéig.⁵⁸⁴ Ritka kincs lehetett a könyvtárban az Onkelosz-féle arámi Pentateuchus, a *Targum* egyik kiadása (92. tétel), amely Paulus Fagius latin fordításában először 1546-ban jelent meg. Összesen 5 héber Bibliája volt, kettő az idősebb Johannes Buxtorf által kiadott rabbinikus⁵⁸⁵ Bibliából (306., 319. tételek). A Daniel Bomberg-féle rabbinikus Biblia mellett feltehetően két görög-héber bilingvis kiadást is találunk, melyből az első „sine punctis cum N(ovo) T(estamento)” volt (240., 24., 207. tételek). Tofeus vonzódását a prófétai szerephez, valamint jártasságát a rabbinikus szerzők terén korábban már Kathona Géza kimutatta. Ehhez, valamint a puritanizmus és a coccejanizmus korában felértékelődő Ószövetség-tanulmányozáshoz kapcsolódhatott a héber Bibliák iránti érdeklődése.⁵⁸⁶ A latin verziók közül a protestánsok által gyakran forgatott Junius–Tremellius-, valamint a Sebastian Castellio- és a Pagninus–

⁵⁸² MONOK 2016, 364.

⁵⁸³ GW4234, CIH 625. *Biblia*, mit Beig. von Menardus monachus, Nürnberg, Anton Koberger, 10.XI.1478, in 2°.

⁵⁸⁴ OLÁH 2014a, 18.

⁵⁸⁵ A héber szöveg a Maszórával (a szöveg leírásához és liturgikus felolvasásához szükséges tudnivalókat és kommentárokkal).

⁵⁸⁶ Lásd: KATHONA 1987, 401–426.

Vatablus-féle szövegekkel találkozunk (143., 50., 189. tételek). A Beza-féle görög Újszövetség 1642. évi cambridge-i kiadását (149. tétel) Kurta József tanulmányából ismerhettük meg.⁵⁸⁷ Beza művéhez járult az idősebb Joachim Camerarius kritikai kommentárja a görög Újszövetséghez. A gyűjtőkötet harmadik műve a Plantin-féle Újszövetség 1584. évi kiadása, a negyedik a Santes Pagninus-féle héber Biblia volt (Antwerpen, 1584).

A kortárs idegen nyelvű kiadások közül egy francia (Újszövetség) és egy angol Szentírás is található a listáján, utóbbi valószínűleg azonos lehetett a marosvásárhelyi angol kiadványokat tartalmazó kolligátum harmadik művével, ami korábban Szepsi M. István tulajdonában volt (296., 350. tételek).⁵⁸⁸ Egy párizsi kiadású, kommentárokkal készült Bibliája (245. tétel) mellett az „Exemplar Lutheri”-ként jelzett tétel feloldásakor egy újabb, német nyelven kiadott Luther-fordítást feltételezhetünk (337. tétel). A „Syriae sine Compact(ione)” esetében pedig egy meglehetősen ritka, bekötetlen, szír nyelvű Szentírást (Pesitta, 335. tétel). Mutatóba is alig akad magyar kiadás: Melius „Job könyvének régi Magyar fordítása” (Várad, 1565, 31. tétel).⁵⁸⁹ Ehhez hozzávehetnénk még a Tótfalusi-féle „Aranyas Bibliát”, amelynek kiadásában a püspöknek is jelentős szerep jutott, ám a nyomtatás befejezését már nem érthette meg.

Kitekintésként érdemes felidézni Franciscus Gomarus (Gomaer, 1563–1641) példáját, akinek a leideni Elzevireknél kinyomatott árverési katalógusában nem kevesebb, mint száz (!) Bibliát találunk. Megjegyzendő, hogy a németalföldi ortodoxia tekintélyes képviselője Holland tartomány megbízásából évekig dolgozott a hivatalos fordítás szövegén, ehhez pedig jelentős segítséget kaphatott a megrendelőktől. Gyűjteménye (a magától értetődő latin és görög mellett) rendkívül gazdag volt héber szövegekben, keleti nyelvű kiadásokban (szír, arámi, arab) és az élő idegen nyelvű (német, holland, francia, angol, spanyol, olasz) fordításokban.⁵⁹⁰

Az impozáns mennyiségű bibliakiadáshoz képest Tofeusnál meglepően kevés exegetikai munkát találunk, hiányoznak a jelentősebb (ortodox) kálvinista szerzők kommentárjai (Kálvin, Bullinger, Beza), kivételként említhetjük a heidelbergi Hieronymus Zanchiust, akinek 8 kötetes gigantikus opera omniájának néhány darabja szerepel a jegyzéken, a dogmatika és hitvitázó írások mellett számos bibliai könyv magyarázatával (2,

---

⁵⁸⁷ KURTA 2002, 444–447. Kurta József úgy vélte, hogy a jegyzékről hiányzik a kolligátum, ugyanakkor a „Bezae Annotatae” ráillik a kötet első darabjaként szereplő, a genfi reformátor megjegyzéseivel kiadott Újszövetségre (Cambridge, 1642). ProTeo 2326.

⁵⁸⁸ Az egykori pataki diák volt (1633/35) 1637 augusztusában, Leidenben subscribált, 1638 februárjában a londoni Gresham College-ben járt. (GÖMÖRI 2005, 83.) 1638–1640 között Franekerben tanult. (BOZZAY-LADÁNYI 2007, 133, 2610.) A kötet adatait lásd a *Mellékletben*: TelekiTéka To-6

⁵⁸⁹ RMNy 213.

⁵⁹⁰ DEKKER–KNOOP–VERDEGAAL 1996, XIII–XVII.

82, 159. tételek). A tematikus kommentárok közé sorolhatjuk Wilhelm Zepper herborni professzor mózesi törvényeket tárgyaló munkáját (248. tétel: *Legum Mosaicarum forensium explanatio*). Az újszövetségi magyarázatok közül a szociniánus Johannes Crellius Galatákhöz írott levél kommentárját, Johann Ulrich Herlin bevezetését az Újszövetségbe (263. tétel), Jacobus Laurentius amsterdami lelkésznek a Jakab-levélhez írott magyarázatát említhetjük (264. tétel). A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban egy kolligátum részeként fedezhettük fel Simon Episcopiusnak, az amsterdami remonstráns kollégium rektorának a Rómaiakhoz írott levél 8–11. fejezetéhez írott magyarázatát.⁵⁹¹ A jegyzékről hiányzó példányok egyikét a Teleki Téka őrzi: Benedictus Arias Montanusnak, az Antwerpeni Poliglot Biblia tudós szerkesztőjének az Újszövetséghez fűzött kommentárjaiból (*Elucidationes*) összeállított kolligátumot.⁵⁹² A lapszéleken Tofeus jellegzetesen apró betűs megjegyzéseiben részben a tartalomra, részben a jegyzetek forrására („Bezae verba sunt”, coll. 1. 435. p.), máshol a fordítás minőségére utaló („impia translatio”, coll. 2. 379. p.) véleményét közölte. Angliai útja során szerezhette az egyik marosvásárhelyi kolligátumban található John Foord-féle Apocalypsis-kommentárt (London, 1597).⁵⁹³

A katolikus exegeták közül az egyik legtermékenyebb, Cornelius a Lapide, a leuveni egyetem, majd a Collegium Romanum jezsuita tanárának kommentárja bukkan fel (316. tétel). Zárásként egy bibliamagyarázatos kolligátum-kötetre (94. tétel), valamint két ismeretlen szerző munkájára utalhatunk (200., 346. tételek).

Közel kortárs, részben pedig kurrens bibliafilológiai munkákat is találunk Tofeus könyvtárában. A legizgalmasabb közülük a Ludovicus de Dieu leideni professzor két vastos munkája az *Animadversiones*-sorozatból (17. tétel), az egyikben az Ószövetség szövegét vetette össze a különböző szír, arab és káld verziókkal, a másikban pedig a négy evangélium szír, arab, héber nyelvű variánsait, valamint a Vulgátát, az Erasmus-, és a Beza-féle kiadásokat (78. tétel). A kiváló angol orientalista, Edward Pococke első munkájaként jelent meg (Leiden, 1630) az oxfordi Bodley Könyvtár akkor még tisztázatlan eredetű kéziratából⁵⁹⁴ a *Pesitta* (a Szentírás szír nyelvű fordításának) néhány részlete (148. tétel). Péter második-, János második- és harmadik-, Júdás levelének szír és héber párhuzamos szövege mellett, a lap alján olvasható a görög textus, valamint a szír nyelvű változat latin fordítása is. Tofeus példányát ma is kézbe vehetjük Kolozsvárott, az Akadémiai Könyvtárban.⁵⁹⁵ Az Elzevirek szépen metszett betűtípusaival szedett nyomtatványa mellé kötve egy másikat is találunk, az

---

⁵⁹¹ KolAkad R 83391

⁵⁹² TelekiTéka Bo-1749

⁵⁹³ TelekiTéka Tq-156b coll. 19.

⁵⁹⁴ Később bizonyosodott be, hogy Dionysios Barsalibeus 12. századi amidai püspök a szerzője. Lásd: HORNE–DAVIDSON–TREGELLES 2013, 278–279.

⁵⁹⁵ KolAkad R 82279–R 82279a

ifjabb Scaliger kéziratós példányából Ludovicus de Dieu által kiadott szír–héber–görög–latin Jelenések könyvét, Tofeus jelmondatának kivételével egyetlen kézvonás nélkül.

Az eredeti szövegek és a héber tanulmányok fontosságát hangsúlyozta a franekeri egyetem professzorának, Sixtinus Amama *Antibarbarus Biblicus*-a (96. tétel), komoly kritikával illetve a Vulgatát. Salomon Glassiusnak, a jénai egyetem professzorának monumentális *Philologia sacra* című, először 1623 és 1634 között megjelent munkája rendkívüli gazdagsággal tárta fel az ószövetségi héber rejtelmeket, a bibliai hermeneutikát és kritikát.⁵⁹⁶ A Szentírás egyes részei között mutatkozó időrendi zűrzavarban kívánt rendet teremteni a puritán Hugh Broughton elsőként angolul, majd latin fordításban is megjelent *Concentus S. Scripturae* című munkájában (336. tétel).⁵⁹⁷ Korának elismert oxfordi hebraistája volt Nicholas Fuller, aki a Szentírás nehezebb helyeinek magyarázatáról szóló értekezéseit gyűjtötte össze (227. tétel). Tofeus peregrinációjának utolsó évében jelent meg a dán orientalista, Martin Petrus Cheitomaeus *Barbara Novi Testamenti* című, az Újszövetség szír, arámi és egyéb keleti nyelvekből származó szavairól készült értekezése.⁵⁹⁸ Az előző évszázad kommentárjai közül Johannes Drusius (van der Driessche) flamand orientalista, hebraista, exegéta *Ad voces Hebraicas Novi Testamenti commentarius*át említhetjük, az újszövetségben előforduló héber szavakról (179. tétel). Victor Bythner oxfordi professzor *Lyra prophetica Davidis regise* évszázadokon át megbecsült segédkönyve volt a héber zsoltsárszövegek tanulmányozóinak, így vélhetően Tofeusnak is (226. tétel). Példányát a Teleki Tékában őrzik, hazaérkezését követően, valamikor 1653 végén, vagy a következő év elején kaphatta kézhez a közelebről nem azonosítható Gisbertus Vyll ajándékaként.⁵⁹⁹ A latin–héber széljegyzetek egy része tőle eredhet. A leideni egyetemen professzora, Constantijn L’Empereur latin–héber bilingvis kiadásban jelentette meg Judah ben Joseph ibn Ezra bevezetését a Talmud tanulmányozásához (*Clavis Talmudica*), amelyet az egyetlen ilyen kiadványként használtak a század végéig.⁶⁰⁰ Tofeus egykori példánya – bár a prédikációiban számtalan alkalommal hivatkozott a „rabbikusokra” – egyetlen olvasásra utaló bejegyzést sem tartalmaz, ám nem zárhatjuk ki, hogy mégis forgatta a művet.⁶⁰¹ Több angol nyelvű bibliai segédkönyvet is bekötetett Szepsi M. István a később Tofeushoz került angol nyelvű Bibliája mellé. Fellapozva másodikként találkozhatunk John Speed történész és kartográfus genealógiai tábláival, a Szentírásban szereplő családok és törzsek, valamint a Megváltó leszármazásáról, negyedikként John Downname konkordanciájával, ötödikként pedig a

---

⁵⁹⁶ WENZ 2014, 78.

⁵⁹⁷ NORTON 2000, 56–57.

⁵⁹⁸ KolAkad R 83269

⁵⁹⁹ TelekiTéka Bo–2477.

⁶⁰⁰ VAN ROODEN 1989, 128–129.

⁶⁰¹ KolAkad R 80796

Thomas Sternhold és mások által angol metrumban kiadott Zsoltárok könyvével.⁶⁰² Egy ismeretlen szerzőségű latin (203. tétel) konkordancia is segítette Tofeust a szentírási helyek keresésében (208. tétel). Mellette feltűnik még az idősebb Buxtorf posztumusz megjelent héber–kald nyelvű konkordanciájának arabeszkos pergamenkötésben ránk maradt példánya. Címlapján a szokásos tulajdonosi formulája mellett Tofeus fontosnak tartotta megörökíteni, hogy 6 talléron vásárolta.⁶⁰³ A bibliafilológia egyik korai tekintélye, Rotterdami Erasmus latin Újszövetség-fordításához készült *Annotationes* harmadik kiadása (Basel, 1522) az enyedi kolligátumban tűnt fel.⁶⁰⁴ A jeles humanista ebben a görög és latin szövegeken végzett javításait vette védelmébe. Tofeus bizonyosan olvasta a munkát, az előzéklapokon többször is hivatkozott az *Annotationes* egyes oldalszámaira.

Tofeus jegyzéke és annak hozzáférhető kötetei alapján biztosan állíthatjuk, hogy bőségesen el volt látva az eredeti héber szöveg különböző magyarázatos verzióival és a rá vonatkozó segédkönyvekkel.

A prédikációi bevezetéseként 1679. május 30-án Gyulafehérvárott elhangzott I. zsoltárhoz írott beszédében történeti-filológiai szempontból értékelt a zsoltárokat, és felemlgette Junius Tremellius előszavát a költői könyvekhez, majd cáfolta a Sorbonne híres bencés exegetájának és orientalistájának, Gilbert Générardnak a „*Deutero Cónonnyát*”.⁶⁰⁵ A gazdag bibliagyűjteményéből hiányzik a Vulgata, Tofeus mégis hivatkozik rá.⁶⁰⁶ A könyvjegyzékek tanúsága szerint természetesnek tekinthető a hivatalos katolikus szöveg megjelenése református közegben. Az előszóban hivatkozott, jegyzékében nem szereplő Koberger-féle 1478-as nürnbergi „Pápista Bibliában”⁶⁰⁷ foglaltakat is bemásolhatta a környezetében található példányból. Ugyancsak hiányzik a XV. zsoltárnál említett Káldi-féle Biblia (1626).⁶⁰⁸ Talán nem véletlen az egyezés: mindhárom hiányzó Szentírás katolikus kiadású volt. A XLI. zsoltárral kapcsolatban utalt a „hetven fordítók” véleményére, „kik a’ Ptolemaeus parancsolattyára, az ó Testamentomot Görög nyelvre fordították”.⁶⁰⁹

---

⁶⁰² TelekiTéka To-6

⁶⁰³ KolAkad R 82228

⁶⁰⁴ BGDK Th 158.

⁶⁰⁵ TOFEUS 1683, 1–2. ; Gilbert GÉNÉRARD, *Psalmi Davidis, vulgata editione, calendario Hebraeo, Syro, Graeco, Latino, hymnis, argumentis, et commentariis genuinum et primum Psalmorum sensum, Hebraismosque breviter aperientibus*, Paris, L’Huillier, 1581.

⁶⁰⁶ TOFEUS 1683, 3, 642.

⁶⁰⁷ TOFEUS 1683, 4.

⁶⁰⁸ A Zsid. 6,16–19 kapcsán polemizálva jegyzi meg: „(Ez szórúl szóra így vagy a’ Chaldi Bibliájában, még is csudálkozásra méltó dolog, hogy ebből lelkek vigasztalására következő boldogulások felől bizonyosok nem lehetnek, a’ Pápista atyafiak ő kegyelmek;)”. Lásd: TOFEUS 1683, 86.

⁶⁰⁹ TOFEUS 1683, 210.

Az erdélyi legyeződíszes bőrkötésű bibliás kolligátumában tett megjegyzései arról tanúskodnak, hogy aktív filológusi attitűddel olvasott: a kötet szentírási szövegeit összevetette más kiadásokkal (Erasmus és Arias Montanus Újtestamentumai, a Genfi Biblia, a Junius–Tremellius-féle kiadás) és könyvtárának kézikönyveivel (Buxtorf: *Lexicon Talmudicum*, Sixtinus Amama: *Antibarbarus Biblicus*). A kevés számú bibliamagyarázata közül biztosan forgatta Cornelius à Lapide munkáját a Prédikátor könyvéhez.⁶¹⁰ Tofeus egyébként is elképesztő mennyiségű bibliai helyet citált mondanivalója alátámasztására, hallgatósága meggyőzésére. Alapvető tekintélynek számítottak számára a „Rabbinusok”, sűrűn idézte a véleményüket, olykor szentenciaszerűen, legyen szó akár fordítási, akár exegetikai kérdésekről.⁶¹¹ A korszak református teológiájának és a zsidó írásmagyarázók viszonyáról Apáczai Csere János sorait idézve kaphatunk képet. Szerinte „(a)ki a rabbinusok nélkül az Ószövetséget magyarázni próbálja, Munster tanúsága szerint esztelenül cselekszik. Vatablus, Junius és Tremellius többször szántottak ezek tinójával, mintsem hinné az ember.”⁶¹² A jegyzékén említett rabbinikus kiadások birtokában Tofeusnak több kiváló, kommentárokkal kísért kézikönyv állt a rendelkezésére a zsoltárok szövegeinek tanulmányozásához.

III. 5. 2. Patrisztika

A katolikus és protestáns hitvitázó feleknek a reformáció kezdeti időszaka után, a „konfesszionalizálódás, a tanítások dogmarendszerekké szilárdulása után is marad közös horizontjuk: a Biblia és az egyházatyák, ha különböző mértékben is, de minden oldalról elismert tekintélye”.⁶¹³ Bár az egyházatyák szövegei fontos szerepet játszottak a 17. századi református teológiában is, Tofeus könyvtárában alig találunk példát. Jegyzékén mindössze az „ortodoxia pátriárkája”, Szalamiszi Szent Epiphániosz *Contra octoginta haereses* című, főként az ariánusok ellen íródott munkáját mutathatjuk fel (114. tétel), amelynek (Szegedi Gergely debreceni prédikátor jegyzeteivel írott) példányát Kolozsvárott találjuk meg.⁶¹⁴ Szegedi az (az ellenfelek által az unitáriusokkal gyakran rokonított) ariánusokkal viaskodó Alexandriai Szent Atanáz opera omniáját köttette mellé.

A patrisztika irodalmából többen feltűnnek a zsoltárprédikációk szövegében, közülük Szent Jeromos és Tertullianus lehetett a legfőbb tekintély Tofeus számára. Utóbbit négyszer

---

⁶¹⁰ TOFEUS 1683, 22, 817.

⁶¹¹ TOFEUS 1683, 1, 23, 61, 107, 114, 204, 226, 237, 277, 281, 385, 632–633, 778, 848.

⁶¹² APÁCZAI CSERE 1975, 70–71.

⁶¹³ HELTAI 2005, 253.

⁶¹⁴ KÖLAKAD R 82438 – R 82439. A példányra lásd: ŐSZ 2015, 178–188.

citálta,⁶¹⁵ előbbinek az ariánusokkal folytatott vitáját hozta fel és Julianus apostata példázatánál is szerepeltette.⁶¹⁶ Szent Ágostonra két alkalommal, (egyszer a *De civitate Dei* kapcsán) utalt,⁶¹⁷ Szent Ambrustól egy apophtegmatákban gyakran felbukkanó mondását idézte.⁶¹⁸ A gyermekként pajtásai által püspökké választott Alexandriai Szent Atanáz példázata zárja a sort.⁶¹⁹ Ugyanakkor az egyházatyák legalább felerészben az „ecclesiai historiák” világából kerülhettek a szövegbe, és nem feltétlenül saját írásaik folytán.

III. 5. 3. Dogmatika

Az ortodox református teológus könyvtárát vizsgálva azt várhatnánk, hogy nagyobb mennyiségű dogmatikai írással találkozunk. A „kötelező” irodalomból regisztrálhatjuk nála Petrus Martyr *Loci communes*-ét (213. tétel),⁶²⁰ Kálvin *Institutiójának* 1585. évi genfi kiadását, és a *Tractatus theologici omnes* címmel Beza által összegyűjtött kisebb értekezéseit tartalmazó gyűjteményét (308. tétel).⁶²¹ Egy Odera-frankfurtban járt szász peregrinus *Institutiója* Cseffei László ítélmester és mások közvetítésével jutott Tofeushoz, ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található.⁶²² A zürichi ortodoxia képviselőjének, Marcus Bäumlernek tabulákkal bevezetett *Hypotyposis theologiae methodice et scholastice exaratá*-ja megjelenését Szenci Molnár is figyelemmel kísérte (103. tétel).⁶²³ Tofeus tanulmányai idején jelent meg először Samuel Maresius (Des Marets), a groningeni egyetem professzora által írott tankönyv, a *Collegium theologicum*, amelyből Németalföldön Tofeus is tanulhatott (217. tétel). A bázeli Joannes Wolleb tankönyvének⁶²⁴ valószínűleg a Komáromi Csipkés-féle magyar fordítását szerezte meg (212. tétel). A sedani Daniel Tilenus szabályos, a Szentírástól a Feltámadásig ívelő dogmatikai rendbe szervezett disputációit az arminianizmus felé hajló teológiai vonalhoz sorolhatjuk (79. tétel). William Ames leideni tanárként összeállított és Európa-szerte használt teológiai tankönyvét (*Medulla theologiae*) feltételezhetjük az egyik nehezen feloldható tétel mögött.⁶²⁵ Amesius teológiai rendszerének összefoglalását és a hazai

⁶¹⁵ TOFEUS 1683, előszó, 125, 246, 637, 814.

⁶¹⁶ TOFEUS 1683, 172, 394–395, 642.

⁶¹⁷ TOFEUS 1683, 648.

⁶¹⁸ „Non sic vixi ut me pudeat, neque mori timeo nam bonum, habemus Deum. Nem éltem úgy, hogy szégyenlenem kellene, az haláltól sem félek: mert jó Istenünk van minékünk.” (TOFEUS 1683, 644.)

⁶¹⁹ TOFEUS 1683, 769.

⁶²⁰ TelekiTéka Tf-115

⁶²¹ Korábban regisztrálta: OLÁH 2011, 130.

⁶²² LBKEK 40253. A példányra lásd: ŐSZ 2014, 64.

⁶²³ ZSINDELY 1978, 276.

⁶²⁴ Lásd: MÁRKUS 1990, 55–60.

⁶²⁵ „232. Madullae (!) Theol(ogico) phil(osophicae) Priellii”. A többszöri másolás során keletkezett hibák javításával a feloldása történhet így is: „Medulla Theologiae Guilielmi Amesii”.

oktatásba beemelését Martonfalvi Tóth György végezte el Debrecenben, aki két önálló kötetet szentelt a puritán prédikátor dogmatikájának, amelyeket Tofeusnál is viszontlátunk (25., 160. tételek). Ehhez csatlakozik Apafi Marcus Fridericus Wendelinus-fordítása, melynek születését a fejedelem udvari lelkésze is nyomon követhette, s bár az előszó hallgat róla, akár tanácsaival is segíthette (40. tétel).

Pierre de la Ramée (Ramus) elsősorban logikai és retorikai szerzőként ismert, szisztematikus teológusként kevésbé, ugyanakkor a saját logikai módszere szerint rendszerezte a teológia tudományát is. Írása csak posztumusz jelenhetett meg *Commentariorum de religione Christiana libri quatuor* címmel, szerkezetét a hitágazatok (Hiszekegy, Tízparancsolat, Úri imádság, Szentségek) köré építette fel (322. tétel).⁶²⁶ Alexander More a Szentírásról szóló genfi értekezéseit gyűjtötte össze *De causa Dei* című kötetében (272. tétel).

Tholnai F. György későbbi székelykocsárdi lelkész 1679-ben Leidenben két alkalommal is disputált a hitről. Először a coccejánus-karteziánus meggyőződésű Christoph Wittichnél, majd Etienne le Moyne elnökletével (268. tétel). Ez a nyomtatvány lehetett Tofeus könyvtárának egyik utolsó szerzeménye, talán a szerző ajándékából bírta.

Az evangélikus értekezések közül Luther *De servo arbitrio*-ját (37. tétel) és egy esetlegesen felbukkanó másik írását⁶²⁷ kell megemlítenünk, az előbbiben Rotterdami Erasmusszal szemben a szabad akarat kérdésében nyilvánított véleményét.

Két katolikus dogmatikai művet tudunk felmutatni a könyvtárból, mindkettőt jezsuita teológustól: Gregorio de Valencia ingolstadtai tanártól valószínűleg a 4 terjedelmes folio kötetből álló Aquinói Szent Tamás *Summa theologiae*-kommentárt,⁶²⁸ és Martín de Roa *Estado de las almas en el Purgatorio* című, számos nemzeti nyelvre lefordított művének latin verzióját, melyben az egyszerű hívők igényeihez igazítva, számos exemplummal megvilágítva tárgyalta a purgatorium-tant (273. tétel).⁶²⁹

Tofeus bibliamagyarázatos prédikációi jelentős dogmatikai tudásanyagot hordoznak, ám erről a területéről viszonylag ritkán említett szerzőket. Jellemzően olyan ortodox kálvinista tekintélyekre hivatkozott, mint Maresius (egyszer *Collegium theologicumra*).⁶³⁰ Máskor a „tisztesleges Spanhemius nevű szent jámbor”⁶³¹ (id. Friedrich Spanheim) *Exercitationes de gratia universali* című, több mint kétezer oldalt megtöltő értekezését citálta, amelyben éles kirohanást intézett Moyses Amyraldus (Amyraut) saumuri tanár egyetemesen

⁶²⁶ SPRUNGER 1966, 134–136.

⁶²⁷ „344. M. Huteri operi /forte Luteri/”. Bár valamelyik Hutter műve is lehet.

⁶²⁸ Erre utalhat a tétel leírásában a „Scholastica Theologia” kitétel.

⁶²⁹ BÁTHORY 2014, 39–71.

⁶³⁰ TOFEUS 1683, 110, 364.

⁶³¹ TOFEUS 1683, 364.

érvényű kegyelemtana ellen.⁶³² A kiadvány épp Tofeus németalföldi tanulmányai alatt jelent meg, ám jegyzékéről hiányzik.

A Győri János által vizsgált Geleji Katona István prédikációihoz hasonlóan Tofeusnál is feltűnnek utalásszerűen a mártírok (pl.: „sok mátyromoknak vére s’ szenvedése, kiknek lelkekkel meg tölt az ég”),⁶³³ mégpedig a püspöktársához hasonlóan nála is elsősorban a dogmatikai mondanivalót alátámasztó exemplumként, többnyire arctalanságba burkolva.⁶³⁴

A 16 munkából álló csoportot alapvető kálvinista kézikönyvek, népszerű tankönyvek, speciális részterületeken eligazító értekezések alkották.

III. 5. 4. Kateketika

Szép gyűjteménye volt a különböző felekezetek többféle nyelven kiadott kateketikai kiadványaiból, némelyikből több szövegkiadás is. Az alapvető ökumenikus hitvallások (niceai, konstantinápolyi, efezusi, kalcedoni) szövege mellett a helvét, a német, a németalföldi, a francia, az angol és a cseh protestáns felekezetek alapvető tanításait tartalmazza a 21. tételnél összeírt *Corpus et syntagma confessionum fidei* című gyűjtemény. Érdekessége, hogy az 1612. évi genfi kiadásába a szerkesztők „Confessio Polonica”-ként – tévesen – felvették a *Csengeri Hitvallást* is.⁶³⁵ Tofeus egykori példánya Marosvásárhelyen ma is hozzáférhető, az előzéklapokon számos kéziratos bejegyzéssel találkozhatunk, főként a *Helvét Hitvallással* kapcsolatban, de utalt Melanchthon *Confessio Saxonica*-jára és az *Ágostai Hitvallásra* is.⁶³⁶

Felekezetéből ide csatlakozik még a *II. Helvét Hitvallás* Szenci Csene-féle debreceni kiadása (1616), bilingvis szöveggel (30. tétel). Valószínűsíthetően Tofeus könyvtárának egyik darabja volt a Jacobus Revius által görögre fordított *Belga Hitvallás*, amelyhez bizonyos kiadásokban csatlakozott Friedrich Sylburg szintén görög *Heidelbergi Kátéja* is (334. tétel).

Az evangélikus kiadványok közül elsőként az *Ágostai Hitvallást* (304. tétel), majd Luther kis kátéjának magyarázatát emelhetjük ki (215. tétel). Utóbbi Konrad Dietrich giesseni professzor készítette a tanítványai számára, a Felvidéken is többször kinyomtatták. A 17. század közepén jelent meg Johann Heinrich Ursinus regensburgi evangélikus esperes *Regula fidei Christianae catholicae* (181. tétel). Megszerezte az unitáriusok *Rakówi Kátéját*

---

⁶³² MOSER 2013, 212–213.

⁶³³ Lásd pl.: TOFEUS 1683, 509, 541.

⁶³⁴ Lásd: GYŐRI L. J. 2015c, 176–181.

⁶³⁵ RMNy 278. (1570 júliusában az unitáriusok elleni harc jegyében, Melius Juhász Péter elnökletével született meg a hazai reformátusok általánosan elfogadottnak tekinthető közös hitvallása.)

⁶³⁶ TelekiTéka Tq-66

is (175. tétel: „Catechismus Cracoviana” (!)). A keleti keresztények használatára készült Bellarmino bíboros *Doctrina Christianája* (185. tétel), amelyet szír maronita szerzetesek fordítottak latinról arabra. Tartalma mellett a keleti nyelvek iránti érdeklődése miatt is megszerezhetette.

A néhány kiadvány arra utal, hogy lelkészünk el volt látva a különböző protestáns felekezetek alapvető konfesszionális szövegeivel, körükből csak a katolikus egyház népszerű kiadványait, pl. Petrus Canisius több tucatszor kiadott katekizmusát hiányolhatjuk.

III. 5. 5. Homiletika

A Tofeus Mihály prédikációiról nyilatkozó kortársak és utódok többnyire az elismerés hangján szólaltak meg. Talán nem csak a fejedelmi lelkésznek szóló udvariassági formulaként zárta 1671 augusztusában kelt levelét az evangéliumokat magyarázó prédikációi utáni sóvárgás kifejezésével a püspöki székben Tofeust követő Huszti István.⁶³⁷ A fejedelmi pár érdemesnek tartotta kiadatni beszédeit, mintaként kínálva követésüket, a prédikációit lejegyző Tiszaújhegyi István és Óvári Keszei János „nagy ajándékú Isten Emberének” tartotta.⁶³⁸ Pápai Páriz Ferenc „amaz Ecclesiánk Chrysostomussá”-nak nevezte az udvari lelkészt.⁶³⁹ Bod Péter kiemelte az igehirdetés során alkalmazott eszközkészlete kiválóságát, ítélete szerint a „szóllások’ formái pedig a’ mellyekkel élt, hathatóság vóltanak, mint a’ vasszegek érezhetőleg szúrósok; most-is az Olvasó érzi azoknak ösztönző erejeket; hát mikor szóllotta élő-nyelvvel az Istennek az a’ nagy Embere?”⁶⁴⁰ Tofeus valóban nem kímélte hallgatóságát, amikor igét hirdetett, prófétai szerepéről így vallott: „Hogy illy keménnyen prédikállyak, a’ szoros kötelesség kényszerít, tetsziké nem tetsziké, arrúl nem tehetek: Nem olyan az én prédikátiom, mint a’ Borbélyok lúgja, a’ kit meg-kérdez a’ Borbély: Ha tetsziké Uram kegyelmednek vagy nem tetszik? másképpen van itt a’ dolog, csak Istennek tessék, akár tessék másnak akár ne, arrúl én bizony nem tehetek.”⁶⁴¹ Még a halotti beszédekben sem kereste patrónusai kedvét: „a’ minémü az életetek, olyan a’ dicsiretetek s’ emlekezetetek-is, akár mint haragudgyatok s’ neheztellyetek, én bizony külömben soha nem szóllok”.⁶⁴² Egy ellenvéleményt is idézhetünk: Hermányi Dienes József apját „Nánási Mihály [Tofeus veje – O. R.] ajándékozta vala meg (...) a’ Tofeus ’Soltárookra való Resolutiojának egy

⁶³⁷ MOL 659. 661/19. „Akarnám az Evangeliumot hallani magyarazattyával edgyütt.”

⁶³⁸ TOFEUS 1683, Ajánlás, a1v.

⁶³⁹ PÁPAI PÁRIZ 1690, Ajánlás,)o()o(1v. Idézi: KONCZ 1893, 47. A jelzőt Bod Pétertől Nádudvari Péter is kiérdemelte. Lásd: GYÓRI L. J. 2015a, 153.

⁶⁴⁰ BOD 1766, 112.

⁶⁴¹ TOFEUS 1683, 417.

⁶⁴² TOFEUS 1683, 482.

Exemplárjával; de az (...) azt a' Munkát igen nagyra nem betsülte, sőt nem egyszer mondotta, hogy Tofeus a' Messiásról szóló Sóltárokot Apafi Mihályra szokta vólt magyarázni.”⁶⁴³

Egyetlen nyomtatásban megjelent munkája nyomán elsősorban a fejedelmi udvar befolyásos igehirdetőjeként ismert, felkészüléséhez jelentős mennyiségű homiletikai irodalmat feltételezhetnénk. Ennek ellenére megdöbbenően kevés a nyomtatott prédikáció a könyvlistán. Még saját munkája is hiányzik, amelyből bizonyára több példányt kapott, bár amint láttuk, vejei elosztogathatták azokat, mire elkészült a jegyzéke. Albertus Magnus ódon kötetét például aligha használta a felkészüléshez, inkább raritásként lehetett jelen a gyűjteményben (340. tétel). Az ortodox lutheránus Fridericus Balduinus (Balduin) *Brevis institutio ministrorum verbi* című gyakorlati teológiai útmutatása részletekbe menően szabályozta a lelkészek munkáját, különös tekintettel az igehirdetésre (86. tétel). Tofeus két vasárnapi prédikációkból összeállított kötetet is tartott: Madarász Márton fordításában⁶⁴⁴ a wittenbergi ortodox lutheránus Balthasar Meisner terjedelmes postilláit (145. tétel), és Petrus Bessaeus (de Besse), XIII. Lajos katolikus udvari prédikátorának *Conciones*-ét (205. tétel). A brandenburgi fejedelem udvari prédikátorának, Joachimus Menzeliusnak a *Thanatologia, sive De morte tractatus theoreticus et practicus* (125. tétel) marosvásárhelyi példánya Tofeus egyik szolgatársának bejegyzése szerint különböző nemű, korú és helyzetű elhunytak temetéséhez szolgált alapul.⁶⁴⁵ Ide tartozhatott még egy közelebbről nem azonosítható „Compendium Historiarum Concionum” is (106. tétel). Ám ezzel végére is értünk a felsorolásnak, azaz egyetlen példát sem tudunk felmutatni a Kálvintól Komáromi Csipkés Györgyig terjedő rendkívül gazdag irodalmi termést kibocsátó református igehirdetők köréből. A prédikációk írásához használatos alapvető segédeszközök hiányára megbízható magyarázat lehet, hogy a család vagy kiemelte (a lelkész vejekre gondolva), vagy már korábban eladta a prédikációs köteteket, esetleg Tofeus a többi könyvétől külön tartotta őket.

III. 5. 6. Liturgia és egyházi énekek

Milotai Nyilas Mihály *Agendájának* valamelyik kiadásából (Kolozsvár, 1621, 1622, Debrecen, 1634) való az egyetlen hazai vonatkozású szertartási kézikönyv a jegyzéken (16. tétel). A reformáció korának szellemében állították össze, az óprotestáns liturgia tulajdonságai mellett pfalzi, lutheri és helvét vonásokat egyesítve a hazai örökséggel. A keresztelésen, az úrvacsoráztatáson és az esketésen kívül mindössze a halálraítéltek vigasztalását tárgyalta a

⁶⁴³ HERMÁNYI DIENES 1992, 128.

⁶⁴⁴ RMNy 1629. Az elmékedéseket tartalmazó második résznek (megjelent: Lőcse, 1641) nincs nyoma.

⁶⁴⁵ TelekiTéka Bo-9219

szerző, néhány imádsággal kísérve.⁶⁴⁶ Jegyzékének utolsó előtti, 350. tételként feltüntetett „Biblia Anglicá”-val azonosítható gyűjteményes kötet első tagjaként szerepel az 1637. évben kiadott *Book of Common Prayer*. Az angol nyelvű protestáns szertartást meghatározó kötelező érvényű kiadványról jogosan feltételezhetnénk, hogy ottjártakor jutott hozzá, ám egy korábbi possessorbejegyzésből tudjuk, hogy Szepsi M. István vásárolta egy aranyért, majd tőle kerülhetett immár hazai földön Tofeushoz.⁶⁴⁷ A francia nyelvű Bibliája mellé még külföldön szerezhették egy *Psalterium Gallicumot*, talán nyelvtanulás céljából is (66. tétel).

III. 5. 7. Egyházkormányzati munkák

Isten látható egyházának igazgatása, a hierarchia felépítése és működése, a tagjaival kapcsolatos elvárások könyvtárnyi szakirodalmat töltöttek meg a kora újkorban. Az ide vonatkozó kérdések fejtegetése szorosan összekapcsolódott az államelméleti vizsgálatokkal. A kinyomtatott munkák gyakran polemizáló éllel születtek, a remonstráns–kontraremonstráns, az ortodox–puritán, de főként a presbiteriánus–episzkopális csatározások eredményeképpen.

Élete utolsó éveiben Tofeus Mihály kezében jelentős egyházpolitikai hatalom koncentrálódott. A reformátusok tevékeny püspökeként az 1682 decemberében létrejött (felerészben lelkészek, felerészben világiak alkotta) tízfős Főkonzisztórium lelkészi vezetője volt.⁶⁴⁸ Az 1673. évi események nyomán látható volt, hogy mint udvari lelkész a fejedelem befolyásos tanácsadójaként működött az ekklezsia ügyeiben. Pozíciójából adódóan érdeklődött korának egyházkormányzati kérdései iránt, s ennek nyoma van a könyvtáráról készült kései összeírásban is. Rögtön a lista legelején, egy rontott névleírásból (Basonis) bontakozik ki a frankfurti hugenotta menekültek lelkésze, Theophilus Banosius (de Banos) *De politia civitatis Dei et hierarchia Romana* című negyedréti alakú munkája (6. tétel). A Hollandiában új otthonra lelt presbiteriánus teológusok egy csoportjának több művét is megszerezte Tofeus. A szeparatista Robert Parker *De politeia ecclesiastica Christij*e a presbiteriánus egyházszervezeti modellt vázolta fel, nagy hangsúlyt fektetve a független egyházközségekre, ugyanakkor a kongregacionalista kortársaihoz képest jelentős teret engedve a zsinatok működésének (9. tétel).⁶⁴⁹ „Didoclavius” anagrammával jelent meg David Calderwood skót presbiteriánus lelkész *Altare Damascenum* című munkája, amelyben az angol király skót egyházra gyakorolt befolyását nehezményezve a püspöki tisztség eredetét

⁶⁴⁶ Lásd: FEKETE 2009, 131–140.

⁶⁴⁷ TelekiTéka To-6. Szepsi M. István 1638-ban járt a londoni Gresham College-ben, majd 1640-ben Franekerben disputált. Lásd: GÖMÖRI 2005, 83.

⁶⁴⁸ NAGY G. 2008, II, 322.

⁶⁴⁹ WINSHIP 2012, 96–99.

kutatta és annak jogosultságát támadta (85. tétel).⁶⁵⁰ Az eredetileg angolul született munka (*The Altar of Damascus*) latin kiadása jelentősen kibővült, ezt szerezte meg Tofeus. Példánya a Teleki Tékában található, melynek lapjain olvasás közben több, a püspöki hatalommal összefüggő tartalmi megjegyzést tett a lelkész, a hátvédlapon rövid mutatót készített „De jure Principu(m) circa Eccl(es)as” címmel.⁶⁵¹ Ugyanitt, a kötet végére kötve találjuk az utrechti akadémián 1647-ben Voetius privát collegiumán elhangzott „De Episcopatu” című előadás 5 levélnyi diktátumát.⁶⁵² A Westminsteri Zsinat (1643–1649) egyik vezető teológusa, a skót presbiteriánus George Gillespie *Theoremata CXI de ministerio et regimine ecclesiastico* (214. tétel, tévesen: „Thereomata”) című kiadványa a szerző egyházkormányzati elveinek latin fordítását tartalmazta.⁶⁵³ 1645-ben Leidenben, majd Londonban is kinyomtatták az id. Friedrich Spanheim leideni tanárnak a presbiteriánus egyházi berendezkedéssel kapcsolatos *Epistoláját*, amelyet a skót David Buchanannak címzett (237. tétel). Buchanan néhány évvel korábban megjelentette John Knox reformációtörténeti munkáját, a skót presbiteriánusok aktuális céljainak szolgálatába állítva a reformátor mondanivalóját.⁶⁵⁴ Amennyiben Tofeus olvasta Parker, Calderwood és Gillespie írásait, messze nem érthetett egyet az azokban foglaltakkal, közelebb állhatott hozzá az előbbieket kritizáló Spanheim.

A 17. században elsősorban a puritán mozgalom irányította rá a teológusok figyelmét az egyházkormányzati kérdésekre. Az erdélyi fejedelmek igyekeztek „supremus episcopus”-ként fellépni, eldöntve a képviselőre és hatalomra vonatkozó vitás kérdéseket.⁶⁵⁵ Tofeus a Ghilányi-ügyben Apafinak is felrótta, hogy a fejedelem „lelki dolgokban nem parancsolhat, mert res divinae imperatoriae Majestati non sunt subjectae, abban a juris dictiojában annak külső magistratustól nem függünk”.⁶⁵⁶ A téma egyik legfontosabb hazai termése Medgyesi Pál *Dialogus politico-ecclesiastica* volt (287. tétel). Ebben Medgyesi hangsúlyozta a presbiteri testületek működésének összhangját a Szentírással, a *Heidelbergi Kátéval* és az egyházi törvényekkel, számos külföldi rendtartásra és példára utalva.⁶⁵⁷

Végül két meglepő darab: a nápolyi Fabius Incarnatusnak a katolikus egyház canonica vizitációs gyakorlatáról szóló munkája (266. tétel) mellett Petrus de Bollo (a domonkosok lyoni priorja) *Oeconomia canonicá*-ja szintén a papság életének szabályozásához kapcsolódik (286. tétel). A mindkét nyomtatványt polemikus céllal szerezhetette Tofeus.

---

⁶⁵⁰ PRIOR 2005, 232–233.

⁶⁵¹ TelekiTéka Tq-339

⁶⁵² „De Episcopatu. Ex ore Celeberr(imi) Viri D(omini) Gisb(erti) Voet(ii) S.S. D. et P. in Illustri Academia Ultraject(ina) in privato collegio excerpta. A(nn)o. 1647.”

⁶⁵³ MCKAY 1995, 56–58.

⁶⁵⁴ STAINES 2009, 198.

⁶⁵⁵ Lásd: SZABADI 2008, 150.

⁶⁵⁶ NAGY G. 2008, II, 62–63.

⁶⁵⁷ Lásd: SZABADI 2008, 148–155.

III. 5. 8. Polemika

A református ortodoxia érett korszakára (1620–1700) jelentősen megnőtt a hitviták száma, egyrészt a különböző felekezetek, másrészt a felekezeten belül kialakult irányzatok között.⁶⁵⁸ Már az első olvasatra kialakul bennünk a kép, hogy a Tofeus könyvtárában található teológiai művek hangsúlyos részét alkották a polemikus irodalom körébe tartozó kiadványok. A bevett felekezetek mindegyikétől találunk néhány ide sorolható munkát, valamint a református egyházon belülről jövő áramlatok képviselőinek összecsapásáról is.

A lelkész életének félszázadára a Habsburg Birodalomban államvallás-szerepet betöltő katolikus egyház kellően megerősödött a királyi Magyarország területén, hogy összehangolt támadást indítson a protestánsok ellen. Az események a gyászévtizedben (1671–1681) koncentráálódtak a leginkább. A „persecutio decennalis” idején a templomok elvételével, megfélemlítéssel, a pásztorokat a gályarab-per során fizikailag is megsemmisítve kísérelték meg áttéríteni a gyülekezeteket. Ebben az időszakban Erdély az egymást váltó kálvinista fejedelmeivel, az 1658. évi török bosszúhadjárat, és a fejedelemjelöltek (Barcsai Ákos, Kemény János) csatározásai kivételével a négy recepta religio (köztük az Európa-szerte üldözött unitárius egyház) számára is jórészt az építkezés szigetének számított. Az események hatására jelentős mennyiségű nyomtatvány keletkezett, lelkészeink figyelemmel kísérték mind az európai, mind a hazai polémiákat. Egyes szövegeket az üldöztetések hatására újraaktualizáltak (mártirológia), mások újdonságként jelentek meg a könyvpiacra.

Cserei híradásában ránk maradt egy anekdota, ami Tofeus és a „fejérvári pápista papok” közötti vetélkedésről tanúskodik,⁶⁵⁹ ám ennek nincs olyan vetülete, ami a hitvitázó felkészültségét, stílusát, forrásait jelenítené meg, mindössze vehemenciáját ábrázolja. Továbbra is a jegyzékére és a prédikációira hagyatkozhatunk ennek megítélésében.

A középkori keresztény apologetikák közül a ferencrendi Alfonso de Spina a mohamedánok, a zsidók és más eretnekek ellen harcba indulóknak írta *Fortalitium fidei* című munkáját, amely a kevésbé aktuális írások közé tartozott Tofeus korában, a 16. század elején jelent meg utoljára (80. tétel). Sokkal frissebb olvasmány volt Hugo Grotius Miskolci Csulyaknál is említett *De veritate religionis Christianae*-ja (117. tétel). Összesen 11 latin és francia kiadást megérve taszította le a trónról Grotius művét Philippe de Mornay a „hugenotta pápa” ateisták, mohamedánok és zsidók meggyőzésére irányuló, hasonló céllal és címmel

---

⁶⁵⁸ VAN ASSELT 2011, 133–134.

⁶⁵⁹ A „goromba parasztember” hasába bújtt „kigyó” történetét lásd: CSEREI 1983, 192–193. A történetet röviden összefoglalta Bod Péter is. Lásd: BOD 1767, 113–114. ; Végül Cserei nyomán Jókainál is felbukkant a motívum. Lásd: RAJKA 1931, 6–7.

született munkája (27. tétel).⁶⁶⁰ A kritikák egy része a kora újkori zsidóságot célozta, az id. Buxtorf *Synagoga Judaicája* például a szokásaikat, ünnepeiket, hitéletüket tárgyalta, erős kontraszttal ábrázolva a bibliai-, és saját korának „elfajzott” zsidósága közötti különbséget (61. tétel).⁶⁶¹ Antonius Hulsius (Hüls) bredai lelkész először 1653-ban (Tofeus hazatérte után) megjelent *Theologica Judaicája* egyenesen minden eretnekség archetípusaként jellemezte a vallásukat (211. tétel).⁶⁶²

A katolikus egyház megújulásához vezető Tridenti Zsinat (1545–1563) jelentős részben a protestáns hitelvekkel szemben fogalmazta meg a katolikus álláspontot. A zsinat teológiai elveinek védelme és kritikája a 16–17. századi felekezetközi polémia meghatározó eleme volt. Tofeus gyűjteményében egymás szomszédságában két nyomtatvány is ehhez a körhöz kapcsolódott. Az elsőről annyi állapítható meg, hogy a zsinathoz kapcsolódott, feltehetően inkább ellene íródott (122. tétel: „Concilium Tridentium”), a másik a braunschweigi Martin Chemnitz számtalanszor kiadott *Examen Concilium Tridentinum*-a volt (124. tétel). A konvertiták nagy nyilvánosságnak szánt történetei élénken foglalkoztatták a kortársakat, ilyen volt Justus Kahl (Calvinus) példája is, aki reformátusnak született, majd az egyházatyákat olvasva megtért katolikusnak. *Apologiájában* megírta megtérése históriáját, ami felkeltette Tofeus érdeklődését is (46. tétel). A jegyzéket másolók tévedésből „Institutiones Calvinii vetera, castrensis apologia”-ként utaltak a műre, a szerző nevét („Iusti”) Kálvin főművének címének rövidítésének olvasva.

Valódi ritkaság lehetett a La Rochelle-ben az 1580-as években kiadott *Doctrinae Jesuitarum praecipua capita* című jezsuitaellenes szöveggyűjtemény, amely többek között Martin Chemnitz és Visartus Donatus írásait, a nîmes-i hugenotta akadémia és a tournon-i jezsuita kollégium közötti vita iratait tartalmazta (48. tétel). A montpellier-i akadémia alapító professzorának, Daniel Chamierusnak a *Panstratiae Catholicae* című, kiadástól függően négy-öt főlíánsra terjedő munkája a kontroverziák alpművének számított. Tofeusnál biztosan megvolt a harmadik és a negyedik kötete (297. és 305. tételek). A korszak másik nagy apologétája William Whitaker cambridge-i tanár volt, akinek két foliókötetre terjedő gyűjteményes *Opera theologicája* gondosan rendezett formában közölte a Bellarminusszal, (a később szentté avatott) Edmund Campianusszal,⁶⁶³ valamint Thomas Stapleton leuveni professzorral folytatott vita részleteit (286. tétel). A *Praelectiones*ében újra Bellarminusszal csapott össze (47. tétel). Ugyancsak Whitaker fordította latinra John Jewel püspök és az

---

⁶⁶⁰ VAN ROODEN 1989, 177.

⁶⁶¹ Lásd: BURNETT, S. G. 1994, 275–287.

⁶⁶² VAN ROODEN 2002, 138.

⁶⁶³ Campianus egyik művét részben Balassi Bálint fordította magyarra *Tíz okok* címmel (RMNy 943., 952.) ; Lásd: HARGITTAY 1999, 661–665.

exuláns katolikus Thomas Harding közötti, angol nyelven zajló évtizedes huzavona egyes darabjait (311. tétel). A példány érdekessége, hogy supralibrosa szerint Miskolci Csulyak István hagyatékából kerülhetett Tofeushoz, vélhetően annak az ellenreformáció elől Erdélybe menekült fia, Csulyak Gáspár közvetítésével.⁶⁶⁴ Szintén a Bellarminusszal folytatott vita hevében született Nicolaus Vedelius *De episcopatu Constantini Magni* című írása a világi hatalom képviselőinek a református egyház ügyeibe való befolyásáról, a keresztény magisztrátus működéséről és az egyházkormányzatról (173. tétel).⁶⁶⁵

A francia hugenották és a katolikusok összecsapásának egyik epizódját közvetítette Philippus Mornaeus (de Mornay) oltáriszentségről szóló, jelentős filológiai apparátust mozgósító munkája (284. tétel: *De sacra eucharistia*). Tofeus példánya számos marginálist tartalmaz.⁶⁶⁶ A konvertita IV. Henrik kezdeményezésére 1600 májusában Fontainebleau-ba összehívott konferencián tárgyalták a kérdést a pártok vezető tudósai (Jacques-August de Thou, Isaac Casaubon és Jacques Davy du Perron) jelenlétében. A vita egyetlen eredménnyel zárulhatott: a szerzőt eltávolították a közéletből.⁶⁶⁷ Különleges helyet foglalt el a gyűjteményben Mornaeus egy másik munkája, a *Mysterium iniquitatis* (236. tétel). Pápai Páriz Ferenc a *Pax corporis* előszavában így vallott erről: „gyakorta szokta vala mondani: [Tofeus – O. R.] hogy, két Könyvet kívánna Magyarul ki-bocsátva látni életében; ezt, (...) és ezen kívül ama’ nagy hires vitéz Urnak Mornaeusnak *Misterium iniquitatis* nevü Munkáját.”⁶⁶⁸ Nincs adatunk arra nézve, hogy valaha is elkezdték volna magyarra fordítani, a polemikus pápaságtörténet gyakran felbukkan a korabeli könyvtárakban. Megtévesztő címe ellenére az „Evangelium Romanum” képében nem egy római katolikus szerzőkönyvet vehetett kézbe Tofeus Mihály, hanem a konvertita Jacobus Perronius (Du Perron) évreux-i püspök neve alatt megjelent erősen katolikus-ellenes munkát, amit először Genfben nyomtattak ki 1600-ban (298. tétel).⁶⁶⁹ A Marosvásárhelyen őrzött példány címlapján Tofeus bejegyzését olvashatjuk, ám a marginálisok már nem az ő kézvonását sejtetik.⁶⁷⁰

Mornaeus munkájához közel hasonló népszerűsége tett szert John Bale fél évszázad alatt legalább hét latin és több francia, német és angol kiadást megért *Acta Romanorum Pontificum*-a (247. tétel).⁶⁷¹ A magyar olvasók a szövegével elsősorban (a Tofeus könyvtárából hiányzó) Szegedi Kis István *Speculum Romanorum Pontificum*-ának lapjain

---

⁶⁶⁴ TelekiTéka Tf-119.

⁶⁶⁵ NOBBS 2012, 111–129.

⁶⁶⁶ MTA KIK Theol. F. 178.

⁶⁶⁷ HOLT 2007, 165–175.

⁶⁶⁸ PÁPAI PÁRIZ 1690, Ajánlás,)o()o(1v. Idézi: KONCZ 1893, 47.

⁶⁶⁹ PUTNAM 1906–1907, II, 374–375.

⁶⁷⁰ TelekiTéka To-275.

⁶⁷¹ MAAS 2010, 216–218.

találkozhattak, amelynek felerészben Bale volt a forrása.⁶⁷² Tofeus könyvtárának harmadik, egyháztörténeti köntösbe öltöztetett polemizáló darabja az ortodox lutheránus Matthias Flacius Illyricus *Catalogus testium veritatis*-a volt, amelynek első kiadása a reformációt megelőző másfélezer évből az igaz egyház 430 „tanúját” felvonultatva vált a hitvitázóink egyik kedvelt forrásává (313. tétel).⁶⁷³

Hiába cáfolták többen már a középkorban a János (ál)néven trónra került nópápa 13. századi legendáját, a kora újkori protestáns hitvitázók kedvelt témája volt. Tofeus gyűjteményében az Alexander Cooke leedszi vikárius előbb 1610-ben angolul, majd többször latinul is kiadott *Johanna Papissa toti orbi manifestatá*-ja kapott helyet, amelyet olyan kiváló katolikus tudósoknak címzett a szerző, mint Bellarminus és Baronius (110. tétel).⁶⁷⁴ Két nagy tekintélyű teológus: a louvaini Cornelius Jansen és Gisbertus Voetius szabad akarat és kegyelem körül forgó vitájának dokumentuma volt az utóbbi 1635-ben kiadott *Desperata causa papatus* című írása (146. tétel). Megemlíthetjük John Rainoldsnak, az oxfordi Corpus Christi College elnökének 250 előadását tartalmazó *Censura librorum apocryphorum Veteris Testamenti*-jét (161. tétel), amelyet kifejezetten Bellarminusnak címeztek az oppenheimeri Galler nyomdában megjelent posztumusz kiadásban.⁶⁷⁵ Bellarminus mellett Stanislaus Socolovius (Sokołowski) krakkói kanonok és Johannes Mulhusinus jezsuita szerzetes Pareus-kritikájára készült feleletül Ludovicus Crocius brémai tanár *Cynosura veritatis*-a (188. tétel). A századforduló egyik legtermékenyebb jezsuita hitvédője Franciscus Costerus volt, akinek feltehetően két *Apologiája* (a Franiscus Gomarus, a Casparus Grevinchovius, vagy a Lucas Osiander ellen íródott) is megvolt Tofeusnál (230., 271. tételek). A jezsuita Guilielmus Baillius (Baile) katekizmusára szánt válaszként, eredetileg francia nyelven írta *Catholicus orthodoxus*-át Andreas Rivetus, a rendíthetetlen leideni hitvitázó, amelyet másfél évtizeddel később a tanítványa, Johann Heinrich Bisterfeld fordított latinra (242. tétel).⁶⁷⁶ Szintén a Jézus Társasága rend tagjaként publikálta 14 pontból álló munkáját a konvertita ifjabb Johannes Pistorius, amelyre Conradus Vorstius felelt a *Tesseradecas anti-Pistoriana* című írással (257. tétel). Id. Antonius Arnaldus (Arnauld), a Parlament jogásza az 1594-ben elhangzott híres beszédében a párizsi egyetem védelmében a jezsuiták befolyása ellen emelt szót, műve később Kézdivásárhelyi Matkó István Sámbar Mátyással folytatott vitájának egyik forrásául is

---

⁶⁷² BUCSAY 1972, 375.

⁶⁷³ BACKUS 2003, 344–346.

⁶⁷⁴ IMRE 2012c, 349–351.

⁶⁷⁵ KECSKEMÉTI 2013, 90–96.

⁶⁷⁶ VISKOLCZ 2003a, 26.

szolgált (252. tétel).⁶⁷⁷ A gyűjteményen a koronát Bellarminus sokak által megbírált *Disputationes*-e jelentette (100. tétel).

A jegyzéken szereplő jezsuitika anyaghoz illeszkedhet Andreas Jurgievicius (Jurgiewicz) vilniusi kanonok *Quinti Evangelii professores*-e (338. tétel), aki előszeretettel bocsátkozott küzdelembe a rend oldalán. A reformáció korának teológiai tusakodásait jelzi a gyűjteményben Erasmus Alberus Luther előszavával megjelent *Alcoranus Franciscanorum*-a (108. tétel). Az elragadtatott állításokat tartalmazó Szent Ferenc-életrajzból (*Liber conformitatum...*) kivonatolt szemelvényekből összeállított polemikus művet a 18. századig többször kiadták, ismert latin, német francia, angol fordítása is.⁶⁷⁸ Végül Carolus Carafa pápai nuncius néhány évvel korábban megjelent, a Birodalomban folyó ellenreformációs tevékenységet tárgyaló *Commentaria de Germania sacra restauratá*-ját említhetjük (265. tétel). Részben erre válaszul jelent meg (feltehetően Keresztúri Pál tollából) a fejedelem 1644. évi magyarországi beavatkozását előkészítő *Papistak meltatlan üldözese a vallasert* című anonim irat, bizonyítva, hogy a katolikusok célja a protestánsok kiirtása.⁶⁷⁹ Bár a jegyzékeről hiányzik, ezt is ismerhette az akkoriban Váradon deákoskodó, Keresztúrral jó kapcsolatot ápoló Tofeus.

A magyarországi katolicizmust megújító esztergomi érsek emblemikus munkája, az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* a jelentősebb intézményi- és magánkönyvtárak szinte állandó tartozéka volt. Egyszerre volt „teológiai szintézis, polémia, egyháztörténeti ismeretterjesztés, identitáskonstrukció”,⁶⁸⁰ sokféle funkciójánál fogva ismerete a korszak református teológiai műveltségének szerves része lehetett. Az egyik közelebbről nem azonosítható kiadása helyet kapott Tofeus gyűjteményében is, a kötetet az összeírók „Igazságra vezérlő Pázmány Péter”-ként lajstromozták (14. tétel). Az evangélikusok taktikai megfontolásból a latinra fordított *Hodoegusra* külföldi akadémiáktól kértek feleletet. Így jelenhetett meg a wittenbergi Fridericus Balduinus tollából *Phosphorus veri Catholicismi* (1626), nemzetközivé szélesítve a polémia földrajzi terét (277. tétel: „Positiones (!) veri catholicismi”-ként).⁶⁸¹ A *Kalauz* 1613. és 1623. évi kiadásainak függelékeként is megjelent Tofeus másik Pázmány-kötete, az *Öt szép levél*, az Alvinczi Péterrel folytatott csatározás termése (36. tétel). Az érsek egy vitába keveredett protestáns prédikátor bőrébe bújva aktuális teológiai kérdéseket tárgyaló fiktív leveleket intézett a kassai lelkészhez.⁶⁸² Fabricius János kassai rektor *Adamus coelestis*

---

⁶⁷⁷ NAGY G. 2008, II, 249.

⁶⁷⁸ MOSHEIM 1841, 665–666.

⁶⁷⁹ RMNy 2044. Lásd: HELTAI 2008, 128.

⁶⁸⁰ BITSKEY 2015, 94–95.

⁶⁸¹ HELTAI 2008, 113.

⁶⁸² A levelek a pápisták bálványozásáról, a másvallásúaknak tett ígéretek kötelező erejéről, papi nőtlenségről, kisebb rész kérdésekről, végül a protestánsok bálványozó voltáról szólnak. Lásd: BITSKEY 1984, 156–161.

veritatis című vitairata a Sámbar Mátyás és Döbrenzei János jezsuitákkal vívott harca epizódjaként jelent meg (216. tétel). A „Dispositiones Tyrnavienses inter pontificios et protestantes in Rhetia” tételleírás mögött álló művel a Tiranóban tartott 1595. évi katolikus–protestáns lelkészi konferenciáról szóló kiadványt szerzett Tofeus, melynek címét az ismerős „Tyrnaviá”-ra torzították az összeíráskor (210. tétel).⁶⁸³

A katolikus vélemény ismerete jelenik meg Tofeus *De perseverantia sanctorum* című első váradi disputációjában, ahol többször is utal Bellarminus, Stapleton és mások álláspontjára.⁶⁸⁴ Itt feltehetően a fent bemutatott munkákat használta forrásul.

A magyarországi gyászévtized eseményeihez kapcsolódó irodalmi termésből két példát is felmutathatunk: Czeglédi István posztumusz megjelent *Sion várát* és Sárpataki Nagy Mihálynak a Szentháromság védelmében kiadott *Noé bárkáját*.⁶⁸⁵ Mindkettőt Kolozsvárott nyomtatták, Apafi fejedelemhez címzett ajánlással, és már címükben is viselik az üldözött igaz egyház képét (259., 270. tételek). A kassai hitvitát (1661–1675) lezáró *Sion vára* összesen „25 fejezetben tárgyal egy-egy olyan teológiai közös helyet, amelynek egy-egy részproblémája gyakran fordul elő a legkülönbélebb hitviták témájaként”,⁶⁸⁶ vagyis polemikus kézikönyvként forgathatták az olvasók. A kassai vita részeként megjelenő *Redivivus Japhetke* is a Czeglédi és Sámbar Mátyás, valamint tanítványaik között zajló csatározás eredménye volt, melyben Czeglédi a katolikus szerzőktől vett idézetekkel operáló argumentációs modellt védelmezte, valamint néhány korábbi katolikus kiadvány vádjait cáfolta (301. tétel).⁶⁸⁷

Az evangélikusok és a reformátusok nemzetközi pengeváltásának irodalmi terméséhez tartozik a württembergi Johannes Brentius (Brenz) és a zürichi Bullinger krisztológiai és úrvacsora-vitájának⁶⁸⁸ valamelyik, valószínűleg inkább latin, mint német nyelvű nyomtatott emléke (199. tétel: „Bullingerus contra Brentium”). Cornadus Schlüsselburgius (Schlüsselburg) a *Theologia Calvinistarum* lapjain a *Formula Concordiae* védelmében cáfolta a kálvinisták ellenvetéseit, Pázmány *Tíz bizonyosságának* egyik alapvető forrása is volt (231. tétel).⁶⁸⁹ Severinus Schluterus (Schlüter) stadei rektor *Antithesis philanthropiae divinae et misanthropiae Calviniae* (43. tétel) című munkája a református üdvözüléstan ellen intézett támadást. Tofeus példányát a Székely Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzik, néhány, jórészt

---

⁶⁸³ Dr. Jan-Andrea Bernhard szíves közlése, segítségét ezúton is köszönöm.

⁶⁸⁴ TOFEUS 1650a, 33. (*Corollarium*)

⁶⁸⁵ RMK I. 1187, 1264.

⁶⁸⁶ Lásd: HELTAI–MARTIS 2013, 15–29.

⁶⁸⁷ RMNy 3513.

⁶⁸⁸ TAPLIN 2014, 42–43.

⁶⁸⁹ BÁTHORY 2006, 39–46.

elhalványult bejegyzése szerint átolvasta.⁶⁹⁰ Az olvasottakat (Schlüsselburg munkájával együtt) beépítette a váradi Kollégiumban született *De perseverantia sanctorum secunda* appendixébe, a Horvát András kassai evangélikus rektornak szánt viszontválasz szövegébe.⁶⁹¹

A felső-magyarországi protestáns ellentétek jelentős állomása volt a Stansith Horváth Gergely és Sebastian Ambrosius Lam között folyó polémia, amelybe patrónusa oldalán bekapcsolódott a nagyőri iskola rektora, Albert Grawer is. Gönci István a Tofeus jegyzékének 150. tételként szereplő *Panharmonia*ban az ortodox lutheránus Grawer *Bellum Joannis Calvinii* (Bártfa, 1597) című írására válaszolva hat tételben bizonyította, hogy Kálvin tanítása megegyezik a Krisztuséval.⁶⁹² Bár a jegyzékéről hiányzik, Tofeus Grawer kötetét is felhasználta a kassai lutheránusokkal folytatott vitában.⁶⁹³ Ezekén túl több olyan lutheránus polemikus művet is felsorakoztatott a második váradi disputáció lapjain, amelyeket hiába keresünk a könyvtárban: Heinrich Echardus (Eckhardi) *Fasciculus controversiarum theologiarum*-át, Philippus Nicolai *Fundamentorum Calvinianae sectae (...) detectio*-ját, Aegidius Hunnius *Calvinus Judaizans*-át, Severinus Schultetus *Erotemata de communicatione idiomatum*-át (RMNy 715.). Vagyis e többnyire széles körben elterjedt munkákhoz is hozzájutott váradi tanártársaitól, vagy a Kollégium könyvtárban. A váradi Kollégium jegyzéke nem maradt ránk, hogy igazolhassuk: Tofeus ott olvasta a forrásait.

A németalföldi egyetemeken 1630–1650 között, részben tehát Tofeus peregrinációja idején tetőzött az antitrinitáriusokkal folytatott harc. Ennek állomásait jelentik a főként lengyelországi szerzők műveire érkező reflexiók valamint a (Vedelius, Voetius, Maresius és mások elnökletével született) dogmatikai kérdéseket feszegető egyetemi disputációk.⁶⁹⁴ A következő évtizedekben Európa-szerte megjelentek az ellenreformáció által Lengyelországból kiűzött képviselőik és írásaik, számos helyi összetűzést generálva.⁶⁹⁵ Erdélyben mindez együtt járt az Apafi fejedelem idején megszorodó unitárius-ellenes atrocitásokkal (erőszakos térítések, templomelvételek).

A hadakozás nyomtatott terméséből Tofeus megszerezte például a 16. század végén Leidenbe is ellátogató és térítéseivel botrányt kavarázó Christophorus Ostorodius (Ostorodt) munkáira érkezett reflexiók közül Jacobus ad Portum (Amport) lausanne-i professzor *Orthodoxae fidei defensio*-ját, melyben 38 tételben felelt a szociniánusoknak (42. tétel). Grotius az arminiánusok védelmében kifejtett tevékenysége során megtépázott reputációjának

---

⁶⁹⁰ SzNMK 10760.

⁶⁹¹ RMNy 2356. A hivatkozásokat lásd: TOFEUS 1650b, 19, 32, 36–37.

⁶⁹² RMNy 863.

⁶⁹³ TOFEUS 1650b, 19.

⁶⁹⁴ Lásd: MURDOCK 2000, 249–252.

⁶⁹⁵ VAN ASSELT 2011, 135–137.

helyreállítására kiadott egy munkát Krisztus engesztelő áldozatáról⁶⁹⁶ Faustus Socinus ellenében. Grotius munkájára válaszolt néhány év múlva a lengyelországi Rakowban tanító ifj. Johannes Crellius.⁶⁹⁷ Majd évtizedekkel később, Crellius írására született válaszul az utrechti karteziánus filozófusként, ugyanakkor ortodox teológusként ismert Lambert van Velthuysen első nyomtatásban megjelent munkája, a *Specimen refutationis libri Crellii de satisfactione Christi* (76. tétel),⁶⁹⁸ amelyet a szerző az autográf megjegyzése szerint Tofeusnak mint barátjának adott ajándékba.⁶⁹⁹ Socinus *De Jesu Christo servatore* című írása ellen ragadott tollat Sibrandus Lubbertus franekeri professzor, hogy cáfolja annak a Krisztus megváltó munkájáról vallott elveit (166. tétel).⁷⁰⁰ Johannes Valentinus Gentilis és a helvét reformátorok vitájának egyik epizódjaként forgathatta Tofeus Beza valamelyik antitrinitárius-ellenes írását (303. tétel). Említhetjük még a könyvtárából Faustus Socinus levelezését (72. tétel, köztük Enyedi Györgyhöz, Valentinus Radeciushoz, Berzeviczi Mártonhoz írottakkal) és Enyedi egyik közelebbről meg nem határozható munkáját (75. tétel). A Krisztus segítségül hívásáról támadt unitárius belső vita dokumentumait tartalmazta a *Defensio Francisci Davidis in negotio, de non invocando Iesu Christo in precibus* című kisebb munka Tofeus könyvtárában, amiben Dávid Ferenc kolozsvári lelkész-püspök, Socinus, valamint a lengyel unitárius testvérek véleményéről tájékozódhatott (99. tétel).⁷⁰¹ Dávid Ferenc két, együtt megjelentetett, református lelkészek munkáival (Melius, Károlyi Péter, Ceglédi György) polemizáló művét⁷⁰² a jegyzékén nem találjuk, vélhetően még életében túladott a kötetten, példányát ma az Akadémiai Könyvtár őrzi.⁷⁰³ Külön tanulmányt érdemelnének azok a (vélhetően nem Tofeustól származó) marginálisok, amelyek jellemzően éppen az unitárius-református frontvonalként működő fejezeteknél sűrűsödnek (Szentháromság, gyermekkereszttség). Feltehetően szintén polemikus céllal szerezhette meg a *Rakówi Kátét* is (175. tétel). Már a 17. század második felében jelent meg az Angliában új otthonra találó Jászberényi P. Pál tollából az *Examen doctrinae Ariano-Sociniana*e (293. tétel), melyet a szerző részben egy kolozsvári német nyelvű kéziratból fordított.⁷⁰⁴

---

⁶⁹⁶ *Defensio fidei catholicae de satisfactione Christi*, Leiden, Patius, 1617.

⁶⁹⁷ *Responsio ad librum Hugonis Grotii, quem de satisfactione Christi*, Rakow, Sternacki, 1623.

⁶⁹⁸ Lásd: BLOM 2005, 131–146. Tofeus példányát említi: BÁN 2003, 107.

⁶⁹⁹ KolAkad R 83267, Coll. 1. „Lambertus Veltusen (!) jo barátom Ultrajectumb[ban] 1648 ban ki maga atta ez irast.” Tofeus album amicorumában Van Velthuysen is a bejegyzők között szerepelhetett.

⁷⁰⁰ NELLEN 2014, 236–237.

⁷⁰¹ RMNy App. 43.

⁷⁰² RMNy 304.

⁷⁰³ MTA KIK RM I. 4o. 278. A kötet Szepesi W. János, Tofeus Mihály, Vay Kata, Széki Teleki Ádám, majd Teleki Mária közvetítésével került az Akadémia könyvtárába

⁷⁰⁴ GÖMÖRI 2004, 456.

A 17. század első felében a kálvinisták felekezeten belüli polémiájának egyik gyújtópontját a remonstránsok (arminianusok) és a kontraremonstránsok ellentéte jelentette. A magyarországi reformátusok több zsinata is tárgyalta a kérdést. 1646. július 24-én Tofeus maga is aláírta azt az esküformulát, amivel a németalföldre induló diákok kötelezték magukat, hogy „a helvét hitvallással ellenkező mindenféle szektáktól, így az arminianizmustól is távol tartják magukat.”⁷⁰⁵ Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy nem tájékozódhatott a vita részleteiről és állásáról. A Dordrehti Zsinat előzményeként megrendezett 1611. évi Hágai Konferencia egyik dokumentuma is helyet kapott Tofeus gyűjteményében (262. „Collatio Hagiensis”). A tétel azonosításához a Tofeus elnökletével tartott váradi disputációk⁷⁰⁶ nyújtanak segítséget, itt hivatkozott rá többször is, „edit. Brand.” megjegyzéssel, vagyis a Henricus Brandius magyarázatával 1615-ben kiadott *Collatio scripto habita Hagae comitis (...) de divina praedestinatione...* állhatott a rendelkezésére. Az 1618–1619. évi Dordrehti Zsinaton a hugenották és a magyarok kivételével a jelentősebb református egyházak képviselői megjelentek, hogy a vitatott teológiai kérdéseket rendezzék. A gyűlés bőséges irodalmi vetülete jelentős erővel jelent meg Tofeus gyűjteményében is, például a közelebről nem azonosítható „Synodus Dordrecona” tétel formájában (249. tétel). Megtaláljuk mellette a zsinat kánonjainak egyik kiadását, amely az arminianusok öt cikkelyével szembeni ítéletet tartalmazza (112. tétel).⁷⁰⁷

A zsinati tárgyalások nem vetettek véget a teológiai pártok vetélkedésének, a határozatok feldolgozása és beépítése az irodalomba további kiadványok formájában zajlott. A leideni egyetem négy ortodox professzora (Johannes Polyander, Antonius Walaeus, Antonius Thysius, Andreas Rivetus) a *Synopsis purioris theologiae* lapjain az 1620–1624 között tartott 52 disputációban tárgyalta a református dogmatika egyes kérdéseit. A mérsékelt hangvételű munka hosszú időn keresztül a németalföldi lelkészképzés kézikönyveként szolgált, meghatározva a teológiai gondolkodást.⁷⁰⁸ Tofeus idején négy különböző kiadást ért meg (1625, 1632, 1642, 1652), az első háromból vásárolhatott egyet tanulmányai alatt (62. tétel). Velük szemben a zsinaton elítélt remonstránsok szószólójaként szereplő, a leideni egyetemről eltávolított Simon Episcopus elnökletével zajlott disputációkat szerepeltethetjük (220. tétel).⁷⁰⁹ A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár egyik, korábban Tofeus tulajdonában lévő kolligátumába Episcopus újabb három művét kötötték egybe, kettő közülük ide

---

⁷⁰⁵ BOZZAY 2010, 103–104. Hasonló szöveget írtak alá a peregrinusokkal a zempléni egyházmegyében is: lásd a Csulyak-féle *Diarium senioratus mei* lapjain.

⁷⁰⁶ TOFEUS 1650a, 23, 28, 32. ; TOFEUS 1650b, 4, 8.

⁷⁰⁷ SINNEMA 2010, 331–333.

⁷⁰⁸ TE VELDE 2015, 1–2.

⁷⁰⁹ PLATT 1982, 213.

kapcsolódik.⁷¹⁰ Elsőként a leideni professzorok (Episcopus korábbi *Confessióját* támadó) *Censurájára* válaszul összeállított *Apológiát*,⁷¹¹ másodikként a deventeri Nicolaus Vedelius *Arcana arminianismi* című munkájára⁷¹² reflektáló *Vedelius rhapsodust*. A remonstráns *Apológiát* lapozgatva meggyőződhetünk arról is, hogy a lelkész áttanulmányozta a munkát. Az előzéklapokon az arminianusokra vonatkozó kéziratával találkozhatunk, majd jellegzetesen apró betűs marginálisait olvashatjuk. A hátsó kötéstábla belső oldalán található bejegyzésből az is kiderül, hogy 1648. április 23-án Utrechtben szerezte a kötetet, az egyetem hallgatójaként.

A Dordrehti Zsinaton az elnök tanácsadójaként jelen lévő Guilielmus Amesius is csatlakozott a remonstránsokkal folytatott küzdelemhez, előbb Arminius ellen adott ki egy írást, majd Nicolaus Grevinchovius rotterdami arminianus lelkész ellenében több kisebbet.⁷¹³ Két karakteres munkája Tofeus jegyzékén is megtalálható (180. tétel: „Antisynodalia Amesii, et coronis ad collationem Hagiensium”), az egyik Kolozsvárott őrzött kolligátumában pedig felbukkant a *Rescriptio scholastica et brevis*, amelyben a szigorú predestinációt védelmezte Grevinchovius álláspontjával szemben.⁷¹⁴ A speciális szövetségteológiát hirdető John Cameron, a saumuri akadémia skót származású professzorának posztumusz kiadott gyűjteményes kötetében az Episcopiusszal történt pengeváltás termését is megtaláljuk (291. tétel). Végül említést érdemel, hogy a remonstráns–kontraremonstráns vitához kapcsolódó nyomtatványok beszerzésén túl Tofeus a szószékről is kifakadt egy alkalommal „a’ vallásunkat mocskoló *Arminianusok* ellen”.⁷¹⁵

Az ortodox–remonstráns vita irodalmi terméséből válogatott kisebb gyűjtemény jelenléte akkor válik igazán értékké, ha végiglapozzuk a Tofeus elnökletével Váradon, 1650 folyamán a szentek állhatatosságáról tartott disputák nyomtatott szövegét. A témaválasztás nem volt véletlen: Tofeus olyan kérdést feszegetett, ami összeütközési pont volt a két párt között.⁷¹⁶ A Becskeházi által február 19-én megvédett első rész⁷¹⁷ 35 tézist tartalmaz, amelyekben Tofeus többször is hivatkozott a remonstránsok *Apológiájára* és Episcopiusra. A kiadványra hamarosan nem várt irányból érkezett felelet: a kassai evangélikus iskolában alig egy hónap múlva Horváth András rektor elnökletével Melchior Gurini vizsgázott a váradi disputa tételeinek cáfolatából. A kassai tanár Balthasar Meisnerus wittenbergi teológiai

---

⁷¹⁰ KolAkad R 83389–83390. Az említett kézirat önálló teológiatörténeti tanulmányt érdemelne.

⁷¹¹ A jegyzék 91. tételével („Apologia Remonstrantium”) azonosítható. Lásd: ELLIS 2006, 38–39.

⁷¹² Ebben Vedelius egyrészt Episcopus *Apológiáját*, másrészt az említett *Confessióját* vette vizsgálat alá.

⁷¹³ KROP 2011, 71–73.

⁷¹⁴ KolAkad R 83271.

⁷¹⁵ TOFEUS 1683, 14.

⁷¹⁶ ELLIS 2006, 38.

⁷¹⁷ TOFEUS 1650a

professzor és Petrus Bertius munkáit használta forrásul.⁷¹⁸ Tofeus rövidesen válaszolt Horváth írására, a május 26-án Székelyhidi István által megvédett tételéhez csatolt *Appendix*ben: mivel már a nyomtatásra várt a disputa anyaga, amikor megérkezett Horváth műve.⁷¹⁹ Tofeus választ követően jó két évvel, 1652 szeptemberében jelentkezett újra a kassai tanár egy vitairattal.⁷²⁰ Tofeus időközben felcserélte a váradi katedrát a patakival, ahol a Rákócziak 1650-től Renius György vezetésével működő tipográfiája⁷²¹ segítségével visszavághatott volna, ám ezúttal néma maradt. Heltai János megállapítása szerint Tofeus eredeti célja az arminianusok elleni fellépés volt, ám a predestinációval összefüggésben a téma kényes sarokpontja volt az evangélikus–református viszonyaknak is. A váradi iskola tanára így mintegy véletlenül vált egy felekezeti párbaj résztvevőjévé.⁷²²

A hitsorsosok közötti viták másik, bőséges nyomdai terméssel kísért oka a puritanizmus körül kibontakozó ellentét volt. A Németalföldre menekült angol puritánok jelentős irodalmi terméséből is kiemelkedik William Bradshaw először 1605-ben, angolul kiadott *English Puritanisme* című rövid értekezése, amelyet Amesius 1610-ben saját előszavával, latinra fordítva adott ki.⁷²³ A bibliai alapon az anglikán egyház megtisztítását és átszervezését, a morál és a kegyesség erősítését célzó munka a század közepén magyar peregrinusok közvetítésével bekerült a hazai teológia vérkeringésébe is. Miskolci Csulyak Gáspár *Angliai independentismus*-ára feleletül fordította le Telkibányai István *Angliai puritanismus* címmel.⁷²⁴ Tofeus könyvtárában két példányban is megtaláljuk a művet: Amesius latin verzióját (107. tétel), és egy ma már példány alapján nem ismert Komáromi Csipkés György-féle magyar fordítást (212. tétel).⁷²⁵ Comenius pataki működésének kezdetén, 1650-ben a lengyelországi Lesznóban jelent meg az *Independentia aeternarum confusionum origo* című munkája, amelyet Medgyesi a presbiterianizmus bírálataként fogadott, tévesen értelmezve a szerző szándékát (341. tétel).⁷²⁶ Szathmári Baka Péter a nagy tekintélyű groningeri Maresiusszal keveredett vitába, aki independentizmussal vádolta a magyar peregrinusokat.⁷²⁷ A presbitériumokról, kötelező liturgiai formákról, és a vasárnap megtartásáról folyó párbeszédet tartalmazó *Defensio simplicitatis ecclesiae* (Franeker, 1649)

---

⁷¹⁸ RMNy 2307.

⁷¹⁹ TOFEUS 1650b

⁷²⁰ RMNy 2441.

⁷²¹ ECSÉDY V. 1999, 127–129.

⁷²² HELTAI 2008, 164.

⁷²³ SPRUNGER 1994, 32–33.

⁷²⁴ HELTAI 2008, 170.

⁷²⁵ A tételleírásban „Vollabius et Amesius” szerepel, s mivel Komáromi Csipkés fordította magyarra Johannes Wollebius dogmatikai munkáját (RMNy 2498.), feltételezhetjük, hogy ezt köthették egybe Amesius *Puritanismus Anglicanus*-ának Csipkés-féle fordításával (RMNy 3025.).

⁷²⁶ BÀN 1950, 110.

⁷²⁷ A vitára lásd: ZOVÁNYI 1911, 232–246.

éppen Tofeus németalföldi tartózkodása idején jelent meg (69. tétel). A két diák együtt végzett Váradon, Szatmári Baka 1652-től váradi tanár, majd 1657-től pataki, 1661 után pedig fogarasi lelkész volt.⁷²⁸ A két értelmiségi életpálya több alkalommal is keresztezte egymást, Tofeus akár már a megjelenés évében hozzájuthatott a nyomtatványhoz. Maresius egy másik vitáját idézi meg az utrechti Matthias Nethen *Necessaria defensio concordiae pastorum Ultraiectinorum*-a (109. tétel).

A flamand–spanyol származású Adrien Saravia az episzkopális egyházkerületi rendszer mellett érvelve adta ki a *De diversis ministrorum evangelii gradibus* című értekezését (64. tétel), összezőrdülve többek között a nagy tekintélyű Bezával (aki a kálvini elveken alapuló presbiteriánus irányt védelmezte), aminek eredményeképpen egy több nyomtatványból álló vitasorozat kerekedett.⁷²⁹

Tofeus könyvtárának polemikus nyomtatványai reprezentálják a 17. század első és második harmadának lényegesebb felekezeti ütközőpontjait a katolikus–protestáns frontvonalától a protestánsok egymás közötti küzdelmén át a felekezeten belül folytatott csatározásokig. A gyűjtemény érdekessége, hogy a tulajdonosa láthatóan több oldalról is tájékozódott, jól példázzák ezt az attitűdöt a jezsuita kiadványok, Pázmány írásai, Enyedi György és az általa is bírált remonstráns szerzők munkái.

A kateketika, az igehirdetés, a liturgika kiadványaira való hivatkozások jórészt hiányoznak a zsolttárazolúciók szövegeiből. Nem úgy a polemika, Tofeus láthatóan a szószékről is kedvvel vitázott a különböző felekezetekkel. A lelkész-nemzedékek közül az övé lehetett az utolsó, amelyik ezt szabadon megtehetette, egy emberöltővel később az ellenreformáció megerősödése és a cenzúra működése miatt Nádudvari Péternek a nyílt polémia helyett be kellett érnie a kálvini hitágazatok összefoglalásával, gyülekezetének hitbeli megerősítésével.⁷³⁰ A református igehirdetésben alkalmazott felosztásban a „hasznok” (usus) közé számlálták az igaz hit védelmének részeként az attól eltérő tanítások cáfolatát, Geleji Katona István és Komáromi Csipkés György vaskos tomusai kiváló példái ennek. Tofeus hozzájuk hasonlóan⁷³¹ rég letűnt korok eretnek szektáival (ariánusokkal, nesztoriánusokkal, epikureusokkal) azonosította az ellenfeleit, például az unitáriusokat és a katolikusokat. Az analógiák használatával elkerülte az ellenfél megnevezését, ám hallgatósága feltehetően így is megértette az utalásokat. A puritánok, Medgyesi Pál és Martonfalvi Tóth György ezzel

---

⁷²⁸ ZOVÁNYI 1977, 573.

⁷²⁹ MARUYAMA 1978, 179.

⁷³⁰ Lásd: GYÖRI L. J. 2015a, 155.

⁷³¹ Komáromi Csipkés György például az *Igaz hit* (Szeben, 1666) című terjedelmes prédikációs kötetében többek között a sadduceusokkal, és „a has Istenü” epikureusokkal perelt. Lásd: OLÁH 2014b, 274.

ellentétes nézetten voltak, úgy vélték, hogy az „eretnekségeket nem kell újjólag kiásni”, a szószéken felesleges az időt az „eltemtetett és feledésbe ment szakadások cáfolgatásával” tölteni, amikor a lelki építés az elsődleges.⁷³²

Tofeus leginkább a katolikusokkal szemben fejezte ki ellenvéleményét. Könyvtárához hasonlóan a hivatkozásai is arra mutatnak, hogy a jezsuitákban (irodalmi téren közülük is főként Bellarminusban) látta a legfőbb ellenfelét. Egyik legsúlyosabb vádja az lehetett, hogy nem ismerték el a Szentírás ihletettségét, hogy „(a)z Istennek beszédét téntás beszédnek [...] mondgyák, mint *Costerus*: azt tarttyák felőle, hogy ha a' Pápa nem *authentizálly*a, a' *Biblia* között s' az Alchorán között, vagy *Titus Livius* írása között, *Bellárminus* és *Bailius Jészuiták* írása szerint, semmi külömbség nincsen.”⁷³³ A jezsuita Franciscus Costeruséhoz hasonló vélekedésekkel szemben Medgyesi is kikelt az *Egő szövetnek* lapjain,⁷³⁴ majd néhány évvel később Geleji Katona István szintén, *A' valtság-titkanak harmadik volumenjében*.⁷³⁵ Később Tofeus bírálta „ama Clastromokban szorúlt útálatos emberek”-et, „kik közzül tiznek száznak sincs egy Bibliája; sőt néhol egész gyülekezetnek-is”. Majd ugyanitt a Szentírást (véltetően annak a Vulgátától eltérő kiadásait) megégetőkről és a bibliaolvasást tiltókról szólt.⁷³⁶ A „*Costerus* nevü tökéletlen Jesuitá”-t többször idézte,⁷³⁷ Bellarminusszal kapcsolatban pedig elmondta, hogy „vénségére észére jövéen”, testamentumában a jócselekedetek érdemszerző erejét megtagadta.⁷³⁸ Idézte Pázmány szentenciáit, feltehetően a birtokában lévő *Kalauz*, vagy az *Öt szép levél* alapján.⁷³⁹ Egy helyen pedig a rendalapító Loyolai Szent Ignácot támadta (Cornelius a Lapide nyomán), aki így tanította „az övéit, ezt mondván: *Ite, incendite orbem: Mennyetek-ki Jészuiták*, s' gyujtsátok-fel e' világot”.⁷⁴⁰ Kifakadt az Erdélyből kitiltott, ám inkognitóban beszivárgó rendtagok működése ellen.⁷⁴¹ Máskor a Jézus Társasága egyik

---

⁷³² NAGY G. 1985, 54, 57.

⁷³³ TOFEUS 1683, 244.

⁷³⁴ Meg-ítélheti ezekből a'kinek Isten itéletet s-lelki-esmeretete adot, melly gondolatlan, veszedelmes söt istentelen vakmerőséggel vjrtattják némellyek, hogy az Sz. Irás magában az *Ecclesiának* ö rolla-való bizonyoságtétele nélkül, tsak olyan mint akar melly *pogány Irás*, mint a' *Török Alcorán*; söt mint az *AEsopus fabulái*, mellyet edgy *Hermánnus* nevö motskos ajaku ember ejte-ki tisztátalan szájából: és *Hosius* Gardinál, (!) mint kegyessen mondott szoknak nagyon pártját fogja.” Lásd: MEDGYESI 1645, 131–132.

⁷³⁵ „De mi közüi vagyon (...) a' Pápának (...) a' Bibliához, melly ö néki néma bötü, elégtelen, tsonka-bonka, homályos, viasz orru, és az ö bizonyoságtétele nélkül tsak olyan mint az *AEsopus fabulaja*?” Lásd: GELEJI KATONA 1649, 523–524.

⁷³⁶ „Illyenek azok-is, a' kik gyülölik az Isten beszédét, és mint a' Gólya a' kigyót, és az ebnek ganéját á'(!) Timár ugy keresik tudakozzák, mindenütt a' Bibliát, ha vagy edgyet kaphatnak s' meg-égethetik, ollyá tarttyák, mint ha a' Budai Vezért vernék-meg. Illyenek azok-is, a' kik annak olvasását tilalmazzák, meg nem engedik...” Lásd: TOFEUS 1683, 782–783.)

⁷³⁷ Lásd pl.: TOFEUS 1683, 637.

⁷³⁸ TOFEUS 1683, 832.

⁷³⁹ „az ördög sem hazud a' maga gyalázattára” ; „Valóban szép kellemés (!) dolog a' *Cálvinista* Barát a' csuklyában!” (TOFEUS 1683, 70, 87.)

⁷⁴⁰ TOFEUS 1683, 817.

⁷⁴¹ „(N)em a' kámsa, nem a' csuklya, nem a' nyiret nyak, nem a' mezitelen láb tészü a' *Pápista* barátot; hanem a' Pápistaság: Nagy Szombatban, Posonban, Bécsben, s' egyébütt meg hadgyák a' haját, még fél esztendővel az

tagjának könyvéről tudósított, amelyet „egy oda-ki való nagy Ember küldött” Apafinak, s amely „szép kívül, aranyas; De belől azt írja, *Foresius Jészuita* (...) gyomláld ki a’ viperának fajzatit, az eretnekeket, (tégedet is a’ kinek ezt a’ könyvet küldötték)”.⁷⁴² A XLVIII. zsolnárnál pedig a Velencében „tisztátalan fertelmes életért” megfogott két jezsuita példáját hozta elő.⁷⁴³

Néhányszor konkrét katolikus dogmát vett vizsgálat alá. A VI. zsolnárnál például a szentkultusz és az ereklyetisztelet ellen kelt ki, gúnyolva a tőlük gyógyulást várókat, „noha bizonyosan maguk sem tudgyák, hogy ha ló csonté? szamar csonté? vagy eb csont?”, és imádkoznak „holmi meg-czondorlott, meg-avúlt dirib darab rongyos köntöshöz (kinek némellyikét szent Péterének, némellyikét szüz Máriájének, némellyikét valamely más szentének mondgyák.)”⁷⁴⁴ Máshol „Szüz Mária, s’ egyéb Pápától csinált szentek” büntelenségét kritizálta, amit a „perfectista Jesuiták”-nak tulajdonított.⁷⁴⁵ A CII. és a CXXXII. zsolnárnál a transsubstantiációval kapcsolatosan maró gúnyral okította hallgatóságát.⁷⁴⁶ Végül ne feledkezzünk meg a protestánsok húsvéti kiközösítésének ünnepélyes aktusáról, amit Tofeus névtelen forrására támaszkodva igen plasztikusan adott elő.⁷⁴⁷ Mindezek a korabeli hitvitázó prózastílus kiváló példáiként állnak előttünk.

Nagy hévvel szállt szembe az unitáriusokkal is, azzal vádolva őket, hogy tagadják az eredendő bűnt,⁷⁴⁸ a bűnbocsánatot,⁷⁴⁹ Krisztus megváltó voltát.⁷⁵⁰ Leginkább azt vetette Socinus szemére, hogy a hívei nem hiszik a feltámadást, egyszer Johannes Volceliushoz (Völkel) utalva olvasóját „a’ ki errül többet akar látni”.⁷⁵¹ Itt a *Rakówi Káté* egyik szerkesztőjének a *De vera religione libri quinque* című munkájára utalhatott, amely

---

előtt mikor ki küldik, az után kurta köntösben öltözik bé-jü Erdélyben, itt az Országot a’ palotát el-járja; de a’ kurta köntösben s’ a’ nagy haj alatt-is ugyan csak *Jészuita*.” (TOFEUS 1683, 87.)

⁷⁴² TOFEUS 1683, 242. A kötet Johannes Foresiusnak a bécsi Cosmeroviusnál kiadott egyik munkája lehetett: *Manipulus epigrammatum* (1661), *Historica narratio, de initio et progressu missionis Societatis Jesu apud Chineses* (1665), *Austriacae felicitatis aura in adveniente de caelo spiritu...* (1673, RMK III. 2616.), *Allocutiones oratoriae* (1679).

⁷⁴³ TOFEUS 1683, 243.

⁷⁴⁴ TOFEUS 1683, 36.

⁷⁴⁵ TOFEUS 1683, 198.

⁷⁴⁶ „... egy hitván *effoeminatus*, roszt alávaló sütő elő állott, s’ egy marok lisztet vett, arra vizet töltött, azt egy serpenyőben meg-sütötte: mellyre mihelyt egy nyirett nyakú roszt Barát vagy Pap, reá lehellett, hogy a’ menynek földnek teremtő szent Istenévé változzék”. (TOFEUS 1683, 571.) ; „A’ kenyérből csinált Isten, igaz istené? és ha meg-kellé valakinek a’ maga Istenét enni? s’ a’ kis ostya, a’ ki ugyan azon buzából való, mint a’ több pogácsák, s’ a’ kinek lisztit nem tegnap; hanem ma szitálták-meg, mind addig csak ostyaé, valamig a’ Pap reá nem léhell s’ azt nem mondgya: *Hoc est Corpus meum*: s’ mihelt ezt el-mondgya, mindgyárt teremtő Istené változzék?” (TOFEUS 1683, 764.)

⁷⁴⁷ „minden *Husvétben*(!) *Romában* az *Bulla Papalisban* minden eretnekeknek (a’ kiket az uraimék annak tartanak) *Zvingliánusoknak Calvinistáknak Lutteránusoknak* s’ többeknek, lelkeket, testeket, életeket, tudományokat *excommunicállyák*. Maga a’ *Pápa* fel-mégyen a’ székből mellette három nagy égő gyertya van, aláb való székből a *Diáconus* mikor el olvassa az egész *excommunicatiot*, mind az három gyertyát a’ *Pápa* el-óltya s’ a’ székből le-hajítja, jelentvén azzal kivánságát, hogy a’ mi lelkünk, hogy a’ mi lelkünknek világa-is, mint azoknak a’ gyertyáknak világa mennyen alá s’ alügyék-el”. (TOFEUS 1683, 631.)

⁷⁴⁸ TOFEUS 1683, 745.

⁷⁴⁹ TOFEUS 1683, 456.

⁷⁵⁰ TOFEUS 1683, 361.

⁷⁵¹ TOFEUS 1683, 129, 97, 446.

szisztematikusan rendszerezte az antitrinitárius teológia elemeit. Máskor azt hánytorgatta fel nekik, hogy hiszik, hogy a lélek a halál után „meg-hal, sem jót sem gonoszt nem érez”,⁷⁵² hogy a feltámadásig aluszik,⁷⁵³ és Socinussal tanítják, hogy nem szükséges az Ószövetséget olvasni.⁷⁵⁴ „(A)maz átkozott istentelen *Socinus*”-t külön is kritikával illette, mivel szerinte „a’ következő dolgokat s’ gondolatokat az Isten nem tudgya”,⁷⁵⁵ majd a XLV. zsoltár Krisztusról íratott voltának tagadását róttá fel neki.⁷⁵⁶

Ennyi szidalom és cáfolat után helyenként mégis pozitív példaként állítja a reformátusok elé a más felekezetű „nagy rendek” szófogadását, állhatatosságát, gyülekezetük javán való munkálkodását, így szólítva meg a hallgatósága lelkiismeretét.⁷⁵⁷

III. 5. 9. Kazuisztika

A zsoltárrezolúciók megtérésre serkentő, „Isten óltárának tűzével illetett” nyelvű prédikátorának könyvtárában alig szerepel olyan olvasnivaló, ami hagyományosan a kazuisztika körébe tartozna. Az egyik első, főként laikusok számára készült kongregációs kézikönyvet, a *Thesaurus piarum et christianarum institutionum*-ot fedezhetjük fel a jegyzéken Johannes Perellius (Perrelle) neve alatt (123. tétel). Eredeti szerzője a jezsuita Costerus volt, aki a gyakorlatok és meditációk mellett Mária-imádságokat ajánlott olvasásra.⁷⁵⁸ Hieronymus Drexelius *Trismegistus Christianus* címmel megjelent keresztény etikája jelenthetett nagyobb segítséget a kegyesség gyakorlásában, a termékeny jezsuita auctor munkáit több református szerző is lefordította magyarra (333. tétel). Egyikük éppen a Tofeus prédikációit lejegyző Tiszaújhelyi István volt, akinek az emblemikus elmélkedéseket tartalmazó *Heliotropium*-fordítása mára elveszett.⁷⁵⁹

A könyvjegyzék csekély mennyiségű áhitati irodalmát a zsoltárprédikációk kegyességtörténeti szempontból értékes részletei egészítik ki, amelyekre eddig még nem figyelt fel a kutatás. Tofeus többször is nagy tisztelettel szólt a protestáns körökben kedvelt „szent Bernárd Doctor”-ról, mindig egy-egy aranymondást citálva, a rá jellemző

---

⁷⁵² TOFEUS 1683, 446.

⁷⁵³ TOFEUS 1683, 88.

⁷⁵⁴ TOFEUS 1683, 229, 713.

⁷⁵⁵ TOFEUS 1683, 809.

⁷⁵⁶ „Alkalmatossága ennek a’ Soltárnak, a’ mi Urunk Jésus Christus között, s’ a’ választottak között lévő szövetségrül való szent gondolkodás: a’ mint az ó Testámentomi homály engedte. Hogy a’ Jésus Christusról való ének légyen az, azt a’ *Rabbinusok* is meg-engedik, *Socinus* pedig istentelen vélekedése szerint azt mondgya, hogy nem az Úr Jésusról íratott.” (TOFEUS 1683, 226.)

⁷⁵⁷ TOFEUS 1683, 482–483.

⁷⁵⁸ TÜSKÉS 1997, 27–28.

⁷⁵⁹ KLANICZAY 1964, 352.

jegyismisztikának jele nélkül.⁷⁶⁰ Kempis *De imitatione Christijét*⁷⁶¹ is forgatta, ám mindkét misztikus auktor hiányzott a gyűjteményéről készült leírásból. Máskor olvasnivalót ajánlott hallgatóságának: „amaz nem régen meg-hólt szent emlékezetü *Rivetus András Doctor*, kinek életét ki meg-olvassa, minémü gyönyörüsége légyen a' haló félben lévő ember lelkének Istennel való *colloquiumjában*”.⁷⁶² Elszórt részletek árulkodnak az euketikai elveiről. A hívő állapotához javasolta szabni az imádságot, nem ajánlva a hallgatóságának „egy bizonyos *formulához*, és számhoz magát mindenkor kötelezni [...] mint a' Phariseusok cselekedtenek”.⁷⁶³ Máskor mannához hasonlította a rövid oratiót, „mellynek szinte annyi ereje volt annál, a' ki keveset szedett, mint a' ki sokat”.⁷⁶⁴ Az LI. zsoltárt, Dávid könyörgését állította példaként hallgatósága elé, „(ez) légyen *idaeája formája*, minden nagy bűnös imádságának”.⁷⁶⁵ Nógrádi Mátyás az *Idvösség kapujában* (Kolozsvár, 1672)⁷⁶⁶ a puritán Arthur Hildersham nyomán ezt a „Poenitentia-tarto” zsoltárt elemezte közel másfélezer oldalon, (a köszöntő versek egyikében) négysarkú tizenkettesekben Tofeusnak ajánlva a munkát, így hatással lehetett a fent idézett véleményére is. A lelkész később puritánokra jellemző részletességű klasszikus ellentétpárokkal ábrázolt, szinte pszichologizáló–antropológiai leírásba bocsátkozott a hívő kegyességének állapotváltozása fölött.⁷⁶⁷

Az említetteken kívül is többször megemlékezik a kegyesség gyakorlásáról, a „praxis”-ról. Egy alkalommal például a „szép sima beszédü, másokat intő, magokat meg-alázó emberek”-ről szólva azt vallja: „a' kegyesség nem a' beszédben, nem mások *reformálásában* áll elsőb s' főbb képpen; hanem *praxisban*, és maga megjobbításában”.⁷⁶⁸ Ezen minták felmutatásán túl Tofeus prédikációinak kegyességtörténeti szempontú átfogó bemutatása nem lehet feladatunk, amelyet egyébként az ortodox lelkészársak (például Geleji Katona István) vaskos köteteinek összevetésével kellene elvégezni.

⁷⁶⁰ TOFEUS 1683, 84, 87, 94, 853. Ebből kétszer: „Pietas est via regnandi non causa regnandi: A' kegyesség (...) úttya a' boldogságnak nem oka.” (84.)

⁷⁶¹ „Per viam pacis ad patriam perpetuae claritatis, az az: Mégyek a békességnek után az örökké való világosságnak fényességnek hazájára.” (TOFEUS 1683, 95.) Lásd: *De imitatione Christi*, Lib. III. Cap. LIX.

⁷⁶² TOFEUS 1683, 151.

⁷⁶³ TOFEUS 1683, 122–123.

⁷⁶⁴ TOFEUS 1683, 675.

⁷⁶⁵ TOFEUS 1683, 258–259.

⁷⁶⁶ RMK I. 1133.

⁷⁶⁷ „(V)áltozás alá vettett emberek vagyunk. [...] a' kegyelem az istenfélő emberben-is hol nő, hol fogy, egyaránt soha az Istent senki nem szolgálhatta. Edszer buzgóbb vagy s' jobban tudsz imádkozni, mint másszor, néha olyan a' buzgóság benned, mint a' sebes tűz, néha olyan mint a' hideg hamu, néha olyan meleg mint a forró víz, néha olyan mint a' jég; néha úgy fel-emelkedik a lélek, hogy éppen Isten előtt van, néha mint egy malom kövel úgy le-nyomatik a' földre, hogy magát fel nem emelheti. Keservesen érzi ezt minden lélek, hogy igaz légyen az, a' mit meg-mondott az Úr Jézus: *A' lélek kész ugyan sokszor; de a test erőtelen.*” (TOFEUS 1683, 369.)

⁷⁶⁸ Lásd pl.: TOFEUS 1683, 148–149.

III. 5. 10. Egyéb teológiai munkák

A hányatott sorsú hugenotta teológus, Daniel Tossanus készítette el a korszak egyik református pasztorálteológiai munkáját, *Pastor evangelicus* címmel, amit megtalálunk Tofeus jegyzékén is (185. tétel), ám mellőle hiányoznak a korszak angol szerzőinek nagy teljesítményei. Gisbertus Voetius az *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae* első kiadásában hétszáz oldalt szentelt a lelkészképzéssel kapcsolatos nézeteinek. A tervezetben fontos szerepet szánt a különböző olvasmányoknak, például a dogmatika (Kálvin *Institutiója*, Amesius *Medullája*, Maccovius és Gomarus disputációi), a polemika (Amesius *Bellarminus Enervatus*-a, Johannes Hornbeckius szociniánusok elleni munkái) és a pietas (Robert Bolton, William Perkins) területén (323. tétel).⁷⁶⁹ Johannes Henricus Hottingerus *Analecta historico-theologica* című kollekcijában nyolc értekezést jelentetett meg többek között az orientalizmus, a patrisztika és a polemika területéről (255. tétel). *Clypeus spiritualis* címmel (300. tétel) több szerző publikált kisebb munkákat: Gregorius Zarnovecius (Žarnowca), Christophorus Sigismundus Donaverus, Lucas Guarinus és Wenceslaus Hollar, így a mű közelebről nem azonosítható. Összeírtak továbbá Tofeus könyvtárában egy „Dissertationes Theologicae” kolligátumot (343. tétel), ennek egyes részei feltűnhettek a Teleki Sámuel által a 18. század vége felé újrakötött gyűjteményekben.⁷⁷⁰

III. 5. 11. Teológiai irányzatok

III. 5. 11. 1. Ortodoxia

Szabó Géza Tofeust „Geleji Katona István mellett a magyar református ortodoxia legmarkánsabb egyénisége”-ként jellemezte, majd *A Szent Soltárok resolútiójából* vett idézetekkel bizonyította a püspök ellenérzéseit a coccejánusokkal és a karteziánusokkal kapcsolatban.⁷⁷¹ Ugyanakkor Kathona Géza többnyire ma is helytálló megállapításai szerint Tofeus Mihály nézetei nem köthetők kizárólag a kálvinista ortodoxia világához. Az ortodoxia szigorú világának felbomlását látta a korszak jellemző teológiai és filozófiai irányzatainak (puritanizmus, coccejánizmus) megjelenésében.⁷⁷² A szakirodalomban az elmúlt másfél

⁷⁶⁹ MULLER 2003, 110–116.

⁷⁷⁰ TelekiTéka Tq-156b, Tq-590c

⁷⁷¹ Lásd: SZABÓ G. 1943, 122–126.

⁷⁷² KATHONA 1987, 403. Kathona nyomán Dienes Dénes összegzése szerint: „Tofeus szintetikus szellemi alkat, ortodox predestináció-hite harmonikusan ötvöződik puritánus kegyességével és társadalomkritikájával, sőt szintézisében helyet kapott Coccejus szövetség teológiája is.” (DIENES 2001a, 144.)

évtizedben megjelent, a bevezetőben idézett elemzésekkel összevetve a Kathona által kiemelt prédikációrészleteket és Tofeus könyvtárának megismerhető darabjait, megállapíthatjuk, hogy kollégáihoz hasonlóan nem annyira az ortodoxia merev burkának felrepedésének lehetünk tanúi, mint inkább egy újabb, a korábbi szakirodalomban dichotómnak vélt irányzatok izgalmas elegyből létrejövő szinkretikus műveltség kibontakozásának. Győri János megfogalmazásában: az ortodox teológia (a mindenki által elfogadott hitvallások és a nagy többség által elfogadott dogmatikai tételek) alkotta alaphoz képest történetek egyéneként különböző mértékű elmozdulások a puritanizmus vagy a coccejanizmus irányába, így nem feltétlenül tekinthetjük egyenlő súlyúnak a különböző irányzatokat.⁷⁷³

Tofeus világának is domináns, ám nem egyeduralkodó komponense volt az „1620-as években még a heidelbergi hatásra kialakult Béza-féle kálvini ortodoxia szemlélete”.⁷⁷⁴ A halála után összeírott könyvei között erre utalnak a közös dogmatikai alapot jelentő auktorok (Kálvin, Beza, Zanchius, Petrus Martyr, Chamierus). A Dordrechi Zsinat hosszú évtizedekre meghatározó alapelveit terjesztő dokumentumok, és az új németalföldi ortodoxia vonalát képviselő Voetius, Rivetus és Maresius sem hiányozhattak a gyűjteményből. Végül ne feledkezzünk meg a minden más teológiai kategóriát felülmúló mennyiségben jelen lévő polemikus nyomtatványokról sem, az ortodoxia alapvető munkaeszközéről. Tofeus bibliotékája egyaránt reprezentálja a 16. század végének és a 17. század egészének hitvédő harcait, a más felekezetek között (katolikusok, evangélikusok, antitrinitáriusok), valamint a református egyház berkein belül (ortodoxok, remonstránsok, puritánok) létrejött frontok termését. Egyedül a coccejánusok ellen született munkákat hiányolhatjuk e körből, ahogyan később látni fogjuk, Coccejus-tanítványként jól ismerte ezt az irányt is.

Utrechtben Tofeus tanulótlársa lehetett a szellemiségében puritán, egyházkormányzati felfogásában ortodox Nógrádi Mátyás, aki az *Idvösség kapujának* peregrinus-csúfoló versében az irodalom eszközeivel kivételes példaképként mutatta be a hitvédőt:

„Serényen tanuló Tofeus Mihálynak,
El-terjedett híre, mint zöld Borostyánnak,
Mert oltalmazója igaz Vallásának,
Tudós oktatója Fejedelmi Háznak.”⁷⁷⁵

---

⁷⁷³ GYŐRI L. János közlése, segítségét ezúton is köszönöm.

⁷⁷⁴ KATHONA 1987, 403.

⁷⁷⁵ Lásd: PETRÓCZI 2004, 336–337.

Vagyis a puritán prédikátor a doktori cím megszerzésével és a fejedelmi prédikátorsággal egyenlő fontosságúnak tartotta az igaz vallás oltalmazását. A köztük fenálló jó viszonyt jelzi, hogy Tofeus a doktori értekezésének egyik példányát korábban Nógrádnak dedikálta.⁷⁷⁶

III. 5. 11. 2. Irénizmus

Mindössze két irénikus művet mutathatunk fel. Az első a Heidelbergben, Pareusnál tanuló (jelentős részben magyar) peregrinusok disputációit tartalmazó egyik *Collegiorum theologorum*-kötet (70. tétel).⁷⁷⁷ Az Alvinci, Miskolci Csulyak, Suri Orvos Mihály és Pál, Milotai Nyilas, Keserői Dajka, Kanizsai Pálfi, Geleji Katona és mások által megvédett tézisek főként dogmatikai és polemikus tartalommal jelentek meg. Az egyetemi központ 1622. évi pusztulása után a felekezeti határok mentén megosztott és a harmincéves háborútól sújtott 17. századi Európában is maradtak olyan teológusok, akik az ellentéteket félretéve a megegyezést keresték. Szép példa erre a *De pace inter evangelicos procuranda sententiae quatuor* címmel 1638-ban megjelent gyűjtemény, amiben tekintélyes skót és angol egyházi vezetők (John Davenant, Joseph Hall, Thomas Morton) nyilvánították ki véleményüket a protestáns felekezetek újraegyesítéséről (139–140. tétel). A vállalkozás szervezője az irénikus meggyőződésű (Samuel Hartlib és Joseph Mede köreihez tartozó) John Dury volt, aki az 1631. évi Lipcsei Kollokviumot követően megkísérelte a szigetország teológusaival is elfogadtatni az egyesüléshez szükséges közös hitcikkelyeket.⁷⁷⁸ A tétel leírásánál hibát véthetett a másoló, a hosszabb cím miatt két különböző műnek vélve két szám alatt vette fel.

III. 5. 11. 3. Puritanizmus

Lelkésünk az egyetemi disputációi ajánlásában több olyan személynek is háláját fejezte ki, aki a váradi puritán körhöz tartozott. A Keresztúrral való kapcsolatára már többször utaltunk, Váradi Szikra István az 1655. évi *Pasquillus*ban saját versszakot érdemelt ki a mozgalom terjesztőjeként.⁷⁷⁹ Németalföldön az Amesius munkásságát nagyra becsülő Voetiusnál tanult. Az angol forradalom idején Londonba is ellátogatott, s még Németalföldön érte I. Károly

---

⁷⁷⁶ TOFEUS 1649. A nyomtatvány a Krisztina Antikvárium 2009. november 7-én tartott árverésén cserélt gazdát. A címlapján olvasható csonkult ajánlás: „Rever(endissimo) ac Clariss(imo) D(omi)no (Matthiae) Nogradi verbi (divini) Celeb(errimae) Eccl(esiae) Debr(ecinensis) (mi)nistro fidel(ssimus) (mittit) Defend(ens)” http://axioart.com/tetel/tovfaeus.-michael-disputatio-theologica-inauguralis-de-actu_479066?search= (2016. február 20.)

⁷⁷⁷ Lásd: HELTAI 2015.

⁷⁷⁸ JUE 2006, 69–73.

⁷⁷⁹ PÉNZES 2014, 82.

kivégzésének híre. Leidenben a később puritanizmusa miatt Erdélyből eltávolított Lippai Sámuel társaságában subscribált,⁷⁸⁰ a peregrinusok szokása szerint együtt utazhattak Utrechtből Leidenbe 1648 decemberében. Hazatérve a Tolnai Dali és Medgyesi idején sárospataki tanárként működő Tofeus jól ismerhette a puritanizmus egyházkormányzati- és lelki élet megújítására irányuló törekvéseit és vezéreit. Karrierje csúcsán, 1665-ben az erdélyi fejedelem udvari lelkészének hívta el. Az idősebb Apafi Mihály, akinek erőteljes személyes vallásossága és alapos teológiai műveltsége ismert a szakirodalomban, aligha fogadott volna maga mellé olyan prédikátort, akinek meggyőződése távol állt a sajátjától. Állítólag a püspökké választására is hatással volt: befolyásával rábírta a lelkészi kart, hogy a többség által támogatott (coccejánus) Szentgyörgyi Dáviddal szemben végül mégis rá voksoljanak.⁷⁸¹

Könyvtárában elsőként az Erzsébet-kori mérsékelt puritán William Whitaker, majd Thomas Bradshaw és a magyar teológusokra is jelentős hatást gyakorló Amesius (Martonfalvi tolmácsolásában), végül Medgyesi (a presbitériumokról szóló) írása tűnik fel. A korábban bemutatott presbitériális és episzkopális egyházkormányzati elképzelések képviselőinek összecsapását megörökítő kurrens pamfleteket néhány más kiadvánnyal együtt ottani látogatása alkalmával vásárolhatta meg. A szerzők között olvashattuk Robert Parker, David Calderwood, George Gillespie nevét, Spanheim leveléből pedig David Buchanan nézeteiről is informálódhatott. Mindez arra utal, hogy széles körben tájékozódott a mozgalom törekvéseiről és az ezek által kiváltott reakciókról is. Igehirdetéseinek szociális tartalmát később ismerhetjük meg, amelyekben szintén puritán elvárásokat követett, csakúgy, mint amikor az udvari emberek feslett életét kipredikálta a szószékről.⁷⁸²

III. 5. 11. 4. Coccejанизmus

A könyvjegyzéket végignézve a coccejánusok – a mérsékelt Christophorus Wittichiusnál megvédett egyetlen disputáció kivételével (268. tétel) – hiányoznak. A németalföldi egyetemeken, részben Coccejus diákjaként eltöltött évek alatt alaposan megismerhette a tipologizáló bibliamagyarázat módszerét. Tofeus az 1673-as Radnóti Zsinaton született ítélet szerint elutasította a paresis-aphesis különbségtételt a bűnbocsánatban (vagyis a Krisztus eljövetele előtt élt hívek bűnének elengedése helyett annak elmellőzését), erről a

---

⁷⁸⁰ DU RIEU 1875, 392. ; Lippai életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 373.

⁷⁸¹ Lásd: HERMÁNYI DIENES 1992, 51, 251. ; Idézi: SIPOS 2000, 12.

⁷⁸² Lásd pl.: GYŐRI L. J. 2015b, 105.

zsoltárprédikációit olvasva is megbizonyosodhatunk.⁷⁸³ Elutasította továbbá a Sabbath mellőzését, ugyanakkor a prédikációiban alkalmazta Coccejus módszerét, vagyis össze tudta egyeztetni a szövetségtant a predestinációval.⁷⁸⁴ Legidősebb lányának férje, Nagyari József részben a coccejusi–burmanni teológia alapelemeire építkezett, ám ez korántsem zavarta apósát, sőt: Kathona Géza és a Nagyari prédikációit vizsgáló Győri L. János⁷⁸⁵ hasonló teológiai–exegetikai elvekről számoltak be. Eszerint az erdélyi fejedelmi udvarban a Geleji Katonával meghonosodó ortodox igehirdetési gyakorlat és a coccejanizmus az 1680-as évekre *modus vivendi* alakított ki. A különböző homiletikai nézőpontok ötvöződésére korábban az ortodox–puritán érintkezés kapcsán figyelhettünk fel, amikor a „kinyilatkoztatott objektív üdvtény, illetve annak tételes rendszerbe foglalt magyarázata és a praxis pietatis szimbiózisa erjesztő edénye lett a hívő és hitvalló keresztény élet formálásának”.⁷⁸⁶ Németalföldi hatásra ehhez járult a tipologizáló módszer, újabb árnyalattal gazdagítva a hazai igehirdetést.

III. 5. 12. Trivium

Jó négy évtized telt el a váradi iskola befejezésétől az elhunyt püspök könyvtárának lajstromozásáig, így nem meglepő, hogy a kollégiumi tanulmányokhoz szükséges munkák alig szerepelnek a jegyzéken. A műemlék könyvtárakban máig fennmaradt, gyakran gazdát cserélő, sűrűn jegyzetelt, megviselt kötetek sokat elárulnak a diákság könyvhasználatáról. Feltehetjük, hogy ami e körből Tofeusnál kimutatható, az inkább a Váradon és Patakon működő tanár munkaeszközeként szolgált, és nem a saját diákkori könyveit látjuk viszont. Ilyen lehetett például Cornelius Nepos *De vita excellentium imperatorum*-a, amelyet a 16. századig Aemilius Probusnak tulajdonítottak, s így szerepelt még Tofeus jegyzékén is (121. tétel: „Aemilii probi vita”). A hazai alsó fokú oktatásban „egyszerű nyelvezete és épületes erkölcsi tartalma” miatt évszázadokon keresztül népszerű maradt, Debrecenben még Budai Ézsaiás is tanítani ajánlotta.⁷⁸⁷ Oktatási segédletként használhatta Plutarkhosz *Moraliáját* is (294. tétel).

---

⁷⁸³ „(a)z Isten az ó Testámentombeli embereknek bűnöket meg-bocsátotta, el-vőtte, ugy pedig hogy többé ne légyen. haszontalan tehát azoknak vélekedések, a' kik azt állattják, hogy az ó Testámentombéli embereknek bűnöket Isten csak el-bocsátotta, nem meg-bocsátotta; egészen való meg-bocsáttatását halasztotta az Ur Jésus elégtételére, hogy a'mig az Ur Jésus Christus a' keresztfán eleget nem tött, addig az Isten azoknak bűnét tellyességgel meg nem bocsátotta”. (TOFEUS 1683, 169.)

⁷⁸⁴ KATHONA 1987, 417–419. Az utóbbira lásd: „Sok bú beszéddel sem tudgya eléggé ki-beszélni, s' Istennek meg-hálálni a' lélek, azt az Isten nagy jó akarattját mellyel maga szövetségére mások közzül külön magának ki-választotta”. (TOFEUS 1683, 476.)

⁷⁸⁵ NAGYARI 2002, 128.

⁷⁸⁶ DIENES 2002, 20.

⁷⁸⁷ KECSKEMÉTI 1993, 720–722.

A legszorosabban vett latin grammatikai stúdiumokhoz szükséges tankönyveket elkülönítve a héber, görög és más nyelvek tanulmányozásához, valamint a bibliafilológia egyetemi szintű könyvészetétől, mindössze néhány alapvető munka marad. Pataki tanársága idején (1651–1653) az iskola tanulmányi felügyelője (paedagogarcha) Comenius volt,⁷⁸⁸ hatása több ponton kimutatható Tofeus könyvtárában. A kollégiumi oktatás megreformálójának új didaktikai módszertana alapján született a háromnyelvű *Janua* (241. tétel), és a magasabb szintű, már retorikai vonatkozású részeket is tartalmazó *Atrium* (157. tétel).⁷⁸⁹ Ezt követi a „Donatusok” mellett nálunk is előszeretettel oktatott Priscianus klasszikus szerzők mintái szerint összeállított *Institutiones grammaticae*-ja (164. tétel), valamint a *Ratio studiorum*-ban ajánlott, de felekezettől függetlenül oktatott „Alvári”: a jezsuita Emmanuel Alvarustól a *De institutione grammatica libri tres*, feltehetően valamelyik hazai bilingvis kiadása (302. tétel).⁷⁹⁰

A retorika köréhez tartozik két szöveggyűjtemény: Démoszthenész beszédei (177. tétel), valamint a leuveni Erycius Puteanus (van den Putte) *Syntagmája* (171. tétel). Iszokratész egyik munkája (329. tétel), Cicero leveleinek „Nova Editio”-ja (7. tétel), és a *Pro Archia poeta* (120. tétel), Johannes Stobaeus görög auktorok munkáiból válogatott szentenciái (314. tétel) mellett megtaláljuk Ramus Cicero leveleiről szóló kritikai előadásait, valamint a grammatikai, retorikai és dialektikai kommentársorozatának egyik darabját is (225. tétel: *Scholae*). Theodorus Zvingerus bázeli humanista orvos *Theatrum vitae humanae* című, több ezer oldalnyi exemplumot tartalmazó kollekciónak (167., 310. tétel) a korszak legnagyobb közhelygyűjteménye is felbukkan a lelkészi könyvtárban. Tofeus váradi tanársága (1650–1651) idején szerezhette Piscator retorikai és szónoklattani tankönyvének 1649. évi kiadásait (183. tétel). A két mű egy kolligátumban maradt ránk, kötés és marginálisok nélkül.⁷⁹¹ Piscator tömör, és a taníthatóság érdekében végletekig leegyszerűsített *Rudimenta rhetoricae*-ja Ramus retorikájából mindössze az elocutiót tartalmazta, ezt egészítette ki a *Rudimenta oratoriae*-ban az ékesszólás művészetével.⁷⁹² Kurta József Tofeus prédikációit elemezve úgy vélte, hogy azok a retorikai jellemzők alapján Melanchthon és Geleji Katona István elveivel rokoníthatók.⁷⁹³

Még Leidenben vásárolhatta az ottani arisztotelianus filozófiaprofesszor, Franciscus Burgersdicius (Burgersdijck) katekizmus formájában felépülő logikáját (152. tétel), amely a

---

⁷⁸⁸ DIENES–UGRAI 2013, 35–38.

⁷⁸⁹ BARTÓK 1998, 37–40.

⁷⁹⁰ *Uo.*, 27.

⁷⁹¹ TelekiTéka To-2064.

⁷⁹² BARTÓK 1998, 117–118.

⁷⁹³ KURTA 2011, 655–656.

század középső harmadának bevett tankönyve volt Németalföldön és Angliában.⁷⁹⁴ Váradi tanárként jutott hozzá a Teleki Tékában őrzött Bisterfeld-féle 1649. évi váradi *Elementa logicához* (183. tétel), Piscator említett munkáival egy kolligátumban.⁷⁹⁵ Az első Magyarországon megjelent „rámista elemeket is tartalmazó” logikai tankönyv említett kiadásához csatlakozott még egy 22 levél terjedelmű fejezet a logika különböző tudományokban való használhatóságáról.⁷⁹⁶

A csekély számú felsorolt munka alapján úgy tűnik, hogy a csiráiban felfedezhető arisztotelianus szerzők mellett hangsúlyosabb volt a rámisták jelenléte a trivium körében.

III. 5. 13. Filozófia

A 17. századi filozófiatörténet református szempontból kitüntetett fejezete volt René Descartes filozófiájának megjelenése, elterjedése, valamint az ellene folytatott irodalmi küzdelem. Ebben a folyamatban kiemelkedő szerep jutott a németalföldi universitasok professzorainak és hallgatóságának, mivel elsősorban ők közvetítették az irányzatot Európa keleti felébe. A hazai recepció történetét kutatók Apácai Csere Jánostól Apáti Madár Miklósig több református értelmiségi műveltségében kimutatták Cartesius hatását.⁷⁹⁷

Tofeus Mihályt az 1673. évi Radnóti Zsinaton játszott szerepe miatt a karteziánus-ellenes ortodox párt tagjai között tartjuk számon. Zsoltármagyarázatos prédikációiban kifejtette a racionalizmussal szembeni ellenérzéseit, az ide vonatkozó szövegrészeket javát Kathona Géza már közölte. Prédikációiban a filozófia leginkább az antikarteziánus szemléletének kifejezésében mérhető, ugyanakkor több szentenciát és életrajzt citált exemplumként (Anaxarkhosz, Hérakleitosz, Démoszthenész). A lelkész előbb „Carthesius athaeismusa”,⁷⁹⁸ majd annak módszere ellen szólt, mivel „azt taníttya, hogy mint mindenről, úgy az Istenről-is edgyszer kételkedni kell”.⁷⁹⁹ Szavai egybecsengtek a németalföldi ortodox teológusok véleményével, akik hasonló okból vitatták Descartes módszerét.⁸⁰⁰ Többször bírálta Cartesiust a geocentrikus világkép felváltásáért a heliocentrikussal,⁸⁰¹ majd más tudósokkal együtt (Copernicus, Galilei, Hobbes, Gassendi) azért, mivel a Teremtés művét el

---

⁷⁹⁴ SGARBI 2013, 137–140.

⁷⁹⁵ TelekiTéka To-2064.

⁷⁹⁶ BARTÓK 1998, 86–89.

⁷⁹⁷ Lásd pl.: TURÓCZI-TROSTLER 1961, I, 173–216. ; MONOK 1997, 297–305. ; SZENTPÉTERI 2007, 111–118. ; LACZHÁZI 2007, 119–126. ; OLÁH 2013a, 150.

⁷⁹⁸ TOFEUS 1683, 48.

⁷⁹⁹ TOFEUS 1683, 83.

⁸⁰⁰ GOUDRIAAN 2013, 45–47.

⁸⁰¹ Lásd pl.: TOFEUS 1683, 110.

akarták venni az Úrtól.⁸⁰² A prédikátor itt Hieronymus Bignonius francia jogász Johannes Henricus Ursinus speyeri, majd regensburgi evangélikus lelkész *Novus Prometheus*-ában található leveléből idézett.⁸⁰³ A németalföldi ortodoxoknak (Revius, Voetius) a Teremtés tekintélyét megtartó véleményét képviselte az anyagból és a mozgásból levezetett kozmológiával szemben.⁸⁰⁴ Adolphus Godefridus Volusius nyomán azért is kritizálta Cartesiust, mivel (szerinte) bizonytalan volt a lélek halhatatlanságát illetően.⁸⁰⁵ Ugyanakkor egyik csípős megjegyzése arra utal, hogy bár a maga területén elismerte a filozófia tekintélyét, de a módszereit nem ítélte elfogadhatónak teológiai kérdésekben.⁸⁰⁶

Kathona elemzését olvasva szinte meglepő, hogy Tofeus kötetei között megtaláljuk Descartes legfontosabb munkáit. A Tofeus peregrinációja előtt mindössze néhány évvel korábban megjelent *Meditationes de prima philosophia* 2 példányát is megszerezte (98., 267. tételek). A jegyzék többszöri másolása miatt ejtett hibák ellenére is felismerhető a test és lélek kettősségéről értekező *De passionibus animae*, amelyet egybekötötték a latin fordításban először 1644-ben megjelent *Discourse de la methode*-dal (229. tétel).⁸⁰⁷ Hozzájuk csatlakozik Henricus Regius utrechti orvosprofesszor 1646-os *Fundamenta physices*-e (290. tétel), a karteziánus fizikai alapvetés, amitől maga Descartes is elhatárolódott. Regius és mestere vitája még az utrechti egyetemen, a „karteziánus tüzfészekben”⁸⁰⁸ érte Tofeust, aki közvetlen tanúja volt a régi és az új filozófia összeütközésének. Hazaérkezését követően nem sokkal egy hosszabb polémia kezdeteként jelent meg Johannes Claubergius duisburgi tanár *Defensio Cartesianá*-ja, a leideni Jacobus Revius által megfogalmazott kritika ellenében (65. tétel).⁸⁰⁹ Johannes de Raei a *Clavis philosophiae naturalis* lapjain már a karteziánus és az arisztotelianus filozófia közös nevezőjét kereste (345. tétel). A támogatók táborán belül megfogalmazott ellenvélemények egyikére is találunk példát: Regius emberi elméről szóló értekezésére érkezett válaszul a groningeni Tobias Andreae-től a *Brevis replicatio reposita brevi explicationi mentis humanae* (324. tétel).

---

⁸⁰² „De mind az eget, mind a földet el-akarja venni, ez az istentelen világ az Istentül: Az eget a’ *Philosophusok*, a’ földet e’ világi hatalmasságok: Mind a’ régi mind a’ mostani *Philosophusoknak* tudományok azt mutatya: hogy ugy hitték, hogy az Isten nem teremtette az eget; hanem e’ világ örökké való. Illyenek: *Copernicus Galilaeus, Hobbes Gassendus Carthesius*. A’ mint ezt bővön le-írja *Hyeronimus Bignonius* (!).” (TOFEUS 1683, 272.)

⁸⁰³ Lásd: Johannes Henricus URSINUS, *Novus Prometheus praeadamitarum plastes*, Francofurti, apud Christianum Hermsdorf, 1656, 163–165.

⁸⁰⁴ GOUDRIAAN 2013, 47–51.

⁸⁰⁵ TOFEUS 1683, 273. A szerzőnél „Volzogiust”-ként szereplő Volusiust Köpeczi Béla azonosította. Lásd: KÖPECZI 1975, 425.

⁸⁰⁶ „(a) mit az igaz Ratio mond az Isten felől igazak, de igen kevesek (...) az idvességre ezek csak olyanok, mint a’ fige fa levélből csinált Adám gatyája, metzitelenségének el-fedezésére.” (TOFEUS 1683, 666.)

⁸⁰⁷ A 229. tétel: „Possiones Castes(!) et Disputationes”. A könyvet lejegyző személy a latin cím egy szavát ragadhata ki: *Specimina philosophiae, seu Dissertatio de methodo recte regendae rationis*.

⁸⁰⁸ BÀN 2003, 123.

⁸⁰⁹ REVIUS 2012, 4–5.

A fenti (nem túl bőséges, de célirányos gyűjtést feltételező) karteziánus művekből álló csokorhoz mérhető kollekcióra találunk egy Tofeushoz hasonlóan az ortodox kálvinisták sorába számlált másik kortárs lelkészi gyűjteményben is. Bár Cartesius művei ott hiányoznak, Szathmárnémethi Mihály kolozsvári esperes láthatóan felvértette magát az új irányzatról és annak kritikájáról szóló olvasnivalóval: Johannes Cloppenburg, Petrus Gassendus, Henricus Regius, Jacobus Revius művei erről tanúskodnak.⁸¹⁰

Nem csak Cartesius és követőinek munkái álltak Tofeus lelkészi könyvtárának polcain, mellettük a „régikönyvtár”, az arisztoteléliánus filozófusoké is, főként népszerű egyetemi tankönyvek formájában. Cornelius Martinus helmstadi lutheránus professzor Zabarella és Suárez hatását tükröző *Metaphysicája* (12. tétel),⁸¹¹ Johannes Magirus *Physiologiae peripateticae* című, kommentárokkal kísért, fél évszázad alatt tizenhétszer kiadott természetfilozófiája (243. tétel),⁸¹² valamint Arnoldus Verhel franekeri professzor tankönyve, az *Ideae Aristotelicae* (158. tétel). A *Margarita philosophica* (144. tétel) Gregorius Reischius karthauzi szerzetes 16. század elején megjelent enciklopédikus tankönyve, vagy Andreas Reyherus gothai tanár hasonló munkája lehetett, valószínűleg az utóbbi. Tofeus Németalföldön ezekből is tanulhatott.

A kora újkori atomista filozófusok közül Sebastianus Bassonus francia orvost említhetjük elsőként, aki a természetfilozófiáját Arisztotelész rendszere ellenében dolgozta ki, és hatással volt Cartesius, majd Regius filozófiájára is (38. tétel).⁸¹³ Őt követi Franciscus Vallesius, az alcalai egyetem orvosprofesszora, aki szintén egy természetfilozófiai munkával érdemelte ki Tofeus figyelmét (176. tétel).

Az ókor filozófusai közül mindössze ketten vannak jelen, mindketten az újplatonikus iskolából: Porphyrius és Seneca opera omniája (195. tétel).

A könyvtár filozófiai szakirodalmát tekintve meglehetősen szűk körből válogatott Tofeus. Elsősorban az egyetemi tanulmányai alatt meghatározó irányzatok, a karteziánusok és arisztoteléliánusok összecsapásának dokumentumait szerezte be a könyvpiacról. Szembetűnő, hogy Descartes jelentősebb munkáiból igyekezett tájékozódni a kritikusan szemlélt irányzatról. A természetfilozófiai munkák mellett mindössze néhány, a 16. században újraaktualizált ókori filozófus munkássága érdemelte ki a figyelmét, Arisztotelész munkáinak nyoma sincs. A század első felének jellemző gondolkodói közül többen hiányoznak, így a heidelbergi Bartholomäus Keckermann és Clemens Timplerus, a marburgi Rodolphus Goclenius, valamint a Herbornból Erdélybe települő Alsted is. „Ateizmusával” a század

⁸¹⁰ Lásd: CSORBA 2015e, 165–183.

⁸¹¹ CONDREN–GAUKROGER–HUNTER 2006, 59–61.

⁸¹² NEAL 2002, 12

⁸¹³ LÜTHY 2012, 151.

második felének lehangosabb filozófiai botrányát kiváltó Baruch Spinoza *Tractatus theologico-politicus* (1670) látszólag érintetlenül hagyta Tofeust, sem könyvtárában, sem prédikációiban nem találjuk nyomát az őt elítélő nyilatkozatoknak. Pedig Spinoza munkássága még olyan radikális karteziánusokat is válaszra készített, mint amilyen Tofeus barátja, Van Velthuysen volt.⁸¹⁴

III. 5. 14. Nyelvek⁸¹⁵

A nyugat-európai társaiknál idősebben külföldre induló magyar peregrinusok klasszikus nyelvi ismeretei felülmúlták a németalföldi diákság tudásának szintjét. Az „ékesszavú éneklőmadarak” latinban való jártasságára utalnak a Bán Imre által citált szatirikus sorok.⁸¹⁶ A trivium tárgyainál elvégzett korábbi vizsgálatok kimutatták, hogy mindössze néhány tankönyv árulkodik Tofeus kiváló latintudásáról.

A szent nyelvek (héber, görög, latin) és a keleti nyelvek (káld, arámi, szír, perzsa), az arab, mint a közel-keleti kereszténység közvetítője és az iszlám nyelve, valamint az élő idegen nyelvek (angol, francia, német, török) egyaránt megtalálhatóak voltak Tofeus bibliotékájában. Hozzávéve ezekhez a poliglott szótárakban előforduló olasz és horvát részeket is (bár valószínűtlen, hogy olaszul vagy horvátul értett volna), a magyarral együtt Tofeus Mihály 15 különböző nyelven olvashatta a könyveit. Jelenlegi ismereteink, vagyis az *Adattár* sorozatban kiadott források szerint a lelkészek között az övé lehetett az egyik legjelentősebb, a nyelvek elsajátításához és használatához szükséges munkákat tartalmazó gyűjtemény.

Vegyük sorra először a kézikönyveket. Több poliglott szótárt is használhatott, elsőként a Verancsics Faustus által jórészt Calepinus tíznyelvű munkájából összeállított ötnyelvű *Dictionarium*át (39. tétel), amely mintegy 5.400 latin szót, és annak olasz, német, horvát, illetve magyar megfelelőit tartalmazta.⁸¹⁷ Mivel a velencei nyomtatvány címlapja elhallgatta a szerző nevét, s csak a tipográfusé szerepelt rajta („apud Nicolaum Morettum”), így írhatták össze a művet Tofeusnál „*Dictionarium quinque lingvarum Mureti*”-ként. Nem hiányozhatott Verancsics forrásmunkája, Calepinus szótára sem, ám nem állapítható meg, hogy melyik edíciót, milyen nyelveket tartalmazó kiadást szerzett (73. tétel).

Tofeus héber tudását tekintve elég csak a kiváló hebraistaként és exegetaként ismert Coccejusra utalni, aki számos magyar diákot tanított. A németalföldi peregrinusok

⁸¹⁴ Lásd: NYDEN-BULLOCK 1999, 47.

⁸¹⁵ A fejezet részben megjelenik: OLÁH 2016b, 51–62.

⁸¹⁶ „Amint a madarak elhallgatnak, amikor egy ékesszavú éneklőmadár szólal meg, oly csönd támad közöttük, ha egy magyar deák társaságukba lép.” (BÁN 2003, 104–105.)

⁸¹⁷ RMNy 767.

felkészültségére a Tofeus hazaérkezésekor külföldre induló Komáromi Csipkés György példáját említhetjük, akinek héber szónoklata és nyelvtankönyve is megjelent nyomtatásban.⁸¹⁸ Tofeus bibliotékájából a Szentírás tanulmányozásához szükséges nyelvekhez kapcsolódó kötetek közül elsőként Valentinus Schindlerus wittenbergi hebraista ötnyelvű (héber, káld, szír, a beszélt rabbinikus héber, arab) lexikonát, majd héber grammatikáját említhetjük (1., 49. tétel). Schindlerus *Lexicon Pentaglotton*-a a dési ferencesek könyvtárában található, az előzéklapokon Tofeus héber és latin bejegyzéseivel.⁸¹⁹ Praktikus okokból köttethették egy kolligátumba az evangélikus Johannes Habermannus (Avenarius) héber- és Johannes Scapula lausanne-i tanár görög lexikonát (4. tétel).

A középkor végén még gyanúsán szemlélték a hebraistákat. A katolikus egyház a Vulgata elsődlegességét hangsúlyozva a kora újkorban megőrizte fenntartását a héber iratokkal szemben, az Alpoktól északra viszont a protestáns tudósok az egyetemek szabadabb légkörében belevetették magukat a szent szövegek eredetiben való tanulmányozásba.⁸²⁰ Amikor a kölni domonkosok (Johannes Pfefferkorn) a zsidó iratok elégetését javasolták, az ifjú Johannes Reuchlin az *Epistolae obscurorum virorum* című pamflettel válaszolt (115. tétel). Az Ószövetség nyelvének elsajátításához szükséges nyelvkönyvek közül többet is említhetünk: Michael Neander (Neumann) jeni professzortól az *Erotemata linguae Hebraicae*-t (8. tétel), az idősebb Buxtorftól a *Thesaurus grammaticus* (204. tétel), és a bibliafordító Franciscus Junius-tól a *Grammatica Hebraeae linguae*-t (244. tétel). A negyedik, Victorinus Bythner oxfordi nyelvész héber nyelvtanát nem említi a könyvjegyzék, mivel a szerző egy bibliafilológiai művével együtt, a kolligátum (226. tétel) második darabjaként köttették be, s csak a marosvásárhelyi példány vizsgálata során tárult fel.⁸²¹ Az ötödik, Sixtinus Amama franekeri orientalista *Grammatica Ebraea Martino-Buxtorfianá*-ja igazi öszvér-megoldást jelentett a tankönyvek között: mivel a szerkesztő nem volt teljesen elégedett az id. Buxtorf *Thesaurus grammaticus*-ának alaktanával, kiadta annak szintaxisát, kiegészítve a Petrus Martinius-féle nyelvtan megfelelő részével (260. tétel).⁸²² A Teleki Tékában őrzött orientalista munkákból összeállított kolligátumban találjuk meg a tübingeni Guilielmus Schickardus *Institutiones linguae Ebraeae* című munkáját is.⁸²³ A keleti nyelvek között lévő harmóniát kutató munka címlapmetszetén a héber nyelvet megszemélyesítő, trónoló koronás nőalak jobbán arab és káld, balján szír és etióp viseletbe öltöztetett nők képviselik azokat a

---

⁸¹⁸ BÀN 2003, 107–108.

⁸¹⁹ DFRK 1171.

⁸²⁰ BURNETT, S. G. 2012, 223–224.

⁸²¹ TelekiTéka Bo-2477.

⁸²² BURNETT, S. G. 2012, 115.

⁸²³ TelekiTéka Bo-4244

nyelveket, amelyekkel a szerző egyezést keresve összevetette a hébert. A lapszéleken Tofeus néhány megjegyzését olvashatjuk, mellyel részben korrigálta az olvasottakat.

A héber nyelvészeti viták irodalma is megtalálható volt Tofeus bibliotékájában. A magánhangzók jelölése fölötti értelmezési háborúskodás egyik résztvevője volt az idősebb Johannes Buxtorf, aki bázeli professzorként a maszoréta⁸²⁴ szövegek kiadásával szerzett magának hírnevet. A korábban említett „Biblia rabbinicá”-ja (306. tétel) mellett Tofeus megszerezte a *Tiberiast* is (202. tétel), az első, keresztényeknek szánt átfogó kommentárt a maszoréta apparátushoz. Buxtorf úgy vélte, hogy a magánhangzók pontozása egyidős a szent szövegekkel, vagyis a bibliai időkből származik.⁸²⁵ Vele szemben Ludovicus Cappellus (a sedani, később a saumuri akadémia tanára) az *Arcanum punctationis revelatum* lapjain úgy vélte, hogy a zsidók (mivel a héber számukra élő nyelv volt) a zsinagógai rítusokban nem használtak magánhangzók kiegészített szöveget, azokat csak később pontozták (153. tétel).⁸²⁶ Cappellus közel három évtizedes szövegkritikai kutatásait összegző *Critica sacrá*-jának megjelenése után mások mellett az (apját a bázeli egyetemen követő) ifjabb Buxtorf az *Anticritica, seu Vindiciae veritatis Hebraicae* lapjain indított újabb vitát Cappellus kritikai megjegyzéseiről (127. tétel).⁸²⁷ Cappellus *Arcanuma*, és az ifjabb Buxtorf egy azzal vitázó másik munkája (a *Tractatus de punctorum vocalium...*) egy kolligátumba kötve maradt ránk.⁸²⁸ Az előzéklapon olvasható bőséges jegyzetanyag arról tanúskodik, hogy Tofeust élénken érdekelte a téma: Schindlerus, Glassius, Buxtorf és Hottingerus ide vonatkozó munkáira utaló sorokat hagyott ránk. Részben szintén Cappel volt a céltáblája Arnoldus Bootius németalföldi orientalista *Vindiciae, seu Apodixis apologetica, pro Hebraica veritate* című értekezésének, másrészt ugyanezen mű lapjain a konvertita oratoriánus Johannes Morinust támadta a szamaritánus Pentateuchus régiségével kapcsolatban (325. tétel). Bootius egy Franciscus Taylорral közösen kiadott korábbi munkájában⁸²⁹ szintén Morinusszal tűzött össze, annak a Septuaginta új kiadásához (Paris, 1628) írott előszava miatt, mivel azt Morinus a (szerinte) hibás héber szövegek elé helyezte.

Mindebből egyértelművé vált, hogy a hosszúra nyúlt polémia kiadványait Tofeus ismerte és hazatérése után is követte a nyelvészeti és bibliafilológiai kérdések fölött zajló eszmecsere. Számára az idősebb Buxtorf lehetett a legfőbb hebraista tekintély, könyvtárát

---

⁸²⁴ A héber „massorah”, hagyomány szóból. A Szentírás héber szövegének helyes írását és olvasását rögzítő jelrendszer. (*Magyar katolikus lexikon*, VIII, *Lone-meszl*, főszerk. Diós István, Bp., Szent István Társulat, 2003, 786.

⁸²⁵ SÆBØ 2008, 788.

⁸²⁶ PICK 1892, 165–170.

⁸²⁷ BURNETT, S. G. 2012, 123–124.

⁸²⁸ TelekiTéka Bo-3923

⁸²⁹ KolAkad R 83270. *Examen praefationis Morini in Biblia Graeca de textus Ebraici corruptione, et Graeci autoritate* (Leiden, 1636).

gyarapította a több mint 2.500 oldal terjedelmű *Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum* is, amit apja halála után az ifjabb Buxtorf fejezett be és rendezett sajtó alá (315. tétel). A 319. tétel, a „Joh(annis) Buxt(orffii) Hebr(aicum) et Graec(um)” valamilyen félreértés folytán keletkezhetett, mivel nem ismerünk a szerzőtől görög-héber bilingvis kiadást, a gerincről a tartalomra utaló szavakból elferdített tétel mögött egy szótár-kolligátum állhatott.

Tofeus a prédikációiba időnként a héberből vett szavakat is áttemelt, olykor etimologizálva. A zsoltárok szövegéből a héberben járatlan hallgatóságának magyarázta a „Selah” (nota bene, jegyezd meg), a „Halmuth labben” (Nábál ellen), a „Schaddai” (mindenre elégséges Isten), és a „Rachum” (szeretet, „mellyel az anya méhe, a’ kis *foetuskát*, táplállya”) jelentését is.⁸³⁰ Könyvtárában ehhez elegendő számú héber lexikon állt a rendelkezésére, amelyeket a jegyzetanyag tanúsága szerint időnként forgatott is. Korábbi értekezései viszonylag jelentős mennyiségű hebraisztikai anyagot tartalmaznak, különösen a második váradi disputáció szövege.⁸³¹

A görög nyelvtankönyvek közül az egyik legnépszerűbbet említhetjük: Nicolaus Clenardus (Cleynaerts) *Institutiones*ét (239. tétel), kiegészülve a herborni Georgius Pasor Tofeus században legalább 15 kiadást megért újszövetségi görög–latin szótárával (235. tétel). Sajátkezü „typust” (igeragozási táblázatot) szerkesztett továbbá egy görög Újszövetség végére 1660-ban, talán a korábban tanultak felfrissítésére, a Szentírás eredetiben való olvasásához, vagy tanításhoz készülődve.⁸³²

Egy „Lexicon Syriacum”-ot szintén a nyelv tanulmányozásához szerezhették be Tofeus, szerzője nem azonosítható (209. tétel). A keleti nyelvek iránti érdeklődését jelzi a katolikus hitegyházi társulat, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide által kiadott keleti nyelvek ábécéje (218. tétel) és a Thomas Erpenius-féle héber-, szír-, arab nyelvtanok gyűjteménye (250. tétel). Tofeus második váradi értekezésében elejtett megjegyzéséből tudjuk, hogy Jacobus Golius leideni professzor óráin arabul tanult.⁸³³ Volt is egy arab nyelvtana Thomas Erpeniustól, hozzákötve az általa magyarázott Locmann-fabulákkal, végül egy perzsa bevezetése Ludovicus de Dieu-tól.⁸³⁴ Az első nyomtatott török nyelvtan (grammatika, etimológia, valamint latin–török és török–latin szótár) Hieronymus Megiserus német történész és nyelvész munkájaként jelent meg 1612-ben Lipcsében (134. tétel).⁸³⁵ Az Oszmán Birodalom árnyékában élő erdélyi lelkész számára hasznos lehetett a hódítók

---

⁸³⁰ TOFEUS 1683, 20, 249, 49, 192, 257, 408, 462,

⁸³¹ TOFEUS 1650b, 10–15.

⁸³² KURTA 2002, 445.

⁸³³ „Apud Clariss(imum) Praeceptorem Arabici mei studii, Jacobum Golium in Proverb. Arab.” (TOFEUS 1651, 18.)

⁸³⁴ TelekiTéka Bo-4244, Coll. 4–6.

⁸³⁵ MIŠKINIENĖ 2009, 212.

nyelvének ismerete, Keresztúri Bíró Pál is praktikus okokból, a politikai-díplomáciai szerepre való felkészítés részeként tanította Bethlen Miklóst és társait törökül.⁸³⁶

Feltételezhetjük, hogy peregrinációjának három éve alatt Tofeus megismerkedett a holland-, a csatornán átkelve pedig az angol nyelv alapjaival is. Utóbbira a könyvtárában is találunk bizonyítékot: John Rider anglikán püspök angol–latin szótárát, amelyben addig szokatlan módon az élő nyelv megelőzte a latint (19. tétel). Holland munkát sajnos nem őrzött meg a lista, jegyzetei sem árulkodnak az ismeretéről. Találunk viszont egy „Grammatica Gallicát” (184. tétel), ami kiegészülve a korábban említett francia *Psalteriummal* arra utalhat, hogy gazdájuk érdeklődött a hugenották nyelve iránt. Elképzelhető, hogy a szerényebb becslések szerint is százezres tömegben Németalföldre menekült francia kálvinistákkal kapcsolatba kerülve ébredt fel az érdeklődése. Szerepe lehetett ebben Tofeus barátjának, Lambert van Velthuysennek is, aki 1642-től az utrechti hugenotta gyülekezet lelkészjelöltje volt.⁸³⁷ Közülük egyedül Amsterdamban harmincötezen találtak új otthonra, a hollandok által „vallón”-nak titulált templomaikat is látogathatták a peregrinusaink, ahol a liberálisabb szellemű francia istentiszteleteken ízelítőt kaphattak a nyelvből.⁸³⁸ Az egyetemi városok többségében (Utrechtben, Leidenben, Groningenben) még ma is működnek a 16–17. században alapított hugenotta gyülekezetek.⁸³⁹ A korábban bemutatott bibliakiadások esetében könnyen lehetséges, hogy nem kizárólag a hitigazságok forrásaként, hanem a nyelvtanulás eszközeként is használta őket a tulajdonos. Tankönyvek és nyelvtanok hiányában különösen a párhuzamos hasábokban futó bilingvis szövegeket alkalmazhatták erre a célra diákjaink, kitakarásos módszerrel haladva előre a nyelvismeretben.⁸⁴⁰

III. 5. 15. Irodalom

A disszertáció első felében bemutatott Miskolci Csulyak Istvánéval szemben kevésbé ismerjük Tofeus Mihály irodalmi körökkel ápoltságait. Könyvtára arra utal, hogy igényelte a színvonalas olvasnivalót ezen a területen is. A klasszikus irodalmi alapokon nyugvó kollégiumi oktatásban kiművelt értelmiségiek esetében természetesnek vehetjük a különböző antik auktorok megjelenését. Tofeus is forgathatta felüldülésként Homérosz görög–latin opera omniáját (206. tétel), Vergilius *Carmináját* (118. tétel), lapozgathatta Euripidész

---

⁸³⁶ DIENES 2001a, 90–91.

⁸³⁷ VAN VELTHUYSEN 2013, 6.

⁸³⁸ FRIJHOFF 2003, 131–135.

⁸³⁹ GRESCH 2008, 142.

⁸⁴⁰ Csorba Dávid Debreceni Kalocsa János olasz eredetiből készített fordítása példáján kiemelte a hagyományostól eltérően használt Bibliák szerepét a nyelvtanulásban. Lásd: CSORBA 2015d, 7.

mind a tizennyolc fennmaradt drámáját (amelyből magyar nyelvű fordítás is készülhetett a 16. században)⁸⁴¹ Dorotheo Camillo latin prózai fordításában (190. tétel), valamint a Caesar és Pompeius háborúskodását megverselő Marcus Annaeus Lucanus *Pharsalia* című eposzát (332. tétel).

Aurelius Prudentius Clemens 4. századi ókeresztény poéta írásai a kora újkorban is népszerűek voltak, a himnuszait, mártírtörténeteit, polemikus munkáit tartalmazó gyűjtemény iránt Tofeus is érdeklődött (331. tétel).

A neolatin irodalom köréből példaként említhetjük az itáliai humanisták nyomtatott epistola-gyűjteményeit: Angelus Politianus 12 könyvbe (186. tétel), és Aonius Palearius 4 könyvbe rendezett leveleit (193. tétel), a jeles velencei nyomdászdynasztia két tagjának, Aldus és Paulus Manutius epistoláit (197. tétel). Hasonló gyűjteményeket a németalföldi humanistáktól is beszerezett: Lipsius válogatott leveleit (238. tétel), és Josephus Justus Scaliger több mint 800 oldalt kitevő *Epistolae omnes* kiadását tanítványa, Daniel Heinsius szerkesztésében (256. tétel). E gyűjtemény Isaacus Casaubonushoz írott levelének (*Epistola XXXVII.*) egy részletére utal a *De perseverantia sanctorum secunda* lapjain.⁸⁴² Robert Turner ingolstadti tanár valamelyik epistola-kiadása zárja a sort (26. tétel).

A másik jellemző csoportot a szentenciagyűjtemények alkotják, elsőként a bizánci exuláns Michael Apostolius által összeállított görög–latin bilingvis *Paroemiae*, melynek a korszakban legteljesebb kiadását (Leiden, 1619) szintén Heinsius buzgalmának köszönhetjük (261. tétel). Nem hiányozhatott az egész 16. századi paroemiológiát meghatározó Rotterdami Erasmusnak csak a 16. században legalább hatvanszor kinyomtatott *Adagiorum*ának valamelyik kiadása sem (18. tétel). Elképzelhető, hogy a Baranyai Decsi és Szenci Molnár forrásául szolgáló kollekció⁸⁴³ Tofeus szószékről elhangzott beszédeiben is nyomot hagyott.

Erasmustól említhetjük még az először a Jacobus Faber Stapulensis (Lefèvre d'Étaples) által sajtó alá rendezett, a bázeli Frobenius-műhelyben, 1522-ben megjelent *Apologiae omnes*-ét (129. tétel), valamint Polydorus Vergilius itáliai reneszánsz költő *De inventoribus rerum*-át (71. tétel). Tofeus jegyzékén feltűnnek saját korának ünnepeit verselői: Petrus Lotichius (Lotz) opera omniája (151. tétel) és Johannes Owenus (Owen) epigrammagyűjteménye (347. tétel). Utóbbi Tofeus tanulmányai idején átlagosan 3–4 évente hagyta el a sajtót Németalföldön, jelentős hatást gyakorolva az ott időző peregrinusokra. Owen három epigrammájának fordítását (további három latin nyelvű közlése mellett) a Balassi–Rimay kötet verseit kiadvánnyá szerkesztő Szenci Kertész Ábrahámnak tulajdoníthatjuk (Várad,

---

⁸⁴¹ SZENTMÁRTONI SZABÓ 1998, 225–227.

⁸⁴² TOFEUS 1650b, 24.

⁸⁴³ IMRE 1998, 64–68.

1655). A gyűjtőmunka részese lehetett a váradi tanári-lelkészi kör, nem sokkal korábban (1650–1651) a társasághoz tartozott Tofeus is. A wales-i költő epigrammái kitüntetett helyet foglaltak el a peregrinációs albumokban is.⁸⁴⁴

Nicolaus Reusnerus gyakran album amicorumként használt *Icones*ében jeles férfiak rövid prózai életrajzát és epigrammával kísért képeit lapozgathatta a lelkész, talán ez a kötet szolgált album amicorumként a tanulmányai alatt (279. tétel). Tofeus példánya még nem került elő, bejegyzései nagyban hozzájárulnának a külföldi kapcsolatok feltérképezéséhez.

Végül egyetlen magyar vonatkozású munkaként a história és irodalom határán egyensúlyozó Nicolaus Gabelmann császári történetíró *Monomachiae Hungaroturcicae carminum*át említhetjük, a Dobó Ferenc lévai várkapitány és az esztergomi török bég 1581. évi párbjáról tudósító históriás éneket (28. tétel).⁸⁴⁵

Terjedelmi okokból a teljesség igénye nélkül néhány jellemző példával illusztráljuk Tofeus munkásságának irodalmi vonatkozásait. Prédikációinak ide vonatkozó utalásai – Győri L. János megállapítása szerint – egyrészt fabulák (Aiszóposz, „Edgy Lopman nevü arabs”⁸⁴⁶), másrészt szentek legendái (Szent Lőrinc) és ókori mondák (Dido, Midas) történeteiből származnak.⁸⁴⁷ A XLVIII. zsoltárról szóló prédikációjában Hadriánus császár rendkívül kedvelt epigrammáját citálta a *Historia Augustából*, majd meglehetősen darabos fordítást mellékelte a latinban kevésbé járatos olvasók kedvéért:

„Animula, vagula, blandula,
Hospes comesque’ eorporis (sic!)⁸⁴⁸
Quae nunc abibis in loca?
Pallidula, rigida, nudula
Nec ut soles dabis jocos.

O! én édes nyájas bujdosó lelkecském, Testemnek kedves vendége s’ úti társa; Micsoda setét helyre, kietlen puszta helyre, sárga helyre most mégy? semmi mulatságot nem adsz, a’ mint szoktál vólt.”⁸⁴⁹

---

⁸⁴⁴ Lásd: BARTÓK 1982, 632–637. ; MACZELKA 2014, 41–54.

⁸⁴⁵ RMNy 618.

⁸⁴⁶ Lokmannak tulajdonították az Aiszóposz meséinek arab változatából a 12. században összeállított mesegyűjteményt. Az arab nyelv részeként a debreceni Kollégiumban a 18. században is oktatták. Lásd: SZABÓ B., G. 1996, 84. Tofeus akár eredetiben, arabul is olvashatta a művet, lásd: TelekiTéka Bo-4244, Coll. 5.

⁸⁴⁷ GYŐRI L. J. 2015b, 85.

⁸⁴⁸ Nyomdahiba, helyesen: „corporis”

⁸⁴⁹ TOFEUS 1683, 243.

Szörényi László szerint a lélekhez intézett búcsúvers első (rész)fordítója Pálóczi Horváth György volt, magyarítása a *Természetnek és kegyelemnek oskolája* című fiziko-teológiai munkájában jelent meg (Győr, 1775).⁸⁵⁰ Tofeus közel egy évszázaddal megelőzte nyomtatásban Horváth munkáját, emellett prédikációjába ágyazva interpretálta is az ötsorost. A LXXXVIII. zsoltárnál a kora keresztény „*Claudianus Poëta*” sorait idézte „(a)maz istenfelő *Theodosius* Császár” csodás megsegítéséről, ezúttal elhagyva a fordítást.⁸⁵¹

Tofeus nem szenvedhette „amaz útálatos hazug historiákat, Argirusét, Lucrétiájét, Gisquárdusét”, s azokat, akik a Bibliával szemben azokat „árúltattyák, olvastattyák, olvassák, gyönyörködnek benne”.⁸⁵² A 16. század második felében virágkorukat élő széphistóriák kalandos és a szerelmi történeteket kínáltak az anyanyelvű olvasóközönség számára, jelentős részben itáliai szerzők (Petrarca, Boccaccio, Aeneas Sylvius Piccolomini) műveiből építkezve.⁸⁵³ A kiadványok kiváltották a hallgatóságát építeni igyekvő Tofeus ellenszenvét, akiről Csorba Dávid okkal feltételezte, hogy maga is forgatta a fejedelmi udvarban népszerű olvasmányokat.⁸⁵⁴ A klasszikus auktorokon, humanista leveleken, neolatin költőkön és szentencia-gyűjteményeken kiérlelt ízlésű lelkész szóhasználata az öncélú gyönyörködtetés (delectare) ellen irányult, szembeállítva azt a Szentírás tanításaival (docere), így az említett széphistóriák „hazug” volta (fikció, res ficta, fabula) ütközött össze a „lött dolgok”-at (valóság, res gesta, historia) hordozó Bibliával. Bár Czintos Emese és mások kutatásai szerint a szerzők saját korukban tematikai alapon nem különítették el egymástól a históriás énekek különböző csoportjait (sőt, igyekeztek valónak feltüntetni a fiktív históriák háttérét is),⁸⁵⁵ Tofeus itt kifejezetten a széphistóriák ellen intézett támadást. A többnyire ószövetségi történeteket meglevenítő, tanító célzatú bibliai históriák ellen aligha lehetett kifogása.

Véleményével nem volt egyedül, a lelkésztársai közül többen kárhoztatták a széphistóriákat. Az előző század egyik tegtermékenyebb prédikátora, Bornemisza Péter szerint „hazugsagnac halgatasara, es hitsagos (=hívságos) mulatságra vagyodnac mindenec fülei”, többek között „álnokul költöt fabulákra Király fia kis Miklosrol, Poetac Óriásiról, Apolloniusrol, es egyéb hitsagrol”.⁸⁵⁶ Mikolai Hegedűs János a *Biblia tanuinak* olvasóhoz intézett előszavában a kevés számú működő magyar nyomdát panaszolva feltárta, hogy „a’ mellyek vagynakis, tsak a’ sok rosz historiák fabulák és t. kelnek belöllök” – az övéhez

⁸⁵⁰ SZÖRÉNYI 2011, 96.

⁸⁵¹ „O nimium dilecte Deo, cui militat aether,
Et conjurati veniunt ad classica venti.” (TOFEUS 1683, 475.)

⁸⁵² TOFEUS 1683, 783. Idézi: DÉZSI 1898, 376.

⁸⁵³ CZINTOS 2013, 106–122.

⁸⁵⁴ CSORBA 2014b, 141–142.

⁸⁵⁵ Lásd: CZINTOS 2013, 23–31. A szerző rámutatott a korábbi hármas tagolás (történeti énekek, széphistóriák, vallásos históriák) gyengeségére, ugyanakkor (egykorú terminus hiányában) maga is kénytelen volt a „széphistória” műfajmegjelölést alkalmazni a szerelmi vagy regényes történeteket elmesélő szövegesztályra.

⁸⁵⁶ Idézi: TARNÓC 1967, 297.

hasonló kegyes olvasmányok helyett.⁸⁵⁷ Medgyesi Pál korábban az ajánlta híveinek, hogy „az sok gaz Historia, Kártya, Os-tábla” helyett a Szentírás olvasásával töltsék az időt.⁸⁵⁸ A század végén még Tótfalusi szemére is azt vetették a bírálói, hogy maga is „csak olyan apróságot, *Argirust*, *Tékozlót*, *Asszonyokról* való s egyéb hiábavaló históriákat” nyomtatott „derék könyvek” helyett.⁸⁵⁹

A lelkész irodalmi érdeklődését tekintve elmondhatjuk, hogy szerény, de átfogó gyűjteményt állított össze, néhány klasszikus auktor és egy ókeresztény szerző mellett a neolatin irodalom több jeles képviselője szerepelt a jegyzékén.

III. 5. 16. Történelem és egyháztörténet

Tofeus az antik történetírók közül érdeklődött Hérodotosz görög-perzsa háborúkat megörökítő munkája (258. tétel), Suetonius (Julius Caesartól Domitianusig ívelő) császáréletrajzai (23. tétel), Plutarkhosztól a *Párhuzamos életrajzok* (288. tétel) iránt. Ismerte Josephus Flavius munkásságát (224. tétel), valamint a pszeudo-Hegeszipposz által az 5. század előtt *A zsidó háborúból* összeállított latin nyelvű átdolgozást is, amelyről egy nagyenyedi kolligátum tanúskodik (105. tétel).⁸⁶⁰ A kötet tartalmára vonatkozó megjegyzései mellett kétségbe vonta, hogy a szöveg Hegeszipposz idején keletkezett (Kr. u. 2. sz.), ehelyett Konstantin uralkodását követő időszakra datálta.⁸⁶¹ A történészek ma is a 4. századra kelteznek.

A prédikációiban az ókori történelem alakjai közül a római császárkor szereplői (Julius Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula, Corvinus Messala, Manlius római konzul), Nagy Sándor, Mithridatész és Nagy Konstantin tűnnek fel. Gyakran élt ókori mitológiai elemekkel, szívesen tért vissza (például a bűnök ostromozásánál) a bűnösöket szerető, s nem büntető római istenek (Vénusz, Jupiter, Mars, Bacchus) példájához, de emlegette a fogadalmukat megszegő, s ezért elevenen eltemetett Vesta-szüzeket is.⁸⁶² A görögök és rómaiak vallásával összevetve egyenesen primitívnek láttatta az egyiptomi hitvilágot, mivel „az ökröt, pár(!) hagymát, földnek férgeit, *crocodilust*, s’ tisztességgel légyen szóm, a’ ganéjban termő s’ lakó bogarat-is imádták”.⁸⁶³ Ismereteinek forrásául részben Natalis Comes említett *Mythológiája* szolgálhatott

⁸⁵⁷ MIKOLAI HEGEDŰS 1648, *5r–v.

⁸⁵⁸ Lásd: MEDGYESI 1645, 81.

⁸⁵⁹ JAKÓ 1974, 214. Idézi: DÉZSI 1898, 376.

⁸⁶⁰ BGDK Th 158. A kötetet Gordán Edina ismerteti *Tofeus Mihály egy könyve a Nagyenyedi Református Kollégium Nagykönyvtárában* címmel készülő tanulmányában, segítségét ezúton is köszönöm.

⁸⁶¹ „Egesippi historia no(n) est tam antiqua ut Titulus mentitur. Nam ex libr(is) 3. c. 5. certo colligere licet libros illos post tempora Constantini conscriptos esse.”

⁸⁶² TOFEUS 1683, 224, 447, 534, 543, 549, 643, 668, 857.

⁸⁶³ TOFEUS 1683, 669–670.

(132. tétel), amit lelkésztársai közül Alvinczi Péter és Prágai András is forgatott.⁸⁶⁴ A késő reneszánsz klasszikus mitológiai kézikönyve népszerűségéből nem veszítve 1568-tól másfél század alatt, egyre bővülő terjedelemmel összesen huszónhét szer jelent meg.⁸⁶⁵

A középkorból két munkát sorolhatunk fel: a bizánci Agathias *De bello Gotthorumát*, melyben a gót háború 552 és 558 közötti eseményeit dolgozta fel (317. tétel), egy másik pedig a pápaság és a császárság harcába enged betekintést (81. tétel). II. Frigyes kancellárja, Petrus de Vinea *Querimoniájának* szinte érintetlen példányát napjainkban a Teleki Tékában őrzik.⁸⁶⁶ Nem csak a könyveit tekintve, de a prédikációiban is sokkal szegényesebb a középkor ábrázolása: mindössze Phocas bizánci császár, III. Ottó és Tamerlan jelzik a korszakot.⁸⁶⁷

A rendkívül népszerű és terjedelmes világtörténetek közül megszerezte Paulus Orosius 5. században keletkezett *Adversus paganos historiarum libri septem* című munkáját (33. tétel), Jacobus Philippus de Bergamo (Foresti) ágostonos szerzetes középkori krónikájának egyik kiadását (312. tétel: *Novissime historiarum omnium repercussiones*) és Johannes Nauclerusnak a világ teremtésétől az 1500-as évig terjedő áttekintését (67. tétel). Paolus Jovius *Historiarum suae aetatis libri XIV* című írásában olvashatott többek között a Hunyadi család tetteiről, ezért is érdekelhette a kötet (191. tétel). Az előbbieknél korszerűbb kiadványnak számított a német teológus-történész Johannes Cluverius vaskos munkája, a *Historiarum totius mundi epitome* (88. tétel), amely csak Tofeus életében megért legalább 8 kiadást. Végül megemlíthetünk egy közelebről nem azonosítható „Theatrum Historicum”-ot is (102. tétel). Ez Johannes Ravisius Textor, Matthaeus Tympius, vagy Christophorus Helvigius munkája is lehetett volna, ám valószínűbb, hogy a református körökben népszerű Christianus Matthaeus négy monarchia történetét tárgyaló művét rejti a tétel. Editio princepsé éppen Tofeus peregrinációja idején jelent meg az Elzevireknél (1648).

Mellettük több terület vagy nemzet históriáját összefoglaló munkát is felsorakoztathatunk. A legfrissebb közülük Paulus Piasecius (Piasecki) przemysli püspök Európa-története lehetett (először 1645-ben jelent meg), amely Báthori István 1571. évi fejedelemmé választásától az angol polgárháború 1644. évéig terjedően ismertette az eseményeket (74. tétel). A Teleki Téka kincsei között őrzött Piasecius *Chronica gestorum in Europa singulariuma* 1663. március 20-án (3 tallérért és 10 stuiverért) került a lelkész tulajdonába, előzéklapján és marginálisokban a lengyel, dán, svéd, erdélyi, török és német birodalmi történésekről készített jegyzeteket. „...(S)okszor megh olvastam...” – vallotta az

⁸⁶⁴ FAZEKAS 2006, 187–189.

⁸⁶⁵ MULRYAN 1981, 272–274.

⁸⁶⁶ TelekiTéka To-585

⁸⁶⁷ Tamerlan sátrának és Phocas lázadásának exemplumát Dömötör is regisztrálta. Az előbbi Luther nyomán válhatott a protestáns hagyomány élő részévé, az utóbbinál a lényeg kiemelésére hívta fel a figyelmet. Lásd: DÖMÖTÖR 1992, 352, 131–132.

egyikben. A kötet legértékesebb bejegyzései a magyar vonatkozású részekhez csatlakozó marginálisok. A lelkész „kiszólásai” a Báthory Zsigmond, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Kemény János fejedelmek idején történetekkel kapcsolatos véleményéről árulkodnak.⁸⁶⁸ A munka közkézen foroghatott Erdélyben: „Piasecius lengyel (!) historicus” művét Cserei (Tofeus után néhány évtizeddel) is számba vette a történeti olvasmányai között.⁸⁶⁹

A kelet-európai államok históriái közé sorolhatjuk még Johannes Herburtus de Fulstin Lengyelország-történetét (41. tétel). Marquardus Freherus heidelbergi diplomata és történész a *Germanicarum rerum scriptores varii* lapjain eredeti forrásokat közölt a német történelemhez, köztük néhány addig kiadatlan krónika szövegét is (163. tétel). A harmincéves háború első évtizedét dolgozta fel (Julius Bellus álnéven) Michael Casparus Lundorpius német historiográfus a szemet gyönyörködtető rézmetszetekkel gazdagon illusztrált *Laurea Austriaca* című munkájában (5. tétel). Az Oszmán Birodalom közelsége, az állandó veszélyérzet tehette fogékonyabbá lelkészünket Philippus Lonicerus *Chronicorum Turcorum*-a iránt, a más szerzők műveiből válogatott munka a história mellett útleírásokat és népszokásokat is megörökített (97. tétel). Szintén a keleti térség múltjába kalauzolta el olvasóját Christophorus Besoldus Konstantinápoly- (44. tétel), valamint az itáliai exuláns Petrus Bizarus (Bizzarri) Perzsia-története (246. tétel), amely már címlaptalanul, csonkán jutott a lelkész tulajdonába.⁸⁷⁰ Hieronymus Benzonius itáliai konkvisztádor a 16. század közepén tett dél-amerikai utazását örökítette meg *Novae novi orbis historiae* című munkájában (10. tétel).

A kortárs nemzetek története közül a „szegényekkel való könyörületlenség” miatt romlásra jutott Lengyelországról, a harmincéves háborúval sújtott Csehországról, majd Angliáról, végül az Isten ismerete nélkül élő amerikai pogány indiánokról szóló példázatokot illesztett Tofeus a prédikációiba. Utóbbiakat feltehetően Benzonius idézett műve, a korábbiakat pedig a korábban felsorolt történeti munkák nyomán.⁸⁷¹

Tofeus bibliotékájának numizmatikai szempontból is izgalmas darabja volt Hubertus Goltzius festő és grafikus *Imagines et vitae imperatorum Romanorum*-a (126. tétel), melynek lapjain régi érmékről másolt római császárok arcképeiben gyönyörködhetett, Julius Caesartól Nagy Konstantinig. A verssel és rövid életrajzzal kísért portrékból összeállított mű ezzel a címvariánssal egyedül a leideni Plantin műhelyben jelent meg, 1599-ben. A történelmi segédtudományok legősibb ága, a kronológia is foglalkoztatta a lelkészt. Abraham

---

⁸⁶⁸ TelekiTéka Tf-854b

⁸⁶⁹ Lásd: CSEREI 1983, 49.

⁸⁷⁰ KolAkad R 81980. A lapszéli bejegyzések nem Tofeus kézvonását őrzik, egy utalás szerint a kötet korábbi, Bethlen-kori tulajdonosától származnak, aki a szentenciaszerű kiemelések és a „mostani fejedelmek”-re vonatkozó észrevételei azt sejtetik, hogy államelméleti-etikai szemüvegen át olvasta a munkát.

⁸⁷¹ Lásd pl.: TOFEUS 1683, 82, 717, 401, 418, 432.

Bucholcerus munkái a 16. század utolsó harmadától a 17. század végéig megőrizték népszerűségüket, Tofeus kettőt is tartott a könyvtárában: egy praktikus bibliatörténeti- és egy egyetemes történeti kronológiát, amely a Teremtéstől a zsidók babiloni fogságból való szabadulásáig rögzítette az eseményeket (252. tétel: *Isagoge chronologica*, 282. tétel: *Chronologia*). Josephus Justus Scaliger arab, héber és szamaritánus szövegekkel tűzdelt *De emendatione temporum*-a az antik államok kronológiáját összevetve kísérelte meg rendezni az ókortörténet alapjait (307. tétel).⁸⁷²

A magyar historikusok közül többen szerepelnek a jegyéken. Nem hiányozhatott Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*-ének valamelyik kiadása, ugyanakkor a tételhez fűzött „et varii authores Compacti” arra enged következtetni, hogy mellette további, a magyarság történetét feldolgozó művekkel számolhatunk (60. tétel). Elképzelhető, hogy a Bonfini munkáját 1608-ig folytató Istvánffy Miklós históriájának első kiadását (Köln, 1622) köttette az előzőhöz Tofeus. Mivel csak a 19. században jelent meg először nyomtatásban, így kéziratban juthatott hozzá Somogyi András belső-szolnok vármegyei nótárius munkájához, amely Magyarország és Erdély történetének 1490–1606 közötti időszakát dolgozta fel (280. tétel). A lelkész a Szent Istvántól II. Rudolfig történekről tájékozódhatott Gaspar Ens *Rerum Hungaricarum historia*-jából (281. tétel). Végül egy olyan kötetéről kell szót ejtenünk, amely hiányzott a hagyatékból az összeírásakor, ám egy Teleki Mihályhoz írott levélben Tofeus maga említi, hogy Bécsből Szatmárra hozatta. A jegyzékről azért hiányozhat, mert az említett levél írásakor is éppen „Kende Gabor Uramnál vagyon Huszton”,⁸⁷³ s talán sosem került vissza Tofeushoz. Pethő Gergely *Rövid magyar cronicájának* 1660. évi bécsi kiadását a lelkész ajánló sorai nyomán a „szegény Zrínyi Urnak”, azaz a levél születésekor immár 8 éve halott Zrínyi Miklósnak tulajdonították, ám valószínűbb, hogy a horvát bán mindössze a kiadatásában vállalt szerepet.⁸⁷⁴

A magyar történelem viszonylag ritkán vált a prédikációiban példázat tárgyává – Bethlen Gábor, az Illésháziak, Várad elvesztése kivételével.⁸⁷⁵ Az ifjabb Rákóczi fejedelem balsikerű lengyelországi hadjáratát követő erdélyi kataklizma, az 1657. év nemzeti történelmi toposza (Medgyesi, id. Köleséri, Komáromi Csipkés után)⁸⁷⁶ a fejedelmi udvarban is applikálható volt, egyszer a sorsával meg nem elégedő ember, másszor az Isten büntetéseként elszenvedett háborúk exemplumaként.⁸⁷⁷

---

⁸⁷² OLÁH 2013a, I, 150.

⁸⁷³ NAGY L. 1998, 285.

⁸⁷⁴ *Uo.*, 285–300.

⁸⁷⁵ TOFEUS 1683, 576–577.

⁸⁷⁶ Lásd: CSORBA 2005b.

⁸⁷⁷ TOFEUS 1683, 46, 616.

Az általa összegyűjtött magyar historikai irodalom ugyan terjedelmesebb a Miskolci Csulyakénál, ám nem vetekedhet a Csereinél felsoroltakkal,⁸⁷⁸ ugyanakkor hozzá hasonlóan a püspök is ismerhette a Bethlenek Erdély-történeteit.

A történetírók közül Ammianus Marcellinus, Titus Livius, a bizánci Prokopiosz, Thuanus („Chuanus (!) nevű historicus Ur”),⁸⁷⁹ a francia vallásháborúk krónikása, Bonfini és Zsámboky János forrásként szerepelnek *A' Szent Soltárok resolutioja* szövegében. Az idézett auktoroknak ellenben csak kisebb része található meg Tofeus jegyzékén.

Az egyháztörténeti kínálatot böngészve Tofeus Nagyenyeden őrzött kolligátumában, Josephus Flavius munkájához kötve találjuk az *Ecclesiasticae historiae auctores* című Frobenius-féle gyűjteményes kiadást, amit Eusebius, Rufinus és mások munkáiból állítottak össze, jórészt Wolfgangus Musculus és Joachimus Camerarius magyarázataival.⁸⁸⁰ Lelkészünk gyakran forgatta a műveket, több lapszéli megjegyzést tett a kötetben, az előzéklapon mutatókkal emelte ki a figyelmét felkeltő fontosabb helyeket, időnként polemikus céllal. Korábban az Érmelléken járt kézzől kézre a gyűjtemény.⁸⁸¹

Időrendben másodiként említhetjük Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz konstantinpolyi historikus munkáját a 7–10. század közötti időszakról (104. tétel). Melanchthon népszerű Luther-életrajza (221. tétel) mellett megtaláljuk a protestánsok által nagyra becsült Johannes Sleidanusnak a wittenbergi történelemszemléletet közvetítő *De statu religionis et reipublicae* című reformációtörténeti munkáját (10. tétel). Georgius Hornius leideni professzor átfogó *Historia ecclesiastica et politicá*-ja (137. tétel) kettős célt szolgált. Jelentős részben az egyház történetét tárgyalta a Teremtéstől saját koráig, kisebb részben pedig egyetemes történeti kronológiát közölt országonkénti beosztással. Érdekessége, hogy a tizenkettedrét alakú editio princeps csak 1665-ben jelent meg, így Tofeus már udvari lelkészként juthatott hozzá. A jezsuita Jacobus Salianus a 6 folio kötetből álló *Annales ecclesiastici Veteris Testamenti* szövegét Baronius kardinális jeles *Annales*-ét alapul véve, az abban tárgyaltakat megelőző időszakra (a Teremtéstől Krisztus születéséig) dolgozta ki (201. tétel). Érdekes színfoltja a gyűjteménynek a magyarországi domonkos-rend újjászervezőjének, Sigismondus Ferrariusnak a bécsi kiadású (1637) provincia-története (222.

---

⁸⁷⁸ Lásd: CSEREI 1983, 49–50.

⁸⁷⁹ TOFEUS 1683, 88.

⁸⁸⁰ BGDK Th 158. A kötetet Gordán Edina ismerteti *Tofeus Mihály egy könyve a Nagyenyedi Református Kollégium Nagykönyvtárában* címmel készülő tanulmányában, segítségét ezúton is köszönöm.

⁸⁸¹ 1608-ban (Ér)Keserői Susalich Péter jegyezte be tulajdonjegyét, 1633-tól annak unokája, (Ippi és Érkeserői) Fráter (II.) Pál adta Debreceni Gergely érmelléki esperesnek (1633–1646). Tofeus birtokába 1656-ban Debreceni Péter (az előbbi fia?) jóvoltából került, az akkori bihariószegi szolgálati helyén. Ezután Teleki József szerezte meg, majd annak korai halála után (1732) felesége, Árva Bethlen Kata adományozta több másikkal együtt az enyedi Kollégiumnak 1739 táján a Thelekiana-Theca részeként, ahol ma is található. (JAKÓ 1976, 211.)

tétel), amelyet a lajstromát másoló Técsi János, vagy az őt másoló Koncz József a hosszabb leírás miatt két tételként tüntetett fel. Lelkészünk nem csupán a zsidó és keresztény egyházak története iránt érdeklődött, de megtaláljuk a jegyzékén a zürichi Johannes Henricus Hottingerus először 1651-ben megjelent *Historia orientalis*-át az iszlám hit eredetéről, történetéről, dogmáiról és szektáiról (196. tétel). A *chronologia sacra* részeként forgathatta Tofeus Beniamin Tutelensis (Binyamin ben Yonah) 12. századi zsidó világutazó (Benedictus Arias Montanus nyomán Constantijn L'Empereur által latin-héber bilingvis szöveggel sajtó alá rendezett) *Utazások könyvét* (292. tétel). A Mediterráneumot és a Közel-Kelet egy részét beutazó rabbi megörökítette a különböző országok adottságait, a városok és népek jellemzőit, szokásait, hagyományait.⁸⁸² Feltűnő jelenség, hogy a zsolttárprédikációiban a klasszikus egyháztörténeti szerzők műveinek használata sokkal kevésbé kimutatható, mint a világiaké.⁸⁸³

Tofeus Mihály prédikációiban gazdag történelmi exemplumanyagot sorakoztatott fel a hallgatóság meggyőzésére, a „külső históriák” (vagyis a nem bibliai) és egyháztörténeti vonatkozású elemek jelennek meg a szentírásból vett példázatok után a leggyakrabban. Most már azt is tudjuk, hogy könyvtára bőséges forrást jelentett ehhez, szívesen olvashatta a historikusok köteteit. Zsolttárprédikációiban számtalan alkalommal szerepel a wittenbergi történelemszemlélet alapjául szolgáló négy monarchia exempluma, mint az istentelenség országainak példái. Különösen gyakran a negyedik, amelynek a *translatio*-elmélet szerint egyenes ági örököse volt a Habsburg-ház, „mert noha mindegyik monarchia bestia fenevad volt; de mindegyiknél kegyetlenebb ez az utolsó vas fogu rettenetes fene vad, a' ki mindent meg-észik, s' a' mit meg nem ehetik, lábával-is el tapodgya.”⁸⁸⁴ Kathona Géza többször idézett tanulmányában Tofeus történelemképének elemzését *A' szent Soltárok resolútiója* alapján végezte el. Az általa ortodoxnak nevezett, Szent Ágostonig visszanyúló gyökerekből táplálkozó wittenbergi történelemszemléletet Melanchthon közvetítésével ismerhették meg a magyar protestánsok. Eszerint az isteni üdvtörténet részeként értelmezett történelem folyását az Úr közvetlen beavatkozása irányítja, a nagy történelmi események (háborúk, járványok, szerencsétlenségek, természeti károk) a bűnökre következő büntetés nyilvánvaló jeleként érkező csapások, megannyi megtérésre ösztönző eszköz.⁸⁸⁵ Az elmélet a „Dániel könyve 7. és 12. fejezete, valamint a CX. zsolttár rabbinikus értelmezése szerint az Illés-jóslat keretei közt a négy transzcendens birodalom (babiloni, perzsa, görög és római) uralma alatt a hat

---

⁸⁸² KASHANI 1992, 35–36.

⁸⁸³ Mindössze egy alkalommal hivatkozik az „*Ecclésiastica historiák*”-ra: TOFEUS 1683, 814.

⁸⁸⁴ TOFEUS 1683, 41, 83, 113, 223, 241–242, 251, 264–265, 395, 637.

⁸⁸⁵ NAGYARI 2002, 132. A látásmód Tofeus prédikációinak megjelenésekor élte végnapjait, a Török Birodalom visszaszorulásával és Erdély viszonylagos függetlenségének elvesztésével megváltozott hermeneutikai szituációban átalakult az irodalmi gondolkodás is. Lásd: *Uo.*, 141.

teremtésnapnak megfelelően hat 1000 éves napra, tehát összesen 6000 évre szorítja össze a világ és az emberiség életkorát olyformán, hogy a római birodalom mandátumát a <translatio>-elmélet alkalmazásával saját koráig hozza le”.⁸⁸⁶ Tofeus első németalföldi disputációja, a Voetius elnökletével született *De translatione imperii a Graecis ad Francos* lapjain is erről értekezett, de „sokat tanulhatott e téren franekeri professzorától, Coccejus Jánostól is, aki az Ótestamentum rabbinikus értelmezéseit felette nagyra becsülte, és az Illés-jóslat szövegét is közreadta héber-latin bilingvis szöveggel”.⁸⁸⁷ Kathon a ebből a végítéletet váró szemléletből eredezteti a zsoltáros prédikátor türelmetlen prófétai szigorát is. Az említett értekezést az elnöklő Voetiusnak tulajdoníthatjuk, Tofeusra mindössze a tételek nyilvános védeése hárult. A népszerű protestáns nemzeti történetkoncepció az ószövetségi zsidósággal vont párhuzammal magyarázta a magyarság megpróbáltatásait.⁸⁸⁸ Kálvin ugyanakkor kritizálta a rendszer zártságát, elvetette a translatio-elméletet (úgy vélte, hogy a négy birodalom mindössze Krisztus eljöveteleig tarthatott), a törököt sem vélte az isteni kijelentésre visszavezethető apokaliptikus büntetésnek, azaz számos meghatározó összetevőt negligált.⁸⁸⁹ Ezen a ponton a magyarországi reformáció wittenbergi gyökereit tapinthatjuk ki, az elméletet a Károlyi Gáspárt megelőző évtizedektől Apafi fejedelemségének végéig számtalanszor applikálták.

A wittenbergi szisztéma (valójában pedig a Német-római Birodalom teológiai legitimitációja) ellen indított támadást Jean Bodin a *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566) lapjain. Nem csak Bodin szakmunkája, hanem a századokig a „legfontosabb református edíciónak tekinthető” Junius–Tremellius-féle Ószövetség, és Amandus Polanus Dániel-kommentárja is a profetikus látásmód lebontására tett kísérletet.⁸⁹⁰ Tofeus prédikációiban nyoma sincs Bodin vagy Polanus munkáinak, ugyanakkor a *De translatione imperii...* című értekezésben a praeses professor, Voetius többször is idézte mind a *Methodust*, mind a vele szemben érvelő wittenbergi Matthaeus Dresserus idevonatkozó traktátusát.⁸⁹¹ A defendens Tofeus már a vitázó felek álláspontjának ismeretével érkezett haza, volt választási lehetősége a különböző nézőpontok között.

Bene Sándor ítélete szerint a „nyíltan profetikus történet szemlélet és politikafelfogás Magyarországon a 17. század közepétől egyre inkább «gesunkenes Kulturgut»-tá (s ennek

---

⁸⁸⁶ KATHONA 1987, 404.

⁸⁸⁷ *Uo.*, 404–405.

⁸⁸⁸ GYŐRI L. J. 2015d, 26–27.

⁸⁸⁹ KATHONA 1943, 40–42.

⁸⁹⁰ Lásd: BENE 2014, 87–116. Polanus alapján született például Kecskeméti Alexis János Dániel könyvét feldolgozó prédikációfüzére is, az egyik legkorábbi hazai példa.

⁸⁹¹ TOFEUS 1647, 884, 888, 890, 895, 897, 898, 900.

megfelelően a kevésbé művelt rétegeket célzó politikai propagandaeszközzé) válik.”⁸⁹² Hogyan lehetséges mégis, hogy éppen az erdélyi társadalom csúcsát jelentő, művelt személyekből álló udvari gyülekezet előtt hirdették gyakran a „translatio imperii”-elvet? Tofeust hallgatta a fejedelmi pár, Bethlen János és Farkas, Teleki Mihály kancellárok, valamint megannyi befolyásos nemesúr, művelt értelmiségi. A külföldi egyetemeket járt puritán-karteziánus beállítottságú Bethlen Miklós fogsága idején a vacsora utáni kegyességi gyakorlat részeként napi rendszerességgel olvastatta fel az inásával „Tofeus zsoldár-rezolútiót”, amelyeket Tóth Zsombor a decóviós retorika forrásai közé számlált.⁸⁹³ Mindez markánsan jelen van a Tofeus ige hirdetéseiével párhuzamosan született Nagyari-féle kézirat örökségben is.⁸⁹⁴ A wittenbergi elmélet és a hozzá kapcsolódó toposzok működtetése mellett érvként szolgálhatott az is, hogy Bodin és követői veszélyes vizekre eveztek. Rendszerükben ugyanis a nemzet elvesztette „kitüntetett eszkatológiai pozícióját”, a kiválasztottság és az összetartozás érzését adó (Tofeusnál is megfigyelhető) zsidó–magyar sorspárhuzam is áldozatul esett a módszerváltásnak, helyébe a kiválasztottak egyetemes közössége lépett.⁸⁹⁵ Mindez a „két pogány közt” lavírozó Fejedelemségben egy bevett integrációs modell kiesésével járhatott volna, amit az udvari prédikátor nem kockáztathatott. A história wittenbergi mintára történő értelmezése Apafihoz is közel állhatott, támogatásával történt ugyanis *A' szent Soltárok resolútiója* kiadása.

A 17. század vezető kálvinista lelkészei nem értettek egyet a prédikációkba beemelt nem bibliai tárgyú történetek, fabulák, legendák hasznosságában. Az ortodox Geleji Katona István támogatta a históriák mérsékelt használatát, a puritán Medgyesi Pál homiletikai kézikönyve viszont nem javallotta a „szükség kivől” való alkalmazásukat.⁸⁹⁶ A két jeles prédikátor saját elveit következetesen végigvitte: Medgyesinél csak elvétve, Katonánál ritkán villannak fel a múlt eseményei. Katonához és Medgyesihez viszonyítva Tofeusnál sokkal inkább előtérbe kerül ez az eszköz, a wittenbergi történelemszemlélet hatására az erkölcsi nevelés céljából tovább színesítette velük példatárát. A századfordulón prédikáló Ember Pálnál a „profán témákat tárgyaló történetek csak alátámasztják a vallási témák tanúsító erejét”.⁸⁹⁷ Összehasonlításképpen végiglapozva Nagyari prédikációit, feltűnő egyezéseket találunk a történelmi példák forrásainál, az előző bekezdésben felsorolt csoportok szinte mindegyike megjelenik. Az eltérések között a Magyarinál hiányzó Thuanus, Bonfini, Zsámboky és az indiánok helyett például előkerülnek a kereszteshadjáratok, Jan Žižka huszita

---

⁸⁹² BENE 2014, 112.

⁸⁹³ Lásd: TÓTH Zs. 2007a, 82.

⁸⁹⁴ NAGYARI 2002, 24–26.

⁸⁹⁵ BENE 2014, 106.

⁸⁹⁶ GYŐRI L. J. 2015e, 117–118.

⁸⁹⁷ CSORBA 2008, 209–210.

hadvezér, több német-római császár és Buda elvesztése.⁸⁹⁸ A hasonlóság háttérében az állhatott, hogy a prédikátorok az udvari közönség igényéhez szabták a példákat, az átlagosnál magasabb műveltség regisztereit szólaltatva meg.

III. 5. 17. Államelmélet

Sipos Gábor szerint a fejedelem papja „az udvar előtt tartott prédikációiban sokszor magyarázta úgy a Szentírást, hogy az aktuálpolitikai töltést is kapott, eligazítást jelentett, így (...) erkölcsi elveket vihetett be igehirdetése révén a felső szintű politikai döntésekbe s egyúttal az egész erdélyi közéletbe.”⁸⁹⁹ A jelenség megismeréséhez kiindulópontul ezúttal is a gyakran idézett zoltárrezolúciók szolgálnak, e prédikációkra alapozva rajzolta meg Kathona Géza a lelkész államelméleti felfogását. A szószékről elhangzott szentbeszédekben wittenbergi mintára Tofeus két történelemformáló tényezőt emelt ki, az egyházat és a magisztrátust. A magisztrátus a politikai hatalom birtokosaként lehet bár rossz (Isten ostora), vagy jó (Isten áldása), mindenképpen engedelmisséggel tartoznak neki a hívek.⁹⁰⁰ A prédikatori rend debreceni tagjaihoz hasonlóan⁹⁰¹ Tofeus fejedelmi eszménye is (Salamon mintájára) az Isten kegyelméből uralkodó „ótestamentumi teokratikus király patriarchális abszolutizmusa”⁹⁰² volt, amivel szemben lehetetlen az ellenállás. A LXXVI. zoltárnál így intette hallgatóságát: „Az Istenteleneket, és azokat, a’ kik Magistrátus ellen fel-támadnak, meg-bünteti az Isten, gyakran fegyverrel az ő haragjában, melly még maradékira-is által mégyen.”⁹⁰³ A VIII. zoltárról tartott prédikációjában egy Aiszóposztól vett példával a Wesselényi-felkelést is helytelenítette: „Ez az oda-ki való bóldogtalan Magyar Nemzet-is addig keresé a’ Nemesi szabadságot hogy igen meg-romla, s’ úgy jára mint a’ Teve, a’ ki el ment, hogy szarvat kérjen magának s’ a’ fülét-is el-vágták.”⁹⁰⁴ A prófécia Csereit is megihlette, a *Compendium theologicum et politicum* megtérésre ösztönző eszkatologikus érvrendszerének részeként látjuk viszont, de már nem Aiszóposz, hanem Tofeus exemplumaként.⁹⁰⁵ Győri János kutatásai arról tanúskodnak, hogy hozzá hasonlóan Nagyari

---

⁸⁹⁸ Lásd: NAGYARI 2002, 51–257.

⁸⁹⁹ SIPOS 1999, 192.

⁹⁰⁰ KATHONA 1987, 406.

⁹⁰¹ CSORBA 2008, 25.

⁹⁰² KATHONA 1987, 406.

⁹⁰³ TOFEUS 1683, 401.

⁹⁰⁴ TOFEUS 1683, 48. ; Idézi: KATHONA 1987, 406. ; Tofeus Aiszoposz-exemplumairól lásd: GYŐRI L. J. 2015b, 107–108. ; A mesét regisztrálta: TUBACH 1969, 68, No. 838.

⁹⁰⁵ TÓTH Zs. 2013, 379–380.

József is prédikált a szószekről a magisztrátusok és a keresztény ember viszonyáról, kölcsönös elkötelezettségükről, Istennek való engedelmisségükről.⁹⁰⁶

Kathona Géza úgy vélte, hogy Tofeus a 2Kron 33,11 példázata alapján a zsarnokok mintaképeként kipredikálta a prédikátorokat gályarabságra hurcoltató I. Lipótot.⁹⁰⁷ Kaposi Márton szerint „Tofeus császárelenessége tökéletesen érthető; *Asturiá*-t (!) nem véletlenül torzítja *Austriá*-vá”.⁹⁰⁸ Mindez elképzelhető, de véleményem szerint azt sem zárhatjuk ki, hogy mindössze egy könnyen beszédesnek vélhető, szedés közben keletkezett egyszerű nyomdahibáról, vagy a prédikációt jegyző írnokok félrehallásáról („Assyriai király” helyett: „Austriai király”) van szó.⁹⁰⁹ Mindezen túl Kaposi az erdélyi antimachiavellistákat sorra véve az „elméleti igénnyel fellépő, de *kevésbé színvonalas* szerzők” közé sorolta Tofeust, aki ha olvasta is Machiavelli valamelyik írását, „a kritikusok szekunder irodalmát meggyőzőbbnek ítélte, aktuálisabbnak tartotta, ezért velük értett egyet”.⁹¹⁰ Tény, hogy a prédikátor elutasította a keresztény erkölcsi korlátokat átlépő, a hatalmat erőszakkal és cselszövésével megszerző machiavellizmust, ami komoly kritikai érv volt a kora újkori magyar közéletben. Álljon itt egy rövid példa, hogy hogyan működött a fogalom negatív jelzőként Apafi idején. Egy alkalommal Teleki Mihály kancellár felrótta Gyerőfi György Kolozs megyei főispánnak, hogy Machiavellit „örökké olvassa”, mire Gyerőfi így replikázott: „ha ma Machiavellus itt Erdélyben lagnék, megköszönné, ha a konyha- vagy sütő-szekered kocsiságára méltóztatnád, annyira vagyon a te eszed Machiavellustól”.⁹¹¹ Kaposi szerint a kortársak (nem kis mértékben annak köszönhetően, hogy inkább a filozófus ellenfeleit olvasták, mint a *Discorsit* vagy az *Il Principét*) a kancellárt tartották Erdély legnagyobb machiavellistájának, egyoldalú torzképet rajzolva a kiváló adottságokkal rendelkező politikusról.⁹¹² Cserei úgy vélte, hogy Tofeus „eleget praedicallott szüntelen a Teleki Mihály sok practicái ellen”, amikor Machiavelliről szólt.⁹¹³ Gáti Magdolna Csereit cáfolva megállapította, hogy az államférfi és a fejedelem prédikátora „közeli barátságban lehetek”.⁹¹⁴ A Konzisztórium működését vizsgáló Sipos Gábor szerint is zavartalan volt az együttműködésük, Tofeus „méltó lelkeszi partnere” volt Telekinek az egyházat érintő ügyekben.⁹¹⁵ Ezt támasztják alá a Telekinek küldött

---

⁹⁰⁶ NAGYARI 2002, 25–26.

⁹⁰⁷ KATHONA 1987, 406–407.

⁹⁰⁸ KAPOSÍ 2015, 174.

⁹⁰⁹ Ama' bóldogtala(n) Tyrannus ember a' Manasses, kinek kegyetlenkedése fellyebb járt, a' pogányok kegyetlenkedésénél, meg-ijed az *Austriai Királytul* [kiemelés: O. R.], el búvik valami tövisszes szövevényes bokor közzé, ott-is rá találnek, ki-rántyák onnan, vas lánczal meg-kötözik - s' ugy viszik Babyloniában.” (TOFEUS 1683, 847–848.).

⁹¹⁰ *Uo.*, 173–175.

⁹¹¹ BETHLEN 1980, 780.

⁹¹² KAPOSÍ 2015, 168–175.

⁹¹³ Lásd: CSEREI 1983, 192. ; Idézi: KAPOSÍ 2015, 169.

⁹¹⁴ GÁTI 2013, 67–68.

⁹¹⁵ SIPOS 2000, 32.

legkülönbözőbb eseteket tárgyaló levelek is: Barcsai fejedelemtől a kolozsvári Kollégiumnak hagyott 500 arany behajtásában, egy Karácsony nevű tömlöcbe vetett jobbágya kiszabadításában, egy ház-donáció megszerzésében, vagy a Tótfalusi-Biblia kinyomtatásában is a kancellár segítségét kérte a püspök.⁹¹⁶ A Cserei által feltételezett rossz viszonyoknak semmilyen nyomát nem találtam az 1680-as évek levelezésében, Tofeus a legnagyobb tisztelet hangján szólította meg Telekit, feltehetően nem csak az elvárható udvariasság jegyében.

Machiavelli *Princeps*ének elvei szorosabbra fűzhetik a Tofeus könyvtárában egykor fellelhető néhány államelméleti kötet kapcsolatát is (194. tétel). Kritikával bár, de helyenként a firenzei politikus gondolatait közvetítette például Campanella *De monarchia Hispanicája* (35. tétel).⁹¹⁷ A domonkos barát a spanyol állam berendezkedésének és társadalmának elemzése mellett a király uralmának Európára történő kiterjesztésével kapcsolatban az Erdélyi Fejedelemségnek is szentelt néhány sort. Michael Casparus Lundorpius (ezúttal Nicolaus Bellus álnéven kiadott) *Politicarum dissertationum de statu imperiorum, regnorum, principatuum, et rerumpublicarum* című értekezése IV. könyvének 7. részében Machiavelli *Princeps*ével is polemizált, emellett pedig az európai államok felépítését tárgyalta (20. tétel).

Az Elzevir kiadó Grotius halála után megjelentette néhány kiadatlan, vagy korábban latinul nem publikált írását *Argumenti theologici, iuridici, politici* címmel (156. tétel). A változó terjedelmű írások jórészt a világi és az egyházi kormányzást tárgyalják, de találunk egy értekezést Campanella filozófiájáról is.

Thomas Hobbes trilógiájának második része, a szerződéselméletet hirdető *Elementa philosophica de cive* (138. tétel) második, kibővített, és a kritikusoknak szánt válaszokkal kísért kiadása éppen 1647-ben, Tofeus tanulmányai idején jelent meg az Elzevireknél. A filozófus amellett érvelt, hogy az államnak joga van az egyház fölött ellenőrzést gyakorolni.⁹¹⁸ Bán Imre megállapítása szerint Hobbes lényegi hatásával nem számolhatunk Magyarországon,⁹¹⁹ de amint a fenti példája mutatja, egyes értelmiségi bibliotékákban feltűnhettek a művei. Tofeus beszerzésében szerepe lehetett diáktársának, Lambert van Velthuysennek, aki (bár fenntartásokkal kezelte az egyházat érintő elveit) az 1651. évi első publikációjában mutatta be Hobbes filozófiáját Hollandiában.⁹²⁰

A korszak államelméleti irodalmának színe-javát lehetjük fel Tofeus gyűjteményében, ugyanakkor rá kell mutatnunk néhány hiányzó munkára is. Christophorus Besoldus, Daniel

---

⁹¹⁶ MOL P 1238. 183–184, 519–520, 2.

⁹¹⁷ KAPOSÍ 2015, 114–116.

⁹¹⁸ LLOYD 2013, 25–26.

⁹¹⁹ KLANICZAY 1964, 227.

⁹²⁰ GOUDRIAAN 2013, 55.

Berckringerus, Johannes Althusius és Bodin életművét hiába keressük a jegyzékén. Az előbbieken feltárt államelméleti mondanivalóját Tofeus legtöbbször erkölcszociológiai alapon fejtegette. Olykor egész prédikációkat szentelt a témának, például a LXXII., a CI. és a CXLIV. zsoltárok kapcsán, ám a királytűkrök cizelláltságát nem közelítve meg.⁹²¹ A Kathonánál idézett szövegrészek megismétlése helyett itt csak annyit jegyeznénk meg, hogy konkrét olvasmányaira alig utalt. Ehelyett intette hallgatóságát, hogy „(n)em kell (...) tanulni amaz istentelen *Machiavellustúl*, és egyéb lator *Politicusoktól*, kiknek sem életek, sem természetek, sem tudományok nem edgyez a' miénkel” – ajánlva a továbbiakban a Szentírást hallgatósága figyelmébe. Itt részben azon olvasmányélményeire reflektálhatott, amelyeket Machiavelli, Campanella, Lipsius, Grotius és Hobbes értekezéseiből nyert. Vagyis ezeket olvashatta, ám Tofeus (Kaposi szerinti) „elméleti igénnyel” való fellépése kimerülhetett abban, hogy a Biblia erkölcszociológiai üzenetét összevetve az államelméleti szerzők mondanivalójával, s láthatóan az ahhoz mérten kifogásolható gondolatoktól óvta a hallgatóságát és olvasóit.

III. 5. 18. Politika

Peregrinusunk a polgárháború fordulatos időszakában járt Angliában. A király 1648 augusztusában katonai vereséget szenvedett, majd fogságba esett, Cromwell seregei élén bevonult Londonba, az independensek szerencsecsillaga magasra ívelt. Bán Imre Apáczaival kapcsolatban megállapította, hogy „I. Károly király pere, majd kivégzése, Oliver Cromwell lord-protektorra történt megválasztása és diktatúrája (...) tartotta izgalomban az európai közvéleményt. Az utrechti magyar akadémikusok állandó kapcsolatban állottak az angol puritánus egyházzal, sokan közülük brit földön is megfordultak, közvetlen értesüléseket hoztak.”⁹²² Ismerték a kontinenst elárasztó angliai röpiratirodalmat és annak egyházpolitikai vonulatát. A történések rendszeres beszédtemát adhattak az Európát járó peregrinusainknak, akik igyekeztek olyan olvasnivalóhoz jutni, ami segített megérteni a király lefejezéséhez vezető megdöbbentő események láncolatát. Tofeus a szigetországban zajló eseményekre reflektáló pamflet-rengetegből is válogatott, ezek egy részét csak a hazaérkezése után szerezhette meg. Claudius Salmasius 1649-ben kinyomtatott *Defensio regia pro Carolo I* című pamfletjében a kivégzett uralkodó védelmében királygyilkossággal vádolta a parlamentet, ez a munka szolgált Miskolci Csulyak Gáspár *Angliai independentismus*-ának

⁹²¹ TOFEUS 1683, 380–385, 559–569, 833–839. A témára lásd még pl.: TOFEUS 1683, 22, 37, 73, 113–117, 212–213, 214–215, 232, 242, 243, 245, 309, 398–401, 415, 434–440, 622–623.

⁹²² KLANICZAY 1964, 240.

(Utrecht, 1654) egyik forrásául is.⁹²³ Az Államtanács felkérte John Milton külügyi titkárt egy Salmasiusnak szóló felelet írására. A *Defensio pro populo Anglicano* címmel 1651-ben megjelent csattanós válasz ízekre szedte a francia tudós írását (116. tétel).⁹²⁴ Ugyancsak a király védelmében, 1649-ben jelent meg az 1641–1648 közötti időszakban publikált 16 röpiratból összeállított gyűjtemény *Sylloge variorum tractatum Anglico...* címmel (253. tétel). A royalista szerzők között feltűnik a puritán William Prynne, az independens William Sedgwick és John Gauden, az *Eikon Basilike* szerzője. A kötet a megjelenés évében felkeltette Rákóczi Zsigmond érdeklődését is.⁹²⁵ A Nagy-Britannia és Hollandia között zajló tengeri háborút lezáró 1667. évi Bredai Konferencia kapcsán fordult a nyilvánossághoz Comenius *Angelus pacis* című publicisztikájával, melyben a saját belátáson alapuló önkorlátozásban véli megtalálni az európai népek közötti béke zálogát.⁹²⁶ A szerző saját kezű dedikációval ellátott példányt küldött Tofeusnak, ami nem tartalmaz margináliákat.⁹²⁷

Ritkaságnak számíthatott a kortárs könyvtárakban a közelmúlt eseményeit bemutató *Mercurius Gallobelgicus*, ami egyaránt jelenthette a Godtfritd von Kempen szerkesztette, Kölnben, 1592-től, vagy a Gotardus Arthusius szerkesztette, Frankfurtban, 1604-től megjelenő periodikát (45. tétel). Utóbbi talán jobban érdekelhette a lelkészünket, mivel a szűkebb pátriájáról, Magyar Királyságról és Erdélyről is közölt beszámolót.⁹²⁸

A kora újkor két, a Kárpát-medencei könyvtárakban (részben felekezettől függetlenül) gyakran felbukkanó politikai loci communese is helyet kapott a gyűjteményben. Az első a magyar gondolkodókkal is kapcsolatban álló Justus Lipsius közhelygyűjteménye, a *Politicorum sive Civilis doctrinae libri sex* (87. tétel). A második Gregorius Richter górlitzi lutheránus lelkész kollekcója, aki szenvedélyesen gyűjtötte a Szentírásból, ókori auktoroktól, kortárs történetíróktól származó idézeteket, hogy különböző témák szerint (egyház, történelem, politika) ezer oldalas köteteket töltsön meg velük. Az *Axiomata politica* (147. tétel) esetében egy központi gondolat, az országok, birodalmak, dinasztiák életében periodikusan ismétlődő katasztrófák köré szervezte a citátumait. A „fatales periodi” elmélete befolyással volt Szilágyi Benjámín István, Medgyesi Pál, Szalárdi János, Komáromi Csipkés György és Pósházi János műveire is.⁹²⁹

A pozsonyi Martin Schödelnek a strassburgi akadémián, Matthias Berneggernél megvédett disputációjának rövidített változataként született az 1634-ben, névtelenül kiadott

---

⁹²³ BÀN 2003, 110–113.

⁹²⁴ DOBRANSKI 2012, 132–133.

⁹²⁵ MONOK 1996, 57.

⁹²⁶ VÁRKONYI Á., R. 1994, 74–75.

⁹²⁷ TelekiTéka Tq-590c.

⁹²⁸ PAJKOSSY 1971, 239–240.

⁹²⁹ Lásd: TARNÓC 1970, 689–696. ; IMRE 1987–1988, 20–45. ; KECSKEMÉTI 1998, 228–229. ; CSORBA 2005b, 123–154.

Respublica et status regni Hungariae, Lipsius említett *Politicája* nyomán egyfajta közhelytárat alkotva (34. tétel). A gróf Eszterházy Miklós által támogatott nyomtatvány a magyar rendek szuverenitással kapcsolatos diplomáciai-reprezentációs céljainak támogatására szolgált, egyfajta „félrepublikánus” berendezkedésű államként ábrázolva a Királyságot.⁹³⁰ Az Elzevir család *Petites Republiques* sorozatának másik darabja, a Petrus Scriverius (Schrijver) által Lipsius, Andreas Alciatus és mások műveiből összeállított *Respublica Romana* az örök városba kalauzolta el az olvasóját (131. tétel), a harmadik pedig, II. Ferdinánd közvetlen környezetét, a bécsi udvar felépítését és a legfőbb birodalmi tisztviselőket bemutató *Status particularis regiminis s. c. majestatis Ferdinandi II.* különösen a diplomaták számára lehetett hasznos (119. tétel).

A harmincéves háború magyarországi történetéhez kapcsolódik I. Rákóczi György polemizáló nyomtatványokkal kísért 1644–1645. évi hadjárata. A legitimációs stratégia részeként a fejedelem a III. Ferdinánd elleni felkelés okairól (a Grotius által megfogalmazott) a békéért indított „jogos háború”⁹³¹ gyakorlati alkalmazásáról kívánta tájékoztatni a közvéleményt az 1644. évben Bártfán kiadott *Manifestumában*.⁹³² Megfelelve egyúttal a minden jel szerint Eszterházy Miklós nádor szerzeményeként korábban megjelent uralkodói manifestumra. A nádor a magyar rendek tájékoztatására válaszul *[E]gy-nehány intő leveleinek igaz pariája* (95. tétel) címmel kiadta a fejedelemhez 1643–1644 folyamán írt 11 levelét a felkeléssel kapcsolatos álláspontjáról és saját tevékenységéről. Az iratok olyan, a kortárs európai irodalomban is megjelenő témákat tárgyaltak, mint a felekezeti alapon viselt háború, a jus resistendi, a törökkel kötött szövetség, a rendek képviselőjének joga.⁹³³ A kiadványra Nagyari József is hivatkozott, hitelesnek fogadva el a nádor vádaskodását az erdélyi fejedelmek hadakozásai miatt az országot ért veszteségekről.⁹³⁴

A vesztfáliai béke következtében előállt politikai helyzetet elemezve, 1654-ben született Comenius *Gentis felicitas*-a. Szerzője a kelet-nyugat közötti különbségek és a kelet-európai államok hasonlóságának felmutatása mellett megoldási javaslatokkal állt elő.⁹³⁵ A török és a Habsburgok közt őrlődő nemzet sorsának rendezését sokakhoz hasonlóan II. Rákóczi Györgytől várva (direkt politikai röpirat közlése helyett) e beadványban tett javaslatot a társadalmi-vallási-gazdasági bajok orvoslására.⁹³⁶ A munka 1659. évi amsterdami kiadásával Comenius célja az volt, hogy a Lengyelországban vereséget szenvedett fejedelem

---

⁹³⁰ TESZELSZKY 2011, 97–106.

⁹³¹ VÁRKONYI G. 2014, 1–10.

⁹³² RMNy 2051.

⁹³³ KÁRMÁN 2011, 33–71.

⁹³⁴ NAGYARI 2002, 111.

⁹³⁵ VÁRKONYI Á., R., 1994, 70.

⁹³⁶ BITSKEY 1996, 219–224. ; PÉTER 2006, 63–72.

pártjára állítsa a nyugati közvéleményt.⁹³⁷ A leírása hiányzik a jegyzékből, Tofeus egyik kolozsvári kolligátumában bukkanunk rá a műre, címlapján az auktor személyre szabott ajánlásával, alatta Tofeus megjegyzésével: „Comenius Ura(m) küldte”.⁹³⁸

Két évtized elteltével a „firenzei Justus De Palma” álnéven, (Bethlen Miklós helyett) valószínűleg Pósa-házi János szerzőségében, velencei „költött” impresszummal (valójában Kolozsvárott, 1673-ban) megjelent *Austriaca Austeritatis, ejusdemque Continuationis confirmatio* (111. tétel) már a gyászévtizedben folyó, Bársony György váradi püspök *Veritas toti mundo declaratója* keltette irodalmi összecsapás része volt.⁹³⁹

Az udvari lelkész igyekezett tájékozódni a napi politikai eseményekről, erre utal az 1672 augusztusában kelt levele, melyben Teleki Mihályt arra kéri, hogy egy pasquillust küldjön el neki olvasásra.⁹⁴⁰ A gúnyvers azonos lehetett Szentpáli Ferenc ezévi *Speculum Consuetudinis et imago veritatis* című munkájával, amiben minden erdélyi nációt és felekezetet kipellengérezett, nem kímélve Apafi udvarának kulcsszereplőit sem (Tofeust kivéve). A szerző kilétét hiába nyomozták a versben megnevezettek, talán azért is küldte el Tofeusnak a kancellár a szöveget, hátha ráismer az imposztorra. Teleki egyébként is kedvelt célpontja volt a kortársaknak, a közkezen forgó kéziratokat Bethlen Miklós és mások segítségével szerezte meg.⁹⁴¹

Köpeczi Béla a karteziánus politikai eszméről írott átfogó, ugyanakkor saját korának követelményeihez illeszkedő értekezésében Tofeus konzervatív társadalomképét illeti bírálattal, olyan prédikátor portréját megrajzolva, aki a fennálló társadalmi rendet féltve a magyarországi protestánsüldözések felett is szemet hunyt.⁹⁴² Az általa citált sorok, miszerint mindenki elégedjék meg a sorsa alakulásával,⁹⁴³ mégsem valamiféle fatalizmus bizonyítékai. A prédikációkban sokkal inkább az isteni gondviselésnek egyházát mindenben alárendelő lelki vezetőt érhetjük tetten. A fejedelem papja érzékletes példáival rendszeresen szót emelt a Krisztus vérén megváltott, a kegyelem azonos mértéke alapján az Úr előtt a bírált udvari emberekkel egyenlőnek számító „szegény paraszt emberek”-en hatalmaskodók ellen. A Kathona által is részben már idézett gyakori szószéki ostromozások hátterét Tofeus váradi, majd pataki élményei nyomán a puritanizmusban kereshetjük. Martonfalvi Tóth György, Medgyesi Pál, Komáromi Csipkés György, Szokolyai Anderkó István, Diószegi Kis István, Köleséri

⁹³⁷ BÁN 1976c, 163.

⁹³⁸ KolAkad R 83268. Az ajánlás szövege: „Reverendiss(im)o Viro D(omino) Michaeli Tophaeo S(acrae) Th(eologiae) Doctori”. Tofeus példányát említi: BÁN 1976c, 487.

⁹³⁹ Lásd: JANKOVICS 1978, 356–359.

⁹⁴⁰ MOL P659 No. 116/K–2, 1r.

⁹⁴¹ VARGA I. 1963, 292–296. ; A pasquillus szövegét kiadta: *RMKT XVII/13*, 7–50.

⁹⁴² KÖPECZI 1975, 424–426.

⁹⁴³ „...minden ember a’ maga állapotját becsületben tartsa, maga sorsával meg-elégedgyék: mert azzal való meg nem elégedés mit szerezzen, azt mind az Adám s’ mind az ördögök eseti meg-mutattya, ma-is mindazáltal Országok, Nemzetségek, ház népek, emberek e’ miatt vesznek-el.” (TOFEUS 1683, 47–48.)

Sámuel hasonló „prófétai erővel lépnek fel (...) a jobbagynyúzás ellen”.⁹⁴⁴ A 17. századi prédikációkban tetten érhető szociális bűnöket feltáró részleteket is leginkább a biblikus (ószövetségi) alapú lelki élet felől értékelhetjük helyesen,⁹⁴⁵ vagyis lelkészeink a krisztusi tanításhoz kívánták ezzel is közelíteni a hallgatóságot. Szociális érzékenységük kifejeződése azonban még nem kellőképpen feltárt.

A politikát is jórészt morális indítékkal emelte be igehirdetésébe, ám konkrét eseményekhez kötően ritkán nyilatkozott, inkább csak utalásokat találunk. Történelmi exemplumait jórészt az államelmélet és a politika területére alkalmazta. Itt most csak az udvari intrikákkal és a politikai gyilkossággal kapcsolatban Apafi sógorára, Bánffy Dénesre vonatkoztatható, a kortársak számára napnál világosabban érthető utalását említenénk.⁹⁴⁶ Igehirdetéseiből egyértelműen látható, hogy a politikai mozgásokat is biblikus alapon szemlélte, a wittenbergi történelemszemlélet eszkatologikus jellegéből adódóan kedvezett a Tofeus prédikációiban is felbukkanó allegorizálásnak.⁹⁴⁷ Szemléletesen ábrázolható ez a jelenség az ország helyzetére vonatkoztatott Dániel könyvéből származó példázattal. A próféta „látott egy kis szarvat és egy szárnyat”, ahol a „kis szarv forma görbe fél Hóld, a’ Török birodalom czimere”, valamint a „szárny, a’ Római Sasnak a’ szárnya”, amelyektől nem szabadul a nemzet. Mert egyiknek „mindenkor *noviluminája* vagyon”, meg nem telik, de soha el nem fogy, a másik, a „Sas felől írják, hogy meg nem halna külömben a’ vénség miatt (mert meg-ifiodik) hanem úgy meg-görbül az orra, hogy nem ehetik: Ugy ez a’ Római Sas meg nem hal” – egészen Krisztus eljöveteléig.⁹⁴⁸ Nemzete sorsát tehát alapvetően biblikus keretek között értelmezte: a „két pogány közt” való őrlődésnek csak az apokalipszis vethetett véget.

Mozgalmas időszak volt Tofeus félszázada a Kárpát-medencében, a Rákócziak és Apafi fejedelemsége, a kuruc mozgalom, a törököt felváltó Habsburg függésre reflektáló nyomtatványok jelzik a történések sorát a könyvtárában. Az események megítélése részben kiolvasható a prédikációiból, de sok ponton még nincs tisztázva a lelkész és a kurucok viszonya. Ismertek például a Teleki Mihállyal és Kende Gáborral⁹⁴⁹ ápolt kapcsolatai, a Teleki-család határon túl és innen megosztott levéltára tartogathat még további hasznos forrásokat. Tofeus zsoltáros prédikációit olvasva nemzetét féltő, kortársait egyszer Várad elvesztésével, másszor „külső históriákból” vett, ám legfőképpen bibliai példákkal ostromozó,

---

⁹⁴⁴ GYŐRI L. J. 2015d, 25. ; BARCZA 2000, 91–94.

⁹⁴⁵ CSORBA 1998, 102.

⁹⁴⁶ „Keresztelő János kedves embere vala Heródesnek. Elő ugrék egy rosz palotai kurva leány, tánczban kerekedik, öszve üti a’ lábát, s’ ennek ütök-el a’ fejét: Ma is egy rosz palotai hazug ember elő áll, bé-vádol valakit, s’ a’ mint az mondgya úgy lesz a’ dolog.” (TOFEUS 1683, 264. Idézi: KATHONA 1987, 414.)

⁹⁴⁷ Ebben is Nagyarihoz hasonlóan járt el. Lásd: NAGYARI 2002, 25.

⁹⁴⁸ TOFEUS 1683, 274.

⁹⁴⁹ Lásd: NAGY L. 1998, 285. Kende Gábor az 1678. március 7-én Teleki Mihály mellé választott 12 fős tanácsadó testület tagja volt, a kuruc mozgalom egyik vezére.

felelősségteljes egyházi vezető képe bontakozik ki. Bibliotékájának említett darabjai arról tanúskodnak, hogy figyelemmel kísérte korának politikai küzdelmeit. Az angliai úti élmények, a forradalom alakulásáról érkező hírek, különösen pedig az uralkodó kivégzése tájékozódásra készítették a lelkészt. Comenius hatása is megmutatkozik a könyvtárának államelméleti-politikai részén, de leginkább a magyarországi sorsdöntő eseményekhez kapcsolódó publicisztikák jelenléte utal az érdeklődés irányára.

III. 5. 19. Jog

A kora újkori hazai törvénykezést és ítélkezést a római jog recepciója mellett a kialakult szokásjog határozta meg, a Werbőczy István ítélőmester által összeállított *Tripartitum* (bár kihirdetés hiányában nem emelkedett törvényerőre) egészen 1848-ig használatban volt.⁹⁵⁰ A Kárpát-medencei könyvjegyzékeken szereplő római jogi kötetekről korábban Szabó Béla vázlatos tanulmánya adott hírt.⁹⁵¹ Justinianus császár a 6. században az egységes római birodalom helyreállításának egyik eszközeként rendelte el a római jog kodifikációját, ennek részeként készült el hivatalos tankönyvként az *Institutiones seu Elementa*. A *Digestával*, a *Codex Iustinianusszal* és a *Novellae*-vel kiegészítve egy évezreddel később jelent meg először nyomtatásban *Corpus juris civilis* (Genf, 1583) cím alatt a justinianusi törvényt.⁹⁵² A római jog alapvető gyűjteménye, a „Corpus Juris Justini” (275. tétel) valamint az *Institutiones* kétkötetes kiadása (219., 330. tételek) is megtalálható volt Tofeus bibliotékájában. A Philippus Henricus Hoenonius herborni jogászprofesszor vezetésével tartott disputációk szintén e korpuszhoz kapcsolódtak (169. tétel).

Tofeus a modern nemzetközi jogot megalapozó Grotius *De jure belli ac pacis*-át is beszerezte, amely gyakran felbukkan a korszak magyar könyvtáraiban (128. tétel). Jogi kiadvány lehetett a nem azonosítható „Juridicium Regum et Principum” is (274. tétel).

Az egyházjog alapját a zsinati kánonok és pápai decretálisok összegyűjtésével Gratianus 12. századi *Decretuma* jelentette. A későbbiekben Gratianus munkájának, valamint több decretális-gyűjtemény felhasználásával jött létre a *Corpus juris canonici*.⁹⁵³ Ez alapján kívánta rendezni Johannes Hallerus berni dékán is a kanton egyházi ügyeit (233. tétel).

A középkori egyház szkizmához vezető válságba került, amikor egyszerre három pápa vallotta magát Szent Péter örökösének. A Konstanzi zsinat (1414–1418) feladata volt az

---

⁹⁵⁰ CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1998, 135–138.

⁹⁵¹ SZABÓ B. 1997, 23–34.

⁹⁵² FÖLDI–HAMZA 1996, 94–99.

⁹⁵³ *Uo.*, 110–112.

egység helyreállítása (*causa unionis*), ennek részeként nagyszabású jogi perek és kodifikációs munka vette kezdetét. Az eljárást vezető három kánonjogász egyike volt Franciscus Zabarella kardinális,⁹⁵⁴ akinek *Repertorium singulare et aureum* című munkája segített eligazodni a pápai iratok tömegében (342. tétel). A „Summa Conciliorum” címmel több hasonló gyűjtemény megjelent, Bartholomaeus Carranza toledói érsek *Summa Conciliorum et Pontificum*, Ludovicus Bail francia teológus, esetleg Franciscus Longus a Coriolano kapucinus szerzetes *Summa conciliorum omnium*-a, mindenképpen a kánonjog szempontjából fontos történeti iratokat közlő fóliánst feltételezhetünk (83. tétel).

Okkal várhatnánk, hogy Tofeus bibliotékájában felbukkan Werbőczy *Tripartitum*ának valamelyik kiadása, valamint a II. Rákóczi György által útjára indított kodifikációs munka gyümölcse, az 1540–1653 közötti országgyűlési articulusokat és fejedelmi ediktumokat felölelő *Approbatae constitutiones*⁹⁵⁵ – hiába. Megtaláljuk ellenben annak folytatását, az 1654-től 1669-ig jóváhagyott articulusokból Apafi rendelkezésére összeállított *Compilatae constitutiones* (93. tétel).⁹⁵⁶ Végül a bécsi- és a zsitvatoroki békék, valamint az 1608–1649 közötti magyar országgyűlési törvénycikkek gyűjteményét említhetjük (68. tétel).⁹⁵⁷

Tofeus az 1672. augusztus 12-én írott levelében felhívta Teleki Mihály figyelmét az 1620. évi magyarországi articulusok birtokában lévő példányára.⁹⁵⁸ A nyomtatvány V. cikkelyére utalt, miszerint a besztercebányai országgyűlésen döntés született arról is, hogy „meddig terjedgyen a Puspokok (!) hatalma es hanyan hagyattassanak megh.”⁹⁵⁹ A kiadvány hiányzik a jegyzékről, talán egy kolligátum részeként marad rejtve a kutatók előtt.

A századnak meghatározó jogi szerzői közül többen hiányoznak, például a természetjogi iskola képviselője, Samuel Puffendorf, vagy a birodalmi jog művelője, Christophorus Besoldus, ám ezek felbukkanása nem volna magától értetődő egy lelkészi gyűjteményben. Bár Szabó Béla⁹⁶⁰ nem regisztrálta az erdélyi püspök fent bemutatott köteteit, Tofeus példája is rámutat arra, hogy a lelkészek olvasmányműveltségének feltárása során a jogtörténészek számára elszórt, de mindenképpen hasznos forrásanyag kerülhet felszínre.

---

⁹⁵⁴ MALÉTH 2013, 57–63.

⁹⁵⁵ RMNy 2499.

⁹⁵⁶ RMNy 3539. A nyomtatvány tartalmazza az egyházi törvényeket, a fejedelem és a fiscus jogait, a rendeket illető törvényeket, a törvénykezés módját és az ediktumokat.

⁹⁵⁷ RMNy 2092., 2485.

⁹⁵⁸ MOL P659 No. 116/K–2, 1r.

⁹⁵⁹ RMNy 1241.

⁹⁶⁰ SZABÓ B. 1997, 23–34.

III. 5. 20. Természettudományok

III. 5. 20. 1. Természetrájk és kozmológia

Tofeus jegyzékén kevés a kifejezetten természettudományos munka. Az idősebb Plinius *Historia naturalis*-a összefogta mindazt a tudást, amit a természetről a görög-római antikvitás a Kr. u. 1. századig megszerzett. Rendkívül gazdag tartalma (kozmológia, geográfia, antropológia, zoológia, botanika, farmakológia, mineralógia)⁹⁶¹ még Tofeus századában is kedvelt olvasmánnyá tette, és korlátozottan pótolhatta a részterületek irodalmát, ha nem is a legfrissebb eredmények tekintetében. A kötetét szétszórva találjuk meg (104., 309. tételek). Megszerezte a kora újkori országleírások (chorographia) sorában az első bestsellert, Johannes Boemus *Omnium gentium mores, leges et ritus*-át (339. tétel).⁹⁶² Az európai országok között tárgyalt „Hungaria” esetében is a rövid földrajzi és történelmi bevezetést követi a szokások és a néplélek ábrázolása.

A prédikációiban előforduló természettudományok köre is meglehetősen szűk, leginkább a korábban hivatkozott Győri János által feltérképezett exemplumanyag jellemző. A szószelekről is többször citálta Pliniust.⁹⁶³ Más forrásai többnyire nem valós megfigyeléseken alapulnak, a különböző állatokkal kapcsolatos példázatai erősen mitologikusak, egy részük a 2. századi *Physiologus*ból (vagy egy azt felhasználó gyűjteményből) származik. A mű célja eleve nem is a „természeti tények regisztrálása volt, hanem az ismert monstrumok, állatok különös sajátosságainak szimbolikus, (...) misztikus teológiai alkalmazása”.⁹⁶⁴ A krisztianizált antik örökség (Temesvári Pelbárttól Balassiig) számtalan auktor forrása volt,⁹⁶⁵ így a Tofeusnál némi kétkedéssel hivatkozott Clemens Timplerusé is.⁹⁶⁶ Az exemplumok más része bestiáriumokból vagy emblémáskönyvekből kerülhetett a prédikációk szövegébe.

A kvadráns⁹⁶⁷ használatára tanította olvasóját Johannes Philippus Lansberg a mives rézmetszetekkel kísért munkájában (321. tétel). Szerzője, a németalföldi lelkész-matematikus-

---

⁹⁶¹ PLINIUS SECUNDUS 2014, 327–332.

⁹⁶² STAGL 1995, 115.

⁹⁶³ TOFEUS 1683, 300, 423.

⁹⁶⁴ ECKHARDT 1929, 81.

⁹⁶⁵ *Uo.*, 82–99. ; Az antik állattani szövegek gyakran szolgáltak exemplumok forrásaként, így például a Károlyi Zsuzsannát búcsúztató gyűjteményben Bojthi Veres Gáspár és Lippai János is belőlük merített. Lásd: MIKÓ 2006, 24.

⁹⁶⁶ „A’ kígyó felől azt írják a’ *Phisicusok, Timplerus*, hogy mikor a’ vízben mégyen innya, le-tészi a’ mérgét, bé nem viszi, a’ vízben, és egy kígyó sem mérges a’ vízben, ez úgy vané vagy nem, én nem vizsgálom”. TOFEUS 1683, 530. Hasonló példákra lásd: TOFEUS 1683, 140, 166, 170, 570–571, 748.

⁹⁶⁷ A csillagok látszólagos magasságának meghatározására, ezzel pedig helymeghatározásra használt negyedköríves szögmérő műszer.

csillagász a Kopernikusz-féle, Tofeus által is többször kritizált heliocentrikus világméretű a híve volt. Tofeusnak az új kozmológiával való szembenállásának az oka a bibliai kijelentésekben mélyen gyökerező hite volt, aki a Szentírásból kiindulva formált véleményt a természettudományokkal kapcsolatban is. Ebből következően a hittudományhoz jobban illeszkedőnek vélt ptolemaioszi szisztémát tartotta hitelesnek. A XIX. zsoltárról prédikálva az Apostoli Hitvallás szavait szegezte amaz „mostani *Philosophia*”, többek között Johannes Herbinus⁹⁶⁸ egyik munkája ellen, Maresiust citálva. A kritizált filozófusok (mivel a természettudományokat jórészt még a bölcselet részeként művelték) „azt tanítták hogy a' föld megyen alá s' fel, a' nap veszteg áll, és így a' nap alá van s' mi fenn”. A kozmológiai modellek működtetésének teológiai következménye volt, hiszen „ha az a' vélekedés igaz volna abból az jüene ki, hogy a *Crédóban* nem úgy kellene mondanunk: méne-fel mennyégben, hanem méne alá az égben, a' mint hogy meg-is engedik azt némelly *Carthesiánusok*, hogy szabad így szóllani a' *Credó* ellen, hogy Christus Leszálla a' menyégben s' fel-méne a poklokra”.⁹⁶⁹ Véleménye megegyezett más ortodox igehirdetőkével, például a ptolemaioszi világméretű retorikai példatárként alkalmazó Geleji Katona Istvánéval⁹⁷⁰ és Szatmárnémeti Mihály kolozsvári prédikátorral.⁹⁷¹ Kollégái között a kopernikuszi fordulat elfogadására is találunk példát: Apáczai Csere *Magyar encyclopaediá*-ja az új világméretű recepciójának második fázisát, az „univerzum homogenizálásával és mechanizálásával” kialakított karteziánus modellt hirdette,⁹⁷² Debreceni Ember Pál egy emberöltővel később megtalálta a helyét a bibliamagyarázatok érvrendszerében.⁹⁷³ Mindez nem vert éket Tofeus és Apáczai Csere közé, az egykori utrecht-i tanulótársak kölcsönösen egymásnak ajánlották egy-egy értekezésüket.⁹⁷⁴ Hasonló forgatókönyv szerint ábrázolhatjuk Tofeus és Van Velthuysen kapcsolatát: a Németalföldön született barátság megtartása mellett az utóbbi holland nyelvű pamfletjében (1655) Voetiusszal polemizált, bizonyítva, hogy mivel a Szentírás nem tanítja, hogy a Föld a világmindenség középpontja, a Descartes által is hirdetett heliocentrikus világméretű nem mond ellent a Bibliának.⁹⁷⁵

---

⁹⁶⁸ A *Famosae de solis vel telluris motu controversiae examen theologico-philosophicum ad S. sanctam normam* című munka csak 1655-ben jelent meg először, így már hazaérkezése után olvashatta.

⁹⁶⁹ TOFEUS 1683, 110. Mindezt Maresiusra hivatkozva adta elő a szószerző. Idézi: KÖPECZI 1975, 425.

⁹⁷⁰ CSORBA 2008, 218.

⁹⁷¹ CSORBA 1998, 102.

⁹⁷² FARKAS 2009, 305–306.

⁹⁷³ CSORBA 2008, 215.

⁹⁷⁴ Apáczai egyedül Tofeusnak dedikálta a *Disputatio theologica, continens introductionem ad philologiam sacram* című, Voetiussnál 1650 márciusában megvédett értekezést (RMK III. 1756.). A gesztust Tofeus az 1650 májusában tartott második váradi disputa Apáczainak szóló ajánlásával viszonyította (lásd: TOFEUS 1650b).

⁹⁷⁵ NYDEN-BULLOCK 1999, 44–45.

III. 5. 20. 2. Orvoslás

A Tofeushoz hasonlóan évekig külföldön tanuló értelmiségi könyvtárában joggal várhatjuk a gyógyításhoz kapcsolódó művek felbukkanását. A magyar diákok ilyen irányú érdeklődését már többen bemutatták, a 17. századi németalföldi peregrinusok közül azok is előszeretettel látogatták az egyetemeken működő theatrum anatomicumokat, akik nem vettek részt hivatalosan az orvosi képzésben (Haller Gábor, Rozgonyi Varga János, Horváti Békés János, Kaposi Juhász Sámuel), Nadányi János számára pedig kifejezett előírás volt az anatómiai lecke.⁹⁷⁶ Apáti Madár Miklós például leideni és utrechti tanulóévei alatt orvosprofesszorokat is hallgatott, majd hazatérve oklevél nélkül is praktizált.⁹⁷⁷

A lelkésznek készülő Tofeus a szorosan vett teológiai tárgyakon kívül más stúdiumokat is hallgatott, a 17. századi orvospépzésben használatos három tankönyvet találunk a gyűjteményben. Az első a wittenbergi Daniel Sennertus széles körben elterjedt *Institutiones medicinae*-je, amellyel terjedelmes, a tünetektől a diagnosztikán át a gyógyításig minden részletre kiterjedő alaplíre tett szert lelkészünk (29. tétel). Szintén a gyakorlati képzést szolgálta Felix Platter bázeli orvos pszichológiai eseteírásokat és recepteket is közlő *Praxeos medicae opus*-a (278. tétel).⁹⁷⁸ Harmadikként Johannes Jonstonus *Idea universae medicinae practicae* című, a frankfurti egyetem diákjai számára készült munkáját említhetjük, amely két évtized alatt 5 kiadást ért meg (320. tétel).⁹⁷⁹ A korszak legmodernebb anatómiai ismereteit közlő Thomas Bartholinus dán orvos⁹⁸⁰ egyik munkája (351. tétel) mellett egy további „Liber Medicus Anonymi”-t, talán egy címlap nélküli régebbi gyógyászati kötetet, vagy receptgyűjteményt sorolhatunk még ide (178. tétel). Tofeus elveszett album amicorumában minden bizonnyal szerepelt néhány professzor aláírása az általa látogatott egyetemek orvosi karáról.

Nem maradhatott el a gyűjteményből a Miskolci Csulyaknál is több művel szereplő középkori műhely, a salernói iskola, amely Galénosz, Hippokratész és Dioszkoridész műveit ötvözte az arab gyógyászat eredményeivel. Ide sorolhatjuk Johannes de Mediolanus *Schola Salernitana, sive de conservanda valetudine praecepta metrica*-ját Zacharias Sylvius rotterdami orvos kiadásában (135. tétel). A „párizsi hippokratisták” egyik vezető alakjának, Jacobus Holleriusnak (Houllier) a *Viaticum novum de omnium morborum curatione* című munkáját Casparus Wolphius zürichi orvos kiadásában szerezte meg Tofeus, melyben a fejtől

---

⁹⁷⁶ BUJTÁS 2006, 102–103.

⁹⁷⁷ Lásd pl.: OLÁH 2013b, 10–11.

⁹⁷⁸ RADDEN 2010, 3.

⁹⁷⁹ MATUSZEWSKI 1989, 41.

⁹⁸⁰ PÉNZES 2011, 43.

lábíig vezető rendszerezési elvnek köszönhetően a belső bajok kúrálására található gyógymódot (13. tétel).⁹⁸¹ Hasonló elven épült fel a *Pax corporis* is, amely ugyan Tofeus halála után évekkel jelent meg első ízben, ám Pápai Páriz korábban citált ajánlásának tanúsága szerint a püspök ösztönözte a kiadására.⁹⁸² Néhány kéziratot olvashatunk továbbá az egyik Marosvásárhelyen őrzött kötete lapjain, amelyek bár nem Tofeustól származnak, kipróbálhatta őket.⁹⁸³ Prédikációiban mindössze egyetlen orvosi munkát említett, Johannes Franciscus Fernelius (a gerinccsatorna első leírója) fiziológiai, patológiai és gyógyászati részeket tartalmazó *Universa medicina*-ját,⁹⁸⁴ amely hiányzik a könyvtárából.

A természettudományoknál bevezetéként a tulajdonos biblikus műveltségével kapcsolatban tett megállapítások ezúttal is helytállóak. A VI. zsoltárról a testi betegségekre alkalmazott prédikációja szerint lelkészünk a különböző kórok, bajok, betegségek legfőbb okát Isten büntetésében látta.⁹⁸⁵ 1684. július 29-én kelt levelében így írt Teleki Mihálynak: „minden nyavalyámat az magam bűneimnek tulajdonítom”.⁹⁸⁶ A VI. zsoltár magyarázatánál pedig így intette híveit: „Nem félek én a’ te mirigyedtül; ha te reád, házad népére, feleségedre, gyermekedre lövi az Isten, hogy engemet, az én házam népét, feleségemet, gyermekemet talállya: mert nem esztelen nyíl az, a’ mellyet ez az erős kéz ives kezében fogott, a’ kire lövi, egyenesen azt talállya.”⁹⁸⁷ Szavai egybecsengenek a korszak széles körben elterjedt vélekedésével, így például Komáromi Csipkés György alig két évtizeddel korábban elhangzott első pestis-prédikációjának vonatkozó részeivel.⁹⁸⁸ A XXXVIII. zsoltárról írott prédikációjában arról is vallott, hogy a különböző kórságok és nyavalyák kezelésében „nem kell az Orvos Doctorokhoz úgy bizni, mint az Istenhez”.⁹⁸⁹ Itt megint csak a gondviselésbe vetett hit érhető tetten, egyfajta deuteronomikus látásmóddal.

A lelkészi bibliotéka szerény, de színes részét képezték a gyógyászati munkák, ez a gyakorlati haszonnal bíró kör tette ki a természettudományos irodalom jelentős részét. A herbáriumok népes családjából egyet sem tudunk felmutatni, hiányoznak a „modern”

---

⁹⁸¹ 16. századi párizsi egyetem volt a Galenus és Hippocrates munkáit kiadó és kommentáló egyik fontos központ Európában. Lásd: LONIE 1985, 155–159.

⁹⁸² PÁPAI PÁRIZ 1690, Ajánlás,)o)o(1v. ; Idézi: KONCZ 1893, 47.

⁹⁸³ „feoszédelgés ellen valo orvosagh”, „zem vilagara esset halog ellen ualo orvosagh” (Teleki Tq–904, A3v.)

⁹⁸⁴ TOFEUS 1683, 300.

⁹⁸⁵ „Mert a’ testnek és léleknek nyavalyái nyomorúsági, a’ meg-haragutt (!) és bünért büntető Istennek vitézi, és el-rendelt seregi, a’ kik mindenkor készen vadnak s’ munkálódnak, mihelt Isten parancsol elő jünek, az hová parancsollya oda mennek (...) De ha ő parancsollya, egy sem jü elő azok közzül, mint az Izraël fiaira, edgy sem az AEgyptombéli nyavalyák közzül”. (TOFEUS 1683, 33.)

⁹⁸⁶ MOL P 1238.7.

⁹⁸⁷ TOFEUS 1683, 33.

⁹⁸⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS 1664, 3–14.

⁹⁸⁹ TOFEUS 1683, 196. Ezt a meggyőződését visszhangozza egyik levelében is: „mert mind az orvoslókat, mind az orvosságokat az Isten küldi. A betegségekben nem kell az Orvos Doctorokhoz úgy bizni, mint az Istenhez”. Lásd: *Adattár* 21, 38.

jatrokémia képviselőjének, Paracelsusnak és követőinek munkái is. A fent említett köteteket biztosan gyakran forgatta az élete utolsó éveiben a Telekihez írott leveleiben folyamatosan betegségeiről és erőtlenségről panaszkodó „nyomorult beteg Ven Tofaeus Mihaly”.⁹⁹⁰

III. 5. 21. Nonkonformista irodalom⁹⁹¹

A szakirodalomban ortodox kálvinistaként jellemzett lelkész könyves műveltségének valóban jelentős részét tette ki a hagyományosan ortodoxnak tekinthető teológiai ismeretanyag, ám a potenciális olvasmányait vizsgálva ettől jelentősen eltérő műveket is találunk.

Pataki tanári működése (1651–1653) idején „Comenius beavatta Tofeust azokba a látomásokba is, melyek a cseh-morva testvéreknek a Trencsén megyei Ledniczen meghúzódó lelkészétől, Drabik Miklóstól rendszeresen érkeztek hozzá Sárospatakra, II. Rákóczi Györgyhez és annak öccséhez, Zsigmondhoz való továbbítás végett”.⁹⁹² Ezekben Drabik a Habsburg-ház bukását jósolta, ami a magyar királyi trónon a helyét elfoglaló Rákóczi család révén fog bekövetkezni.⁹⁹³ 1664-ben a Comenius által Magyarországra küldött svájci lelkész, Johann Jakob Redinger is felkereste az akkor Szatmáron szolgáló Tofeust. Útja során Köprülü Ahmed táborában és Apafi udvarában is terjesztette a rábízott jóslatok különböző kiadásait, ám azok beteljesítőjének ekkor már Apafit tartották, aki elvégzi mindazt, amit a Rákócziak elmulasztottak. (A politikusként sokat bírált fejedelem egyébként józanul ítélte meg a helyzetet és nem vállalta az Amsterdamból sugalmazott feladatot.) Tofeus a jóslatok egy kivonatos példányát a néhány évvel korábban Amsterdamban is megforduló Körmendi Péter szatmári rektortól kapta, így jól ismerte a revelációkat és azok történetét.⁹⁹⁴ A *Historia revelationum* (Amsterdam, 1659) két példányát is megtaláljuk Tofeus könyvjegyzékén.⁹⁹⁵ Ha az egyik példányt Körmendi ajándékként azonosítjuk, akkor a másikat a Comeniust Amsterdamban meglátogató három pataki peregrinus juthatta el Tofeushoz 1667 végén, vagy még inkább 1668 elején.⁹⁹⁶ Comenius ezekben a Mikulaš Drabik és a szintén a cseh testvériséghez tartozó Krystyna Poniatowska, valamint Christoph Kotter sziléziai evangélikus

---

⁹⁹⁰ MOL P 1238.7. Az 1684. május 24-én, Fogarason keltezett levél záróformulájából.

⁹⁹¹ Az alfejezet korábbi változata megjelent: OLÁH 2016a, 35–42.

⁹⁹² KATHONA 1987, 422–423.

⁹⁹³ *Uo.*

⁹⁹⁴ NÉMETH S. K. 2014, 66–68.

⁹⁹⁵ A 90. tétel: „Revelationes Cotteri”, a 269. tétel: „Historia Revelatio Costeri(!)”.

⁹⁹⁶ Szathmárnémethi Mihály, Sárpataki Mihály, és Tatai Sámuel voltak a látogatók. Lásd: VIZKELETY 1967, 190–192.

tímár *Lux in Tenebris* címmel kiadott prófeciáinak magyarázatát közölte.⁹⁹⁷ A harmincéves háború idején megfogalmazott jóslatok hitelességét a szerkesztő ó- és újtestamentumi szövegrészekkel támasztotta alá, majd évtizedeken keresztül terjesztette, újraaktualizálta, szükség szerint kitolva a prófeciák beteljesüléséül szabott időkorlátot.⁹⁹⁸ Tofeus és Redinger találkozásáról az utóbbi beszámolójából értesülünk, aki Teleki Mihály kővári kapitány társaságában járt Szatmáron. Svájci kollégája végül Tofeus kísérőlevelével távozott Drabikhoz.⁹⁹⁹

Megjegyzendő, hogy a kortársak kételkedve fogadták a jövendöléseket, II. Rákóczi György maga sem hitt a jövendölések isteni eredetében és hitelességében.¹⁰⁰⁰ Tofeus számára nagyobb tekintélyt jelenthetett az Istentől közvetlenül érkező kijelentés, és ezzel a propagátor Redinger is tisztában volt.¹⁰⁰¹ Zsoltárprédikációiban többször felidézte a fejedelem lengyelországi hadjáratának következményeként Erdélyre zúduló török bosszúhadjáratot, Várad elvesztését. Hírét vehette, hogy 1671-ben (látomásai megtagadása és rekatolizálása után) Drabikot kegyetlenül kivégezték, akinek jóslataival szemben Erdély a hanyatló Oszmán Birodalom árnyékából mindinkább a Habsburgok erőterébe került. Az 1683-ban Bécsset sikertelenül ostromló, Apafival szövetséges török seregek kudarcát is megtapasztalta, ám az 1686-ban kezdődő katonai megszállást már nem érthette meg.

A wittenbergi történelemszemlélet által felerősített millenarista várakozásokat képviselő vonalat erősíti Tofeus könyvtárában Jacobus Brochardus *Libri duo, alter ad Christianos de prophetia* című munkája (84. tétel). A 17. század elején az európai nonkonformisták között nagy népszerűségnek örvendő szerző látomásainak forrásai között szerepelt a kabbala és Cornelius Agrippa több műve is.¹⁰⁰² A református értelmiségiek nem voltak egységes véleményen a millenarista várakozásokkal kapcsolatban. Legismertebb képviselői a herborni egyetemről a gyulafehérvári főiskola vezetésére meghívott Alsted és Bisterfeld voltak. Míg a német professzorok Erdélybe érkezésük (1630) után is kapcsolatban maradtak a nonkonformista körökkel, a lelkészeink közül Kecskeméti Alexis János és

---

⁹⁹⁷ BEYER 2003, 7–8. Ugyanezzel a címmel Nicolaus Arnoldus, a franekeri egyetem professzora is sajtó alá rendezett egy bibliai helyeket magyarázó polemikus munkát (1. kiad.: Franeker, 1662), amelyben többnyire az arminiánusok, a pápisták, a lutheránusok, a szociniánusok, vagy az anabatisták „tévelygéseit” igyekezett cáfolni. Az újtestamentumi locusokból disputálók között több „Hungarus” diák is volt.

⁹⁹⁸ VERES 2014, 119–145.

⁹⁹⁹ NÉMETH S. K. 2014, 68. A szerző sem itt, sem a Keserű-émlékkönyvben (NÉMETH S. K. 1997, 453–462.) nem közölte a zürichi Staatsarchivban őrzött levél szövegét.

¹⁰⁰⁰ A fejedelem 1654-ben papírra vetett véleményét ismerjük: „(a)z cseh ember látási, hogy revelationes divinae sint, nem hihetjük, holott sokakban, többire mindenkben ellenkező dolgok találtattak és in effectum nem mentek; az Isten is per media operatur, ezek pedig nem mediumok, hanem coeca út követése”. Comenius a kommentárjaiban arról is panaszkodott, hogy Rákóczi nem engedte közölni Zrínyi Miklóssal a Drabik-féle jóslatokat. Lásd: BÁN 1976c, 164.

¹⁰⁰¹ KATHONA 1987, 423.

¹⁰⁰² KUNTZ 2001, 119–123.

Szathmári Ötvös István bibliamagyarázatos műveikben elhatárolódtak a chiliaszta nézetektől.¹⁰⁰³ Geleji Katona a *Váltság titkában* elvetette Jézus ezeréves földi uralmának ötletét, egyetlen feltámadás mellett téve tanúbizonyságot, „Sido álmodozás”-nak nyilvánítva a hasonló nézeteket.¹⁰⁰⁴ Tofeus a LXXV. zsolttárprédikációjában hasonló véleményt fogalmazott meg, mely szerint a „mostani *Chiliasták*” olyanok, „mint a’ ki álmában jól lakik, s’ ha fel-serken éhezik” (Ézs 29,8).¹⁰⁰⁵ Az 1680-as évekre tehát – ha korábban egyáltalán befolyásolták az apokaliptikus váradalmak képviselői – már kiábrándult, s meglehetősen gúnyosan nyilatkozott a szószékről.

A héber nyelv tanulmányozásával párhuzamosan ébredhetett fel a lelkész érdeklődése a kabbala, s ennek egyik misztikus alapműve, a *Széfer Jecirá* iránt. A Johann Stephan Rittangel-féle fordítás (*Liber Jezirah*) 1642-ben jelent meg Amsterdamban, latin–héber párhuzamos szöveggel (192. tétel), vagyis alig néhány évvel Tofeus peregrinációja (1646–1649) előtt, így Guillaume Postel 1552. évi párizsi (katolikus misztikus) edíciója után a legfrissebb (protestáns) kiadásnak számított. Az egyetlen, tartalmára vonatkozó kéziratos bejegyzést sem tartalmazó példányt ma is kézbe vehetjük Kolozsvárott.¹⁰⁰⁶

A mágia körébe tartozó művek közül Tofeus könyvtárában a Miskolci Csulyakéhoz hasonlóan megtaláljuk Cornelius Agrippa kétkötetes opera omniáját (154., 349. tételek). A XIX. zsolttárról írott prédikációjában hivatkozik is a *De vanitate scientiarum*-ra, polemikus irodalmi példaként alkalmazva a pápai udvar erkölcsével és a Szentírás megítélésével kapcsolatos történeteket.¹⁰⁰⁷ Szintén népszerű volt Johannes Baptista Porta *Magia naturalis*-a (318. tétel), amely megalapozta a természeti törvények célszerű alkalmazásának tudományát, amelyben keveredtek a fizikai-kémiai törvények a korszak ezoterikus szemléletével.¹⁰⁰⁸

Már 1551-es megjelenésekor botrányt kavart Hieronymus Cardanus (itáliai orvos, filozófus, matematikus) enciklopédikus munkája, a *De subtilitate* (22. tétel), amelyet még a 18. században is indexen tartottak. Szerzője a világot mozgató és összetartó rejtett összefüggéseket kutatva böven merített Cornelius Agrippa von Nettesheim munkásságából.¹⁰⁰⁹ Tofeus példányát ma is kézbe vehetjük a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban, a több személytől származó lapszéli jegyzetekből látszik, hogy rendszeresen

---

¹⁰⁰³ VISKOLCZ 2003b, 84–91.

¹⁰⁰⁴ GYÖRI L. J. 2015f, 179, 195–196.

¹⁰⁰⁵ TOFEUS 1683, 396. ; László Anikó a Tofeus egyik prédikációjában (TOFEUS 1683, 476.) megjelenő Jel 20,6-ot a szerző millenarizmusának kétségtelen bizonyítékaként idézte. Mivel Tofeus a továbbiakban nem magyarázta a locust, hogyan is érte azt az olvasó, aligha értékelhető kiliaszta fordulatként, különösen a „mostani *Chiliasták*”-ról idézett véleményének tükrében. (LÁSZLÓ 2015, 181–182.)

¹⁰⁰⁶ KolAkad R 80795

¹⁰⁰⁷ TOFEUS 1683, 111. Agrippa munkáját hasonló szándékkal használta forrásul Tolnai F. István is. Lásd: TOLNAI F. I. 1679, 811.

¹⁰⁰⁸ MAGYAR 2005, 7–15.

¹⁰⁰⁹ MAGYAR 1992, 66–68.

forgatták.¹⁰¹⁰ Az autográf possessorbejegyzésén kívül azonban nem tartalmaz széljegyzeteket, amik arra utalnának, hogy a lelkész olvasta volna a példányt, ám ezek hiánya nem kizáró ok.

Hieronimus Ruscellus olasz humanista és alkimista *De secretis* címmel közölt válogatást az 1541-ben alapított nápolyi *Accademia Segreta*-n működő humanisták kutatásából, Alexius Pedemontanus álnéven (32. tétel). Az először 1555-ben, olaszul megjelent munkát rögtön követte a latin, a francia, az angol és a holland fordítás, a 17. század végéig nem kevesebb, mint 90 különböző kiadást regisztrálhatunk. A „titok” szó jelen esetben kéziratokból és könyvekből származó, az akadémia tagjai által „háromszorosan kipróbált” 1245, nagyobbrészt orvosi, kisebb részben technikai, vagy alkímiai kísérletre utal.¹⁰¹¹

Az ártatlanul elítélt „boszorkányok” védelmében, az ellenük folytatott vizsgálatok ellen nyilatkozott Johannes Wierus (Weyer) a *De lamiis liber* című munkájában, ahol elméleti, módszertani és jogi síkon is kritizálta a pereket (283. tétel). A Tofeus könyvtárából származó 1577. évi bázeli kiadást szintén a Teleki–Bolyai könyvtárban őrzik, egybekötve Cornelius Agrippa egykori tanítványának *De praestigiiis daemonum* című munkájával.¹⁰¹² Utóbbi az 1563-as bázeli Oporinus-féle editio princepsét követően a század végéig még legalább 8 kiadást megért, rövid időn belül németre és franciára is lefordították.¹⁰¹³ A boszorkányokkal kapcsolatos történetek és anekdoták katolikusellenes kompendiumát a református prédikátoraink közül Prágai András is idézte.¹⁰¹⁴ Tofeus példányát láthatóan többen forgatták már előtte is, számos bejegyzéssel találkozhatunk az előzéklapokon és a lapszéleken. A lelkésztől mindössze egy korábbi olvasó tévedését korrigáló margináliát találunk a *De praestigiiis daemonum* 158. hasábjának alján, ami arra utal, hogy ő maga is olvasta a munkát. Wierus műve alapján készültek a Komáromi Csipkés György elnökletével, Csehi P. András és Mediomontanus (Felsőbányai) Cimbalmos János által megvédett *Disputatio theologica de lamiis veneficis* (Várad, 1656) című értekezések. A valódi szerzőnek tekinthető Komáromi tíz tézisben tárgyalta a boszorkányok, ördögösök, varázslók különböző elnevezéseit és kategóriáit, a mesterkedéseiket és a bizonyítékokat, amelyek alapján felismerhetők és büntethetők.¹⁰¹⁵ Talán nem véletlen, hogy mindkét értekezést megtaláljuk Tofeus egyik marosvásárhelyi kolligátumában, a két respondens megküldte a kiadványokat az akkor Bihardiószegen szolgáló lelkésznek.¹⁰¹⁶

---

¹⁰¹⁰ TelekiTéka To-2062.

¹⁰¹¹ EAMON–PAHEAU 1984, 327–337.

¹⁰¹² TelekiTéka Tq-904a.

¹⁰¹³ Lásd: HOORENS 2014, 3–24.

¹⁰¹⁴ SZÖNYI 1987, 303.

¹⁰¹⁵ RMNy 2678–2679.

¹⁰¹⁶ TelekiTéka Tq-156b

A mágikus és boszorkányirodalom, így például Wierus munkásságának befolyásáról tanúskodhat a püspöknek a Bornemissza Anna megbűvölése miatt kirobbant üldözésekkel kapcsolatos álláspontja. Az Apafi Mihály ellen összeesküvést szervező Béldi Pál felesége, a fejedelemasszony (majd a fejedelem, sőt a vizsgálatot vezető Teleki Mihály) egészségét különböző ördögi praktikák segítségével megrontani igyekvő Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna ügye néhány erre utaló adalékkal is szolgál.¹⁰¹⁷ Az ügy teljes titokban zajló előkészítő szakaszában, 1680 tavaszán, talán a fejedelemasszonynak szóló célzasképpen Tofeus így nyilatkozott a szószékről: „Azok az átkok, a’ mellyek babonábúl, gyűlölségbül, s’ egyéb istentelenségbül származnak hijában valók és haszontalanok, nem kell attúl félni az istenfélő embernek (...) ha ezek az (...) átkok árthatnának; életünk, s’ hajunk szála-is el-veszett volna eddig. Menyi átkot mondanak reánk: menyi gyertyákat, kiváltképpen csak Húsvétban-is, óltanak s’ gyújtanak reánk, ki tudná azokat száma szerint meg-mondani, bizony hajunk szála sem volna eddig fen, ha azok valamit ártottanak volna.”¹⁰¹⁸ Ugyanazon év júniusában Gyulafehérvárott is a látó asszonyok tudományára hagyatkozó Béldiné példájával inthette hallgatóságát: „Nem kell az ördögtül-is tanulni, az Uralkodást s’ kérdezni, hogy mikor hal-meg a’ Király, Fejedelem, én Király leheteké, én Királyné Fejedelem Asszony leheteké? Mert bizony csak hijában nézetcz, hijában varásoltatcz, hijában boszorkánkodtatcz, ha Isten nem akarja”.¹⁰¹⁹ Befolyását latba vetette tehát a perek ellenében szólt, amíg tehetete. 1682 közepén, amikor néhány hónap leforgása alatt (a korábbi másik hat után) két újabb gyermekét elveszítő fejedelmi pár mély lelki válságba került, újra terítékre került az ügy. 1684 nyaratól az agilis Teleki Mihály vette kézbe Béldiné perének megrendezését, a varázsló-rontó asszonyok felkutatását. A több irányból is nyomás alá helyezett, ebben az időben már súlyos beteg, pennát fogni is képtelen Tofeus (feleségére és négy lányára tekintettel) korábbi álláspontját feladva végül beleegyezett abba is, hogy kiadják a hatóságoknak Polyákné Lukács Katát („Balázs Papné”), aki szintén részese lehetett Béldiné praktikáinak.¹⁰²⁰ A nézetei azonban alapvetően nem változhattak meg. Erről egy újabb, Telekinek szóló levél a bizonyosság, melyben Tofeus saját állapotának romlását a bűneire érkező büntetésként értelmezte, s nem a boszorkányok praktikáinak tulajdonította.¹⁰²¹

---

¹⁰¹⁷ Lásd: *Adattár* 21, 3–42.

¹⁰¹⁸ TOFEUS 1683, 340. Idézi: *Adattár* 21, 18.

¹⁰¹⁹ TOFEUS 1683, 383.

¹⁰²⁰ „In crimine laesae Majestatis semmi titulus, semmi szabadság nem használ. Akár Pap, akár Papné, ha az eő Nagyságok életeiket szomjuhozzák, fogyjon el életek érette.” Idézi: TOFEUS 1683, 22.

¹⁰²¹ „Minemü nagy keservesen ertem az Asszonyunk nyomoruságát, az Isten tugya. Az ki husz esztendők forgasa alat az édes Anyanális job volt en hozzam, azt gondoltam, holtam utan edes magzatomnak mint magamnak, ugy léssen eő Nagysága Patronaja, mellyetis kévanok az en Istenemtül. En Uram semmitis nem könyebbedem, naprul napra fogyok. Azt gondolhatnám meltan, talam engemetis azok az ebek rontottanak eő Nagysága mellett, noha inkab minden nyavalyamat az magam bűneimnek tulajdonitom.” (TOFEUS 1683, 165.)

Tofeust feltehetően szintén az intellektuális kíváncsisága vezette az említett művek beszerzésénél. A chiliazmussal kapcsolatban kimutatható, hogy Comenius hatására komolyan foglalkozott a témával, de mesterével ellentétben nem volt a revelációk széles körben ismert propagátora, megmaradhatott a Szentírás nyújtotta kijelentéseknél. Hasonló álláspontot képviselhetett a boszorkányirodalommal kapcsolatban is, erre példa az idézett Bédiné elleni per anyaga. A biblikus alapú ortodox teológia és az okkult tudományok Tofeus műveltségében is megfértek egymás mellett. Ellentétes oldalon álló teológiai „pártok” fejeinél (Voetiusnál és Coccejusnál) disputált, így a különböző elvek ütköztetése és értékelése nem jelenthetett számára megoldhatatlan problémát. A korabeli Németalföld a szabadság hazájának számított, biztos menedékként vonzotta a bevett tudományoktól eltérő szabadgondolkodókat és az üldözött vallási közösségeket. Tofeushoz hasonlóan Apáti Madár Miklós műveltsége is azt példázza, hogy a tartományi egyetemeket látogató peregrinusaink érintkezhettek az okkult és hermetikus tanok képviselőivel és olvashatták a szövegeiket.¹⁰²²

III. 5. 22. Miscellanea

Figyelmet érdemel néhány olyan kötet is, amelyek a korábban tárgyalt kategóriákon kívül, önmagukban is érdekes színfoltjai a gyűjteménynek. Konrad Gessner zürichi humanista orvos *Bibliotheca universalis*-ának (165. tétel) Josias Simler által jelentősen kibővített, a zürichi Forschauernél 1574-ben kiadott egyetemes bibliográfiát ma is lapozgathatjuk.¹⁰²³ A szerző nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint 5.000 szerző 25.000 héber, görög és latin művének tematikus enciklopédiává rendezését.¹⁰²⁴

Az 1650-től 1656-ig a váradi és pataki jeles kollégiumban tanító Tofeus számára Comenius lehetett az egyik tekintély, akinek módszerei és tankönyvei hatással voltak a pedagógiájára. Ez bizonyítja két, korábban bemutatott mű (*Janua, Atrium*), mellettük megtaláljuk a Comenius több munkájához forrásul szolgáló Juan Luis Vives spanyol humanista *Introductio ad sapientiam* című etikai-pedagógiai írását (251. tétel).¹⁰²⁵

Johannes Baptista Porta mezőgazdasági enciklopédiája (15. tétel) és Gregorius Richterius tisztes családi élethez készült idézetgyűjteménye (198. tétel: „Axiom(ata) Richteriana oecumenica” (!)) a hétköznapiakra való útmutatásokat tartalmazott.

---

¹⁰²² OLÁH 2013a, II, 159–163.

¹⁰²³ KolAkad R 81568

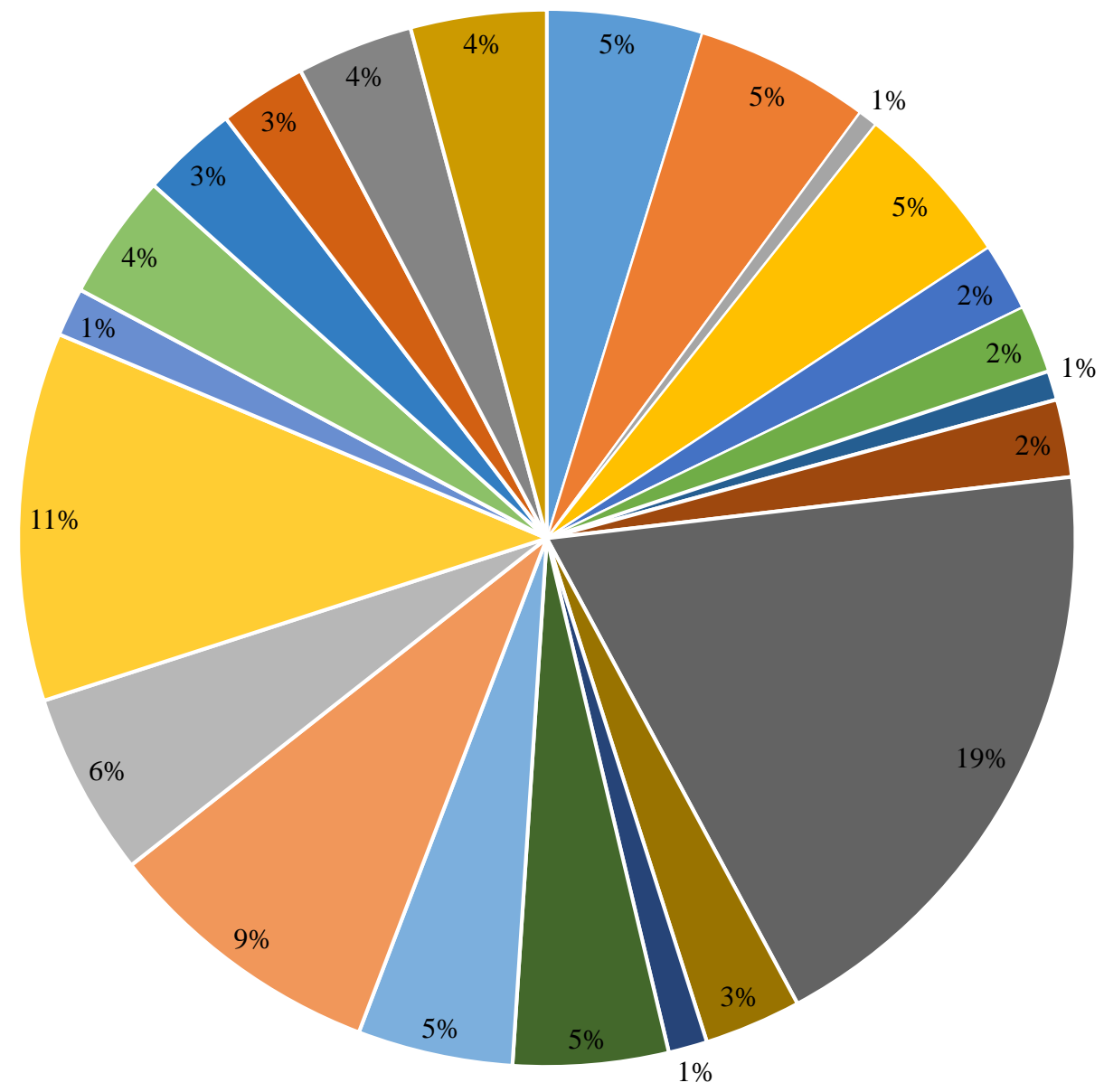
¹⁰²⁴ NELLES 2009, 150.

¹⁰²⁵ KAKUCSKA, H. 2005, 8.

A la flèche-i jezsuita kollégiumban összeállított társalgási etikett (*Bienseance de la conversation entre les hommes*) is helyet kapott a bibliotékában, amely latin, német és angol fordításban is napvilágot látott (136. tétel), Tofeus egy latin–francia kiadást forgathatott.

III. 6. Részösszegzés

A Csulyakéhoz hasonlóan a mellékelt grafikon segítségével tekinthetjük át Tofeus könyvtárának tematikai megoszlásának mennyiségi jellemzőit. A teológiai és a nem szorosan vett teológiai munkák aránya vizsgálatokor 47%-al részesedik a hittudományokhoz kapcsolódó irodalom. Tofeusnak jelentős gyűjteménye volt bibliákból, amelyhez mérten kevésnek tűnik a kommentárok száma, bibliafilológiai munkákkal ennél jobban el volt látva. A patrisztika és a kateketika kisebb csoportjaihoz hasonlóan feltűnően kevés volt a lelkeszi hivatásához elengedhetetlen prédikációs kötetet száma is. A dogmatika területe (alapvető kézikönyvek, tankönyvek, kisebb értekezések) stabil háttérrel jelentett (5%). Pozíciójából adódhatott egyéni érdeklődésének jeleként a részben presbiteriánus munkákból összeálló, jórészt közel kortárs egyházkerületi irodalom (2%). Minden más területet megelőzve kiugróan magas ugyanakkor a hitvitázó irodalom aránya (19%), ami az ortodox táborban nem lehetett szokatlan jelenség. Ehhez képest alig 3%-ot értek el a devóciós munkák, a kontraszt lehetséges okairól később. A nem teológiai egységek közül a triviumnál (saját munkaeszközeiből) néhány tankönyvet mutathatunk fel (5%). A filozófiatörténetben alapvetően antikarteziánusként megjelenő lelkesz gyűjteményében felfedezhettük Descartes fontosabb munkáit, néhány tankönyv társaságában. A szótárak és nyelvtankönyvek beszerzése mellett komolyan foglalkoztatták a héber nyelvészeti kérdések, a csoport alapvetően a szent szövegek tanulmányozásához szolgálhatott segédkönyvtáru (9%). Az irodalmi érdeklődését vizsgálva (6%) kimutatható a kortárs szerzők hiánya, főként az antik klasszikusokat, a 16. században, valamint a 17. század elején élt neolatin szerzőket olvashatott, magyar nyelvű munkát egyet sem találtunk (6%). Bár még messze nem teljes körűen feltárt, kora újkori lelkeszeink történelmi érdeklődése közismert. Tofeusnál markáns csoportot alkotnak a historikus kötetek, amelyeket kimutathatóan gyakran (a század derekán élt kollégáihoz képest gyakrabban) idézett prédikációiban (11%). Csekély, ám saját korának meghatározó szerzőitől válogatott államelméleti olvasmányanyagához mérten (1%) gazdagabb volt a korábban bemutatott egyházkerületi gyűjtemény. A politikai irodalomból bővebben merített (4%), a publicisztikai fronton vívott háborúk lenyomatát és a nagyobb történésekre reflektáló nyomtatványokat mutathatjuk ki. Viszonylag terjedelmes (3%) római jogi, kánonjogi, és az

- bibliák
- igehirdetés
- egyéb teológiai
- történelem és egyháztörténet
- nonkonformista irodalom
- bibliafilológia
- liturgika
- trivium
- államelmélet
- egyéb
- patrisztika
- egyházkormányzat
- filozófia
- politika
- dogmatika
- polémika
- nyelvek
- jog
- kateketika
- kazuisztika
- irodalom
- természettudományok

5. ábra. Tofeus Mihály könyvtárának tematikus megoszlása. (Saját készítésű diagram).

Erdélyi Fejedelemségben folyó kodifikációs munka termésének ismeretével számolhatunk. Konzervatív természettudományos műveltségét részben a század középső harmadában már kevésbé modern, részben elavult munkákból meríthette (3%). A röviden biblikus-ortodox és konzervatív jelzőkkel leírható műveltségével alapvetően ellentétes szellemiségű munkákat is gyűjtött (4%), amelyek aránya meghaladja a korábban említett, lelkészi munkája során nélkülözhetetlen, gyakorlati haszonnal bíró néhány teológiai csoportét is. Ám a nonkonformista műveket más kategóriákba is be lehet sorolni.

A könyvjegyzéken felfedezhető kisebb-nagyobb mértékű hiányok alapján könnyen kialakulhat az a benyomásunk, hogy az örökösök Tofeus halála után, de még a jegyzék elkészülte előtt leválogatták, amire szükségük lehetett. A kommentárokat, a prédikációs köteteket, valamint a gyakorlati teológiai munkákat a lelkész vejei,¹⁰²⁶ a magyar nyelvű bibliá(ka)t és kegyességi olvasmányokat az özvegy és a lányai vehették magukhoz. Ennek alátámasztására szolgálhatnának a családban továbböröklődött példányok, ám ilyet eddig nem találtunk. Tofeus korában az angliai aukciókon is előfordult, hogy a magánkönyvtárak bizonyos nyelvi, vagy tárgyi csoportjai hiányoztak a nyomtatott katalógusokból, vagy az örökgyógy rendelkező, vagy az örökösök szelekciója miatt.¹⁰²⁷ Közel egy évszázaddal későbből van adatunk arról, hogy Hatvani István debreceni professzor (Tofeushoz hasonlóan) maga rendeli eladásra a könyveit, „ki vévén azokat, ha mi manualis könyvek kellenek Istvánkának, és a’ Magyar-Bibliákat magyar Énekes ’s imádságos könyveket, és a Vallásra tartozókat ’s különösen a’ kegyesség gyakorlására. Ezen osztozzanak meg gyermekeim magok között”.¹⁰²⁸

A lelkész gyűjteménye részben alátámasztja Monok István megállapításait a peregrinusok könyvtáraival kapcsolatban: a „fennmaradt könyvjegyzékek tulajdonosai közül azok, akik hollandiai egyetemeken képezték magukat, nagyrészt az ott megvásárolt könyveket hozták magukkal, tanulmányaik után csak nagyon csekély lehetőségük volt a könyvanyag kibővítésére. Vagyis a könyvjegyzék lényegében a hollandiai években kialakult ízlésvilágot, érdeklődést mutatja.”¹⁰²⁹ Ez szükségszerűen vezetett bizonyos mértékű archaizálódáshoz, egy hosszabb életpálya során a tulajdonos jobban rá lehetett utalva a még diák korában, évtizedekkel korábban vásárolt olvasmányaira. Többségében valóban olyan munkákat azonosítottunk, amelyeket a tulajdonos maga hozhatott haza tanulmányai végeztével, egy kisebb hányaduk épp 1646–1649 között jelent meg, vagy az akkoriban zajló tudományos

---

¹⁰²⁶ TOFEUS 1683 márciusában Fogarason keltezett végrendeletében egyedül Mária lányát említi házasként, ám a többiek is férjhez mehettek a jegyzék keletkezéséig (1697). Lásd: KONCZ 1893, 59.

¹⁰²⁷ PEARSON 2010, 143.

¹⁰²⁸ Idézi: TÓTH B. 1981, 72.

¹⁰²⁹ MONOK 2007, 1026.

viták érveit és eredményeit közvetítették. Tofeus Mihály egyedülálló bibliagyűjteménye példás előrelátásról tanúskodik, Németalföldön igyekezett olyan forrásszövegeket felhalmozni, amelyekre itthon nem lett volna lehetősége, így biztosítva a jövőbeli filológiai munkához szükséges hátteret. Ez irányú működéséről nemigen maradt fenn adat, egyedül a prédikációi tanúskodnak a prédikátor jól megalapozott biblicizmusáról. Néhány esetben viszont olyan kiadásokat is felmutathattunk, amelyek csak 1650 után láttak napvilágot. Vagyis: ahogyan Miskolci Csulyak István, úgy Tofeus is képes volt frissíteni könyvtárát hazaérkezése után, feltehetően éppen az egyházi hierarchiájában elfoglalt pozíciójánál fogva, a külföldi tanulmányútra segített diákok útján, vagy a református egyház kapcsolatain keresztül jutva olvasnivalóhoz.

Tofeus egyetemjárása idején közelítették meg népszerűségük csúcsát a németalföldi akadémiák, peregrinusunk a század meghatározó teológusainál tanult (többek között Voetiusnál és Coccejusnál). Kézenfekvő okokból a holland egyetemi központokból került ki az a szerzői gárda, melynek tagjai meghatározhatták a műveltségét (közel 25%). A második szintet a német szerzők alkották (18%), főként a korábbi nagy protestáns akadémiák, Wittenberg és Heidelberg körül csoportosulva. A harmadik szinten megosztva, nagyjából 10–10%-ot tettek ki a helvét (főként ortodox kálvinista), az itáliai (humanista), a francia (hugenotta), az angol (puritán, presbiteriánus, katolikus) és a magyar szerzők (felekezettől függetlenül). Végül 1–2%-os arányban lengyel (antitrinitárius és katolikus), dán, spanyol (katolikus) és osztrák (katolikus) szerzőket találunk.

Elkülöníthetünk néhány jellemző kategóriát az egyes központok tekintetében. Teológiát főként németalföldi, német, angol, francia és helvét, történelmet elsősorban német, kisebb részben magyar, irodalmat többségében itáliai auktorok munkáiból válogatott. A hebraisztikai kötetei olyan 16–17. századi hebraista központokban születtek, mint Strassburg, Wittenberg, Basel, Leiden, vagy Oxford. Comenius munkássága jelentős befolyást gyakorolhatott Tofeus műveltségének több területére, a bemutatott ajándék-kötet tanúsítja, hogy kapcsolatuk nem szakadt meg a Patakról való távozásuk után sem. A latin grammatikai tankönyveit, politikai munkáit és millenarista kiadványait is megtaláltuk Tofeus jegyzékén, az azonosítható példányokat maga a szerző dedikálta.

Előzetesen feltételezhattük volna, hogy a püspök gyűjteményében arányaiban több ortodox teológus bukkan fel, ám ezek túlsúlya összességében nem hat nyomasztóan. Hosszú azok listája, akiknek a feltűnése várható lett volna: Gomarus, Jacobus Triglandus, Gerhardus Vossius, Henricus Altinus, Abraham Scultetus, Conrad Vorstius, Bullinger, Beza. Szintén hiányzott Coccejus életműve, bár a zsoltárprédikációk megnyugtatóan bizonyítják, hogy az exegetikai munkáit ismerte, módszerét elfogadta és beépítette szinkretisztikus műveltségébe.

Prédikációi háttérét az erősen intellektuális rajzolatú könyvtára alkotta. Szellemi horizontjának egyes pontjait a Szentírás hitigazságai felől közelíthetjük meg. A puritanizmussal és coccejanizmussal keveredő domináns ortodoxia, Tofeus ragaszkodása a geocentrikus világméretű képhez, valamint a korábbi szakirodalomban konzervatívnak beállított, valójában biblikus társadalomszemlélete is ezt figyelembe véve értékelhető. Érdekes átfedéseknek és hiányoknak lehettünk tanúi a könyvjegyzékén szereplő tételek és a valóban hivatkozott olvasmányok halmazának összevetésekor, aminek több oka is lehet. Egyrészt a könyvtár (a saját könyvtárunk is) ritkán statikus, főként dinamikus, folyamatosan gyarapszik és apad, a kötetek kicserélődnek. Másrészt a kéziratos omniáriumok, valamint a nyomtatott exemplumgyűjtemények használatából adódhatott, hogy olyan szerzők is felkerültek a citált olvasmányok listájára, akiktől sosem forgatott eredeti művet a lelkész. Ilyen esetekben az eredeti forrás többnyire nehezen megfejthető. Ugyanezt a jelenséget erősítette az iskolai években olvasott, fejből és olykor kissé megváltozott idézetek sora: jó példa erre Aiszóposz (vagy Lokman) négy bikája, amelyek száma Tofeusnál kettőre csökkent.¹⁰³⁰

Nagyarihoz hasonlóan¹⁰³¹ visszatérő traumatikus emléket, egyben applikálandó exemplumanyagot jelentett számára ifj. Rákóczi György balsikerű lengyelországi hadjárata és ennek következményeként Várad elvesztése. Olyannyira, hogy az általa szerkesztett görög igeragozási táblázat szélén is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy épp annak készítésekor hozták meg a vár elfoglalásának hírért.¹⁰³² Diákelveinek egykori színhelye, első tanári katedrája, a puritán körrel való kapcsolata mind ide kötötte, így válhatott ez a téma a prédikációk meghatározó elemévé.

A prédikációiból megismerhető univerzumot az erdélyi fejedelmi udvar is befolyásolta, ahogyan utóda, Nagyari táborig prédikációinak ajánló leveléből megtudjuk. A „Geleji-féle ortodox szemléletmód és igehirdetői módszer” elvárt követése megköthette a mindenkor fejedelmi prédikátor tollát, aki az adott formát töltötte ki a rendelkezésére álló tudásanyaggal. Ezen a kereten Győri L. János véleménye szerint elődeihez mérten éppen Tofeus lazíthatott valamellyest.¹⁰³³

A zsoltárrezolúciók arról is vallanak, hogy a fejedelmi udvarral együtt vándorló Tofeus egyszer Fogarason, másszor Gyulafehérvárott, Nagysinken, vagy Radnóton hirdette az igét, vagyis időnként el kellett szakadnia attól a gyűjteménytől, ami biztos háttérrel jelentett a korabeli európai keresztény kultúra legfontosabb eredményeinek tanulmányozásához.

---

¹⁰³⁰ Lásd: GYŐRI L. J. 2015b, 107–108. Az is elképzelhető, hogy a szavait lejegyző irnokok számlájára írható a tévedés.

¹⁰³¹ *Uo.*, 116, 133, 162, 181, 197, 201, 239.

¹⁰³² Idézte: KURTA 2002, 445.

¹⁰³³ NAGYARI 2002, 34.

Ugyanakkor ezek az utak arra is lehetőséget biztosítottak, hogy más könyvtárakhoz is hozzáférjen. Radnóton és Fogarason például Apafi könyvtárának kötetei jelenthettek alkalmi forrásbázist. Az uralkodói gyűjteményről készült leírásokat böngészve a Tofeuséval gyakori átfedéseket találunk, aki talán a fejedelem könyvbeszerzéseire is hatással volt. Kettejük könyvtárát szemügyre véve, a hasonlóság az antik és a teológiai irodalom területén a legjellemzőbb. Ugyanakkor feltűnő hangsúlyeltolódásokra is felfigyelhetünk, mivel Apafinál jelentős mennyiségű, a kormányzás során gyakorlati haszonnal bíró kiadványt is találunk, amelyek az udvari lelkésznél hiányoznak.¹⁰³⁴

Hatalmas veszteség, hogy a szűkös forrásadottságok miatt nem áll módunkban összevetni Tofeus Mihály és az idősebb Köleséri Sámuel, Medgyesi Pál, Martonfalvi Tóth György, vagy Komáromi Csipkés György könyvtárait, annál az egyszerű oknál fogva, hogy azokról nem maradt fenn jegyzészerű összeírás, néhány időről időre felbukkanó példánytól eltekintve semmit nem tudunk róluk. Így azt sem tudjuk mérlegre tenni, hogy a puritán prédikátorokra mennyire volt jellemző a fenti példához hasonló intellektuális-elitista gyűjtői attitűd. Mivel közös gyökerekből táplálkoztak, így nem elképzelhetetlen, hogy maguk is hasonló olvasmányanyagot forgattak.

---

¹⁰³⁴ *Adattár* 16/3, 75–88. Néhány jellemző példa: az államelmélet és a politika (Althusius, Saavedra Fajardo, Funccius, Guevara, Grotius, Lipsius, Marlianus, van der Muelen), a földrajz (szinte a korszak összes jelentős térképgyűjteménye: Blaeu fejedelmek polcára illő 11 kötetes atlasza (550 forint értékben!), Jansson, Ortelius, Mercator, Habrecht és Sanson mappái, Cluverus, Fournier és Gölnitz bevezetései), a történelem (Bonfini, Georgius Horn, Slejdanus, Becmannus, Spener heraldikája) területéről érkezők mellett több *Respublica*-kötet és néhány reprezentatív kiadvány (császárelrajzok, a Nádasdy-*Mausoleum*, Schad *Effigiense* és egy corvina). A számos kegyes kötet Apafi mélyen megélt lelki életére utal.

IV. Mérlegen a lelkészek műveltsége

Az ortodox református lelkészek könyvtárait szemlélve szinkretikus műveltségeket láthattunk, olyan egyedi, valószínűleg ritkán statikus, folyamatosan alakuló világképet, amelynek szilárd alapját jelenti a (biblikus) kálvinista teológia. Nyugat-európai mintákkal összevetve a legfeltűnőbb különbség a gyűjtemények nagyságától eltekintve, hogy lelkészeink a reformáció századát követően is még inkább a humanistákra jellemző sokszínű, szélesebb tematikájú könyvtárakat tartottak fenn. A saját szakterületükön való tájékozódás mellett mindenből vásároltak egy keveset, leginkább alapl művekkel számolhatunk. A külföldi értelmiségiek könyvtára „a kora újkorban már egy, legfeljebb két szakra koncentrálódik, melynek képzését és kiépítését a tulajdonos vonzalma vagy speciális érdeklődése”, gyakran értelemszerűen a hivatása határozott meg.¹⁰³⁵ Az általam vizsgált lelkészi jegyzékek nagyjából felét tette ki a teológiai irodalom, ezen túl pedig az filozófiától a természettudományokig sokféle terület felbukkant. Amennyire megállapítható, igyekeztek jó tudományos apparátussal kísért szövegkiadásokat szerezni, a jelenség leginkább a pontosan azonosítható tételeket lejegyző Csulyak István esetében vizsgálható.

A 17. század volt a református teológia egyik legmozgalmasabb időszak, egymást váltva jelentek meg a különböző irányzatok (ortodoxia, irénizmus, remonstrantizmus, puritanizmus, coccejanizmus), hatásukat gyakran párhuzamosan fejtették ki a kollégiumok, az egyetemek, a nyomdák és a templomok falain túl is. A nyugat-európai teológiai (és filozófiai) áramlatokból átemelt egyes elemek a magyar teológusok műveltségében a külföldi mintákhoz képest olykor máshogyan álltak össze: Medgyesi Pál például az angol puritánokkal szemben királpártiként és konformistaként vált a hazai mozgalom egyik emblematikus alakjává.¹⁰³⁶

A reformátori örökség szerepe egyre inkább átalakult, Miskolci Csulyak könyvtárában a 16. századi helvét irányzat még markánsabban volt jelen, mint a közel egy emberöltővel később gyűjtögető Tofeus Mihályéban. A Szentírás fontosságát mindkét jegyzék egyaránt hangsúlyozza, 3–5% arányban vannak jelen bibliakiadások. Feltűnő, hogy Csulyak kommentárokban gazdagabb állománnyal rendelkezett, de bibliafilológiai munkák számát tekintve Tofeus gyűjteménye a jelentősebb. Mindez jelezheti a személyes érdeklődés formáló hatását és a tudomány átalakulását: Tofeus a század elejétől mindinkább felfutó ágazat teológián belüli térnyerését követve fordulhatott például a hebraisztika irányába. A dogmatika 6–7%-os részesedése arra utal, hogy a hittudományon belül stabil és megalapozott csoporttal

---

¹⁰³⁵ MILDE 1997, 107.

¹⁰³⁶ FAZAKAS Gergely Tamás közlése, segítségét ezúton is köszönöm.

van dolgunk, szemben a kateketikával, valamint a liturgikával, amelyek jelenléte alig kimutatható. Igaz, ezeket főként a gyakorlatban sajátíthatta el a leendő lelkész, a kora újkorban még alig volt a képzés része. A Csulyak könyvtárában 12%-ot elérő polemika Tofeusnál került igazán túlsúlyba, 19%-os részesedéssel minden más csoportot maga mögé utasított. Várható volt, hogy az ortodox lelkészeknél gazdag hitvitaanyagot találunk, a köztük lévő jelentős különbség (7%) leginkább egyháztörténeti okokra vezethető vissza. A század első harmadában erőt gyűjtő ellenreformáció néhány évtizeden belül protestáns prédikátorok százait idézte a pozsonyi vésztörvényszék elé. A fordulatra reflektálhattak a lelkészek, az olvasmányanyag súlypontjai eltolódtak. Csulyaknak is sok kellemetlenséget okozott a szerencsi birtokközpontban bekövetkezett rekatolizációs fordulat, ám mindez nem járt együtt a fizikai megsemmisülés veszélyével. Tofeus már egy jóval ellenségesebb környezetbe igyekezett alkalmazkodni, ám jórészt a védettebb Erdélyi Fejedelemségben. A század jellemző mozgásai között említhetjük a katolikusok németországi térnyerését a harmincéves háború idején, a hazájukból elűldözött lengyel unitáriusok megjelenését a református egyetemi központokban, a kor viszonyaihoz képest toleráns németalföldi tartományokat előzőnlő nonkonformistákat. A nemzetközi felekezeti viszonyokban bekövetkezett változások jelentős mennyiségű nyomtatott terméket indukáltak, s még inkább a polemikus műfajok irányába tolhatták el az arányokat. Dominánsan jelen volt mindkét gyűjteményben Bellarminus eredeti művei mellett az azokkal felelő irodalom, ezek a kiadványok alkothatták a hitvitázó műveltség gerincét. A kazuisztikai irodalom csekély jelenlétét egyszerű lenne a korábbi évtizedek ortodox–puritán ellentét elméleteivel magyarázni, ám valószínűbb, hogy a családban maradó kisebb nyomtatványokat nem látjuk viszont a forrásokban. Bár Tofeusnál néhány katolikus kiadványon túl nem tudunk mást felmutatni, megjegyzendő, hogy mind Csulyakra, mind a fejedelem lelkészére hatással volt Clairvaux-i Szent Bernát és Kempis Tamás életműve. A református pietizmus kegyességi szövegeiben (pl. Ráday Pál, Árva Bethlen Kata) rendre megjelenő jegyes-misztika jelzésén túl a hazai kutatás még adós a Bernát-recepció feltérképezésével.¹⁰³⁷ Nehéz magyarázatot találni Tofeus könyvtárának hiányos prédikációs irodalmára (2%), míg ugyanezen csoport nagyságrendje Csulyaknál (11%) megközelíti a polemikus nyomtatványokét, ez utóbbi állhatott közelebb az átlagoshoz. Tofeusnak is legalább három tucat prédikációskötete lehetett, valamiért ezek elkerülték az összeírást, akár a család, akár valamilyen ma már nehezen felfedhető ok állhatott a háttérben. A bibliamagyarázókat rendkívül széles körből válogatták, a többségben lévő kálvinista (helvét, német, hugenotta, angol, francia, ritkán magyar) szerzők mellett más felekezetek hittudósainak munkáiból is tájékozódtak. A puritanizmus (különösen a presbiterianizmus)

---

¹⁰³⁷ Lásd pl.: DIENES 2002, 65–69.

egyház történeti hatása, valamint az egyéni érdeklődés mutatkozhat meg Tofeus kis egyházkormányzati „különgyűjteményében”.

A két lelkészi bibliotéka szorosabban vett nem teológiai anyaga¹⁰³⁸ épp fordított arányban van jelen: Miskolci Csulyak teljes gyűjteményének 53%-a tartozott a hittudományokhoz, Tofeusnak „mindössze” a 47%-a, ám a különbség alig két tucat kötetben mérhető. Az eltolódás részben olyan tudományágakhoz köthető, mint a történelem, az államelmélet és a politika, amelyek növekedése részben a tulajdonos, részben tudománytörténeti jelenségek számlájára írható. A természettudományos művek jelenléte ellenben éppen Csulyaknál mutatható ki nagyobb arányban. A Tofeusnál hiányzó csoportok (például a prédikációs kötetek) ugyanakkor könnyen kiegyenlíthették a teológiai és a nem teológiai munkák viszonylatában fennálló eltérést.

A két prédikátor műveltsége közötti különbség látványosan szemléltethető a nem teológiai munkák értékelésével. Miskolci Csulyaknak jóval több triviumhoz kapcsolódó kötete volt (8%), mint Tofeusnak (6%), egyedül a logikai munkák száma eléri az 4%-ot. A műveltségterület közös nevezőjét Calepinus soknyelvű szótára és Cicero beszédei jelentették. Tofeus logikai munkái már a század közepének németalföldi és erdélyi iskolázáshoz köthetők.

A filozófiában is erősebb volt a zempléni esperes bibliotékája, ám a különbség elhanyagolható. Jellemző különbség kettejük gyűjteményében a korszak vitáit meghatározó Descartes-művekből álló kollekció Tofeusnál, a liszcai parókián mintha nem is értesültek volna a karteziánus fordulatról. Mindketten érdeklődtek a sztoikus Seneca munkássága iránt, Arisztotelész-kiadást ellenben csak Miskolci Csulyaknál találunk. Mindketten gyűjtötték saját koruk elterjedt tankönyveit, a század első felének egyetemi körökben ismert filozófusai Tofeusnál nincsenek jelen, helyettük a század közepének németalföldi szerzői közül válogatott, vagyis az egyetemválasztás határozta meg ezt a csoportot. A nyelvi sokféleség szempontjából Tofeus könyvtárát emelhetjük ki.

Amennyiben az irodalom mennyiségi arányait kutatjuk, Csulyak kétszer annyi munkát tartott, mint Tofeus. Az eddigi kutatások is arra mutatnak, hogy a „grafomán” verselő esperes irodalmi életműve kiterjedtebb és sokrétűbb, könyvtára ehhez is kiváló alapul szolgált. Mindketten bejárták az antik irodalom területét, a közös nevezőt a humanista levelezésgyűjtemények jelenthették, bár az idősebb Scaligert kivéve más szerzőket gyűjtöttek. Az epistola-kollekcióknak fontos szerepe volt a tudósvilág kommunikációjában, a gyönyörködtetés mellett praktikus céllal indokolhatjuk a jelenlétüket. A neolatin irodalom

---

¹⁰³⁸ A kora újkori tudományosságban gyakran keveredtek a különböző elemek, így nem mindig állapítható meg egyértelműen, hogy az adott mű melyik kategóriába tartozik. Az enciklopédikus tudásanyagot hordozók esetében akár fejezetenként is változó arányt állapíthatunk meg.

tengerében Miskolci Csulyak mártózott meg alaposabban, egyedül Reusnerus *Icones*ét vásárolták meg mindketten, feltehetően ugyanazzal a céllal: album amicorumnak. Csulyak az ars peregrinandi műfajában is értékes munkákkal gyarapította könyvtárát, s nála a zenei írásbeliség egyik ritka nyomtatott emlékét is regisztrálhattuk.

A történelmi és egyháztörténeti kiadványok mérlege Tofeus felé billen, majdnem kétszeres a különbség. A mennyiségi mutatón túl a legszembetűnőbb, hogy Tofeus a világtörténeti összefoglalások mellett az egyes (főként európai) országok történiáját bemutató munkákat részesítette előnyben, talán németalföldi hatásra alakult ki benne az érdeklődés „mások” iránt. Legkevesebb négy magyar történelmi munka is volt a jegyzékén, míg a Csulyakén egy sem. Mindketten bírták Bucholcerus kronológiáját, Csulyak egy, Tofeus két Josephus Flavius-kiadást, Niképhorosz középkor- és Sleidanus reformációtörténetét.

Az államelméleti irodalomban több átfedés van, mindketten ismerték Machiavelli, Bodin, Grotius munkásságát, a kora újkor nagy szellemi teljesítményeit. Tofeusnál újdonságként jelentkezik Hobbes ide vonatkozó írása, valamint Campanella főműve. A századokon át bőséges hozamú antimachiavellista irodalom viszont csak egyes művek részeként fedezhető fel. A modern államok kialakulásának idején érdekes arányeltolódásnak lehetünk tanúi az egymással szoros kapcsolatban létező államelméleti és politikai nyomtatványok területén. Míg Csulyaknál megközelítőleg 3%–1% az arányuk, Tofeusnál egyértelműen az aktuálpolitikai kiadványok vannak négyszeres túlsúlyban (1%–4%). Utóbbi gyűjteményében az angol forradalom, a harmincéves háború európai és hazai eseményei, valamint más korabeli sorsfordító történések irodalmi megjelenése mutatható ki. A jogtudomány területéről Csulyak inkább csak jelzés értékkel válogatott, Tofeus háromszor annyi, főként a Justinianus-i törvénytudományhoz kapcsolódó kötetet szerzett.

A lelkészi könyvtárakban a természettudományok 6–4%-os részesedéssel bírnak, Miskolci Csulyaknál nagyobb arányban, bár érthető okokból Tofeus gyűjteményének orvosi anyaga frissebb. Közös érdeklődési körükhöz tartozott a nem éppen korszerű, de még a 18. században is gyakran felbukkanó *Schola Salernitana*-irodalom. A geocentrikus konzervatív világkép védelmezése jellemezte a lelkészeket, a kopernikuszi fordulattal szemben nyilatkozott is Tofeus. Az okkult, mágikus és egyéb nonkonformista irodalom is jelen volt a könyvtárakban (2–4% arányban), ami meglepő fordulat a hagyományosan ortodox kálvinista értelmiségiekhez sorolt prédikátoroknál. A rózsakeresztes iratot, a magia naturalis körének kiadványait, a démonológiai traktátusokat, vagy a kabbalisztikus munkákat egyfajta kuriózumként szerezhették.

Akár a tudományágak összességét, akár az egyes területekhez besorolt művekben megjelenő irányzatokat vesszük figyelembe, látványos sokszínűség mutatható ki. Ezt az

összetettséget Tofeussal kapcsolatban már többen megállapították, előbb Kathona Géza, majd Győri L. János és Dienes Dénes.¹⁰³⁹ A coccejánizmus hiánya miatt kisebb léptékben, de ugyanezt mondhatjuk el Miskolci Csulyak István könyveinek ismeretében, akit eddig csak az egyik (ortodox) oldaláról vizsgáltak. A lelkészi kar hagyományosan ortodox besorolása vezéregyéniségeinek műveltségét kutatva talákoztunk azokkal a művekkel, amelyek alátámasztották a róluk kialakult képet, ugyanakkor azzal merőben szembenálló olvasmányokról is beszámolhattunk.

A gyarapodás legnagyobb arányban a peregrináció idejéhez volt köthető, de arra is láttunk példát, hogy a lelkészek hazatérésük után is megszerezték a friss tudományos eredményeket tartalmazó nyomtatványokat. Mindez a nyugat-európai könyvpiactól mérhető jelentő távolság miatt nyilvánvalóan kisebb volumenben zajlott, mint kint tartózkodásuk alatt.

Visszatérve a bevezetőben leírtakhoz: mennyiben jellemezhető ortodoxként a bemutatott két értelmiségi magánkönyvtár? A biblikus-dogmatikus műveltség és a túláradó polémia aránya mindenképpen ebbe az irányba mutat, ugyanakkor azt nem állíthatjuk, hogy a tulajdonosok eredetileg sem válogattak kazuisztikai írásokat a gyűjteményekbe. Más példák arra mutatnak, hogy lelkészeink nem vetették meg a latin vagy magyar nyelvű lelki ébresztő olvasmányokat. A 17. század utolsó évtizedeiben a marosvásárhelyi Kollégiumra hagyta könyveinek egy részét Szepesi György kutyfalvi lelkész. A 43 tétel között a bibliák, prédikációk, hitvita-kiadványok, történeti munkák mellett tucatnyi puritán hatást tükröző kötettel gazdagodott a coetus.¹⁰⁴⁰

A disszertáció előmunkálataként feltártam Apáti Madár Miklós (1662–1724) műveltségét, ezekre a tanulmányokra¹⁰⁴¹ alapozva érdemes összevetni a 17–18. század fordulóján élt karteziánus lelkipásztor könyvtárának darabjait, valamint a kéziratos és nyomtatott munkáiban fellelhető olvasmányait Csulyak és Tofeus műveltségének fent bemutatott hasonló területeivel.

Mindhárom esetben alapos bibliaismeretről tanúskodtak a források: Csulyaknál leginkább a gyűjteménye, Tofeusnál a könyvei mellett a prédikációi, Apáti Madár kötetei és citátumai is ezt támasztották alá. Erre a biblikus alapra épült a műveltségük többi rétege. Teológiai téren elvétve feltűntek ugyan Madárnál is a helvét reformátorok, ám a hangsúly inkább a puritán auktorokon volt, a két másik lelkész társra sokkal jellemzőbb lehetett a zürichi és genfi szerzők műveinek beszerzése. Ezt legfőképpen a debreceni Kollégium

¹⁰³⁹ GYŐRI L. J. 2015b, 100. ; DIENES 2001, 144.

¹⁰⁴⁰ *Adattár* 16/2, 98–99. A szerzők: Nógrádi Mátyás, Medgyesi Pál, Nánási Lovász István, Keresztúri Bíró Pál, id. Köleséri Mihály, Técsi Joó Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Szőnyi Nagy István, Verese gyházi Szentyel János.

¹⁰⁴¹ Életére lásd: OLÁH 2013b, 3–12. ; Műveltségére lásd: OLÁH 2006, 183–192. ; OLÁH 2013a, I–II.

hatásának tulajdoníthatjuk, ahol a század utolsó harmadában Martonfalvi, Szilágyi Tönkö és Lisznyai Kovács Pál tanítványaként nevelkedett Apáti Madár. Kevés nála az ortodox, és még kevesebb a coccejánus szerző, utóbbiak Csulyak és Tofeus esetében szinte teljesen hiányoznak. Apátinál nincs nyoma a polemikus irodalomnak, ami viszont igen hangsúlyosan kimutatható volt Csulyak és Tofeus esetében is, ám elképzelhető, hogy ez a jelentős eltérés részben az elsőként említett prédikátor jegyzékének csonkaságára vezethető vissza. Csulyaknál is van nyoma a héber nyelv és filológia körében szerzett jártasságnak, ám mindez Tofeusnál és Madár Miklósnál teljesebben ki: mindketten a 17. század hebraista fellegvárainak számító németalföldi akadémiákat látogatták, disputációik is mutatták az érdeklődésük irányát.

A retorika és a humanista irodalom jelenléte mindhárom prédikátor esetében természetes jelenség volt. Tofeus és Apáti Madár esetében kiemelhetjük, hogy amikor irodalmi szövegeket fordítottak (Tofeus Hadrianus epigrammáját magyarra, Apáti Madár Beniczky strófáit latinra ültette át), a finom részletek tökéletesre csiszolása helyett az applikálandó exemplum tartalmi elemeit igyekeztek átadni. Érdeklődésük szembetűnő a magyar történelem területén, Bonfini munkáját mindhárman beszerezték, citálták. Az államelméleti olvasmányaik között Csulyak és Tofeus esetében Machiavelli, Bodin, Lipsius; Tofeus és Madár esetében Grotius műveivel is számolhatunk. A zempléni esperesnél két-, a fejedelem prédikátoránál egy generációval később gyűjtögető Madárhoz ezeken túl Puffendorf írásai is eljutottak. Jogtudományi szakmunkákat leginkább Apáti Madár forgathatott közülük, s elődeihez hasonlóan nála is mindössze néhány kötet jelezte a természettudományokat. A szakirodalomban rendre a karteziánus elköteleződése kapcsán szereplő Apáti Madár (csonka!) könyvtárában alig találunk valamit Cartesiusnak és követőinek munkásságából, ugyanakkor egy alkalmi kiadvány arról tanúskodik, hogy élete végéig megmaradt karteziánusnak. Vele szemben éppen az antikarteziánusként felcímkézett Tofeus az, akinek a jegyzéke karteziánus alapműveket is megőrzött. Végül a nonkonformista irodalom részterületein (reneszánsz újplatonizmus, hermetizmus, kabbala, protestáns misztika) is vannak átfedések a gyűjtemények között, utalva arra, hogy a 17. században végig érdeklődtek lelkészeink a kálvinista dogmatikával ellentétes tartalmú művek iránt.

Bár Apáti jegyzékének első 116 tétele hiányzik, úgy látszik, hogy az ortodox és a karteziánus táborba besorolt lelkészek a műveltségüket tekintve nem tértek el jelentősen egymástól. Igyekeztek minél szélesebb körben tájékozódni, az egyéni érdeklődésüknek megfelelő körben szélesítve a könyvtárukat. A kimutatható hangsúlyeltolódások (pl. a polemika, az irodalom, a filozófia területén) a tulajdonosok között egykor meglévő szemléletkülönbségre utalhatnak.

Egy másik példaként Debreceni Ember Pál (1660–1710) idézhető, akinek könyvtára a Rákóczi-szabadságharc idején előbb Szatmáron, majd Debrecenben szenvedett érzékeny veszteséget. Amit tudhatunk róla, jórészt töredékekből és hivatkozásokból nyerte ki Csorba Dávid. Ember Pál citátumaiból elkötelezett coccejánus teológus alakja bontakozik ki: negyvenszer hivatkozott Coccejus, Momma és Witsius munkáira (utóbbtól egy hosszabb szöveget le is fordított), hússzor a karteziánus-coccejánus Franz Burmann írásaira. Ebben tehát gyökeresen eltért az ortodox kollégáitól. A sziklaszilárdságú biblikus alap mellett nála is jellemző volt az antik auktoroktól származó bőséges exemplumanyag alkalmazása. Az ortodox oldalról a *Synopsis Theologiae Professorum Leidensis* tűnik fel, bibliai segédkönyvként Petrus Ravanellus *Bibliotheca Sacráj*át és Matthew Poole köteteit használta, vagyis megbízható és népszerű munkákat.¹⁰⁴²

Apáti Madár Miklós és Debreceni Ember Pál példáját véve megállapítható, hogy a Tofeus utáni teológus-nemzedék tagjai integrálták a Miskolci Csulyaknál még eleve ismeretlen coccejánus tipologizáló módszert, olvasmányaik (legalábbis Tofeushoz képest) a karteziánizmussal keveredve ebbe az irányba tolódhattak el. Továbbra is megmaradt a Szentírás és a klasszikus irodalom, mint megfellebbezhetetlen alap, erre építhették fel az új módszerek szerint a szövegeiket. Mindez azt jelenti, hogy a 17. század egészében zavartalanul folyt a nyugat-európai protestáns centrumokban végbemenő változások nyomon követése és beépülése a lelkipásztoraink műveltségébe. A 18. század első felére kitekintéssel érezhetünk némi megkésettséget, a megismerhető könyvtárak többségében a korábbi századok ortodox szerzői mellett még mindig Coccejus és Descartes voltak a legfőbb tekintélyek. A jövőbeni kutatásokban tehát már nem lesz tartható a szellemi irányzatokat dichotóm módon értékelő szemlélet, a református értelmiségiek műveltségét sokösszetevős, szintetikus/szinkretikus jelenséggé lesz érdemes megközelíteni.

Az időnként talán túlzottan aprólékosnak tűnő elemzéssel, a tételek feloldásának leíró jellegű bemutatásával egyfajta viszonyítási alapot kívántam létrehozni, amellyel összevethető a többi kora újkori református lelkész műveltségét a jövőben. Az ortodox prédikátorok sokszínű horizontját még tovább bővíthetik a felbukkanó újabb könyves tételek és olvasmányok bevonása. A megrajzolt profilok nem csak a 17. század, vagy a Kárpát-medence keretei között használhatóak modellként, hanem 16–18. századi európai kontextusba is helyezhetőek, valamint összehasonlíthatóak más (nem kizárólag a protestáns) felekezetek lelkipásztorainak könyves ügyeivel.

---

¹⁰⁴² Lásd: CSORBA 2014a, 33–47.

V. Mellékletek

V. 1. Miskolci Csulyak István azonosított könyvei

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSzK)

OSzK Oct. Lat. 656.

Diarium apodemicum, 371 fol., 8°.

Kötés: Karmazsinra festett pergamenkötésben, zöld megkötőszalagjai leszakadtak. Supralibros: S. P. M. 1603.

Poss.: Successores Herzegiani.

Conservandum obtulerunt et donaverunt A(nn)o 1785. Josepho Keresztesi V(erbi) D(ivini) M(iniste)ro M(agno)Varadiensi, Neptis Mariae Miskolci Marito

Ezen becses maradványt családjának vissza szerezte főlegyházi Ref. lelkész Fazekas Urtól 1837dik évben Miskolczy Károly

Megj.: A kötet tulajdonosaira lásd: *RMKT* XVII/2, 311–312.

Román Nemzeti Könyvtár, Bukarest (BukNat)

BukNat XVI/II/295

Jean CALVIN, *Institutio christianae religionis*, Geneva, Johannes le Preux, 1592, 8°.

Kötés: Fatáblás, préselt bőrkötés, ép kapsokkal, mindkét táblán Luther portréja, metszése díszített és aranyozott. Supralibros: S. P. M. 1603

Poss.: Ps. 27.1: Jehova illuminatio et protector vitae. Steph(anus) P(astor) Miskolcini Pannonii

Hebr. 13,6: Dominus est mihi auxiliator, nec metuum, quid faciat mihi Homo. Caspar(us) P(astor) Miskolcini 1648.

Gróf Bethlen Gábor keresdi könyvtára (pecsét)

Megj.: Latin nyelvű, a tartalomra vonatkozó széljegyzetekkel. Ismertette: *ŐSZ* 2014, 24, 31, 267–269.

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára, Budapest (PRMTKK)

PRMTKK D.1.10.

Conrad GESSNER, *Lexicon graecolatinum*, Basilea, Hieronymus Curio, 1543, 8°. – VD 16 G 1750

Kötés: Vaknyomással (levél, virág) és görgetővel (bibliai jelenetek) díszített barna bőrkötésben, kapsokkal.

Poss: J(ohannes) C(huliac) M(iscolcinus) Emptus aureo 1. (hátsó kötéstábla)

Jesu Filii David. Stephanus Miscolcinus h(ab)et 1596. Xurini ad Bodrog.
Ps. 17–1.(!) Jehova illuminatio et spes vitae mea Jehova
Est Thomae Sz(ent) Györgyi. Dono dabat hunc libr(um) in perpetuum sui nominis memoriam,
amicitiaequae conservationem Caspar C(huliak) Miskolci Affinib(us) (ec?) 1648. 17. Junii. Liscae.
Liber Illu(stris) Scholae S(aros) Patach(inae)
Kegyesrendi Központi Könyvtár (pecsét)
Megj.: Csulyak korán elhalt apja könyvtárából örökölte a kötetet.

Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely (TelekiTéka)

TelekiTéka 0708

Conciones R. P. Joannis Osorii Societatis Jesu, in quinque tomos distinctae, Köln, Antonius Hieratus, 1605, in 8°. – VD 17 12:193080D

Kötés: Pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. (1607?)
Psal. 27–1. Jehova illuminatio et protector vitae Stephani P(astoris) Miscolcini Heidelb(ergae)
Conventus Mikhaziensis 1711.
Donavit Conv(ent)us Mikház(iensis) Illustrissimus D(omi)nus Martinus Sárpataki 1711.
Szent Ferencz zárda Mikháza (pecsét)
Megj.: Számos kéziratos megjegyzéssel, kiemeléssel. A hátsó szennylapokon Csulyak listázta az egy bibliai könyvhöz tartozó prédikációk lelőhelyét.
Cat. Teleki-Bolyai 2001, II, 31. (O 67)

TelekiTéka Bo-5905

Coll. 1. David PAREUS *de symbolis sacramentalibus, et de ritu fractionis in S. Eucharistia, libri duo*, Amberg, [s. n.], 1603, in 8°. – VD 17 12:119959B

Kötés: Pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. 1604
Poss.: Ps. 27–1. Jehova illuminatio et protector vitae. Steph(ani) P(astoris) Miscolcini Heidelb(ergae)
Est Jos(ephi) N. Szylvasi 1648.
Andreae Buzinkai
Collegii S(aros) P(atachiensis/Patachinae?) M(aros)vasar(helyiensis)
Megj.: Kéziratos bejegyzésekkel.
Ismertette: SIMON 1998, 6.

Coll. 2. Daniel TOSSANUS, *De senectute tractatus Christianus et consolatorius...*, Heidelberg, Andreas Cambierus, 1599, in 8°. – VD 16 T 1732

Megj.: Kéziratos megjegyzésekkel.
Cat. Teleki-Bolyai 2001, II, 176. (T 48)

Coll. 3. Theodorus BEZA *redivivus, hoc est, Theodori Bezae ad Joan. Guil. Stuckium ... epistola, et pastorum ac professorum Genevensium responsio, ad putidissimum et*

impudentissimum commentum Monachorum sacrum nomen Jesu ementientium, de Theodori Bezae obitu... Ad exemplar Genevense recusa, Hanau, [Wilhelm Antonius], 1597, in 8°.

TelekiTéka Tf-119

Coll. 1. Joannis JUELLI Sarisburiensis ... *adversus Thomam Hardingum volumen, in quo XXVII quaestiones et Scripturis, et omnium conciliorum ac patrum monimentis, quaecunque sexcentis a' nato Christo annis antiquiora sunt, disceptantur, atque explicantur, eiusdem Juelli Apologia ecclesiae Anglicanae*, Geneva, Petrus Sanctandreas, 1585, in 2°.

Kötés: Arabeszkés pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. 1634

Poss.: Michaelis Toufaei Per convitia et laudes.

Suis adnumeravit Libris Samuelis Teleki A(nn)o. 1755. Cibini. mp. Deus providebit.

Ex bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (ex libris)

Megj.: Az előzéken a tartalomra vonatkozó megjegyzésekkel.

Cat. *Teleki-Bolyai* 2001, I, 375. (J 15)

Coll. 2. *Operum Theologorum Ioan. JUELLI Episcopi Salisburiensis tomus alter, seu Antapologia, opposita confutationi ab Hardingo contra ecclesiae Anglicanae Apologiam editae, cui adjecta est...* Interprete Thoma BRADOCO. [Geneva], Jacobus Stoerius, 1600, in 2°.

Megj.: Kézírtatos bejegyzésekkel.

Cat. *Teleki-Bolyai* 2001, I, 375. (J 16)

Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (KolAkad)

KolAkad R 83794

Francisco LABATA, *Magnus apparatus concionatorum seu Loci communes ad conciones ordine alphabetico digesti*, Köln, Johannes Crithius (haered.), 1630, in 4°. – VD 17 23:322432L

Kötés: Pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. 1631.

Poss.: Colleg(ii) Ref(o)r(matorum) Claud(iopolitani)

Megj: További levakart tulajdonosi bejegyzésekkel. Latin és magyar nyelvű lapszéli jegyzetekkel.

KolAkad R 114894

Jacobi Hollerii STEMPANI ... *ad libros Galeni de compositione medicamentorum kata topous : Periochae VIII.*, Nunc denuo multo quam antea umquam castigiores editae, Frankfurt am Main, Johannes Wechel, 1589, in 8°. – VD16 ZV 24454

Kötés: Bordás bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezették, a középmezőben címer képével.

Metszése kékre festett, poncolt, ornamentikus alakzatokkal díszített. Supralibros: S. P. M. 1607

Poss.: Ps. 27.–1. Jehova illuminator et protector vitae Steph(ani) P(astoris) Miscolcini Wittebergae.

Kolozsvári Ref. Coll. Könyvtára 1871 (pecsét)

Megj.: Kéziratossal bejegyzésekkel.

Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár, Nagyváradi (RKEM)

RKEM 709.

Joannes OSORIUS, *Concionum... IV, qui sylva inscribitur*, Köln, Antonius Hieratus, 1605, 8°. –

VD17 12:193102X

Kötés: Papírtáblás pergamenkötésben, metszése kékre festett. Supralibros: S. P. M. 1613.

Poss.: Stephani P. Miscolcini Heidelb(er)g(ae)

Dono dabat Pius ac doctus juvenis D. Caspar Miskolcinius anno 1648 die 11 Junii

Est Johannis Szikszai

Ex libris Thomae Miskolci

Prudentissimo ac Doctissimo Viro Domini Andreae Malnasi Ecclesiae n.n. Angelo Vigilantissimo

Domino perquam mihi gratissimo

Ex libris Joannis Bako 1696

Sigillum Capituli Varadiensis Ecclesiae 1900 (bélyegző)

Megj.: EMÓDI 2008, 709.

Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen (TtREK)

TtREK F 648

Coll. 1. Robert FLUDD, *Tractatus theologo-philosophicus, in libros tres distributus, quorum, I. de vita, II. de morte, III. de resurrectione*, Oppenheim, Johann Theodore de Bry, 1617, 4°. –

VD17 12:123050M

Kötés: Pergamenkötésben, metszése kékre festett és poncolt. Supralibros: A(ndreas) P(rágai) 1618

Poss.: Stephani P(astoris) Miscolcini

Exile hoc munus ad sui nominis mnemosinon Amico suo et tanquam Fratri dilecto Andreae Vilmanyi offerebat Caspar P(astoris) Miscolci Anno reparate salutis 1647 die 1 Aprilis

Ex benevolone dona(tione) Generosi D(omi)ni. Martini Kerei proprium (...) hunc libellum Stephanus Oláh

Czegledi A(nn)o D(omi)ni 1678. Aug(usti) 8. M(anu) propria. Deus est largitor omnium bonorum

Stephanus Ol(áh) Czegledi

Megj.: Prágai nyomtatott ex librisét kivakarták az előzéklapról.

A kötetre lásd: HERPEI 1965b, 114–115.

Coll. 2. Jakub ZABOROWSKI, *Ad nodum Gordium, seu, Disputationem de vocatione ministrorum a Martino Smiglecki ... editam, brevis, simplex, et succincta responsio*, [Rakow], [Sebastian Sternacki], 1615, 4°.

Coll. 3. Jakub ZABOROWSKI, *De missione sacerdotum in ecclesia Romana, contra Martinum Smiglecius ... dissertatio*, [Rakow], [Sebastian Sternacki], 1615, 4°.

Coll. 4. Andrzej Chrzastowski, *Bellum Jesuiticum sive ducentarum et quinque Jesuiticarum contradictionum...*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD 16 C 2496

Coll. 5. Andrzej CHRZASTOWSKI, *Duo libelli de opificio missae, quorum prior disputationem contra Jesuitam Rebertum Bellarminum susceptam, et in capita thesesque digestam*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD 16 C 2496

Coll. 6. Andrzej CHRZASTOWSKI, *Praxis de caeremoniis et canone missae, disputatio*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD 16 C 2496

Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak (TiREK)

TiREK E 576

Locorum communium collectanea, a Johannes MANLIO per multos annos, tum ex lectionibus Philippi MELANCHTHONIS, tum ex aliorum doctissimorum virorum relationibus excerpta, et nuper in ordinem ab eodem redacta, Bautzen, Johann Wolrab, 1565, 8°. – VD 16 M 606

Kötés: Reneszánsz típusú fatáblás bőrkötésben, csavart rézkapcsokkal. A kötéstáblák sávozással keretezettek, a keretben Huss, Erasmus, Luther, Melanchthon portréit ábrázoló görgetővel. A középmzők lemezről nyomottak. Az elsón az angyali üdvözlet, felirata: „Virgo Maria, Dei mater sanctissima”. A hátsón Krisztus megkeresztelése, felirata: „Hic est Filius meus dilectus in quo m(i)hi” (Mt 3:17). Supralibros: S. P. M.

Poss.: Johannes Jacobus <Frey> Lindaviensis est verus hujus voluminis possessor (...) emptum 6 (...) Anno (15)73. 24. die Aprilis Argentinae (előzéklap)

Michaël Zirl Gutzenhausensis est possessor huju(s) libri. (előzéklap)

Ps. 27–1. Jehova illuminatio et protector vitae. Stephani P(astoris) Miscolcini Heidelbergae.

Est Michaelis Miskolci (címlap)

Ex libris Collegii Helv(eticae) Conf(essionis) add(ictorum) S(áros)Patak(iensis) (címlap)

Megj.: A 257. oldalon ismeretlen kéztől származó megjegyzéssel (18. sz.?)

TiREK B 500

Coll. 1. *Operum D. Huldrici ZVINGLI... partim quidem ab ipso Latine conscriptorum, partim vero e' vernaculo sermone in Latinum translatorum*, pars prima, Zürich, Christoph Froschauer, 1581, 8°. – VD 16 Z 762

Kötés: Bőrkötésben. A táblák sávozással keretezettek, a sarkokban vaknyomásos lilium. A zöld selyem megkötőszalag leszakadt. Supralibros: S. P. M. 1605

Poss.: Ps. 27–1. Jehova illuminatio et protector vitae. Steph(ani) P(astoris) Miscolcini Heidelb(er)g(ae) (címlap)

In usum Scholae S(áros)Patachianae pio affectu legabat hoc Zvinglii opus apud R(everendus) quondam
(clarissimus) vir D(ominus) Steph(anus) Miscolci comitatus Zempl(eniensis) senior 1646 (címlap)
Liber Ill(ustrissimi) Scholae Ref(ormatorum) S(áros)Patak(iensis) 1739 (címlap)
A' S(áros) Pataki A(nya) Oskola Könyvtára (pecsét) (címlap)

Megj.: Csulyak számos lapszéli jegyzetével.

Lásd: *Adattár* 13, 6–7. tétel

Coll. 2. Heinrich BULLINGER, *De origine erroris libri duo*, Zürich, Christoph Froschauer, 1568, 8°. – VD 16 B 9656

Megj.: Csulyak számos lapszéli jegyzetével.

TIREK B 501

Operum D. Huldrichi ZVINGLI... pars secunda, continens ta polemika, id est pugnas, quae ipsi cum pontificiis, anabaptistis, et aliis adversariis suis intercesserunt, Zürich, Christoph Froschauer, 1581, 8°. – VD 16 Z 763

Kötés: Natúr bőrkötésben. A táblák sávozással keretezettek, a sarkokban vaknyomásos lilium. A zöld selyem megkötőszalag leszakadt. Supralibros: S. P. M. 1605

Poss.: Ps. 27–1. Jehova illuminatio et protector vitae. Steph(ani) P(astoris) Miscolcini Heidelb(er)g(ae) (címlap)

In usum Scholae S(áros)Patachianae pio affectu legabat hoc Zvinglii opus apud R(everendus) quo(n)dam clarissimus vir D(omi)nus Steph(anus) Miscolci comit(a)tus Zemplen(iensis) senior 1646 (címlap)

Liber Ill(ustrissimi) Scholae Ref(ormatorum) S(áros)Patak(iensis) 1739 (címlap)

A' S(áros) Pataki A(nya) Oskola Könyvtára (pecsét) (címlap)

Megj.: Csulyak számos lapszéli jegyzetével.

Lásd: *Adattár* 13, 6. tétel

Magántulajdonban (Jakó)

Coll. 1. Nikolaus REUSNER, *Icones sive imagines vivae, literis cl. virorum, Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae*, Basel, Konrad Valdkirch, 1589, 4°. – VD 16 R 1430

Kötés: Aranyozott barna bőrkötésben, bőr megkötőszalaggal, metszése aranyozott. A kötéstábla kettétört, csonka. Supralibros: S. P. M. 1601.

Megj.: Ismertette: JAKÓ 1972, 59–72. Jakó Zsigmond örököseinek tulajdonában (?).

Coll. 2. Nikolaus REUSNER, *Icones sive imagines vivae, literis cl. virorum ...* [S. l.], [s. n.], [s. a.], 8°.

Megj.: A coll. 2. része Jakó Zsigmond szerint egy címlap nélküli, 433 levél terjedelmű korábbi kiadás.

V. 2. RMK és RMNy nyomtatványok Csulyak könyvtárából

No.	Szerző	Cím	Impresszum	Bibl. azonos.
1.	Ambrosius Calepinus	<i>Dictionarium decem lingvarum...</i>	Genf, Lyon, 1594	RMNy 745.
4.	Szegedi Kis István	<i>Theologiae sincerae loci communes</i>	Basel, 1599	RMK III. 932.
100.	Szenci Molnár Albert (ford.)	<i>Secularis concio evangelica</i>	Oppenheim, 1618.	RMNy 1166.
124.	Fegyverneki Izsák	<i>Enchiridii locorum communium...</i>	Basel, 1596	RMK III. 5564.
224.	Beregszászi Péter, Thoraconymus Mátyás	<i>De controversiis religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta...</i>	Basel, 1587	RMK III. 759.
225.	Károlyi Péter	<i>Brevis, erudita et perspicua explicatio orthodoxae fidei...</i>	Wittenberg, 1571	RMK III. 612.
261.	Szenci Molnár Albert	<i>Dictionarium Latinoungaricum...</i>	Nürnberg, 1604	RMNy 919.
287.		<i>Articuli ex verbo Dei et lege naturae compositi...</i>	Debrecen, 1567.	RMNy 226.
288.	Szenci Csene Péter (ford.)	<i>Confessio et expositio fidei Christianae...</i>	Oppenheim, 1616.	RMNy 1115.
289.	Szenci Molnár Albert (szerk.)	<i>Conseratio templi novi...</i>	Kassa, 1625.	RMNy 1334.
358.	Salánki György (ford.)	<i>Rotterdamii Rézmannak az kereztyen vitességet tanito (...) konyvecskeie...</i>	Leiden, 1627.	RMNy 1393.
359.	Mihálykó János (ford.)	<i>Az örök életnek szep (...) üdeieröl valo könyveczke...</i>	Bártfa, 1603	RMNy 894.

367.	Laskai Osvát ¹⁰⁴³	<i>Sermones de sanctis perutiles...</i>	Hagenau, 1497, 1499, 1502, 1506, 1516	RMK III. 37, 47, 107, 135, 210.
368.	Temesvári Pelbárt	<i>Sermones Pomerii de tempore...</i>	Hagenau, 1509	RMK III. 154.
369.	Temesvári Pelbárt	<i>Sermones Pomerii de tempore...</i>	Hagenau, 1509	RMK III. 155.

V. 3. Tofeus Mihály azonosított könyvei

Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely (TelekiTéka)

TelekiTéka Bo-1749

Coll. 1. Benedicti ARIAE MONTANI *Elucidationes in quatuor evangelia, Matthaei, Marci, Lucae, et Johannis, quibus accedunt eiusdem elucidationes in Acta Apostolorum*, Antwerpen, Christoph Plantin, 1575, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Liber Bibliothecae Collegii Reformat(um) M(aros)vásárhelyiensis. Anno MDCCLXXXIV. Biblioth(ecario) Stephano Nagy m(anu)p(rop)ria.

A Maros Vásárhelyi e(vangéliumi) r(eformátus) Fő iskola könyve (ex libris)

Megj.: Tofeus lapszéli megjegyzéseivel.

Cat. Teleki-Bolyai 2001, I, 45. (A 103)

Coll. 2. Benedicti ARIAE MONTANI *Elucidationes in omnia sanctorum apostolorum scripta, eiusdem in S. Joannis apostoli et evangelistae Apocalypsin significationes*, Antwerpen, Christoph Plantin, 1588, in 4°.

Cat. Teleki-Bolyai 2001, I, 45. (A 104)

TelekiTéka Bo-2477

Coll. 1. Victorinus BYTHNER, *Lyra prophetica Davidis regis, sive Analysis critico-practica Psalmorum, in qua omnes et singulae voces Hebraeae in Psalterio contentae, tam propriae quam appellativae (nulla excepta) ad regulas artis revocantur*, London, Jacob Flesher, 1650, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

¹⁰⁴³ Lásd: BORSA 2005, 1–24.

D(omino) Michaeli Tofaeo mittit Gisbertus (Vyll?) Ultrajecto 1653 20. Aug(usti)

Johannis L. Hunyadi A(nno) 1699.

Ex donatione Reverendi... (kiszakítva)

Debreczeni

Petri T. Debr(eczeni)

Ex Libris Georgii Szenci comparantis Huszthini ex libris R(everendissimi) D(omini) Petri Debreceni
m(anu) p(ropria) 1706.

Ill(ustris) Coll(egii) Alb(ae) Juliae M(aros)Vasarh(elyiensis)

Liber Illust(ris) Coll(egii) S. S. M(aros)Vásárh(elyiensis)

Megj.: Kéziratos jegyzetekkel.

Coll. 2. Victorinus BYTHNER, *Leshon Limudim : Lingva eruditorum, sive Methodica institutio lingvae sanctae...*, London, Jacob Flesher, 1650, in 4°.

Megj.: Kéziratos megjegyzésekkel.

TelekiTéka Bo-3923

Coll. 1. Louis CAPPELL, *Sōd han-niqqūd han-niglāh hoc est Arcanum punctationis revelatum, sive punctorum vocalium et accentuum apud Hebraeos vera et germana antiquitate*, in lucem edita a Thoma ERPENIO, Leiden, Johannes Maire, 1624, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Kovácsnai Sándoré. Vette M(aros)Vásárhelyt 1767. 10. Nov. De(narius) 24

Liber e' B(iblio)theca Kovácsnaiana pretio ex pia Ill(ustrissima) quondam Matronae Catharinae de Bethlen Illustr(issima) quond(am) S. R. I. Comitis Jos(ephi) Teleki de Szék Conjugit fundatione emtus in usum Bibl(io)thecae Ill(ustris) Gym(nasii) Ref(ormatorum) M(aros)Vasarh(elyiensis) a(nn)o 1793 24a Maji. Biblioth(ecarius) Andr(eas) Szabo

A Maros Vásárhelyi e(vangéliumi) r(eformátus) Fő iskola könyve (ex libris)

Megj.: Az előzéklapon Tofeus jegyzeteivel. Kéziratos margináliákkal, részben Tofeus kezétől.

Adattár 16/3, 92. 153. tétel

Coll. 2. Johannes BUXTORF (fil.), *Tractatus de punctorum vocalium, et accentuum, in libris Veteris Testamini Hebraicis, origine, antiquitate, et auctoritate, oppositus Arcano punctationis revelatio Ludovici Cappelli*, Basilea, Ludwig König (haered.), Martin Wagner, 1648, in 8°.

Megj.: kéziratos jegyzetekkel

TelekiTéka Bo-4244

Coll. 1. Ludovicus de DIEU, *Diqdūq lešōnōt haq-qedem šel 'ivrīm we-kašdīm we-ārāmim id est, Grammatica linguarum orientalium, Hebraeorum, Chaldaeorum, et Syrorum, inter se collatarum*, Leiden, Elsevir, 1628, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Ill(ustris) B(iblio)thecae Agrop(olitanae) intesseram grati Animi obtulit Rev(erendissime) D(omini)
Joseph(us) Sárközi A(nn)o 1763 Die 14ta Junii

A Maros Vásárhelyi e(vangéliumi) r(eformátus) Fő iskola könyve (ex libris)

Coll. 2. Wilhelm SCHICKARD, *Circulus conjugationum perfectarum orientalium, Ebraeae, Chaldaeae, Syrae, Arabicae, Aethiopicae*, Jena, Christian Saher, Georg Sengenwald, Kaspar Freyschmidt, 1646, in 4°. – VD17 39:130106V

Megj.: A keleti nyelvek konjugációs táblázatával (kihajtható rézmetszet).

Coll. 3. Wilhelmi SCHICKARDI *Institutiones linguae Ebraeae, noviter recognitae et auctae, accessit Harmonia perpetua aliarum linguarum orientalium, Chaldaeae, Syrae, Arabicae, Aethiopicae*, opera M. Johannis Ernesti GERHARDI, Jena, Christian Saher, Georg Sengenwald, Kaspar Freyschmidt, 1647, in 4°. – VD17 39:130101G

Megj.: Tofeus kéziratossal megjegyzéseivel.

Coll. 4. Thomae ERPENII *Grammatica Arabica : Ab autore emendata et aucta, cui accedunt Locmanni fabulae, et Adagia quaedam Arabum*, Amsterdam, Johann Janson, 1636, in 4°.

Megj.: Tofeus kéziratossal megjegyzéseivel.

Coll. 5. *Amṭāl Luqmān al-ḥakīm : Locmanni sapientis fabulae et selecta quaedam Arabum adagia*, cum interpretatione Latina et notis Thomae ERPENII, Amsterdami, Johann Jansson, Leiden, Wilhelm Christian, 1636, in 4°.

Megj.: Kéziratossal jegyzetekkel.

Coll. 6. Ludovicus de DIEU, *Un.surhā-i zabān-i fārsī : Rudimenta linguae Persicae*, accedunt duo priora capita Geneseos, ex Persica translatione Jac. TAWUSI, Leiden, Elsevir, 1639, in 4°.

TelekiTéka Bo-9219

Joachim MENCELIUS, *Thanatologia sive De morte tractatus theoreticus et practicus*, Basilea, Johann Jacob Genath, 1632, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: Ex libris Stepha(ni) Siderii Constat f. 3. d. 60

Michaelis Tofaei Per convitia et laudes.

Coll(egii) N(agy) Enyed(iensis) 1750.

A Maros Vásárhelyi e(vangéliumi) r(eformátus) Fő iskola könyve (ex libris)

Megj.: Ismeretlen személy marginálisaival.

Adattár 16/3, 92. 125. tétel

TelekiTéka 0772

PRISCIANI Grammatici *Caesariensis libri omnes...*, Basilea, Nicolaus Bryling (haered.), 1568, in 8°. – VD 16 P 4842

Kötés:

Poss.: Est Ladislai Thuri Anno 1629. 27 Januar(ius)

M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Megj.: *Adattár* 16/3, 93. 164. tétel

Cat. Teleki-Bolyai 2001, II, 83. (P 181)

TelekiTéka Tf-119

Coll. 1. Joannis JUELLI Sarisburiensis ... *adversus Thomam Hardingum volumen, in quo XXVII quaestiones et Scripturis, et omnium conciliorum ac patrum monumentis, quaecunque sexcentis a' nato Christo annis antiquiora sunt, disceptantur, atque explicantur, eiusdem Juelli Apologia ecclesiae Anglicanae*, Geneva, Petrus Sanctandreas, 1585, in 2°.

Kötés: Arabeszkés pergamenkötésben. Supralibros: S. P. M. 1634

Poss.: Michaelis Tovfaei Per convitia et laudes.

Suis adnumeravit Libris Samuelis Teleki A(nn)o. 1755. Cibini. mp. Deus providebit.

Ex bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (ex libris)

Megj.: Az előzéken a tartalomra vonatkozó megjegyzésekkel.

Adattár 16/3, 96. 311. tétel

Cat. Teleki-Bolyai 2001, I, 375. (J 15)

Coll. 2. *Operum Theologicorum Ioan. JUELLI Episcopi Salisburiensis tomus alter, seu Antapologia, opposita confutationi ab Hardingo contra ecclesiae Anglicanae Apologiam editae, cui adjecta est...* Interprete Thoma BRADOCO. [Geneva], Jacob Stoer, 1600, in 2°.

Megj.: Kézíratos bejegyzésekkel

Cat. Teleki-Bolyai 2001, I, 375. (J 16)

TelekiTéka Tf-854b

Paulus PIASECIUS, *Chronica gestorum in Europa singularium ... accurate ac fideliter conscripta ad annum Christi, MDCXLVIII. est postmodum ab ipso auctore propria manu correctum et auctum*, Cracow, Franciscus Caesarius, [1648], in 4°.

Kötés: Aranyozott gerincű bőrkötésben.

Poss.: Michaelis Tofaei Per convitia et laudes 20 Mart. 1663.

Valet Tall. 3 stiferos 10. Jó könyv de valoban draga.

Libris Bibliothecae suae adnumerat Samuel S. R. I. Comes Teleki de Szék A(nn)o. 1767.

Ex bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com. Teleki de Szék (ex libris)

Megj.: Az előzéken a tartalomra vonatkozó feljegyzésekkel (lengyel, dán, svéd, erdélyi történésekről), részben Tofeus kezétől. A marginálisok egy része is tőle származik.

Adattár 16/3, 91. 74. tétel

TelekiTéka To-6

Coll. 1. *The Book of Common Prayer and Administration of the Sacraments, and Other Rites and Ceremonies of the Church of England*, London, Robert Barker, 1637, in 8°.

Kötés: Bordás bőrkötésben. A bordaközökben apró aranyozott virágminták, a kötéstáblákon rombusz alakú ornamentikus dísz.

Poss.: Deo, et proximo; Nihil. Stephan(us) M. Szepsi Londini Ang(liae) 1638 16 Aug(usti) fl. 1.

M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Pauli S. R. Imperii Comitis Teleki de Szék.

Ex bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (ex libris)

Coll. 2. John SPEED, *The Genealogies Recorded in the Sacred Scriptures : According to Every Family and Tribe, with the Line of Our Saviour Jesus Christ, Observed from Adam to the Blessed Virgin Mary*. [London], [Felix Kingston], 1638, in 8°.

Coll. 3. *The Holy Bible, containing the Old Testament and the New, Newly Translated out of the Originall Tongues, and with the Former Translations Diligently Compared and Revised*, London, Robert Barker, 1638, in 8°.

Coll. 4. John DOWNAME, *A Briefe Concordance, or Table of the Biblie of the Last Translation*, London, Clemens Cotton, [1638?], 8°.

Coll. 5. *The Whole Book of Psalmes : Collected into English Meeter by Thomas Sternhold, John Hopkins, and others*, London, G[eorge] M[iller], 1638, in 8°.

TelekiTéka To-275

Evangelium Romanum, Prout immediate Clementis VIII. R. Pontificis manu Jacobo Dauyo Ebrodunensi Episcopo, Gallo, aliisque traditum est, et ad iisdem annuntiatum, [Geneva], François le Preux, 1600, in 8°.

Kötés: Pergamenkötésben

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per co(n)vitia et laudes

Ex bibliotheca Sam(uelis) S. R. I. Com(itis) Teleki de Szék (ex libris)

Megj.: Ismeretlen kéztől származó lapszéli megjegyzésekkel.

Adattár 16/3, 96. 298. tétel

Cat. Teleki-Bolyai 2001, I, 268. (E 217)

TelekiTéka To-2062

Hieronymi CARDANI ... *de subtilitate libri XXI*, Lyon, Guillaume Rouillé, 1559, in 8°.

Kötés: Pergamenkötésben

Poss.: Est Fra(n)cisci Darholcz

M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Georgius Korlatovit Anno 1649

Megj.: Kéziratos megjegyzésekkel.

Adattár 16/3, 90. 22. tétel

TelekiTéka To-2064

Coll. 1. Johann Heinrich BISTERFELD, *Elementa logica in usum Scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio, fundamenta Logices cum fructu jacere queat*, Editio tertia, Várad, [Szenci Kertész Ábrahám], 1649, in 8°. – RMNy 2297.

Kötés: bekötetlen.

Poss.: M. Tovfaei Per convitia et laudes.

Ex bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (ex libris)

Megj.: Ismeretlen kéztől származó margináliákkal.

Adattár 16/3, 93. 183. tétel

Coll. 2. Ludwig Philip PISCATOR, *Rudimenta rhetoricae, in usum Illustris Scholae Albensis succincte tradita*, Editio tertia, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1649, in 8°. – RMNy 2302.

Coll. 3. Ludwig Philip PISCATOR, *Rudimenta oratoriae, in usum illustris Scholae Albensis, praefixae sunt tabulae methodum hujus libelli indicantes*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1649, in 8o. – RMNy 2301.

Coll. 4. *Synopsis physicae* Christophori SCHEIBLERI, [S. l.], [s. n.], [s. a.], in 8°.

TelekiTéka To-585

Petrus de VINEIS, *Querimonia Friderici II. Imp. qua se a Romano Pontifice, et cardinalibus immerito persecutum, et imperio deiectum esse, ostendit*, Hagenau, Johannes Secerius, 1529, in 8°. – VD 16 P 1824

Kötés: 20. századi félpergamen kötésben.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Ex bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (ex libris)

Megj.: Adattár 16/3, 91. 81. tétel

Cat. Teleki-Bolyai 2001, II, 202. (V 57)

TelekiTéka Tq-66

Coll. 1. *Corpus et syntagma confessionum fidei quae in diversis regnis et nationibus, ecclesiarum nomine fuerunt authentice editae, in celeberrimis conventibus exhibitae, publicaue auctoritate comprobatae*, Geneva, Pierre Chouët, Jacques Chouët, 1612, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Ex bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (ex libris)

Megj.: Kéziratos bejegyzések a lapszéleken és az előzőklapokon.

Adattár 16/3, 91. 21. tétel

Coll. 2. *Syntagmatis confessionum fidei : Pars illa quae habet, 1. Confessionem Augustanam, 2. Saxoniam seu Misnicam, 3. Wirtembergensem, 4. Illustriss. Electoris Palatini, 5. Bohemicam, 6. et Consensum in fide et religione Christiana inter ecclesias evangelicas maioris et minoris Poloniae, Lithuaniae, etc.*, [S. l.], [s. n.], [ca. 1654?], in 4°.

Coll. 3. *Catholicus veterum, qui patres vocantur, ex verbo divino, cum superiori Confessionum fidei syntagmate*. [S. l.], [s. n.], [ca. 1647?], in 4°. – VD 17 32:670120M

TelekiTéka Tq-156b

Coll. 1. *Disputatio theologica inauguralis de actuali Dei providentia, quam ... ex autoritate ... Arnoldi VINNII ... pro gradu doctoratus in S.S. theologia, publico examini subicit Michael TOVFAEUS, Pannonio-Magyarus, Leiden, Elsevir, 1649, in 4°. – RMK III. 1727.*

Kötés: Aranyozott gerincű félbőr kötésben (18. sz.).

Poss.: Ex Bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (nyomtatott ex libris)

Megj.: A kolligátumban szereplő nyomtatványok egy része eredetileg Tofeus tulajdonában lehetett, közülük csak azokat ismertetem, amelyek szerzője, közreműködője, vagy az ajánlás címzettje volt Tofeus. A nyomtatványokat később Teleki Sámuel köttethette be, vagy köttethette újra.

Megj.: Tofeus néhány lapszéli jegyzetével és javításával.

Coll. 2. *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum, quam ... sub praesidio ... Michaelis TOVFAEI ... publico examini subicit Stephanus BETSKEHAZI senior, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1650, in 4°. – RMNy 2355.*

Megj.: Tofeus lapszéli jegyzeteivel.

Coll. 3. *Disputatio theologica, de matris sanctissimae domini nostri Jesu Christi virgineo partu, ad locum Esaiiae VII, 14. et Matt I, 23. quam ... praeside ... Samuele MARESIO ... publice disquisitioni subiciet ... Petrus T. TSEDREGIUS (!), Ungarus, Groningen, Franciscus Bronckhorstius, 1659, in 4°. – RMK III. 2059.*

Megj.: Részben Tofeusnak ajánlva.

Coll. 6. *Disputatio theologica, continens introductionem ad philologiam sacram, quam ... sub praesidio Gisberti VOETII ... ventilandam proponit Johannes TSERE APATZAI Transylvanus, Utrecht, Johannes a Waesberge, 1650, in 4°. – RMK III. 1756.*

Poss.: Stephano [...] studioso Va[radiense?] Amico suo Samue[l] [...] [...]

Megj.: Apáczai Tofeusnak ajánlotta az értekezést.

Coll. 7. *Disputatio theologica de lamiis veneficiis secunda, quam ... sub praesidio ... Georgii C. COMARINI ... publico examini subicit Andreas P. CSEHI, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656, in 4°. – RMNy 2678.*

Poss.: Clariss(im)o Pariter ac Doctiss(im)o Viro D(omi)no Michaeli Tovfaeo S.S. Theo(logiae) D(octoris) acutiss(im)o nec no(n) thromystae apud Dioszegienses (laudabiles?) D(omi)no nobis summo reverendo mittimus Respondentes. mp.

Coll. 8. *Disputatio theologica de lamiis veneficis, quam ... sub praesidio ... Georgii C. COMARINI ... publice discutiendam proponit Joannem C. MEDIOMONTANUS, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656, in 4°. – RMNy 2679.*

Coll. 19. John FOORTHE, *Apocalypsis Jesu Christi revelata per angelum Domini, excepta atque conscripta a Joanne Apostolo et evangeliographo, London, Thomas Orwin (vidua), Rudolph Jackson, Robert Dexter, 1597, in 4°.*

Poss.: M. Tovfaei Per convitia et (laudes)

Megj.: A címlap jobb széle csonka. Néhány kéziratos lapszéli jegyzettel.

TelekiTéka Tq-339

David CALDERWOOD, *Altare Damascenum, ceu(!) Politia ecclesiae Anglicanae obtrusa ecclesiae Scoticanae, a formalista quodam delineata, illustrata et examinata.... .. [S. 1.], [s. n.], 1623, in 4°.*

Kötés: Pergamenkötésben

Poss.: Michaelis Tovfaei <Spe> Per convitia et laudes

Ex bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (ex libris)

Megj.: Számos kéziratos jegyzettel, főleg tartalmi kiemelések.

A kötet végén a szennylapokon Voetius privát előadásának kéziratos változata: „De Episcopatu. Ex ore Celeberr(imi) Viri D(omini) Gisb(erti) Voet(ii) S.S. D. in Illustri Academia Ultrajecti in privato collegio excerpta. A(nn)o. 1647.”

Adattár 16/3, 91. 85. tétel

TelekiTéka Tq-590c

Coll. 7. *Disputatio theologica de potestate clavum, quam ... sub praesidio ... Francisci BURMANNI ... publice ventilandam proponit Stephanus SZÉCSI, Ungarus, Utrecht, Meinard van Dreunen, 1664, in 4°. – RMK III. 2260.*

Kötés: Aranyozott gerincű félbörkötésben (18. sz.).

Ex bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (ex libris)

Megj.: Szatmár város előjárói mellett Tofeus Mihálynak, Kaposi Pálnak és Miskolci Csulyak Gáspárnak ajánlva.

A Teleki által összekötött kolligátum néhány nyomtatványa Tofeus tulajdonából származhatott.

Coll. 19. *Angelus Pacis ad legatos pacis Anglos et Belgas Bredam missus, indeque ad omnes Christianos per Europam, et mox ad omnes populos per orbem totum mittendus, [Amsterdam?], [Christoffel Cunradus?], 1667, in 4°.*

Poss.: R(verendissime) D(omini) D(omi)ni Tophaeo. Joh(annes) A(mos) Comenius.

Coll. 21. Henrici TURRII ... *ad regem Christianissimum de bello Turcico oratio habita, Marsalii 31. Augusti 1663. [S. 1.], [s. n.], [s. a.], in 4°.*

Poss.: Mich(aelis) Tofaei Per convitia et laudes. 13. Junii 1664.

TelekiTéka Tq-904a

Coll. 1. Joannis WIERI *de Lamiis liber : Item de commentitis de iuniis*, Basilea, Oporinus, Balthasar Han, Hieronymus Gemusaeus, Polycarpus Gemusaeus (haered.), 1577, in 4°.

Kötés: Sávozással és görgetőkkel díszített bordás bőrkötésben, a középmezőben lemezről nyomott képekkel.

Poss: Mercat(us) (hic emi?) f. 2. d. 25 Decemb(ris) 7 die per Mich(aelem) Tiemeliu(m) P. Turocen(sis) Anno 1619. a' Matth(ia) Zergell(io) (Az első kötéstábla belső oldalán)

R(evere)nd(issim)o ac Doct(issim)o Viro D(omino) Michaeli G. Maytini nunc pro tempore Anno 1620 ipsa die purif(icationis) B(eatae) Mariae Bogdaniny degenti, (...) duob(us) integris Floren(is) distracti, tradidit ac dedit Mich(aeli) Tiemelii Thurocen(sis) P. Paedagogus (...) Gen(erosus) D(ominus) Ladislai Bogdány. (előzéklapon)

Michaelis Tovfaei Per convitia et laudes. (coll. 1. címlapon)

Ex Bibliotheca Sam(uelis) S.R.I. Com(itis) Teleki de Szék (nyomtatott ex libris)

Megj.: A tartalomra vonatkozó lapszéli jegyzetekkel, az egyik Tofeus kezétől származik.

Adattár 16/3, 95. 283. tétel ; *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, II, 213. (W 30)

Coll. 2. Joannis WIERI *de praestigiis Daemonum, et incarnationibus ac veneficiis libri sex : Accessit Liber apologeticus, et pseudomonarchia daemonum*, Postrema editione quinta aucti et recogniti, Basilea, Oporinus, 1577, in 4°.

Megj.: A tartalomra vonatkozó lapszéli jegyzetekkel, a kötet végén több latin verssel.

Cat. Teleki-Bolyai 2001, II, 213. (W 31)

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SzNM)

SzNM 10760

Severinus SLUTERUS, *Antithesis philanthropiae divinae, et misanthropiae Calvinianae*, Hamburg, Frobenius, 1611, 8°. – VD 17 12:110207B

Kötés: Pergamenkötésben. Az első tábla kettészakadt.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes.

Est Michaelis Szekelyhidii A(nn)o 1696

Successit in possessionem I. (Smidrozky?) Cujus Symb(olum) Unum est necessarium Luc(ae) X,42

Joannis Smidrozky

Megj.: Korábbi tulajdonosok bejegyzéseivel.

Említi: *Adattár* 2, 76. ; *Adattár* 16/3, 90. 43. tétel

Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára, Székelyudvarhely (HRMTM)

HRMTM 5443, 12932

Guilielmi WHITAKERI ... *Opera theologica : duobus tomis nunc primum collecta. Subiuncta est ad primi tomi finem, de auctoris vita et morte descriptio*, Geneva, Samuel Crispin, 1610, 2 vol., 2°.

Kötés: Duplábordás pergamenkötésben. A táblák sávozással keretezettek, középen ovális arabeszk dísszel nyomottak.

Poss.: Michaelis Tofaei Per convitia et laudes 14. Aug. 1649

Ex libris Steph(ani) Siderii constat Tall. 4.

Supellectilem librariam Illustris Gymnasii Reform(atorum) Udvarhelyensis, hoc libro addito auctam voluit Reverendus ac Doctissimus Dominus Moyses Bőjte Pastor Nosocomio Agropolitano. Dab(at) Udvarhely(ini) 25ta Junii 1771.

L(iber) Bibliothecae Sz(ékely) Udvarhelyiensis Ref(ormatorum) in censum sub rectore professor Michaële Szigeti Bibliothecario Johanne (Imre?)

Megj.: Az előzőkoldalakon angol és magyar nyelvű kéziratos bejegyzések.

Adattár 16/3, 96. 286. tétel

A címlapról fotót közölt: PÉNZES 2014, 10.

Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár (ProTeo)

ProTeo 2326

Coll. 1. *Jesu Christi Domini Nostri Novum Testamentum, sive Novum foedus, cujus Graeco contextui respondent interpretationes duae, una, vetus, altera, Theodori BEZAE : Ejusdem Theod. BEZAE Annotationes : Accessit etiam Joachimi CAMERARII in Novum Foedus commentarius*, Cambridge, Roger Daniel, 1642, in 2°.

Kötés: Erdélyi legyeződíszes aranyozott bőrkötésben. Supralibros: T. M. 1673.

Poss.: Michaelis Tovf(aei) Per convitia (et laudes)

Josephi (...)

A kolozsvári ev(angeliumi) ref(ormátus) theol(ogiai) fakultás könyvtára. (pecsét)

Megj.: Tofeus kéziratos margináliáival.

A kolligátumot ismertette: KURTA 2002, 444–447. ; *Adattár* 16/3, 92. 149. tétel

Coll. 2. Joachim CAMERARIUS, *Commentarius in novum foedus, in quo et figurae sermonis et verborum significatio, et orationis sententia ad illius foederis intelligentiam certiore tractantur*, Cambridge, Roger Daniel, 1642, in 2°.

Poss.: A kolozsvári ev(angeliumi) ref(ormátus) theol(ogiai) fakultás könyvtára. (pecsét)

Megj.: Az előzővel együtt kiadva.

Coll. 3. *Novum Testamentum Graecum : Cum vulgata interpretatione Latina Graeci contextus lineis inserta : Atque alia Ben. ARIAE MONTANI Hispalensis opera' e' verbo reddita : Cum interlineari interpretatione Latina ex Bibliis Complutensibus deprompta*, Antwerpen, Christoph Plantin, 1584, in 2°.

Poss.: A kolozsvári ev(angeliumi) ref(ormátus) theol(ogiai) fakultas könyvtára. (pecsét)

Megj.: Tofeus kéziratoss görög igeragozási táblázatával és margináliáival.

Coll. 4. *Biblia Hebraica : Eorundem Latina interpretatio* Xantis PAGNINI Lucensis, *recenter* Benedicti ARIAE MONTANI Hispal. *et quorundam aliorum collato studio, ad Hebraicam dictionem diligentissime' expensa*, Antwerpen, Christoph Plantin, 1584, in 2°.

Poss.: A kolozsvári ev(angeliumi) ref(ormátus) theol(ogiai) fakultas könyvtára. (pecsét)

Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár (LBKEK)

LBKEK 40253

Jean CALVIN, *Institutio christianae religionis*, Geneva, Eustache Vignon, Jean le Preux, 1585, 8°.

Kötés: Kartontáblás, préselt bőrkötés, metszése aranyozott. Supralibros: I. M. C. 1591 (Jacobus Mellenbergerus Coronensis?)

Poss.: Ex Bibl(iotheca) Mic(haelis) Wagner

Ladislai Czehffej Anno 1627.

Michaelis Tofaei. Per convitia et laudes.

Steph(ani) Pap Symb(olum) Deus providebit. A(nn)o 1744.

Josephi Kasza Torjai mp. Symb(olum) Deus providebit. A(nn)o 1744.

Suis adnumerat Stephanus Cs(og) Fülei Anno 1746.

Josephi Ignác mpr. 1824 possidet.

Az Erdélyi Múzeum Könyvtáráé (ex libris)

Megj.: ŐSZ 2014, 64. ; *Adattár* 16/3, 96. 328. tétel

Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár (KolAkad)

KolAkad R 80795 – R 80796

Coll. 1. *Sēfer Yesîrā id est Liber Iezirah qui Abrahamo patriarchae adscribitur*, translatus et notis illustratus a Joanne RITTANGELIO, Amsterdam, Johannes Janssonius, Jodocus Janssonius, 1642, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben, metszése kézzel fröcskölt.

Poss.: M[ichaelis] Tovfaei Per convitia et laudes

Clariss[im]o viro Michaeli Tophaeo S.T.D.

Ex oblatione ... [Sacri Romani I]mperii Comitibus Tele[ki de Szék] ... possid[et] ...

Bartha mp.

Megj.: *Adattár* 16/3, 93. 192. tétel

Coll. 2. *Halikōt olām im Mabō hag-Gemārā sive Clavis Talmudica, complectens formulas, loca dialectica et rhetorica priscorum Judaeorum*, Latine reddita per Constantinum L'EMPEREUR AB OPPYCK, Leiden, Elsevir, 1634, in 4°.

Poss.: Francisci Tsepregi. Claudiop(oli) 730. idib. Juniis.

KolAkad R 81568

Bibliotheca instituta et collecta, primum a Conrado GESNERO, deinde in Epitomen redacta et novorum Librorum accessione locupletata, iam vero postremo recognita, et in duplum post priores editiones aucta, per Josiam SIMLERUM, Zürich, Christoph Froschauer, 1574, in 2°. – VD 16 G 1704

Kötés: Sávozással és görgetőkkel díszített fatáblás bordás bőrkötésben.

Poss: Michaelis Tofaei Per convitia et laudes

Ex libris Stepha(nis) (Sejden?) Const(at) f. 1.

Spectabili ac generosus dominus S. R. I. Comitum Samuelis Teleki Cujus Symb(olum) Spe vivo, spe moriur Spe mea Cxtus Erit.

Emer(ici) Teleki

Megj.: A tartalomra vonatkozó kiemelésekkel (274–275.)

Adattár 16/3, 93. 165. tétel

KolAkad R 81980

Petri BIZARRI *Historia Rerum Persicarum*, [S. l.], [s. n.], [s. a.], 4°.

Kötés: Pergamenkötésben

Poss: Mich(aelis) Tofaei Per convitia et laudes.

Venit in possessionem S. R. Imp. Com(itis) Sam(uelis) Teleki Cujus Symb(olum) Spe vivo Spe moriur Spes inter Xtus erit.

Ex oblatione gratuita Illustrissimi Dni. Samuelis de S. R. I. Comitibus Teleki de Szék obtinet

Fr(anciscus) T(urkovics) Tsepregi. Claudiop(oli) 729. 17 Martii. m.p.

Bibliothecae Ill(ustris) Coll(egii) Refor(matorum) Claudiop(olitani)

Megj.: Számos latin és magyar kéziratos megjegyzéssel a tartalomra vonatkozóan.

Elöl és hátul is csonka.

Adattár 16/3, 95. 246. tétel

KolAkad R 82182-R 82183

Coll. 1. Johann SOMMER, *Refutatio scripti Petri Carolii editi Witebergae*, Ingolstadii, ex officina Petri Ravisii, [Kraków], [Rodeczki], 1582, 8°.

Kötés: Vörösre festett pergamenkötésben.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei per convitia et laudes.

Petri Bod.

Sam(uel) Pataki M(edicinae) D(octo)ris A(nn)o. 1795 Die 14 Maji Comp(aravit) Enyedini den. 8.

Coll. 2. Johannes SOMMER, Adam NEUSER, Theodosius SCHIMBERG, *Tractatus Aliquot Christianae religionis, quos sequens pagina indicat*, Ingolstadt, [s. n.], 1583, 8°.

KolAkad R 82228

Johannis BUXTORFI *Concordantiae Bibliorum Hebraicae : Nova et artificiosa methodo dispositae, in locis innumeris depravatis emendatae ... et significatione vocum omnium Latinam illustratae, quibus primum locus quaesitus quasi in momento ostenditur... : Accesserunt concordantiae Chaldaicae omnium vocum*, Basilea, Ludwig König, 1632, in 2°. –
VD 17 3:610379D

Kötés: Arabeszkés pergamenkötésben.

Poss.: Mich(aelis) Tofaei Per convitia et laudes. Const(at) Tall. 6.

KolAkad R 82279–R 82279a

Coll. 1. Edward POCOCKE, *Epistolae quatuor Petri secunda, Johannis secunda et tertia, et Iudae, fratris Jacobi, una : Ex ... Bibliothecae Bodleianae Oxoniensis ms. exemplari nunc primum depromptae, et caractere Hebraeo, versione Latina, notisque quibusdam insignitae*, Leiden, Bonaventura Elsevir, Abraham Elsevir, 1630, in 4°.

Kötés: Aranyozott gerincű bőrkötésben, metszése vörösrre festett.

Poss: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes

Megj: *Adattár* 16/3, 92. 148. tétel

Coll. 2. Lodewijk de DIEU, *Apocalypsis Sancti Johannis, ex manuscripto exemplari ex Bibliotheca ... Josephi Scaligeri deprompto*, Leiden, Elsevir, 1627, in 4°.

KolAkad R 83267-R 83268-R 83269-R 83270-R 83271-R 83272

Coll. 1. Lambert van VELTHUYSEN, *Specimem (!) refutationis libri Crellii de satisfactione Christi*, Utrecht, Theodor ab Ackersdyck, 1648, in 12°.

Kötés: Pergamenkötésben, metszése vörösrre fröcskölt.

Poss.: Michaelis Tofaei Per convicia et laudes

Donum A(uctoris) qui est Velt(huysen)

Lambertus Veltusen (!) jo baratom Ultrajectumb. 1648 ban ki maga atta ez irast. (Tofeus)

Samuelis Pataki A(nn)o. 1761 Dieb(us) Januar(ius) Compar(avit) in auctione publ(ica) den. 34.

Megj.: *Adattár* 16/3, 76. tétel

Coll. 2. Johann Amos COMENIUS, *Gentis felicitas speculo exhibita iis qui num felices sint, et quomodo fieri possint, cognoscere velint*, [Amsterdam?], [s. n.], [ca. 1659?], in 12°.

Poss.: Reverendiss(im)o Viro D(omino) Michaeli Tophaeo S. Th. Doctori (Comenius bejegyzése a címlapon)

Comenius Uram küldte (Tofeus kézírásával)

Megj.: Tofeus példányát említi: ZOVÁNYI 1940, 487. ; BÁN 1976, 162.

Coll. 3. Martinus Petrus CHEITOMAEUS, *Graeco-Barbara Novi Testamenti quae orienti originem debent*, Amsterdam, Ludovicus Elzevir, 1649, in 12°.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia (et) lau(des)

Coll. 4. Francis TAYLOR, Arnold BOOT, *Examen praefationis Morini in Biblia Graeca de textus Ebraici corruptione, et Graeci autoritate*, Leiden, Johannes Maire, 1636, in 12°.

Coll. 5. Gvil. AMESII *Disceptatio scholastica de circulo pontificio et eorum omnium akatalēpsia qui in Scripturis non acquiescunt. item ejusdem De Lumine naturae et gratiae, Praeparatione peccatoris ad conversionem, Adoratione Christi mediatoris, ad denique Orationes duae, antehac non eidtae, quibus subjecta est D. Esteei Oratio, de certitudine salutis*, Amsterdam, Johannes Janssonius, 1644, in 12°.

Coll. 6. Guil. AMESII *Rescriptio scholastica et brevis ad Nic. Grevinchovii responsium illud prolixum, quod opposuit dissertationi de redemptione generali, et electione ex fide praevisa. accesserunt ejusdem Disceptatio scholastica de circulo pontificio, aliique theologici tractatus*, Ed. altera, priore emendatior, Harderwijk, Nicolaes van Wieringen, 1645, in 12°.

KolAkad R 83389–R 83390–R 83391

Coll. 1. Simon EPISCOPIUS, *Apologia pro confessione sive Declaratione sententiae eorum, qui in Foederato Belgio vocantur Remonstrantes, super praecipuis articulis religionis Christianae : Contra Censuram quatuor professorum Leidensium*, [S. l.], [s. n.], 1630, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei Per convitia et laudes. 23 April. st. Jul. 1648 Traject(i) ad Rhenu(m)

Megj: Az előzéklapon számos megjegyzéssel a tartalomra. Tofeus marginálisaival.

Adattár 16/3, 91. 91. tétel

Coll. 2. Simon EPISCOPIUS, *Vedelius rhapsodus, sive Vindiciae doctrinae Remonstrantium, a' criminationibus et calumniis Nicolao Vedelii..., quas rhapsodiarum in morem congegessit et inscripsit Arcana arminianismi*, Harderwijk, ex officina typographorum Remonstrantium, 1633, in 4°.

Coll. 3. Simon EPISCOPIUS, *Paraphrasis et observationes in Caput VIII, IX, X et XI. Epistolae S. Pauli ad Romanos*, Amsterdam, Pieter Walschaert, 1644, in 4°.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest (MTA KIK)

MTA KIK Theol. F. 178.

Philippe de MORNAY: *De Sacra Eucharistia, in quatuor libros distinctum opus, in quo, et eius institutio, celebratio, doctrina in primitiva ecclesia, quae fuerit, et missa quando, quomodo, quibus gradibus in ipsius locum primum irrepserit, demu[m] et invaserit, sigillatim explicatur*, Hanau, Andreas Wechel, Claude de Marne, Jean Aubry (haered.), [1605], in 2°. –

VD 17 12:122067S

Kötés: Bordás pergamenkötésben, a táblákon arabeszkés vaknyomásos díszítéssel, zöld megkötőszalaggal.

Poss.: Ex libris Friedrici Debrii

M. Tovfaei Per convitia et laudes.

P(etri?) B(od?)

Megj.: Az előzéklapon a tartalomra utaló megjegyzésekkel, mutatóval. A szövegben néhány aláhúzás.

Adattár 16/3, 95. 284. tétel

MTA KIK RM I. r. Qu. 278.

Coll. 1. DÁVID Ferenc, *Az egy ő magától való felséges Istenről, es az ő igaz fiarol, a' Názareti Iesusrol, az igaz Messiasrol, a szent írásbol vött Vallástétel, mellyben a' pápának és a pápázóknak minden okoskodássok és hamis magyarázatok meg fejtetnek*, Kolozsvár, [Heltai], 1571, in 4°. – RMNy 304.

Kötés: Aranyozott gerincű barna bőrkötésben (18. sz.)

Poss.: Johannis W. Szepsii Anno 1608 die 6 April. Domine (...) fidem meam.

Michaelis Tovfaei

Vay Kata

Ex Bibliotheca Excellentissimi quondam Domini Comitissae Adami Teleki de Szék primis mensis 7bris diebus in Anno 1793. in tres partes divisa cessit in partem Ill. Dominae Comitissae Mariae Teleki de Szék.

Megj.: Kézírtos megjegyzésekkel.

Coll. 2. DÁVID Ferenc, *Az egy atya Istennek, es az ő aldott szent fianak, az Iesus Christusnak Istenségekről igaz vallástétel, a' Propheták és Apostoloknak irássinak igaz folyása szerént irattatot. ... Caroli Peternek és Melius Peternek ockoskodásinak ellene vettetet*, Kolozsvár, [Heltai], 1571, in 4°. – RMNy 304.

Megj.: Az előzővel együtt kiadva.

Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed (BGDK)

BGDK Th 158.

Coll. 1. EGESIPPI *historiographi inter scriptores ecclesiasticos vetustissimi, De rebus a Iudaeoru(m) principibus in obsidione fortiter gestis, deq(ue) excidio Hierosolymorum,*

aliarum(ue) civitatum adice(n)tium, libri V., AMBROSIO Mediolanensi ... interprete, Köln, Jasper von Gennep, 1544, in 2°. – VD 16 H 1255

Kötés: Négy duplabordára fűzött, fatáblás, német típusú reneszánsz bőrkötésben. Két fémkapoccsal, sarokveretekkel, metszése pirosra festett. Supralibros: M. G. P. 1571

Poss: Ex libris Petri Susalyth Horvat de Keserü 1608 13 die Feb(ruarii)

P(etri) S(usalyth) H(orvát) D(e) K(eserü) Anno 1608

Ingenua Probitate sincera charitate praeclarus, generositate, (nitidus?), D(omi)n(us) Stephanus Orosteni(?) indeclinatae imun(is)(?) amicitiae suae, charitatis(?) ergo (pagens? betoldva) praesentis libris opulentissima donatione (demonstravit?) Anno 1608 17 die Feb(ruarii).

Generosus ac Egregius vir D(omi)nus Paulus Frater dono dedit hunc librum hystoriarum Belmezeini, mihi, Gregorio Debrecino, cum fungerer labore visitationis juxta offitium senioratus mei, cum viris R(everen)dis D(omi)no Martino S. Kereszturino Pastore Szekelyhidiensi: D(omi)no Johanne Debrecino Pastore Semieniensi: et D(omi)no Jacobo Czeghenio Pastore N. Kadgiensi: Anno 1633. circa festum D. Martini.

Mich(aelis) Tovfaei Per convitia et laudes

Donu(m) Nobil(is) Viri D(omini) Petri Debrecini Dioszeghini 1656. 22. Maji

Coll(e)g(ium) N. Enyed(iensis)

A N(agy) Enyedi Ref(ormatus) Tanoda Könyvtára (pecsét)

Bethlen-Főiskola könyvtára (pecsét, címlap r.)

Megj.: Tofeus latin nyelvű bejegyzéseivel az előzéklapokon és a lapszéleken.

Th. Teleki Ord. 2. 1. 43.

Th. Teleki Ord. 3. 1. 28.

Adattár 16/3, 91. 105. tétel

A kötetet Gordán Edina ismerteti *Tofeus Mihály egy könyve a Nagyenyedi Református Kollégium Nagykönyvtárában* címmel készülő tanulmányában, segítségét ezúton is köszönöm.

Coll. 2. *Ecclesiasticae historiae autores* : EUSEBII Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi *historiae ecclesiasticae lib. X*, Vuolfgango MUSCULO interprete : RUFFINI presbyteri Aquileien(sis) *historiae ecclesiasticae lib. II* : EUSEBIJ Pamphili *De vita Constantini lib. V*, itidem a' MUSCULO latini facti : SOCRATIS Scholastici Constantinopolitani, *eodem interprete lib. VII* : THEODORITI Episcopi Cyri, Ioachimo CAMERARIO interprete lib. V Hermii SOZOMENI Salaminii, MUSCULO interprete lib. IX. : THEODORI Lectoris *collectaneorum ex historiae ecclesiastica lib. II*, eodem interprete : EVAGRII Scholastici, *eodem interprete lib. VI*, Basilea, Froben, 1549, in 2°. – VD 16 E 4278

Poss.: H. L.

Coll. 3. Des ERASMI Roterodami *in Novum Testamentum ab eodem tertio recognitum, annotationes item ab ipso recognitae, et auctario neutiq(ue) poenitendo locupletatae*, Basilea, Froben, 1522, in 2°. – VD 16 E 3094

Dési Ferences Rendház Könyvtára, Dés (DFRK)

DFRK 1171

Valentin SCHINDLER, *Lexicon pentaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico-Rabbinicum, et Arabicum : In quo omnes voces Hebraeae, Chaldaeae, Syrae, Rabbinicae et Arabicae, adjectis hincinde Persicis, Aethiopicis et Turcicis, ordine alphabetico, ... Variorum item interpretum difficiles, ac discrepantes sententiae conferuntur, et examinatur*, Frankfurt am Main, Johann Jakob Henne, 1612, in 2°. – VD 17 1:051625M

Kötés: Öt duplabordára fűzött papírtáblás, vaknyomásos, 17. századi pergamenkötésben, a gerincen papírcímkével. A könyvtest metszése kék fröcskölt.

Poss.: M(ichaelis) Tovfaei. Per convitia et laudes.

Megj: Tofeus Mihály latin, héber és arab nyelvű bejegyzéseivel az előzéklapokon.

Lásd: Gordán Edina dési katalógusát (megjelenés alatt).

V. 4. RMK és RMNy nyomtatványok Tofeus könyvtárából

No.	Szerző	Cím	Impresszum	Bibl. azonos.
14.	Pázmány Péter	<i>Kalauz</i>	Pozsony, 1613, 1623, 1637	RMNy 1059, 1293, 1697.
16.	Milotai Nyilas István	<i>Agenda</i>	Kolozsvár, 1621, 1622, Debrecen, 1634	RMNy 1251, 1270, 1576.
25.	Martonfalvi Tóth György	<i>Exegesis libri primi Medullae Amesianae</i>	Debrecen, 1675	RMK II. 1354.
28.	Nikolaus Gabelmann	<i>Monomachia Hungaro Turcica duobus carminum libris</i>	Monyorókerék, 1588	RMNy 618.
30.	Szenci Csene Péter (ford.)	<i>Confessio et expositio fidei Christianae</i>	Debrecen, 1616	RMNy 1109.
31.	Melius Juhász Péter (ford.)	<i>A Szent Job könyvenek ... fordítása</i>	Várad, 1565	RMNy 213.
36.	Pázmány Péter	<i>Öt szép levél</i>	Graz, 1609	RMNy 980.
39.	Verancsics Faustus	<i>Dictionarium quinque linguarum</i>	Velence, 1595	RMNy 767.
40.	Apafi Mihály (ford.)	<i>Marcus Fridericus Wendelinusnak, a'</i>	Kolozsvár, 1674	RMK I. 1161.

		<i>Keresztyen Isteni Tudományrol írott két könyvei</i>		
60.	Antonio Bonfini	<i>Rerum Ungaricarum decades</i>	Basel, 1543, 1568, Frankfurt, 1581, Hanau, 1606	RMK III. 344, 570, 706, 1027.
68.		<i>Exemplar reconciliatoris cum Hungaris factae...</i>	Bártfa, 1645, Sárospatak, 1653	RMNy 2095, 2485.
69.	Szathmári Baka Péter	<i>Defensio simplicitatis ecclesiae</i>	Franeker, 1649	RMK III. 1724.
70.	David Pareus	<i>Collegiorum theologicorum... I-II.</i>	Heidelberg, 1611, Heidelberg, 1620	RMK III. 5828, 6089.
73.	Ambrosius Calepinus	<i>Dictionarium...</i>	Lyon, 1585, 1586, 1587, 1588, 1594, Basel, 1590, 1598	RMNy 569, 588, 597, 616, 745, 638, 829, 836A.
75.	Enyedi György	(nem azonosítható)	(nem azonosítható)	(nem azonos.)
93.		<i>Compilatae constitutiones</i>	Kolozsvár, 1669, 1671	RMNy 3539, RMK I. 1113.
95.	Eszterházy Miklós	<i>Rákóczi György erdélyi fejedelemnek írt ... leveleinek igaz parája</i>	Pozsony, 1644	RMNy 2075.
99.	Dávid Ferenc	<i>Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo in precibus</i>	Basel, 1581, Krakkó, 1582	RMK III. 702., RMNy App. 43.
111.	Bethlen Miklós / Pósaázi János	<i>Austriacae Austeritatis</i>	Kolozsvár, 1673	RMK II. 1319.
145.	Balthasar Meisner, (ford. Madarász Márton)	<i>Boldisar Meisner sz. elmeledeseinek ... megajándékozása</i>	Lócse, 1635	RMNy 1629.
150.	Gönczi György	<i>Panharmonia</i>	Vizsoly, 1599	RMNy 863.
157.	Comenius, Jan	<i>Atrium</i>	Sárospatak, 1652	RMNy 2431.

	Amos			
160.	Martonfalvi Tóth György	<i>Exegesis libri secundi Medullae Amesianae</i>	Debrecen, 1670	RMK II. 1230.
183a.	Bisterfeld, Johann Heinrich	<i>Elementa logica...</i>	Várad, 1649	RMNy 2297.
183b.	Piscator, Ludwig Philip	<i>Rudimenta rhetoricae...</i>	Várad, 1649	RMNy 2302.
183c.	Piscator, Ludwig Philip	<i>Rudimenta oratoriae...</i>	Várad, 1649	RMNy 2301.
212.	Joannes Wolleb, (ford. Komáromi Csipkés Gy.)	<i>Az kereszteny isteni- tudomanyak ... rövid summaia</i>	Utrecht, 1653	RMNy 2498.
212.	Ames, William, (ford. Komáromi Csipkés Gy.)	<i>Angliai puritanismus</i>	Debrecen, 1662	RMNy 3025.
215.	Konrad Dietrich	<i>Institutiones catecheticae...</i>	Trencsén, 1645, Lőcse, 1649, 1654	RMNy 2115, 2266, 2530.
216.	Fabricius János	<i>Adamus coelestis veritatis</i>	Brassó, 1674	RMK II. 1333.
222.	Sigismundus Ferrarius	<i>De rebus Ungaricae Provinciae Sac. Ordinis Praedicatorum</i>	Bécs, 1637	RMK III. P 7594.
259.	Czeglédi István	<i>Sion vára</i>	Kolozsvár, 1675	RMK I. 1187.
268.	Tolnai F. György	<i>Disputatio de fide</i>	Leiden, 1679	RMK III. 2990.
270.	Sárpataki Nagy Mihály	<i>Noé bárkája</i>	Kolozsvár, 1681	RMK I. 1264.
287.	Medgyesi Pál	<i>Dialogus politico- ecclesiasticus...</i>	Sárospatak, 1653	RMNy 487.
293.	Jászberényi Pál	<i>Examen doctrinae Ariano-Sociniana...</i>	London, 1662	RMK III. 2164.
301.	Czeglédi István	<i>Redivivus Japhetke</i>	Kassa, 1669	RMNy 3513.

RM I. r. Qu. 278.	Dávid Ferenc	<i>Az egy ő magától való felséges Istenről...</i>	Kolozsvár, 1571	RMNy 304.
RM I. r. Qu. 278.	Dávid Ferenc	<i>Az egy atya Istennek, es (...) az Iesus Christusnak Istenségekről igaz vallástétel...</i>	Kolozsvár, 1571	RMNy 304.
Tq- 156b	Tofeus Mihály, Arnold Vinnius	<i>Disputatio theologica inauguralis de actuali Dei providentia...</i>	Leiden, 1649	RMK III. 1727.
Tq- 156b	Tofeus Mihály, Becskeházi István	<i>Disputatio theologica de perseverantia sanctorum</i>	Várad, 1650	RMNy 2355.
Tq- 156b	Samuel Maresius, Csedregi Péter	<i>Disputatio theologica, de matris sanctissimae domini nostri Jesu Christi virgineo partu....</i>	Groningen, 1659	RMK III. 2059.
Tq- 156b	Gisbertus Voetius, Apáczai Csere János	<i>Disputatio theologica, continens introductionem ad philologiam sacram</i>	Utrecht, 1650	RMK III. 1756.
Tq- 156b	Komáromi Csipkés György, Csehi P. András	<i>Disputatio theologica de lamiis veneficis secunda...</i>	Várad, 1656	RMNy 2679.
Tq- 156b	Komáromi Csipkés Gy., Mediomontanus (Felsőbányai) Cimbalmos Ján.	<i>Disputatio theologica de lamiis veneficis...</i>	Várad, 1656	RMNy 2678.
Level ezés	Pethő Gergely ¹⁰⁴⁴	<i>Rövid magyar cronica</i>	Bécs, 1660	RMNy 2893.

¹⁰⁴⁴ Lásd: NAGY L. 1998, 285–300.

VI. Felhasznált irodalom

VI. 1. Források

VI. 1. 1. Kéziratok

- Diarium apodemicum* MISKOLCI CSULYAK István, *Diarium apodemicum*, 3r–94r. Jelzete: OSzK Oct. Lat. 656.
- Diarium senioratus mei* MISKOLCI CSULYAK István, *Diarium senioratus mei anno 1629 2 maji inchoatum*. Jelzete: SRK Tudományos Gyűjteményei, Levéltár, Kgg. I. 1.
- Liber Redituum* *Liber Redituum Ecclesiasticorum Comitatus Zempléniensis, consignatus ex generali visitatione... conscriptus manu Stephani CHULIAK DE MISKOLCZ ... Anno 1623*. Jelzete: SRK Tudományos Gyűjteményei, Levéltár, Kgg. I. 3/a.

VI. 1. 2. Nyomtatott művek eredeti vagy modern kiadásban

- APÁCZAI CSERE 1975 APÁCZAI CSERE János, *A bölcsesség tanulásáról = Uő., Magyar logikácska és egyéb irások*, előszó, vál., jegyz. SZIGETI József, Bukarest, Kriterion, 1975 (Téka).
- BETHLEN 1980 BETHLEN Miklós *élete leírása magától = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós művei*, szöveggond., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Kvk., 1980 (Magyar remekírók), 399–981.
- BOD 1766 BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus*, [Nagyenyed], [s. n.], 1766.
- BOD 1767 BOD Péter, *Magyar Athenas*, [Szeben], [Sárdi Sámuel], 1766 [1767!].
- CSEREI 1983 CSEREI Mihály, *Erdély históriája: 1661–1711*, szerk. és bev. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983.
- DERECSKEI 1603 DERECSKEI Ambrus, *Az Szent Pal apostol levele, mellyet irt az Romabeli keresztyeneknek, magyar praedikatiokra rendeltetett es az Szent iras szerint meg magyaraztatott*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1603, 4°. – RMNy 895.
- GELEJI KATONA 1649 GELEJI KATONA István, *A' valtság-titkanak harmadik volumenje...*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1649, 4°. – RMNY 2298.

- HERMÁNYI DIENES 1992 HERMÁNYI DIENES József *szépprózai munkái*, sajtó alá rend., előszó, jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, Akadémiai K., 1992 (Régi magyar prózai emlékek, 9).
- KOMÁROMI CSIPKÉS 1664 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Pestis pestise, azaz olly eggynehány eggyügyü tanitasok, mellyekben a' pestisnek természete, okai, tulaidonsági ... az Sz. Irásbol ... meg tanittatik*, Debrecen, Karancsi György, 1664. – RMNy 3144.
- MEDGYESI 1645 MEDGYESI Pál, *Egő szövetnek, avagy edgy nehéz de igen szükséges és hasznos kérdésnek ... világos és rövid meg-fejtése...*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1645. – RMNy 2130.
- MIKOLAI HEGEDŰS 1648 MIKOLAI HEGEDŰS János, *Biblia tanui, kiket a Bilia [!] állatott elő a mennyei tudomány tökellesege-mellett, hogy az ő áldott tanúbizonságtételeiből a gyengék a mi igaz vallásunk fejeit megtudhassák...*, Utrecht, Johann Jansson von Waesberg, 1648. – RMNy 2247.
- MISKOLCZI CSULYAK 1911 MISKOLCZI CSULYAK István *esperesi naplója és leveleskönyve*, közli ZOVÁNYI Jenő = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, szerk. POKOLY József, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, (10)1911, 26–142.
- NAGYARI 2002 NAGYARI József *tábori prédikációi (1681–1683)*, sajtó alá rend., jegyz., előszó, bevez. GYÖRI L. János, Debrecen, DE Kossuth Egyetemi K., 2002 (Csokonai Könyvtár, Források, Régi kortársaink, 9).
- PÁPAI PÁRIZ 1690 PÁPAI PÁRIZ, *Pax corporis az az: Az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s' azoknak orvoslásának módgyáról való tracta*, Kolozsvár, Némethi Mihály, 1690, 8°. – RMK I. 1387.
- PÁPAI PÁRIZ 1977 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, bevez. tanulmánnyal és jegyz. közléssel NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977.
- PETRARCA 2015 Francesco PETRARCA, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól: SZÉKELY László fordítása (1760–1762)*, sajtó alá rend., jegyz. BÍRÓ Csilla, LENGYEL Réka, MÁTÉ Ágnes, előszó SZÖRÉNYI László, Szeged, Lazi Kvk., 2015 (Szövegek és

- tanulmányok a neolatin filológia köréből).
- RMKT XVII/13. SZENTPÁLI N. Ferenc, FELVINCZI György, PÁPAI PÁRIZ Ferenc és TÓTFALUSI KIS Miklós *versei*, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., Akadémiai K., 1988 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 13).
- RMKT XVII/2. PÉCSELI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS Mátyás *versei*, sajtó alá rend. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai K., 1962 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2).
- SZENCI MOLNÁR 2003 SZENCI MOLNÁR Albert *naplója*, közzéteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia litteraria, 13).
- TOFEUS 1647 *Quaestio historico-theologica de translatione imperii a Graecis ad Francos, quam ... sub praesidio D. Gisberti VOETII ... in ... Acad. Ultraj. ... publice ventilandam proponit Michael TOPHAEUS SZEKELYHIDINO Hungarus, ad diem 24. Decemb., [Utrecht], Johannes van Noordijck, 1647, 4°.* – RMK III. 1691.
- TOFEUS 1649 *Disputatio theologica inauguralis de actuali Dei providentia ... pro gradu doctoratus in S. S. Theologia, publico examini subjicit Michael TOVFAEVS, Pannonio-Magyarus, ad diem 20. Julii, Leiden, Bonaventura Elsevir, Abraham Elsevir, 1649, 4°.* – RMK III. 1727.
- TOFEUS 1650a *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum, quam ... sub praesidio Michaelis TOVFAEI ... publico examini subjicit Stephanus BETSKEHAZI senior ad diem 19. Februarii, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1650, 4°.* – RMNy 2355.
- TOFEUS 1650b *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum secunda, quam ... sub praesidio Michaelis TOUFAEI ... publico examini subjicit Stephanus SZEKELYHIDI ad diem 26. Maji, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1650, 4°.* – RMNy 2356.
- TOFEUS 1683 TOFEUS Mihály, *A' Szent Soltárok resolutioja, és azoknak az Erdélyi fejedelmi evangelica reformata, udvari szent ecclesiara, lélek és igasság szerint való szabása*, lejegyz. TISZAÚJHELYI István, ÓVÁRI KESZEI János, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1683, 4°.
- TOLNAI F. I. 1679 TOLNAI F. István, *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s' vallás utára vezető és az el-tévelyedésről jó utban hozó kalauz...*,

Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679, 8°. – RMK I. 1236.

TÓTFALUSI KIS 1985 TÓTFALUSI KIS Miklós, *Apologia Bibliorum: Hasonmás és fordítása magyar nyelvre*, ford. FEKETE Csaba, előszó MAKKAI László, Bp., MRE Sajtóosztálya, 1985.

VI. 2. Szakirodalom

- ÁCS 2008 ÁCS Pál, *A késő reneszánsz meglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus az irodalomban = Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század): Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2008. március 28. – 2008. július 27.*, szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, Bp., MNG, 2008 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2008/3), 36–50.
- Adattár 1 HERPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. KESERÜ Bálint, Szeged, JATE, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1).
- Adattár 2 *Apáczai és kortársai: HERPEI János cikkei*, szerk. KESERÜ Bálint, Bp., Szeged, JATE, 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2).
- Adattár 4 *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, összeáll. CSANDA Sándor, KESERÜ Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4).
- Adattár 10 *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERÜ Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10).
- Adattár 13 *Magyarországi magánkönyvtárak, I, 1533–1657*, sajtó alá rend. VARGA András, Bp., MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13)
- Adattár 14 *Partiumi könyvesházak 1623–1730: Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba [et al.], Bp., Szeged, MTA Könyvtára, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14).
- Adattár 16/2 *Erdélyi könyvesházak: (Bibliotheken in Siebenbürgen), II,*

- Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, JAKÓ Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptorum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2).*
- Adattár 16/3 Erdélyi könyvesházak, III, 1563–1757: A Bethlen-család és környezete: Az Apafi-család és környezete: A Teleki-család és környezete: Vegyes források, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptorum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 16/3).*
- Adattár 17/3 SZÁRAZ Orsolya, Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae: SZÁRAZ Orsolya és Rosa PACE bevezetésével, szerk. MONOK István, Bp., MTA KIK, Eger, EKF, 2015 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/3).*
- Adattár 19/2 Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750: jegyzékszerű források, szerk. MONOK István, sajtó alá rend. OLÁH Róbert, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2).*
- Adattár 21 Bornemisza Anna megbűvöltetése: Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688, a tanulmányt írta, közread. HERNER János, Bp., MTA Könyvtára, Szeged, JATE, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 21).*
- Adattár 23 Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz, 1577–1797, szerk. HERNER János, Szeged, JATE, 1989, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23).*
- Adattár 35 Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. BALÁZS Mihály [et al.], Szeged, JATE, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35).*
- ADB Allgemeine Deutsche Biographie, hrsg. Rochus von LILIENCRON, Leipzig, Duncker und Humblot, 1875–1912.*
- ÁGOSTON 1997 ÁGOSTON István, A magyarországi puritanizmus gyökerei: Magyar puritánus törekvések a XVII. század első felében, Bp., Kálvin, 1997.*

- ALMÁSI 2009 ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden, Boston, Brill 2009, (Brill’s Studies in Intellectual History, 185).
- APPONYI 2002 *Hungarica: Ungarn Betreffende im Auslande Gedruckte Bücher und Flugschriften*, gesammelt und beschreiben von Graf Alexander APPONYI, V. Bd., Bp., OSzK, 2002.
- BACKUS 2003 Irena BACKUS, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378–1615)*, Leiden, Boston, Brill, 2003 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 94).
- BALOGH Jolán BALOGH Jolán, *Varadinum: Várad vára*, Bp., Akadémiai K., 1982
1982 (Művészettörténeti füzetek, 13), I–II.
- BALOGH Judit BALOGH Judit, *Miskolczi Csulyak István és a magyar puritanizmus*, Új Holnap, 1996/7, 80–87.
- BÁN 1950 BÁN Imre, *Comenius és a magyar irodalom*, Irodalomtörténet, 1950, 103–115.
- BÁN 1976a BÁN Imre, „*Fejedelmeknek serkentő órája*” = Uő, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai K., 1976, 140–156.
- BÁN 1976b BÁN Imre, *A Karthauzi Névtelen műveltsége*, Bp., Akadémiai K., MTA ItI, 1976 (Irodalomtörténeti Füzetek, 88).
- BÁN 1976c BÁN Imre, *Comenius és a magyar szellemi élet* = Uő, *Eszmék és stílusok... i. m.*, 157–167.
- BÁN 2003 BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Reprint, Bp., Akadémiai K., 2003.
- BARCZA 2000 BARCZA József, *Sáfárság, közösség, türelmesség: a XVII. századi magyar református teológia szociáletikai felelősségvállalása = Egyház és művelődés: fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos, Debrecen, TtRE és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 85–138.
- BARTÓK 1982 BARTÓK István, *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások*, ItK, 1982/5–6, 632–637.
- BARTÓK 1991 BARTÓK István, *XVII. századi logikai és grammatikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai*, ItK, 1991/1, 1–24.
- BARTÓK 1998 BARTÓK István, „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*”:

- Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai K., Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika).
- BÁTHORY 2006 BÁTHORY Orsolya, *Reynolds és Schlüsselburg művei – Pázmány forráshasználata a Tíz bizonyásban = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány irodalmi műhely, Tanulmányok, 6), 39–46.
- BÁTHORY 2014 BÁTHORY Orsolya, *Martín de Roa – Taxonyi János: A purgatóriumbeli lelkeknek állapotja = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA, PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 39–71.
- BENE 1996 BENE Sándor, *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben*, ItK, 1996/4, 369–394.
- BENE 2007 BENE Sándor, *Az ellenállás hermeneutikája: Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből = „Nem sűlyed az emberiség...”: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ItI, 2007, 1035–1058. <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Bene.pdf> (2014. január 28.)
- BENE 2014 BENE Sándor, *Ratio temporum: Dániel próféta és a magyar történetírás = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA BTK TtI, 2014 (Magyar történelmi emlékek, Értekezések), 87–116.
- BENERT 1967 Richard Roy BENERT, *Inferior Magistrates in Sixteenth Century Political and Legal Thought*, PhD thesis, Minneapolis, University of Minnesota, 1967.
<http://conservancy.umn.edu/handle/11299//160022> (2015. május 20.)
- BENKŐ 1796 BENKŐ Ferenc, *Parnassusi Idötöltés*, VII, 1796, *Enyedi ritkaságok egy kis tóldalékkal*, Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1800.
- BERG 1946 BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., MNM OSzK, 1946 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 21).

- BERGER 1997 Günter BERGER, *Az összeírások, mint az olvasás társadalomtörténetének forrásai = A könyves kultúra: XIV–XVII. század, II, Válogatás a német szakirodalomból, vál., bevez. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1997, 109–116.*
- BERTÓK 1955 BERTÓK Lajos, *Köleséri Sámuel könyvhagyatéka = Könyv és Könyvtár, 1955/2, 5–330.*
- BEYER 2003 Jürgen BEYER, *A harmincéves háború idejének három prófétája és kortárs megítélésük = A harmincéves háború prófétái és chiliastái, I, Tanulmányok, összeáll. JUHÁSZ Levente, VISKOLCZ Noémi, Szeged, SzTE, 2003 (Fiatal filológusok füzetei, Korai újkor, 4), 7–44.*
- BÍRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA 1995 BÍRÓ Sándor, BUCSAY Mihály, TÓTH Endre, VARGA Zoltán, *A magyar református egyház története, RÉVÉSZ Imre előszavával, Változatlan utánn., Sárospatak, SRK Theológiai Akadémiája, 1995 (Az Egyháztörténeti Tanszék kiadványai, 1).*
- BITSKEY 1984 BITSKEY István, *Pázmány és műve = PÁZMÁNY Péter, Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613), sajtó alá rend., utószó, jegyz. BITSKEY István, Bp., Európa, 1984, 153–178.*
- BITSKEY 1996 BITSKEY István, *Válsághép és reformprogram Comenius tervezetében = Uő., Eszmék, művek, hagyományok: (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalmából), Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 1996 (Csokonai könyvtár, 7), 219–224.*
- BITSKEY 2000 BITSKEY István, *Ekkleziológia és retorika Pázmány Péter művében, ItK, 2000/3–4, 294–310.*
- BITSKEY 2015 BITSKEY István, „Az igazság óltalmáért kiszállok”: *A Kalauz hasonmása 2000-ben = Uő., Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében, Bp., Universitas, 2015, 85–96.*
- BLOM 2005 Hans W. BLOM, *Grotius and Socinianism = Socinianism And Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists, and Cultural Exchange in Seventeenth-century Europe, ed. Martin MULSOW, Jan ROHLS, Leiden, Brill, 2005 (Brill’s Studies in Intellectual History, 134), 131–146.*
- BOBORY 2009 BOBORY Dóra, *The Sword and the Crucible: Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary,*

- Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2009.
- BORSA 2005 BORSA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői*, MKsz, 2005/1, 1–24.
- BOUVERET 1982 Bénédictins du BOUVERET, *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle*, VI, *Colophons lieux-anonymes*, Fribourg, Éditions Universitaires, 1982 (Spicilegii Friburgensis subsidia, 7).
- BOZZAY 2010 BOZZAY Réka, *Magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17–18. században = Debrecenről Amszterdamiig: Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, DE Néderlandisztikai Tanszék, 2010, 89–111.
- BOZZAY–
LADÁNYI 2007 BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).
- BRIGGS 2013 Robin BRIGGS, *Witchcraft and the Local Communities: The Rhine-Moselle Region = The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, ed. Brian P. LEVACK, Oxford, Oxford University Press, 2013, 209–210.
- BUCSAY 1972 BUCSAY Mihály, *A legtudósabb magyar reformátor: Szegedi Kis István 1505–1572*, *Theológiai Szemle*, 1972, 375–377.
- BUJTÁS 2006 BUJTÁS László Zsigmond, *Apáti Miklós egy ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689)*, *Lymbus*, *Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2006, 99–114.
- BURCHILL 1984 Christopher J. BURCHILL, *Girolamo Zanchi: Portrait of a Reformed Theologian and His Work*, *Sixteenth Century Journal*, (15)1984/2, 185–207.
- BURNETT, A. N.
2005 Amy Nelson BURNETT, 'To Oblige My Brethren': *The Reformed Funeral Sermons of Johann Brandmüller*, *Sixteenth Century Journal*, Vol. 36, No. 1. (Winter, 2005), 37–54.
- BURNETT, A. N.
2006 Amy Nelson BURNETT, *Teaching the Reformation: Ministers and Their Message in Basel, 1529–1629*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

- BURNETT, S. G. 1994 Stephen G. BURNETT, *Distorted Mirrors: Antonius Margaritha, Johann Buxtorf and Christian Ethnographies of the Jews*, *Sixteenth Century Journal*, Vol. 25, No. 2. (Summer, 1994), 275–287.
- BURNETT, S. G. 2012 Stephen G. BURNETT, *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660): Authors, Books, and the Transmission of Jewish Learning*, Leiden, Brill, 2012 (Library of the Written Word, 19) (The Handpress World, 13).
- BUZOGÁNY–ŐSZ–TÓTH 2008 *A Küiküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései, I, 1638–1720*, közzéteszi BUZOGÁNY Dezső, ŐSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2008 (Erdélyi református egyháztörténeti adatok, 6/1).
- Cat. Teleki-Bolyai 2001 *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai: Novum forum sicolorum*, comp. SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály [et al.], Targu Mureş, Biblioteca Judeţeană Mureş, 2001, I–II.
- CIH 1970. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ed. Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ, Bp. Akadémiai K., 1970, I–II. [Corrigenda, Bp., OSzK, 2008.]
- CONDREN–GAUKROGER–HUNTER 2006 *The Philosopher in Early Modern Europe: The Nature of a Contested Identity*, ed. Conrad CONDREN, Stephen GAUKROGER, Ian HUNTER, New York, Cambridge University Press, 2006.
- COTTINGHAM 2008 John COTTINGHAM, *Cartesian Reflections*, Oxford, Oxford University Press, 2008.
- CZINTOS 2013 CZINTOS Emese, „Az olvasóknak mulatsággul adtam...”: Szempontok a 16. századi magyar verses epika irodalomtörténeti szerepének újragondolásához, Doktori értekezés, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013.
https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/176573/Czintos%20Emese%20Doktori%20ertekezes_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2015. április 29.)
- CSEPREGI 2004 *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika: Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez*, szerk. CSEPREGI Zoltán, Bp., Luther, 2004.
- CSIZMADIA– CSIZMADIA Andor, KOVÁCS Kálmán, ASZTALOS László, *Magyar*

- KOVÁCS– ASZTALOS 1998 *Állam- és jogtörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvk., 1998.
- CSORBA 1998 CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában = Studia Litteraria*, Tom. 36, *Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, Debrecen, DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, 1998, 98–120.
- CSORBA 1999 CSORBA Dávid, *Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál? = A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, 9(1999), 39–67.
- CSORBA 2005a CSORBA Dávid, *Debrecen második „lelki válsága”*: Az 1680-as évek vallásos világképe, *Debreceni Szemle*, 2005/2, 263–270.
- CSORBA 2005b CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza = Nemzet, identitás, irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2005 (Csokonai könyvtár, 35), 123–154.
- CSORBA 2007 CSORBA Dávid, *Doctrina és pietas Misztótfalusi Kis Miklós kiadói tevékenységében*, *Könyv és Könyvtár*, 29(2007), 154–165.
- CSORBA 2008 CSORBA Dávid, *„A’ sovány lelket meg-szépíteni”*: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés, 5).
- CSORBA 2014a CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál könyvtára*, *Zempléni Múzsá*, 2014/3, 33–47.
- CSORBA 2014b CSORBA Dávid, *A kálvinista Boccaccio: avagy itáliai olvasmányok 17. századi protestáns közegben = Italianistica Debreceniensis: A Debreceni Egyetem Olasz Tanszékének évkönyve*, XX, A „Boccaccio és öröksége” konferencia actája, szerk. MADARÁSZ Imre, Debrecen, Printart-Press, 2014, 134–150.
- CSORBA 2015a CSORBA Dávid, *Miskolci Csulyak Gáspár könyvtárának néhány példánya = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”*: *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, TtREkGY, 2015 (A Tiszántúli

- Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 209–221.
- CSORBA 2015b CSORBA Dávid, *Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) írásai és könyvtárának fennmaradt példányai = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József [et al.], Bp., rec.iti, 2015, 329–342.
- CSORBA 2015c CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál újabb könyvei*, *Egyháztörténeti Szemle*, 2015/4, 81–87.
- CSORBA 2015d CSORBA Dávid, *Tancredustól Diodatiig: Kálvinista értelmiségiek itáliai olvasmányai a kora újkorban = Köszöntő írások Szörényi László 70. születésnapjára*, Bp., MTA ItI, 2015.
https://iti.btk.mta.hu/images/szorenyi/irasok/CsorbaD_Szorenyi70.pdf (2016. május 16.)
- CSORBA 2015e CSORBA Dávid, *Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára*, MKsz, 2015/2, 165–183.
- CSORBA–
FAZAKAS–IMRE–
TÓTH 2012 *Studia Litteraria*, Tom. LI, 2012/3–4, *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2012.
- DAHL 2010 Gina DAHL, *Book Collections of Clerics in Norway, 1650–1750*, Leiden, Boston, Brill, 2010 (Studies in the History of Christian Traditions, 148).
- DEKKER–KNOOP–
VERDEGAAL 1996 *The Auction Catalogue of the Library of F. Gomarus*, introd., indexes by E. DEKKER, Jens KNOOP, C. M. L. VERDEGAAL, Hasonmás kiad., Utrecht, HES, 1996 (Catalogi redivivi, 10).
- DELUMEAU 1997 Jean DELUMEAU, *Reneszánsz*, Bp., Osiris, 1997 (Európa kultúrtörténete).
- DÉZSI 1898 D[ÉZSI] L[ajos], *Argirus*, ItK, 1898, 376–377.
- DIENES 2001a DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, szerző, 2001.
- DIENES 2001b *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, szerk. és utószó DIENES Dénes, Bp., Osiris, 2001, (Millenniumi magyar történelem, Források).
- DIENES 2002 DIENES Dénes, *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, SRK Teol. Akad., 2002 (A

- Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiájának kiadványai, 31) (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5).
- DIENES 2003 DIENES Dénes, *A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században = Tanulmánykötet az 50 éves Marjovszky Tibor tiszteletére*, szerk. KUN Mária, MORVAI Judit, Bp., B&V Bt., 2003, 38–47.
- DIENES 2008a *Zempléni vizitációk 1629–1671: Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. DIENES Dénes, Sárospatak, SRK Tudományos Gyűjteményei, 2008 (Acta Patakina, 21).
- DIENES 2008b DIENES Dénes, *A Coetus könyve*, Könyv és Könyvtár, (30)2008, 32–35.
- DIENES–UGRAI 2013 DIENES Dénes, UGRAI János, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- DOBRANSKI 2012 *The Cambridge Introduction to Milton*, ed. Stephen B. DOBRANSKI, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2012.
- DÖMÖTÖR 1992 DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, szerk. KRIZA Ildikó, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete, 1992 (Folklór Archívum, 19).
- DU RIEU 1875. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV: Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*, ed. Willem Nikilaas DU RIEU, Hagae Comitum, apud Martinum Nijhoff, 1875.
- DUNN 2001 Peter M. DUNN, *Jacob Rueff (1500–1558) of Zurich and The expert midwife*, Archives of Disease in Childhood, Fetal, and Neonatal Education, 85(2001), 222–224.
<http://fn.bmj.com/content/85/3/F222.full> (2015. június 21.)
- EAMON–PAHEAU 1984 William EAMON, Françoise PAHEAU, *The Accademia Segreta of Girolamo Ruscelli: A Sixteenth-Century Italian Scientific Society*, Isis, Vol. 75, No. 2 (Jun. 1984), 327–342.
- ECKHARDT 1929 ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 53(1929), 81–99.
- ECSEDY, V. 1999 V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó*

- korában: 1473–1800, Bp., Balassi, 1999.
- EGERTON 2003 Frank N. EGERTON, *A History of the Ecological Sciences*, Part 10, *Botany during the Italian Renaissance and Beginnings of the Scientific Revolution*, Bulletin of the Ecological Society of America, July 2003, 130–137.
- EKLER 2007 EKLER Péter, (recenzió), *Die deutschen Humanisten: Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der frühen Neuzeit*. Abteilung I, *Die Kurpfalz*, Band I/1, *Marquard Freher*, Band I/2, *Janus Gruter*, Hrsg. und bearb. von Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN, Susann EL KHOLI, Turnhout, Brepols, 2005, MKsz, (123)2007/3, 402–404.
- ELLIS 2006 Mark A. ELLIS, *Simon Episcopus' Doctrine of Original Sin*, New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien, Peter Lang, 2006 (American University Studies, Series VII, Theology and Religion, 240).
- ELTON 1990 Geoffrey Rudolph ELTON, *The New Cambridge Modern History*, 2, *The Reformation 1520–1559*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- EMŐDI 2008 *A Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya: Altbücherbetand der Bibliothek der Diözese in Grosswardein*, II, *XVII. századi nyomtatványok*, összeáll. EMŐDI András, szerk. MONOK István, Bp., OSzK, Akadémiai K., Nagyvárad, Egyházmegyei Könyvtár, 2008 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 2).
- EVANS 1975 Robert John Weston EVANS, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe: 1572–1627*, Oxford, Past and Present Society, 1975 (Past and Present, Supplement 2).
- FARKAS 2009 FARKAS Gábor Farkas, *A magyar Kopernikusz: Rövid áttekintés a Kopernikusz-példányok sorsáról a Kárpát-medencében*, MKsz, 2009/3, 305–322.
- FAZAKAS G. T. 2006 FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Liliom humilitatisának (1659) kiadástörténete – szövegközléssel*, Könyv és Könyvtár, 28(2006), 53–146.
- FAZAKAS G. T. – *Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi*

- GYŐRI L. J. 2008 *puritanizmusról*, szerk. FAZEKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008.
- FAZEKAS 2006 FAZEKAS Sándor, „*A soknyelvű tolmács*”: *A Sebes agynak késő sisak forrásai, műfaj- és eszmetörténeti jellemzői*, Doktori disszertáció, Szeged, SzE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2006. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1889/2/Fazekas_disszertacio.pdf (2015. augusztus 22.)
- FEHRENBACH 1992 *Private libraries in Renaissance England: A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-lists*, ed. Robert J. FEHRENBACH, Binghamton, Medieval and Renaissance Texts and Studies, Marlborough, Adam Matthew Publ., 1992 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 87).
- FEKETE 2008 FEKETE Csaba, *Liturgiánk és irányzataink*, *Confessio*, (32)2008/2, 52–60.
- FEKETE 2009 FEKETE Csaba, *Milotai Nyilas István ágendájának változatai*, *Református Egyház*, 61(2009), 131–140.
- FEKETE 2010 KOMÁROMI CSIPKÉS György *ágendája: keresztelés, úrvacsora, esketés és eklézsiakövetés szertartási rendje 1653-ból*, Debrecen, 1653: *Szövegkiadás és tanulmány*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba, Debrecen, DRHE Liturgiai Kutatóintézet, 2010 (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének kiadványai, 3).
- FEKETE 2014 BEYTHE István *ágendája: Németújvár 1582: Hasonmás szövegkiadás és tanulmány*, sajtó alá rend., szerk. FEKETE Csaba, Debrecen, DRHE Liturgiai Kutatóintézet, 2014 (Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének kiadványai, 5).
- FÖLDI–HAMZA 1996 FÖLDI András, HAMZA Gábor, *A római jog története és intézményei*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
- FRIJHOFF 2003 Willem FRIJHOFF, *Uncertain Brotherhood: The Huguenots in the Dutch Republic = Memory and Identity: The Huguenots in France and the Atlantic Diaspora*, ed. Bertrand VAN RUYMBEKE, Randy J. SPARKS, Columbia, Univ. of South Carolina Press, 2003, 128–171.
- GÄBLER 2008 Ulrich GÄBLER, *Huldrych Zwingli: Bevezetés életébe és*

- munkásságába*, Bp., Kálvin, 2008.
- GÁTI 2013 GÁTI Magdolna, „*Sokann hazudnakis, es a mibe vetke nintsis rá foghják...*”: *Teleki Mihály kommunikációs eljárásai az 1680-as évek Erdélyében*, Doktori értekezés, Debrecen, DE, 2013.
https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/170814/Gati_Magdolna_titkosított.pdf;jsessionid=F1E2001780B6BAEBA319F9EE7ACF2F61?sequence=1 (2015. október 21.)
- GEORGI 1742–1755 Theophil GEORGI, *Allgemeines Europäisches Bücher-Lexicon*, Leipzig, Theophil Georgi, 1742–1755.
- GINTLI 2010 *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai K., 2010 (Akadémiai kézikönyvek).
- GOUDRIAAN 2006 Aza GOUDRIAAN, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625–1750: Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen*, Leiden, Boston, Brill, 2006 (Brill’s Series in Church History, 26).
- GOUDRIAAN 2012 Aza GOUDRIAAN, *Introduction = Jacobus REVIUS, A Theological Examination of Cartesian Philosophy Early Criticisms (1647)*, ed. Aza GOUDRIAAN, Leiden, Boston, Köln, Brill, 2012 (Kerhistorische Bijdragen, 19).
- GOUDRIAAN 2013 Aza GOUDRIAAN, *Theology and Philosophy = SELDERHUIS 2013*, 27–63.
- GÖMÖRI 2004 GÖMÖRI György, *Magyar tanárok a 17. századi Londonban*, ItK, 2004/4, 456–482.
- GÖMÖRI 2005 GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789: Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14).
- GRESCH 2008 Eberhard GRESCH, *A hugenották története, hite és hatása*, Bp., Kálvin, 2008.
- GRUYS–De KOOKER 1997 *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599–1800: A Cumulative Guide to Instalments 1–13 (Cat. nos. 1–2182)*, Init. by Bert van SELM, ed. J. A. GRUYS, H. W. de KOOKER, Leiden, IDC, 1997.
- GYÖRI L. J. 1987 GYÖRI L. János, *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus*

- Komáromi Csipkés György prédikációiban*, Könyv és Könyvtár, (15)1987, 53–75.
- GYŐRI L. J. 2010 GYŐRI L. János, *Siderius János kátéjának művelődéstörténeti jelentősége* = SIDERIUS János, *Kisdéd gyermekeknek való katekizmus*, a szöveget gond., jegyz., bevez. tanulm. GYŐRI L. János, Debrecen, TtRE, 2010 (Református művelődéstörténeti füzetek, 4), 7–30.
- GYŐRI L. J. 2015a GYŐRI L. János, *Homiletikai hagyományok összegzése Nádudvari Péter prédikációiban* = Uő., *Református identitás és magyar irodalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Kálvin, 2015, 152–161.
- GYŐRI L. J. 2015b GYŐRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zoltármagyarázataiban* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 99–112.
- GYŐRI L. J. 2015c GYŐRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika : (Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai)* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 173–192.
- GYŐRI L. J. 2015d GYŐRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 13–30.
- GYŐRI L. J. 2015e GYŐRI L. János, *Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációinkban* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 113–125.
- GYŐRI L. J. 2015f GYŐRI L. János, *Reformáció, mártirológia, exemplum* = Uő., *Református identitás... i. m.*, 193–212.
- GYULAI 2001 GYULAI Éva, *A miskolci Miskolci Csulyak: Miskolci Csulyak István miskolci működése (1612–1616)* = *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 40, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2001, 225–244.
- HALL 1950 VERNON HALL, *Life of Julius Caesar Scaliger (1484–1558)*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1950 (Transactions of the American Philosophical Society, New serie, 40/2).
- HARGITTAY 1999 HARGITTAY Emil, *A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése*, ItK, 1999/5–6, 661–665.
- HARSÁNYI 1926 HARSÁNYI István, *Miskolczi Csulyak István élete és munkái: 1575–1645*, Theologiai Szemle, (2)1926/1–2, 562–586.

- HELTAI 1980 HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1980, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, Bp., OSzK, 1980, 243–347.
- HELTAI 1987 HELTAI János, *Irenikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai K., 1987 (*Memoria saeculorum Hungariae*, 5), 209–230.
- HELTAI 1989 HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai = Adattár 23*, 18–29.
- HELTAI 1994 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (*Humanizmus és reformáció*, 21).
- HELTAI 2005 HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 2005, 251–299.
- HELTAI 2008 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*, Bp., OSzK, Universitas, 2008 (*Res libraria*, 2).
- HELTAI 2015 HELTAI János, *Egy RMK a nagyraktárból: (David Pareus: Collegiorum theologicorum... pars altera. Heidelberg 1620) = Interpretációk interpretációja: Tudós bibliothecariusok, tudós elődök*, szerk. ZSUPÁN Edina, Bp., OSzK, Gondolat, 2015 (*Bibliotheca Nationalis Hungariae*), 61–69.
- HELTAI–MARTIS 2013 HELTAI János, MARTIS Zsombor, *A kassai hitvita = Docendo discimus: Doktoranduszhallgatók és témavezetőik közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktoriskola, 2013, 15–29.
- HEREPEI 1966 HEREPEI János, *Szenci Molnár Albert tragédiája*, ItK, (70)1966, 160–165.
- HOLLOWAY 2011 Ernest R. HOLLOWAY, *Andrew Melville and Humanism in Renaissance Scotland 1545–1622*, Leiden, Boston, Brill, 2011

- (Studies in the History of Christian Traditions, 154).
- HOLT 2007 Mack P. HOLT, *Divisions within French Calvinism: Philippe Duplessis-Mornay and the Eucharist = Adaptations of Calvinism in Reformation Europe: Essays in Honour of Brian G. Armstrong*, ed. by Mack P. HOLT, Aldershot, Ashgate, 2007 (St. Andrews Studies in Reformation History), 165–177.
- HOORENS 2014 Vera HOORENS, *Why did Johann Weyer Write De praestigiis daemonum?: How Anti-Catholicism Inspired the Landmark Plea for the Witches*, BMGN, Low Countries Historical Review, Vol. 129/1(2014), 3–24.
- HORNE–
DAVIDSON–
TREGELLES 2013 Thomas Hartwell HORNE, Samuel DAVIDSON, Samuel Prideaux TREGELLES, *An Introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures, IV, An Introduction to the Textual Criticism of the New Testament*, London, Cambridge University Press, 2013 (Cambridge Library Collection, Biblical Studies).
- HORVÁTH, M.
2006 M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter Posonban lött praedikatiója és Tordai János = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány irodalmi műhely, Tanulmányok, 6), 85–109.
- HOTSON 2000 Howard HOTSON, *Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Springer, 2000 (Archives internationales d’histoire des idées: International Archives of the History of Ideas, 172).
- HÖRCSIK 1988 HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai: 1617–1777*, Sárospatak, SRK Tudományos Gyűjteményei, 1998.
- HUMPREYS 1992 Kenneth William HUMPREYS, *A könyv és a könyvtár szerepe a társadalomban = A könyves kultúra: XIV–XVII. század, I, Válogatás az angolszász szakirodalomból*, vál., jegyz. MONOK István, SZABÓ Enéh, Szeged, Scriptorum, 1992, 277–287.
- HUSZTI 2000 HUSZTI Vilmos, *Miskolczi Csulyak István (1575–1645) sírirata = A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 39, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2000, 525–528.
- IAA *Inscriptiones Album Amicorum*, szerk. LATZKOVITS Miklós.
<http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>

- IMRE 1987–1988 IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, ItK, 1987–1988, 20–45.
- IMRE 1990 IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Dictionarium Latinoungaricum: (Kísérőtanulmány a szótár facsimile kiadásához)*, Bp., MTA ItI, Akadémiai K., 1990.
- IMRE 1991 IMRE Mihály, *Tolnai Beke Mihály heidelbergi peregrinációs albuma 1592–1596-ból*, Könyv és Könyvtár, 1991, 19–38.
- IMRE 1995 IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. századi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 1995 (Csokonai könyvtár, 5).
- IMRE 1998 IMRE Mihály, *A retorikai műveltség szerepe Szenci Molnár Albert szótárszerzői munkásságában = Studia Litteraria*, Tom. 36, *Tanulmányok a régi magyar irodalomról... i. m.*, 50–83.
- IMRE 2000 IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában = Egyház és művelődés... i. m.*, 53–85.
- IMRE 2003 *Retorikák a reformáció korából*, 3. jav. kiad., sajtó alá rend., bevez., jegyz., záró tanulmány, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2003 (Csokonai könyvtár, Források, Régi kortársaink, 5).
- IMRE 2012a IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus?: A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája = Uő., Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 15–44.
- IMRE 2012b IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata = Uő., Az isteni és emberi szó... i. m.*, 197–213.
- IMRE 2012c IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Appendix de Idolo Lauretano című művének polemikus jelentése ikonográfiai, textuális és himnológiai értelmezésben = Uő., Az isteni és emberi szó... i. m.*, 349–374.

- ITTZÉS 2013 ITTZÉS Gábor, *Sua fata: A Bibliotheca Palatina hat évszázada*, Credo, 2013/1, 26–39.
- JAKÓ 1972 JAKÓ Zsigmond, *Miskolczi Csulyak István peregrinációs albuma*, Szeged, Szegedi Ny., 1972, (Irodalomtörténeti dolgozatok, 71). (Klny.: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tom. X–XI, Szeged, JATE, 1971, 59–72.)
- JAKÓ 1974 *Erdélyi féniks: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bevez. tanulm. és jegyz. közléteszi JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1974.
- JAKÓ 1976 JAKÓ Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium régi könyvtárának kéziratok ritkaságairól* = Uő., *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1976, 199–208.
- JANKOVICS 1978 JANKOVICS József, *Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek*, MKsz, 1978/3–4, 356–359.
- JÖCHER 1750–1751. Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipzig, Gleditsch, 1750–1751, I–IV.
- JUE 2006 Jeffrey K. JUE, *Heaven upon Earth: Joseph Mede (1586–1638) and the Legacy of Millenarianism*, Dordrecht, Springer, 2006 (Archives internationales d’histoire des idées, 194).
- JUHÁSZ I. 1996 JUHÁSZ István, *Erdélyi református zsoldárprédikációk a XVII–XVIII. század fordulóján* = Uő., *Hitvallás és türelem: Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és Teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 1996, 81–91.
- JUHÁSZ J. 2012 JUHÁSZ János, *Fejedelmi tükör és emblematika kapcsolata: A politika elmélete és gyakorlata, újsztoicizmus* = *Képek, szavak, változatok*, szerk. EGERER Lilla [et al.], Miskolc, Z-Press, 2012 (Pro Scientia Füzetek, 1), 40–47.
- KAKUCSKA, H. 2005 H. KAKUCSKA Mária, *Introductio ad sapientiam sive de tratendis disciplinis et De subventionem pauperum avagy Európa lelkiismeretes tanítómesteréről*, Előadás, A politika műfajai a régi magyar irodalomban (Tudományos konferencia, Gyula, 2005. május 25–28.), 1–17.

<http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Kakucska.pdf>

(2015. január 2.)

- KAPOSI 2015 KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon*, Bp., Argumentum, 2015.
- KÁRMÁN 2011 KÁRMÁN Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*, Bp., L'Harmattan, 2011.
- KÁRMÁN 2013 KÁRMÁN Gábor, *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete*, Bp., L'Harmattan, Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2013, (Mikrotörténelem 5).
- KASHANI 1992 Reuven KASHANI, *Tudelai Benjámín utazásai*, Múlt és Jövő, 1992/3, 35–39.
- KATHONA 1943 KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi vilásképe: Tanulmány a magyar protestáns apokaliptika köréből*, Debrecen, Városi Ny., 1943 (Theologiai tanulmányok, 75).
- KATHONA 1987 KATHONA Géza, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban: (A zoltárrezolúciók elemzése) = Irodalom és ideológia a 16–17. században... i. m.*, 401–425.
- KAUFMANN 2011 Thomas KAUFMANN, *Reformed Orthodoxy = RPP*, IX. Bd., *Nat-Pes*, Leiden, Boston, Brill, 2011, 410–413.
- KECSKEMÉTI 1993 KECSKEMÉTI Gábor, *Balog György Nepos-fordítása = Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. Uő., kiad., jegyz. BARTÓK István [et al.], elő- és utószó HAVAS László, Bp., Balassi, 1993 (Régi magyar prózai emlékek, 10), 299–419.
- KECSKEMÉTI 1998 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia litteraria, 5).
- KECSKEMÉTI 2005 KECSKEMÉTI Gábor, *Hungarian Connections of Nicodemus Frischlin*, *Camoenae Hungaricae*, 2005, 93–110.
- KECSKEMÉTI 2011 KECSKEMÉTI Gábor, *Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse = Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 149–156. <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/heltai60/heltai60.pdf> (2015. június 23.)

- KECSKEMÉTI 2012 KECSKEMÉTI Gábor, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–51.
- KECSKEMÉTI 2013 KECSKEMÉTI Gábor, *Pécseli Király Imre ismeretlen művei: Új kontextusok 17. századi irodalom- és eszmetörténetünkhöz*, ItK, 2013/1, 88–108.
- KESERŰ 1969 KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék” = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, IX*, szerk. CSUKÁS Károly, HORVÁTH Károly, Szeged, JATE BTK, 1969, 3–46.
- KISS 1878 KISS Kálmán, *A szathmári csizmadia-czéh régi jegyzőkönyvéből*, Történelmi Tár, 1878, 706–706.
- KLANICZAY 1964 *A magyar irodalom története, II, A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai K., 1964.
- KLANICZAY 1973 KLANICZAY Tibor, *A reneszánsz válsága és a manierizmus = Uő., A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi K., 1973, 226–282.
- KLANICZAY 1997 KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái: Stoicizmus és manierizmus = Uő., Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomból*, 2. kiad., Szeged, Szukits, 1997, 241–269.
- KLEIN 2005 Dietrich KLEIN, *Hugo Grotius' Position on Islam as Described in De veritate religionis Christianae, Liber VI = Socinianism and Arminianism, Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, ed. Martin MULSOW, Jan ROHLS, Leiden, Brill, 2005, 149–173.
- KOLLER 2007 KOLLER András, *Miskolczi Csulyak István korai beszédeiről*, ItK, (111)2007/1–3, 185–201.
- KOLTAY 1991 KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága = Könyv és Könyvtár*, 1991, 39–58.
- KONCZ 1893 KONCZ József, *Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete*,

- Kolozsvár, Ajtai Albert, 1893. (Klny. a Protestáns Közlönyből.)
- KOVÁCS J. 1959 KOVÁCS József, *Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből*, Magyar Nyelv, 1959/1, 135–143.
- KOVÁCS S. 1958 KOVÁCS Sándor, *Szepsi Csombor Márton versei*, ItK, 1958/1, 70–76.
- KOVÁCS S. I. 1988 KOVÁCS Sándor Iván, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében = Uő., Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi Kvk., 1988, 95–200.
- KOVÁCS S. I.–MONOK 1990 *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, szöveggond., jegyz. MONOK István, Bp., Szépirodalmi Kvk., 1990 (Magyar remekírók).
- KÖPECZI 1975 KÖPECZI Béla, *Kartézianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején*, ItK, 1975/4, 417–432.
- KŐSZEGHY 2014 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014.
- KRISTÓF 2001 KRISTÓF Ildikó, *Bűvös-bájos varázslók vagy a Sátán sáskafarkú katonái?: Demonológiai elemek a 16–17. századi debreceni református irodalomban = Demonológia és boszorkányság Európában*, szerk. PÓCS Éva, Bp., L’Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, 2001, 107–135.
- KROP 2011 Henri A. KROP, *Philosophy and the Synod of Dort: Aristotelianism, Humanism, and the Case Against Arminianism = Revisiting the Synod of Dort (1618–1619)*, ed. Aza GOUDRIAAN, Fred VAN LIEBURG, Leiden, Boston, Brill, 2011 (Brill’s Series in Church History, 49).
- KtF 1981–2001 *Könyvtártörténeti füzetek*, I–XI, összeáll. MONOK István [et al.], Szeged, Scriptum, 1981–2001.
- KULCSÁR 1999 KULCSÁR Árpád, *A sárospataki hitvita: (1660. szeptember 30. – október 1.) = Fiatál egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999, 21–46.
- KUNTZ 2001 Marion Leathers KUNTZ, *Anointment of Dionisio: Prophecy and*

- Politics in Renaissance Italy*, University Park, Pennsylvania State University Press, 2001.
- KURTA 2002 KURTA József, *Tofeus Mihály (1629(!)–1684) református püspök kolligátuma*, Református Szemle, 2002/4–5, 444–447.
- KURTA 2011 KURTA József, *Tofeus Mihály (1624–1684)*, Református Szemle, 2011/6, 651–658.
- LACZHÁZI 2007 LACZHÁZI Gyula, *A karteziánus szenvedélyelmélet magyar recepciójáról*, Kellék, 2007/32, 119–126.
- LACZHÁZI 2009 LACZHÁZI Gula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 2009 (Arianna könyvek, 1).
- LÁSZLÓ 2015 LÁSZLÓ Anikó, *Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. században*, Doktori disszertáció, Bp., PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2015.
https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7429/file/PhD_2015_laszlo.pdf
 (2016. március 28.)
- LENGYEL 2013 LENGYEL Réka, *Petrarca De remediis utriusque fortunae-jának recepciója a 16–18. századi magyarországi irodalomban = Studia Litteraria*, LII, *Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban: (Prédikáció, meditáció és imádság)*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2013, 58–66.
- LETHAM 1990 Robert LETHAM, *Amandus Polanus: a Neglected Theologian?*, *Sixteenth Century Journal*, (21)1990/3, 463–476.
- LEU 2011 Urs B. LEU, *The Book- and Reading-Culture in Basle and Zurich during the Sixteenth Century = The Book Triumphant: Print in Transition in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. by Malcolm WALSBY, Graeme KEMP, Leiden, Brill, 2011 (Library of the Written Word, 15) (The Handpress World, 9), 293–319.
- LLOYD 2013 *The Bloomsbury Companion to Hobbes*, ed. Sharon A. LLOYD, London, New York, Bloomsbury Academic, 2013.
- LONIE 1985 Iain Malcolm LONIE, *The 'Paris Hippocratics': Teaching and Research in Paris in the Second Half of the Sixteenth Century = The*

- Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, ed. Andrew WEAR, Roger FRENCH, Iain Malcolm LONIE, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 155–174.
- LŐKÖS 1996 LŐKÖS István, *A horvát irodalom története*, Bp., Nemzeti Tankönyvk., 1996.
- LUFFY 2015 LUFFY Katalin, „*Romlás építőinek fognak nevezetni*”: *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2015 (Csokonai könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 56).
- LÜTHY 2012 Christoph LÜTHY, *David Gorlaeus (1591–1612): An Enigmatic Figure in the History of Philosophy and Science*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012 (History of Science and Scholarship in the Netherlands 13).
- MAAS 2010 Korey D. MAAS, *The Reformation and Robert Barnes: History, Theology and Polemic in Early Modern England*, Woodbridge, Boydell Press, 2010 (Studies in Modern British Religious History, 23).
- MACZÁK 2009 MACZÁK Ibolya, „*Az Úr az én pásztorom...*”: *Néhány 22/23. zsoltárhoz kapcsolható szövegalkotási kérdés négy 17. századi szerző prédikációjában = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., MTA ItI, Balassi, 2009, 253–260.
- MACZELKA 2014 MACZELKA László, *Angol szerzők idézettsége peregrinációs albumainkban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Bp., rec.iti, Nagyvárad, Partium, 2014, 41–54.
- MADAS 2007 MADAS Edit, *A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon 1275–1300: A Pécsi egyetemi beszédek = A magyar irodalom történetei*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 78–89.
- MADAS–MONOK 2003 MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, 2., jav., bőv. kiad., Bp., Balassi, 2003.
- MAGYAR 1992 MAGYAR László András, *Girolamo Cardano és a váci cenzor*, MKsz, 1992/1, 66–68.

- MAGYAR 2005 *Magia naturalis*, vál., ford., előszó, magyarázatok MAGYAR László András, Bp., Kairosz, 2005.
- MAGYAR 2009 MAGYAR László András, *A magia naturalis*, Agora, 2009/3, 40–47.
- MAKKAI 1952 MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Bp., Akadémiai K., 1952.
- MAKKAI 1984 MAKKAI László, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története, I, 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V.B., 1984, 493–604.
- MALÉTH 2013 MALÉTH Ágnes, *Viták a konstanzi zsinaton = Műhelyszemináriumi dolgozatok, I*, szerk. KOVÁCS Szilvia, RÉVÉSZ Éva, Szeged, SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2013, 57–72.
- MAMŰL *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2003–2014.
- MANETSCH 2013 Scott M. MANETSCH, *Calvin's Company of Pastors: Pastoral Care and the Emerging Reformed Church, 1536–1609*, New York, Oxford University Press, 2013 (Oxford Studies in Historical Theology).
- MÁRKUS 1990 MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György: Egyháztörténeti értekezés*, Bp., Református Sajtóosztály, 1990.
- MARUYAMA 1978 Tadataka MARUYAMA, *The Ecclesiology of Theodore Beza: The Reform of the True Church*, Geneva, Librairie Droz, 1978 (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 166).
- MASZNYIK 1908 MASZNYIK Endre, *A magyar reformatio eredeti jellemének kérdéséhez*, Theologiai Szaklap, 1908/3, 220–226.
- MATUSZEWSKI 1989 Adam MATUSZEWSKI, *Jan Jonston: Outstanding Scholar of the 17th Century*, Studia Comeniana et Historica, (1)1989, 37–53.
- MCKAY 1995 William David John MCKAY, *George Gillespie and the Westminster Assembly: The Defence of Presbyterianism*, Scottish Bulletin of Evangelical Theology, 13(1995), 51–71.
- MIKÓ 2006 MIKÓ Gyula, *Geleji Katona István két gyászbeszéde az Exequiae Coeremoniales kötetben, II*, Könyv és Könyvtár, 28(2006), 25–64.
- MILDE Wolfgang MILDE, *A humanizmus korának könyvjegyzékeiről: (Francesco Petrarca, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel) = A könyves kultúra: XIV–XVII. század, II, Válogatás a német*

- szakirodalomból*, vál., bevez. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1997, 99–108.
- MISÁK 2001 MISÁK Marianna, *Reformáció és nőnevelés: Adatok a leányok oktatásának 17. századi történetéhez, különös tekintettel Felső-Magyarországra*, Sárospatak, SRK Tudományos Gyűjteményei, 2001 (Acta Patakina, 6).
- MIŠIANIK–
ECKHARDT–
KLANICZAY 1959 Ján MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., Akadémiai K., 1959 (Irodalomtörténeti füzetek, 25).
- MIŠKINIENĚ 2009 Galina MIŠKINIENĚ, *The Development of Turkic Studies at Vilnius University*, Acta Orientalia Vilnensia, 2009, Vol. 10 Issue 1/2, 209–223.
- MONOK 1993 MONOK István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720: Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 5).
- MONOK 1996 MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai: 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 1).
- MONOK 1997 MONOK István, *Descartes-recepció a Kárpát-medence olvasmánytörténeti forrásainak tükrében, 1660–1740 = A karteziánizmus négyszáz éve: Four Hundred Years of Cartesianisme: Quatre siècles de cartésianisme*, szerk. CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, 1996 [1997!] (Ész - Élet – Egzisztencia, 5), 297–305.
- MONOK 2007 MONOK István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákeveik alatt a 17–18. század fordulóján = „Nem süllyed az emberiség!” ...: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ItI, 2007, 1025–1034. <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Monok.pdf> (2015. október 27.)
- MONOK 2008 MONOK István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről: Részmerleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről = „Apró cseppekből lesz a zápor”*: Bakonyi Géza emlékkönyv, szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda, Szeged, SZEK

- JGYF K., 2008 (*Habent sua fata libelli*, 4), 23–44.
- MONOK 2009 MONOK István, „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*” = *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, Bp., Balassi Kiadó, MTA ItI, 2009, 266–276.
- MONOK 2010 MONOK István, *Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban*, Erdélyi Múzeum, 2010/1–2, 1025–1033.
- MONOK 2014 MONOK István, *A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányáiban = Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press, 2014, 280–295.
- MONOK 2016 MONOK István, *Hatalom és könyvtárak a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István [et al.], Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 363–369.
- MOSER 2013 Christian MOSER, *Reformed Orthodoxy in Switzerland* = SELDERHUIS 2013, 195–224.
- MOSHEIM 1841 Johann Lorenz MOSHEIM, *Institutes of Ecclesiastical History: Ancient and Modern, in Four Books*, New York, Harper and Brothers, 1841.
- MULLER 2003 Richard A. MULLER, *After Calvin: Studies in the Development of a Theological Tradition*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2003 (Oxford Studies in Historical Theology).
- MULRYAN 1981 John MULRYAN, *Translations and Adaptations of Vincenzo Cartari’s ‘Imagini’ and Natale Conti’s ‘Mythologiae’: The Mythographic Tradition in the Renaissance*, *Canadian Review of Comparative Literature*, 1981/2, 272–283.
- MURDOCK 2000 Graeme MURDOCK, *Beyond the Pale: International Calvinist Attacks against Unitarianism in Transylvania = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERÚ, Bp., Balassi, 2000 (*Studia Humanitatis*, Publications of the Centre for Renaissance Research, 11), 245–252.
- NAGY G. 1985 NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi*

- történetéből*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1985 (A Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti tanulmányai).
- NAGY G. 2008 NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, sajtó alá rend. KURTA József, névmutató BELLÁGHNÉ NAGY Rózsa, Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2008 (Historia incognita, 22), I–II.
- NAGY I. 1857–1868 NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, Ráth, 1857–1868, I–XIII.
- NAGY L. 1998 NAGY Levente, *Pethő Gergely Rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós*, ItK, 1998/3–4, 285–300.
- NAM 2009 NAM Kyu Lee, *Die Prädestinationslehre der Heidelberger Theologen 1583–1622: Georg Sohn (1551–1589), Herman Rennecherus (1550–?), Jacob Kimedoncius (1554–1596), Daniel Tossanus (1541–1602)*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2009 (Reformed Historical Theology, 10), 55–57.
- NEAL 2002 Katherine NEAL, *From Discrete to Continuous: The Broadening of Number Concepts in Early Modern England*, Dordrecht, Boston, Kluwer Academic Publ., 2002 (Australasian Studies in History and Philosophy of Science, 16).
- NELLEN 2014 Henk J. M. NELLEN, *Hugo Grotius: A Lifelong Struggle for Peace in Church and State, 1583–1645*, Leiden, Brill, 2014.
- NELLES 2009 Paul NELLES, *Reading and Memory in the Universal Library: Conrad Gessner and the Renaissance Book = Ars Reminiscendi: Mind and Memory in Renaissance Culture*, ed. Donald BEECHER, Grant WILLIAMS, Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2009 (Essays and Studies, 19), 147–169.
- NÉMETH S. K. 1997 NÉMETH S. Katalin, *Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában = Adattár 35*, 453–462.
- NÉMETH S. K. 2014 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg = Uő., Magyar dolgokról: Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok*, Bp., Universitas, 2014 (Historia litteraria, 31), 57–74.
- NOBBS 2012 Douglas NOBBS, *Theocracy and toleration: A study of the disputes in Dutch Calvinism from 1600 to 1650*, 2. ed., Cambridge, New

- York, Cambridge University Press, 2012.
- NORTON 2000 David NORTON, *A History of the English Bible as Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- NYDEN-BULLOCK 1999 Tammy NYDEN-BULLOCK, *Radical Cartesian Politics: Van Velthuysen, De la Court, and Spinoza*, *Studia Spinozana*, (15)1999, 35–65.
- OLÁH 2006 OLÁH Róbert, *Pierre Poiret ajándéka: Adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához*, *Könyv és Könyvtár*, 2006, 183–192.
- OLÁH 2011 OLÁH Róbert, *Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. G. SZABÓ Botond, olvasószerk., mutatót összeáll., képaláírások OLÁH Róbert, Debrecen, TtRE Nagykönyvtára, 2011, 116–148.
- OLÁH 2013a OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége: Apáti Madár Miklós olvasmányai*, I–II, *MKsz*, 2013/2–3, 145–164, 322–335.
- OLÁH 2013b OLÁH Róbert, *Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós életrajzához*, *Egyháztörténeti Szemle*, 2013/4, 3–12.
- OLÁH 2014a OLÁH Róbert, *Bibliák a kora újkori református lelkészi könyvtárakban*, *Egyháztörténeti Szemle*, 2014/3, 8–23.
- OLÁH 2014b OLÁH Róbert, „*Vagyon minden kétség nélkül olyan bizonyos rendelt hely...*”: *Komáromi Csipkés György pokolról és mennyről = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp, MTA, PPKÉ Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, *Lelkiségtörténeti tanulmányok*, 7), 259–284.
- OLÁH 2016a OLÁH Róbert, *Ortodoxia és okkultizmus?: Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyvtárában*, *MKsz*, 2016/1, 31–46.
- OLÁH 2016b OLÁH Róbert, *A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében*, *Studia: Debreceni Teológiai Tanulmányok*, 2016/1, 51–62. (Megjelenés alatt)
- ŐSZ 2014 ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben: Frühneuzeitliche Calvin-*

- Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 21).
- ŐSZ 2015   ŐSZ Sándor Előd, *Szegedi Gergely könyvtárának néhány darabjáról* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”... i. m., 178–188.
- ÖTVÖS 1970   ÖTVÖS Péter, *Miskolci Csulyak István néhány versének forrás- és stíluskérdéséről*, ItK, 1970/4, 530–535.
- PAJKOSSY 1971   PAJKOSSY Györgyné, *A két Mercurius Gallobelgicus = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei: Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, V, 1970, szerk. MÁTRAI László, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1971, 239–247.
- PAYR 1924   PAYR Sándor, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, I, Sopron, Székely és társa, 1924.
- PEARSON 2010   David PEARSON, *Patterns of Book Ownership in Late Seventeenth-Century England*, Library, (2010)11/2, 139–167.
<http://library.oxfordjournals.org/content/11/2/139.full.pdf+html>
(2016. február 2.)
- PÉNZES 2011   PÉNZES Tiborc Szabolcs, *Enyedi Sámuel: Egy alig ismert tudós, tanár és költő a 17. századból = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. Uő., Bp., rec.iti, 2011, 41–50.
- PÉNZES 2014   PÉNZES Tiborc Szabolcs, „*Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak...*”: *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*, Nagyvárad, Partium, 2014.
- PÉTER 1999   PÉTER Katalin, *Az olvasó nő eszménye a 17. századi Magyarországon = A középkor szeretete: Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*, szerk. KLANICZAY Gábor, NAGY Balázs, Bp., ELTE BTK Közép- és Korajkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1999, 323–332.
- PÉTER 2006   PÉTER Katalin, *Comenius magyarországi elképzeléseiről: A Sermo secretus és a Gentis felicitas*, Egyháztörténeti Szemle, 2006/2, 63–72.
- PETRŐCZI 2004   PETRŐCZI Éva, *Egy 17. századi peregrinus-csúfoló vers tanulságai*,

- ItK, 2004/3, 334–339.
- PETTEGREE–
WALSBY 2011 *Netherlandish Books: Books Published in the Low Countries and Dutch Books Printed Abroad before 1601*, ed. by Andrew PETTEGREE, Malcolm WALSBY, Leiden, Boston, Brill, 2011.
- PICK 1892 Bernhard PICK, *The Vowel Points Controversy in the XVI. and XVII. Centuries*, *Hebraica*, Vol. 8, 1892/3–4, 150–173.
- PLATT 1982 John PLATT, *Reformed Thought and Scholasticism: The Arguments for the Existence of God in Dutch Theology, 1575–1650*, Leiden, Brill, 1982 (Studies in the History in Christian Thought, 29).
- PLINIUS
SECUNDUS 2014 Caius PLINIUS SECUNDUS, *Természetrész VII–VIII: Az emberről és a szárazföld élőlényeiről*, ford., jegyz., utószó DARAB Ágnes, Bp., Kalligram, 2014.
- PÓCS–SZÖNYI
2007 PÓCS Éva, SZÖNYI György Endre, *Mágia = MAMŰL*, VII, 138–158.
- POKOLY 1904 POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, Bp., Franklin, 1904, I–II.
- PORTER 2005 Martin PORTER, *Windows of the Soul: Physiognomy in European Culture 1470–1780*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2005 (Oxford Historical Monographs).
- POSTMA–VAN
SLUIS 1995 Ferenc POSTMA, Jakob VAN SLUIS, *Auditorium Academiae Franekerensis: Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Univ. und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995 (Fryske Akademy, 760).
- PRIOR 2005 Charles W. A. PRIOR, *Defining the Jacobean Church: The Politics of Religious Controversy, 1603–1625*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005 (Cambridge Studies in Early Modern British History).
- PUTNAM 1906–
1907 George Haven PUTNAM, *The Censorship of the Church of Rome and its Influence upon the Production and Distribution of Literature: A Study of the History of the Prohibitory and Expurgatory Indexes...*, New York, Putnam, 1906–1907.
- RADDEN 2010 Jennifer RADDEN, *On Delusion*, London, New York, Routledge, 2010 (Thinking in Action).

- RADÓ 2005 RADÓ Bálint, (VI.) *I. Jakab király politikai teológiája*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005.
- RAJKA 1931 RAJKA László, *Jókai „Törökvilág Magyarországon” című regénye*, Kolozsvár, Minerva, 1931 (Erdélyi tudományos füzetek, 33).
- RÁSZLAI 2007 RÁSZLAI Tibor, *A Kalauz ellen tusakodó fortélyos patvarkodások éthosza: Pázmány Kalauzának protestáns recepciója*, [2007?] http://raszlaitibor.host56.com/PDF/A_KALAUZ.pdf (2014. december 12.)
- RENNA 2010 Thomas RENNA, *Avignon vs. Rome: Dante, Petrarch, Catherine of Siena*, *Expositions*, 2010/4, 47–62.
- RESTÁS 2000 RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái: Fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből*, *Irodalomtörténet*, (31)2000/4, 477–497.
- RÉVÉSZ 1934 RÉVÉSZ Imre, *Szemponatok a magyar „kálvinizmus” eredetéhez*, *Századok*, 1934, 257–275.
- RMK SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, Bp., MTA Könyvkiadó Hivatala, 1879–1898, I–III.
- RMNy *Régi magyarországi nyomtatványok: Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, I–IV, összeáll. BORSA Gedeon [et al.], Bp., Akadémiai K., OSZK, 1971–2012.
- ROLT–HOUSTON 1759 Richard ROLT, Richard HOUSTON, *The Lives of the Principal Reformers, both Englishmen and Foreigners: Comprehending the General History of the Reformation*, London, Bakewell, 1759, 155. http://books.google.hu/books?id=kpsZAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (2013. december 30.)
- RPP *Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion*, 4. ed., ed. by Hans Dieter BETZ [et al.], 2007–2013, I–XIV.
- RŮŽIČKOVÁ 2006 Dana RŮŽIČKOVÁ, *Where to Seek the Meeting Point of the Treatises Summa recreatorum, Mensa philosophica and Responsorium curiosorum: A Query into the History of their Origin*, *Graeco-Latina Brunensia*, 2006/1, 61–77.
- SÆBØ 2008 *Hebrew Bible, Old Testament: The History of Its Interpretation*, II, *From the Renaissance to the Enlightenment*, ed. Magne SÆBØ,

- Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2008.
- SCHULTEISZ 1960 SCHULTEISZ Emil, *A salerno* „Regimen sanitatis”, Orvosi Hetilap, 1960/38, 1359–1361.
- SEBŐK 2007 SEBŐK Marcell, *A vándorló humanista támogatása: Szenci Molnár Albert és a patronálás kérdései a magyar-latin szótár kapcsán = Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára: Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülészaka, 2004. október 29.*, szerk. SZABÓ András, Bp., OSzK, Osiris, 2007 (Libri de libris), 163–177.
- SEBŐK 2007 SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története*, Bp., L’Harmattan, 2007.
- SELDERHUIS 2006 Herman J. SELDERHUIS, *Luther Totus Noster Est: The Reception of Luther’s Thought at the Heidelberg Theological Faculty 1583–1622*, Mid-America Journal of Theology, 17(2006), 101–119.
- SELDERHUIS 2013 *A Companion to Reformed Orthodoxy*, ed. Herman J. SELDERHUIS, Leiden, Boston, Brill, 2013 (Brill’s Companions to the Christian Tradition, 40).
- SGARBI 2013 Marco SGARBI, *The Aristotelian Tradition and the Rise of British Empiricism: Logic and Epistemology in the British Isles (1570–1689)*, Dordrecht, Heidelberg, New York, London, Springer, 2013 (Studies in History and Philosophy of Science, 32).
- Shaff-Herzog *The New Shaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, 3. ed., ed. Samuel Macauley JACKSON, New York, London, Funk and Wagnalls, 1908–1914.
- SIBBALD 2013 John A. SIBBALD, *The Heinsiana – Almost a Seventeenth-century Universal Short Title Catalogue = Documenting the Early Modern Book World: Inventories and Catalogues in Manuscript and Print*, ed. Natasha CONSTANTINIDOU, Malcolm WALSBY, Leiden, Boston, Brill, 2013 (Library of the Written Word, 31)(The Handpress World, 23), 141–159.
- SIMON 1998 SIMON Melinda, *Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége*, MKsz, (114)1998, 1–12.
- SINNEMA 2010 Donald SINNEMA, *The Canons of Dordt: From Judgment on Arminianism to Confessional Standard = Revisiting the Synod of*

- Dordt (1618–1619)*, ed. Aza GOUDRIAAN, Fred VAN LIEBURG, Leiden, Brill, 2010 (Brill's Series in Church History and Religious Culture, 49), 313–334.
- SIPOS 1999 SIPOS Gábor, *Apafi – Bethlen – Wesselényi: Az erdélyi református egyházkormányzat három nemzedéke = A különbözős ajándéka*, szerk. BÁLINT Ágnes, Kolozsvár, Koinónia, 1999 (Király utcai esték), 185–212.
- SIPOS 2000 SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000 (Erdélyi tudományos füzetek, 230).
- SISKA 1991 SISKA József, *Miskolczi Csulyak István = A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*, 27, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1991, 243–255.
- SMITH 2002 *The Works of Henry SMITH: Sermons, Treatises, Prayers, and Poems*, I, Reprint, introd. by Randall J. PEDERSON, Stoke-on-Trent, Tentmaker, 2002.
- SPRUNGER 1966 Keith L. SPRUNGER, *Ames, Ramus, and the Method of Puritan Theology*, Harvard Theological Review, Vol. 59, Issue 02, April 1966, 133–151.
- SPRUNGER 1988 *The Auction Catalogue of the Library of William Ames*, facsimile ed. with an introd. by Keith L. SPRUNGER, Utrecht, HES Publishers, 1988 (Catalogi redivivi, 6).
- SPRUNGER 1994 Keith L. SPRUNGER, *Trumpets from the Tower: English Puritan Printing in the Netherlands, 1600–1640*, Leiden, New York, Brill, 1994 (Brill's Studies in Intellectual History, 46).
- STAGL 1995 Justin STAGL, *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800*, Chur, Harwood Academic Publishers, 1995 (Studies in Anthropology and History, 13).
- STAINES 2009 John D. STAINES, *The Tragic Histories of Mary Queen of Scots, 1560–1690: Rhetoric, Passions, and Political Literature*, Aldershot, Ashgate, 2009.
- SZABADI 2008 SZABADI István, *Medgyesi Pál az egyházkormányzatról = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, DE Egyetemi

- és Nemzeti Könyvtár, 2008, 148–155.
- SZABADI 2013 *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk., SZABADI István, Debrecen, TtRE, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére, 1), I–II.
- SZABÓ A. 1990 SZABÓ András, *A magyar késő humanizmus történetéhez, I, Matthaeus Dresser és magyar barátai = Adattár 10*, 215–225.
- SZABÓ A. 1996 SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert és a magyar időmértékes vers*, ItK, 1996/1–2, 114–121.
- SZABÓ A. 2004 SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon: (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, egyház, művelődés, 1).
- SZABÓ A. 2005 SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében*, Egyháztörténeti Szemle, 2005/2, 158–164.
- SZABÓ A. 2006 SZABÓ András, *Miskolci Csulyak István két emlékbeszéde Bocskairól*, Irodalomtörténet, 2006/4, 536–542.
- SZABÓ A. 2008 SZABÓ András, *Egy grafomán kései humanista én-dokumentumai és önéletrajza: Miskolci Csulyak István (1575–1645) = Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2008 (Szöveg és emlékezet), 189–196.
- SZABÓ A. 2009 SZABÓ András, *Új megfontolások a Fanchali Jób-kódekről, avagy a Szép magyar komédia másolója*, ItK, 2009/7, 807–825.
- SZABÓ A. 2010 SZABÓ András, *A szerző arcképe: Portré és irodalom a magyarországi protestáns késő humanizmusban = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., rec.iti, 2010, 551–564.
- SZABÓ A. 2011 SZABÓ András, *Miskolci Csulyak István Heidelbergben = Bibliotheca et Universitas... i. m.*, 119–128. <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/heltai60/heltai60.pdf> (2015. június 23.)
- SZABÓ A. 2012 SZABÓ András, *A rejtőzködő bibliafordító: Károlyi Gáspár*, Bp., Kálvin, 2012.
- SZABÓ B. 1997 SZABÓ Béla, *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban*, Iskolakultúra, 1997/5, 23–34.

- SZABÓ B., G. 1996 G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „Pedagógia századában”*: Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel, Debrecen, [s. n.], 1996.
- SZABÓ G. 1941 SZABÓ Géza, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg, 1555–1613*, Halle an der Saale, Akademischer Verl., 1941 (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum, 2).
- SZABÓ G. 1943 SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia: A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás, 1943 (A közép-dunai protestantizmus könyvtára, A, Magyar és szlovák sorozat, 5).
- SZABÓ G. Z.–SZÖRÉNYI 1997 SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, 2. kiad., Bp., Helikon, 1997 (Helikon Universitas, Irodalom).
- SZABOLCSI 1930 SZABOLCSI Bence, *A 18. század kollégiumi zenéje*, Bp., [s. n.], 1930 (Magyar zenei dolgozatok, 8).
- SZABÓ–TONK 1992 SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban: 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4).
- SZÁRAZ 2015 SZÁRAZ Orsolya, *A római Collegium Germanicum Hungaricum 17. századi könyvtára = Adattár 17/3, IX–LVII*.
- SZELESTEI N. 1995 SZELESTEI N. László, *Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről*, MKsz, 1995/4, 427–431.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 1998 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből*, ItK, 1998/1–2, 225–239.
- SZENTPÉTERI 2000 SZENTPÉTERI Márton, *Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator Rudimenta oratoriae-jában*, ItK, 2000/1–2, 129–164.
- SZENTPÉTERI 2007 SZENTPÉTERI Márton, *Természetbölcselet Erdélyben Apáczai pályájának kezdetén*, Kellék, 2007/32, 111–118.
- SZEPSI LACZKÓ 1858 SZEPSI LACZKÓ Máté Lorándffy Mihály udvari concionátora krónikája 1521–1624-ig = *Erdélyi történelmi adatok*, III, szerk. MIKÓ Imre, Kolozsvár, Ev. Ref. Főtanoda, 1858, 218–223.
- SZILASI 2008 SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi,

- 2008 (Humanizmus és reformáció, 30).
- SZÖGI 2011 SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700: Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Akademien 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).
- SZÖNYI 1978 SZÖNYI György Endre, *Molnár Albert és a „titkos tudományok” = Adattár 4*, 49–57.
- SZÖNYI 1987 SZÖNYI György Endre, *Ideológia és stíluseszmény Prágai András prózájában = Irodalom és ideológia a 16–17. században... i. m.*, 295–309.
- SZÖNYI 1993 SZÖNYI György Endre, *A hermetizmus kultúrtörténeti szerepe Heinrich Cornelius Agrippa bölcséletében = Tudomány és hagyomány*, szerk. FEJÉR Ádám, SZALMA Natália, Szeged, JATE, 1993 (Szegedi bölcsészfüzetek), 40–60.
- SZÖNYI 2003 SZÖNYI György Endre, *Doktor Faustus: a kezdetek: Történelem, legenda, mítosz és irodalom*, A Dunánál, 2003/6–7, 33–45.
- SZÖRÉNYI 2011 SZÖRÉNYI László, *Pálóczi Horváth György fiziko-teológiai műve és fiának, Ádámnak költészete = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDÜS Béla, Bp., rec.iti, 2011, 91–99.
<http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/pha/12-Szorenyi-MagyarArion.pdf> (2015. május 11.)
- TAPLIN 2014 Mark TAPLIN, *Patristics and Polemic: Josias Simler's History of Early Church Christological Disputes = Following Zwingli: Applying the Past in Reformation Zürich*, ed. Luca BASCHERA, Bruce GORDON, Christian MOSER, Farnham, Ashgate, 2014 (St Andrews Studies in Reformation History), 41–80.
- TARNÓC 1965 TARNÓC Márton, *Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka*, ItK, 1965, 701–708.
- TARNÓC 1967 TARNÓC Márton, *Királyfia Kis Miklós alakja régi irodalmunkban*, ItK, 1967/3, 296–300.
- TARNÓC 1970 TARNÓC Márton, *Szalárdi János történelemszemlélete*, ItK, 1970, 689–696.

- TE VELDE 2015 *Synopsis Purioris Theologiae: Synopsis of a Purer Theology: Latin Text and English Translation*, Vol. 1, *Disputations 1–23*, ed. Dolf TE VELDE, Leiden, Boston, Brill, 2015 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, Texts and Sources, 187).
- TESZELSZKY 2008 Kees TESZELSZKY, *Üzenet az utazótáskából: Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt = Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. HORN Ildikó, G. ETÉNYI Nóra, Bp., L'Harmattan, 2008, 115–134.
- TESZELSZKY 2011 Kees TESZELSZKY, *Respublica et Status Regni Hungariae: Magyarország kora-újkori reprezentációja Európában és a republikánus politikai gondolkodásban*, *Századvég*, 2011/3, 97–106.
- THIENEMANN 1923 THIENEMANN Tivadar, *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei: Második közlemény*, *ItK*, 1923/1–2, 22–33.
- TOLNAI 1978 TOLNAI Gábor, *Molnár Albert személyisége = Adattár 4*, 7–24.
- TOLNAI–HARGITTAY 1981 *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*, vál., sajtó alá rend., bevez., jegyz. TOLNAI Gábor, HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), I–II.
- TÓTH B. 1981 TÓTH Béla, *Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században*, *MKsz*, 1981/1–2, 66–80.
- TÓTH Zs. 2007a TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2007 (Csokonai könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 40).
- TÓTH Zs. 2007b TÓTH Zsombor, *The Portrait of a Young Man as a Survivor: Mihály Cserei (1690–1698): A Case Study in Historical Anthropology*, Bp., CEU, Budapest College, 2007.
[https://www.academia.edu/2549261/A_PORTRAIT_OF_A_YOUNG MAN AS A SURVIVOR MIH%C3%81LY_CSEREI_1690-1697_A_CASE_STUDY_IN_HISTORICAL_ANTHROPOLOGY](https://www.academia.edu/2549261/A_PORTRAIT_OF_A_YOUNG_MAN_AS_A_SURVIVOR_MIH%C3%81LY_CSEREI_1690-1697_A_CASE_STUDY_IN_HISTORICAL_ANTHROPOLOGY)
(2016. június 11.)
- TÓTH Zs. 2013 TÓTH Zsombor, *Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa = Nyelv, lelkeség és regionalitás a*

- közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla [et al.], Kolozsvár, Egyetemi Műhely K., Bolyai Társ., 2013 (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kiadványai), 365–383.
- TUBACH 1969 Frederic C. TUBACH, *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1969 (FF Communications, 204).
- TURÓCZI-TROSTLER 1961 TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar cartesianusok = Uő., Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai K., 1961, I, 173–216.
- TÜSKÉS 1997 TÜSKÉS Gábor, *A jezsuita meditáció irodalom a XVI–XVII. században*, Irodalomtörténet, 1997/1–2, 22–47.
- ÚMIL *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai K., 1994, I–III.
- VAN ASSELT 2011 *Introduction to Reformed Scholasticism*, Willem Jan VAN ASSELT, with contrib. by T. Theo PLEIZIER [et al.], Grand Rapids, Reformation Heritage Books, 2011 (Reformed Historical-Theological Studies).
- VAN ASSELT 2013 Willem Jan van ASSELT, *Reformed orthodoxy: A Short History of Research* = SELDERHUIS 2013, 11–26.
- VAN ROODEN 1989 Peter T. VAN ROODEN, *Theology, Biblical Scholarship, and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century: Constantijn L'Empereur (1591–1648), Professor of Hebrew and Theology at Leiden*, Leiden, New York, Brill, 1989 (Studies in the History of Leiden University, 6).
- VAN ROODEN 2002 Peter T. VAN ROODEN, *Jews and Religious Toleration in the Dutch Republic = Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, ed. by Ronnie PO-CHIA HSIA, Henk F. K. VAN NIEROP, New York, Cambridge University Press, 2002, 132–147.
- VAN RULER 1995 Johan Arie VAN RULER, *The Crisis of Causality: Voetius and Descartes on God, Nature, and Change*, Leiden, New York, Cologne, Brill, 1995 (Brill's Studies in Intellectual History, 66).
- VAN Lambert VAN VELTHUYSEN, *A Letter on the Principles of Justness*

- VELTHUYSEN 2013 *and Decency, Containing a Defence of the Treatise De Cive of the Learned Mr Hobbes*, ed. Malcolm de MOWBRAY, introd. Catherine SECRETAN, Leiden, Brill, 2013 (Brill's Studies in Intellectual History, 218) (Brill's Texts and Sources in Intellectual History, 13).
- VAN WYK 2013 Ignatius W. C. VAN WYK, *The First Commandment in the Heidelberg Catechism: Theological Insights of Philipp Melancthon and Zacharias Ursinus*, In die Skriflig/In Luce Verbi, North America, 47, nov. 2013.
<http://www.indieskriflig.org.za/index.php/skriflig/article/view/710/2318> (2014. január 21.)
- VARGA A. 1989 VARGA András, *Egyháztörténeti feljegyzések egy Eber-féle kalendáriumban*, Szeged, JATE, 1989. (Klny. a *Lymbus: Művelődéstörténeti Tár* 1. kötetéből.)
- VARGA I. 1963 VARGA Imre, *A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)*, ItK, 1963/3, 287–302.
- VÁRKONYI Á., R. 1994 R. VÁRKONYI Ágnes, *Comenius és a veszfíliai béke Európája = Uő., Europica varietas – Hungarica varietas: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai K., 1994, 62–75.
- VÁRKONYI G. 2014 VÁRKONYI Gábor, *I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Esterházy Miklós nádor levélváltása, 1644–1645: A magyar politikai kultúra a kora újkorban, előadás, 1–10. = A közösségtől a nemzetig: A magyar nemzet születése és előtörténete*, Tudományos konferencia, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. február 25.
<https://www.academia.edu> (2014. december 31.)
- VÁSÁRHELYI, P. 1985 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai K., 1985 (Humanizmus és reformáció, 12).
- VÁSÁRHELYI, P. 1994 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert aenigmái*, ItK, 1994, 365–374.
- VÁSÁRHELYI, P. 2000 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1994–1998*, szerk. KOVÁCS Ilona, Bp., OSzK, 2000, 413–423.
- VD 16 *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts.* <https://opacplus.bib->

bv.de/TouchPoint_touchpoint/start.do?SearchProfile=Altbestand&SearchType=2

- VD 17 *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.*
<http://gso.gbv.de/DB=1.28/?COOKIE=U999,K999,D1.28,E80b2eaa4-2b,I0,B9994+++++,SY,A,H12-23,,30-31,,50,,60-61,,73-77,,80,,88-90,NGAST,R31.46.248.172,FN>
- VERBEEK 2007 Theo VERBEEK, *Mennyi karteziánus...: Különbözőség és azonosság a holland karteziánizmusban*, Kellék, 2007, 61–82.
- VERES 2014 VERES Magdolna, *Profetikus beszédmód: Német jelenéssorozat és 1660 körüli magyar újraértelmezései*, Doktori értekezés, Szeged, SzTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014.
<http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2458/1/01-Veres-Profetikus%20beszedmod-Diss.pdf> (2014. december 9.)
- VISEGRÁDI 1910 VISEGRÁDI János, *A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi házikönyvtárának ismertetése = A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló Sátoraljaújhelyi róm. kath. Főgimnázium értesítője az 1909–1910. tanévről*, Sátoraljaújhely, Főgimnázium, 1910, 3–40.
- VISKOLCZ 2003a VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655): A Bisterfeld-könyvtár*, Bp., OSzK, Szeged, Scriptorium, 2003 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 6).
- VISKOLCZ 2003b VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliastái*, I, *Tanulmányok... i. m.*, 65–100.
- VISKOLCZ 2013 VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged, SZTE, Bp., HEH Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 8).
- VIZKELETY 1967 VIZKELETY András, *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*, ItK, 1967/2, 190–192.
- WEIDHAAS 2008 Peter WEIDHAAS, *A Frankfurter Könyvvásár története*, Bp., Kossuth, 2008.
- WENZ 2014 Armin H. WENZ, *The Doctrine of the Ministry in Salomon Glassius*, *Concordia Theological Quarterly*, 78(2014/1–2), 77–105.
- WINSHIP 2012 Michael P. WINSHIP, *Godly Republicanism: Puritans, Pilgrims, and*

- a City on a Hill*, Cambridge, Harvard University Press, 2012.
- WOLF 1993 *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*, sajtó alá rend. WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1993 (Erdélyi történelmi adatok, VI/1).
- ZOVÁNYI 1890 ZOVÁNYI Jenő, *A coccejanismus története: Tanulmány a protestáns theologia történetéből*, Bp., Hornyánszky, 1890.
- ZOVÁNYI 1906 ZOVÁNYI Jenő, *Miskolczi Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyvei*, III, Történelmi Tár, 1906, 368–407.
- ZOVÁNYI 1909 ZOVÁNYI Jenő, *A zempléni ref. dioecesis zsinatai Miskolczi Csulyak István esperes idejében (1629–1645): Első közlemény*, Történelmi Tár, (10)1909, 184–211.
- ZOVÁNYI 1911 ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Hornyánszky, 1911.
- ZOVÁNYI 1940 ZOVÁNYI Jenő *cikkei a „Theologiai lexikon” részére: A magyarországi protestantizmus történetéből*, szerk. BUDAI Gergely, Bp., Sylvester Rt., 1940.
- ZOVÁNYI 1977 ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, 3. jav. bőv. kiad., Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.
- ZOVÁNYI 2004 ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története*, Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2004 (Historia Incognita, Történettudomány), I–II.
- ZVARA 2006 ZVARA Edina, *Libros habere: A szakolcai ferencesek könyvkultúrája a 16–17. századi Magyarországon*, Doktori értekezés, Szeged, SZTE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2006.
http://doktori.bibl.u-szeged.hu/538/1/de_3448.pdf (2015. május 27.)
- ZVARA 2013 ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged, Bp., SZTE, HEH Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 9).
- ZSINDELY 1978 ZSINDELY Endre, *Szenci Molnár Albert levelei Ludwig Luciushoz (1607–1610) = Adattár 4*, 269–282.

Összefoglalás

A disszertáció célja, hogy feltárja az ortodox táborba besorolt 17. századi református lelkészek, Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes és Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspök műveltségének könyves háttérét. A tulajdonosi bejegyzéseik segítségével azonosítható, tucatnyi intézményben szétszóródott kötetek összegyűjtésén túl ezért a legfontosabb feladatot az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez című sorozat 13. és 16/3. kötetében kiadott jegyzékek alapján történő rekonstrukció jelentette, kiegészítve az egyéb forrásokból nyerhető adatokkal.

A két prédikátor esetében a jegyzékek tételein túl eltérő források állnak a rendelkezésünkre. Csulyak István autográf *Diarium*-a (benne a részletes impresszumatokat tartalmazó jegyzéke, útinaplója, beszédei), album amicorum, valamint néhány könyve eredendően más megközelítést tesz lehetővé, mint a Tofeus mások által hevenyészve elkészített könyvlistája, prédikációi (*A' szent Soltárok resolútiója*, Kolozsvár, 1683), disputációs nyomtatványai, levelei, s a közel félszáz mű az egykori könyvtárából.

Az első fejezetben a módszertani alapvetés és a kutatástörténeti háttér megrajzolását követően két (bevezető) alfejezettel az ortodoxia fogalmát, periodizációját és változó megítélését vázoltam fel, majd összegeztem a kora újkori református lelkészi könyvtárak keletkezésére és használatára vonatkozó ismereteimet.

A második és harmadik fejezetben Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltségét tártam fel, közel azonos szerkezeti egységekben. Az életrajz bemutatását követte a forrásadottságokra és a könyvtárak történetére vonatkozó rövid ismertetés, a korábbi szakirodalom áttekintésével. Egy-egy rövid fejezet erejéig könyvészeti szempontok szerint is értékeltem a gyűjteményeket. Az egyes műveltségrétegek elkülönítését a teológia tudományterületével kezdtem. Ennek során az egyes részfejezetekben a bibliák és kommentárok, a patrisztika, a dogmatika, a kateketika, a homiletika, a liturgia és egyházi énekek, a polemika, a kazuisztika, és végül az egyéb teológiai munkák feltárását végeztem el. Ezt követően a teológiai irányzatok: ortodoxia, irénizmus, puritanizmus, majd Tofeusnál a coccejánizmus kimutatható jelenlétét vizsgáltam.

A nem szorosan vett teológiai csoportok közül elsőként az oktatáshoz kapcsolódó trivium (grammatika, retorika, logika) kötetét, majd a filozófia, az irodalom, (egyediként Csulyaknál a zene, Tofeusnál a nyelvek), a történelem és egyháztörténet, az államelmélet, a politika, a jog, a természettudományok (természetrajz, kozmográfia és geográfia, csillagászat, orvoslás), majd a nonkonformista ernyőfogalommal leírható művek következtek. A

részösszegzésben a prédikátori gyűjtemények egyedi sajátosságait emeltem ki, lehetőség szerint összevetve más hazai és külföldi értelmiségi gyűjteményekkel. Mindkét részösszegzés esetében kördiagrammal szemléltettem a különböző tematikai csoportok arányait.

A negyedik fejezetben a Miskolci Csulyak és Tofeus gyűjteményeinek tematikus csoportjait vettem össze. Az összehasonlítás során felszínre került kisebb-nagyobb mértékű eltéréseket az egyes tulajdonosok eltérő érdeklődésével, illetve irodalom-, egyház-, vagy nyomdászattörténeti okokkal magyarázhattunk. A dolgozat végén a disszertáció előmunkálataként feltárt, a karteziánus táborba sorolt Apáti Madár Miklós (1662–1724) műveltségét hasonlítottam össze az ortodox Csulyaknál és Tofeusnál megfigyelt jellemzőkkel.

Summary

The aim of the thesis is to map the background of the literacy of István Csulyak Miskolci (1575–1645, Dean of Zemplén) and Mihály Tofeus (1624–1684, Bishop of Transylvania), who are traditionally ranked to the side of the Orthodox Calvinists. Over and above collecting the dispersed books containing the possessor's entry of Csulyak and Tofeus from a dozen of institutes, the most important task was the reconstruction of the libraries on the basis of the booklists published in the series *Contributions to the History of the Intellectual and Cultural Movements in the Carpathian Basin in the 16th to 18th Centuries* vol. 13th and 16/3rd, completed with data from other possible sources.

For the case of the two ministers different sources were at service. Miskolci Csulyak's autograph *Diarium* (including his booklist containing detailed descriptions of the items, his itinerary and orations), his album amicorum, and some of his books made it possible to have different approaches than of Tofeus' inventory. Here we found listed extempore by others, his printed collected sermons (*A' szent Soltárok resolútiója*, Kolozsvár, 1683), printed disputations, and dozens of works from his former library.

The first chapter of the thesis discusses terminological and generic problems. After describing the methodology and historical review of the researches, in two introductory subchapters the definition, the periodization and the changing estimation of the Reformed Orthodoxy were outlined. Then, due to the lack of proper synopsis, a short outline was drawn concerning the genesis and usage of the libraries of the Hungarian reformed ministers in the Early Modern Period.

The second and third chapters discuss the literacy of István Miskolci Csulyak and Mihály Tofeus, in nearly equivalent structural units. After presenting the biography the source conditions and the history of the libraries, surveying the preceding papers were highlighted.

Separating the individual layers of literacy in the theological subchapters, we approached works belonging to Bibles and commentaries, Patristics, Dogmatics, Catechetics, Homiletics, Liturgy and Hymnology, Polemics, Casuistics, and finally other theological works. Following that the provable presence of the theological schools: Orthodoxy, Irenicism, Puritanism and Coccejanism was discussed.

Concerning the non-theological groups, first we examined the works of the trivium (Grammar, Rhetoric, Logic) linked to the education. After we described the works belonging to Philosophy, Literature (Music only at Csulyak's and Languages only at Tofeus' library), History and Church History, Theory of State, Political Science, Jurisprudence, Natural Sciences (Natural History, Cosmography and Geography, Astronomy, Medicine), finally the works which can be ranked under the umbrella term of 'nonconformist' were also listed.

After analysing the thematic groups, each collection was appraised in separate subchapters, concentrating its individual peculiarities and making a comparison with the collections of Hungarian and foreign intellectuals. In the case of both part-summary we demonstrated the percentage of the different thematic groups by pie graphics.

Chapter four compares the collections of Miskolci Csulyak and Tofeus analysed in the previous chapters (second and third) in thematical groups. Lesser or grater divergences were brought to the surface during the analysis, which could be interpreted by a different range of interest of the owners and historical reasons of the literature, the history of the Reformed church or typography. Finally, we can read a comparison with Miklós Apáti Madár (1662–1724) ranked to the Cartesians, and the orthodox ministers, Csulyak's and Tofeus' literacy.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Imre Mihálynak, aki felvállalta az irodalomtudomány határterületén egyensúlyozó disszertációt, Gáborjáni Szabó Botond gyűjteményi igazgatónak (TtREK Nagykönyvtára), aki támogatott a fokozatszerzésben és Monok Istvánnak (MTA Könyvtár és Információs Központ), aki inspiráló egyetemi előadásaival elindított a pályán, majd vállalta a dolgozat értékelését is.

Az elkészült dolgozat véleményezését köszönöm Fekete Csaba kollégámnak (TtREK Nagykönyvtára) és bírálóimnak: Csorba Dávidnak (Nyíregyházi Főiskola), Győri L. Jánosnak (Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet, Debrecen), Hegyi Ádám Alex (Szegedi Egyetem Könyvtár- és Humáninformatikai Tanszéke). A dolgozat egyes fejezeteinek alakulását Dienes Dénes (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei) és Szabó András (Károli Gáspár Református Egyetem) segítette tanácsaival. Hálával tartozom a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely szemináriuma tagjainak egyetemlegesen, elsősorban pedig Bitskey Istvánnak és Fazakas Gergely Tamásnak, akik hozzászólásaikkal voltak a segítségemre.

Köszönet illeti azokat a muzeális gyűjteményekben dolgozó kollégákat, akik elláttak információval, másolatokkal, hasznos tanácsokkal: Szabadi István (TtREK Levéltára), Kovács Áron (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei), Bányai Réka és László Kimpián Annamária (Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely), Sipos Gábor és Ósz Sándor Előd (Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár), Kurta József (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Kolozsvár), Emődi András (Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár), Gordán Edina (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed), Kalmár János (Magyar Országos Levéltár, Budapest), Boér Hunor (Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy), Róth András Lajos (Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára, Székelyudvarhely), Baranya Péter (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára, Budapest), Violáné Bakonyi Ibolya és Viola Ernő (Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Általános Iskola és Kollégium Könyvtára, Csurgó).